ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր»

12-րդ միջազգային գիտաժողով

Գյումրի, 26-27-ը սեպտեմբերի, 2025

Գյումրի 2025

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19):008(082)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)+71գ43
Շ 642

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Ժողովածուն հրատարակվում է «Hi Am» բարեգործական միության (ԱՄՆ) ու Գիտության և մշակույթի Ռուսաստանյան կենտրոնի Գյումրու մասնաճյուղի (Հայաստան) ֆինանսական աջակցությամբ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Սերգո Հայրապետյան՝ բ.գ.դ. (գլխավոր խմբագիր), **Արկադի Ակոպով՝** պ.գ.թ., (պատասխանատու քարտուղար), **Կարինե Բազեյան՝** պ.գ.թ., **Աշոտ Գրիգորյան** (Հայկազուն)՝ ճարտ.գ.դ., **Արմեն Հայրապետյան՝** պ.գ.թ., **Հասմիկ Հարությունյան՝** արվ.գ.թ., **Սարգիս Պետրոսյան՝** պ.գ.դ., **Կոնդոր Ռուսլան** պ.գ.դ., (ՌԴ), **Կավրելիշվիլի Ռոին** պ.գ.դ., (Վրաստան), **Խոսրովևա Անահիտ** պ.գ.թ. (ԱՄՆ),

Շ 642 **«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր»** 12-րդ միջազգային գիտաժողովի (Գյումրի, 26-27 սեպտեմբերի) նյութերի ժողովածու/ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն; Խմբ. խորհուրդ՝ Ս.Հայրապետյան և այլք-Եր.: «Գիտություն», 2025.- 376 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի կողմից 2025թ. սեպտեմբերի 26-27-ին Գյումրիում անցկացվող «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» 12-րդ միջազգային գիտաժողովին ներկայացված հաղորդումները, որոնք վերաբերում են հայագիտության տարբեր ոլորտների՝ պատմագիտության ու ժողովրդաբանության, ազգաբանության ու բանագիտության, հնագիտության ու մարդաբանության, ճարտարապետության ու արվեստագիտության հիմնախնդիրներին:

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19):008(082)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)+71գ43

ISBN 978-9939-1-2141-3
© Հեղինակային խումբ, 2025
© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2025

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
SHIRAK CENTER FOR ARMENOLOGICAL STUDIES

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

«Историко-культурное наследие Ширака: современные вопросы арменоведения»

12-ая международная научная конференция
Гюмри, 26-27 сентября, 2025

COLLECTION OF MATERIALS

26-27 September, 2022, Gyumri
12th International Conference

“Historical and Cultural Heritage of Shirak: Contemporary Issues of Armenology”

Gyumri 2025 Гюмри

Печатается по решению ученого совета Ширакского центра
армановедческих исследований НАН РА

Is published by the decision of the Academic Council of the
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA

Сборник издаётся при финансовой поддержке Благотворительного фонда «Hi Am» (США) и Гюмрийского филиала Российского центра науки и культуры (РФ–Армения).

The collection is published with the financial support of the "Hi Am" Charity Foundation (USA) and the Gyumri branch of the Russian Center for Science and Culture (Russia-Armenia).

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Серго Айрапетян – д. ф. н. (главный редактор), **Аркадий Акопов** – к.ист. н. (ответственный секретарь**), Карине Базеян** – к. ист. н., **Ашот Григорян** (Айказун) – д. арх. н., **Асмик Арутюнян** – к. иск., **Армен Айрапетян** – к.ист. н., **Саргис Петросян** – д. ист. н., **Кандор Руслан -** д. ист. н. (РФ), **Каврелишвили Роин -** д. ист. н. **(**Грузия), **Хосроева Анаит -** к. ист. н., (США),

EDITORIAL BOARD

Sergo Hayrapetyan: Doctor of Philology (editor-in-chief), **Arkadi Akopov:** PhD in History (responsible secretary), **Lilit Asoyan:** PhD in History, Karine Bazeyan: PhD in History, **Ashot Grigoryan** (Haykazun): Doctor of Architecture, **Gagik Khachikyan:** Doctor of Philology, **Armen Hayrapetyan:** PhD in History, **Hasmik Harutyunyan:** PhD in Art Studies, **Sargis Petrosyan:** Doctor of History, **Kandor Ruslan:** Doctor of History (RF), **Kavrelishvili Roin:** Doctor of History (Georgia), **Khosroeva Anahit:** PhD in History (USA)

Сборник материалов 12-ой международной научной конференции “Историкокультурное наследие Ширака: современные вопросы арменологии” (Гюмри, 26-27 сентября,) / Ширакский центр армановедческих исследований НАН РА; Ред. совет: С. Айрапетян и др.- Ереван, “ Гитутюн”, 2025.- 376 стр.

Collection of materials of the 12th International Scientific Conference “Historical and Cultural Heritage of Shirak: Contemporary Issues of Armenology” (September 26-27, Gyumri) / Shirak Center for Armenological Studies of the National Academy of Sciences of Armenia; Ed. board: S. Hayrapetyan and others- Yerevan, “Gitutyun”, 2025.- 376 p

В сборник включены сообщения, представленные на 12-ой международной армановедческой научной конференции “Историко-культурное наследие Ширака”.

This volume comprises the scholarly papers presented at the 12th International Armenological Conference titled 'Historical and Cultural Heritage of Shirak.'"

© Авторская группа, 2025
© ШЦАИ НАН РА, 2025

© Authors group, 2025
© SCAS NAS RA, 2025

ԱԴԱՄՅԱՆ Սուսաննա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ susannaiae@mail.ru

ՎԱՐՍԵՐ (ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Գեղարքունիքի մարզը, հարուստ լինելով պատմաճարտարապետական կոթողներով, ունի հարուստ վիմագրական ժառանգություն: Մինչև 20-րդ դարի 70-ական թթ. Գավառի, Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններից գրառվել, վերծանվել և հրատարակվել է մոտ 1600 վիմագիր, որոնց թիվը տարեցտարի ավելանում է՝ կապված հողաշինական, հնագիտական աշխատանքների հետ:

Հաշվի առնելով, որ մարզում կան բնակավայրեր, որոնք տարբեր ժամանակներում դուրս են մնացել հետազոտողների ուշադրությունից, մեր կողմից փորձ է արվել հավաքել, հրատարակել նորահայտ վիմագրերն ըստ իրենց բնակավայրի, բովանդակության և ժամանակաշրջանի՝ դրանով իսկ նյութը դարձնելով արդիական և նշանակալի:

Սույն հոդվածում ներկայացվում է մարզի Վարսեր գյուղի և դրա հարակից տարածքներից հավաքած, ընդօրինակված երկու տասնյակ վիմագրերի ուսումնասիրությունը, որը իրականացվել է մեր կողմից 2018-2019 թթ.:

Վարսերը պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է դեռևս 9-րդ դարում Աշոտ Ա արքայի դստեր՝ Մարամ իշխանուհու կողմից Սևանավանքին նվիրաբերված գյուղերի շարքում: Փաստագրած և վերծանված հիշատակագրային վիմագրերը պահպանվել են հիմնականում գյուղի գերեզմանատանը միջնադարյան և հատկապես ուշ միջնադարյան խաչքարերի և հարթ տապանաքարերի վրա: Բնակավայրի վիմագրերը վկայում են 16-18-րդ դդ. տեղի բացարձակապես հայ բնակչության առկայության, մշակութային արժեքների, հասարակական հարաբերությունների մասին: Ուսումնասիրության նյութը լրացնում է մարզի վիմագրական ժառանգությունը, միաժամանակ հանդիսանում է խթան նոր վիմագրերի հայտնաբերման, հավաքման և պահպանման ուղղությամբ: Քանի որ դրանք վտանգված են բնական և մարդկային գործոնների ազդեցությամբ, ուստի վիմագրերի գրառումը, վերծանումն ու թվայնացումը պետք է դիտարկվի առաջնահերթություն:

Այսպիսով, հետազոտության միջոցով փորձում ենք նպաստել Վարսերի, ինչպես նաև Գեղարքունիքի մարզի պատմության և մշակութային ժառանգության ավելի խոր և բազմակողմանի ընկալմանը:

ADAMYAN Susanna (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: susannaiae@mail.ru

VARSER (EPIGRAPHIC STUDY)

The Gegharkunik province, rich with historical and architectural monuments, has a significant epigraphic heritage, which is important for understanding the history of the region. Until the 1970s about 1600 inscriptions from Gavar, Martuni and Vardenis were studied and published. As a result of the construction earthworks and archaeological excavations, the number of discovered inscriptions continues to increase.

Taking into account that there are settlements in the province which at different times have forgotten from the attention of researchers. We have attempted to collect and publish newly discovered inscriptions by settlement, content and historical period. This makes our research topical and significant.

This article presents the study of about two dozen inscriptions collected and copied from village of Varser and its surrounding areas, conducted in 2018-2019.

Varser is mentioned in historical sources as early as the 9-th century among the villages donated to Sevanavank Monastery by Princess Mariam, daughter of King Ashot I. The documented memorial inscriptions have been mainly preserved in the village cemetery, carved on medieval and especially late medieval khachqars (cross-stones) and flat tombstones. Those testify the presence of an exclusively Armenian population during the 16th-18th centuries, reflecting cultural values and aspects of social relations. The epigraphical heritage of the region at the same time serves as an incentive for discovering, collecting, and preserving new inscriptions of the region.

Since these inscriptions are endangered by natural and human factors, their documentation, deciphering, and digitization should be regarded as a priority.

Thus, through this research, we contribute to a deeper and more comprehensive understanding of the history and cultural heritage of Varser and more broadly the Gegharkunik Province.

АДАМЯН Сусанна (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: susannaiae@mail.ru

ВАРСЕР (ЭПИГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

Гегаркуникская область, богатая историко-архитектурными памятниками, также обладает значительным эпиграфическим наследием, которое важно для понимания истории региона. До 1970-х годов было изучено и опубликовано около 1600 надписей из районов Гавар, Мартуни и Варденис. В результате строительных, земляных

работ и археологических раскопок количество обнаруженных надписей продолжает увеличиваться.

Учитывая, что в области имеются населенные пункты, которые в разные периоды оставались вне поля зрения исследователей, нами предпринята попытка собрать и опубликовать вновь выявленные эпиграфические памятники, распределив их по населенным пунктам, содержанию и эпохе. Таким образом материал приобретает актуальность и научную значимость.

В данной статье представлено исследование около двух десятков надписей, собранных и скопированных в селе Варсер и его окрестностях в 2018-2019 годах. Варсер упоминается в исторических источниках уже в 9-ом веке среди деревень подаренных Севанаванку княгиней Мариам, дочерью царя Ашота I. Зафиксированные и расшифрованные памятные надписи в основном сохранились на территории сельского кладбища высеченные на средневековых и особенно позднесредневековых хачкарах и плоских надгробиях. Надписи Варсера свидетельствуют о присутствии исключительно армянского населения в 16-18-ых веках, отражая культурные ценности и особенности общественных отношений. Это исследование обогащает эпиграфическое наследие региона и одновременно служит стимулом для дальнейшего выявления, сбора и сохранения новых надписей в этом районе.

Поскольку эти надписи находятся под угрозой из-за воздействия природных и антропогенных факторов, их фиксация, расшифровка и оцифровка должны рассматриваться как приоритетное направление. Таким образом посредством данного исследования мы стремимся способствовать более глубокому и всестороннему пониманию истории и культурного наследия Варсера, а также в целом Гегаркуникской области.

ՂՂԻԿՅԱՆ Լևոն (Հայաստան)
Շիրակի երկրագիտական թանգարան
էլ. հասցե՝ Levonaghikyan@gmail.com

ԲԵՆԻԱՄԻՆ. ՆՈՐ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ (2022-2025 ԹԹ. ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ)

Սույն զեկուցման մեջ ներկայացված են 2022 թ. Շիրակի երկրագիտական թանգարանի փրկարարական պեղումների և 2023-2025 թթ. հայ-ֆրանսիական (Շիրակի երկրագիտական թանգարան/Լիոն 2 համալսարան) համատեղ արշավախմբի դաշտային աշխատանքների արդյունքները: Երկարատև դադարից հետո հայ-ֆրանսիական նոր ձևավորված արշավախումբը վերսկսել է դաշտային հնագիտական հետազոտական աշխատանքները Բենիամինի ողջ հնավայրի և հատկապես աբեմեն-

յան պալատի տարածքում: Արշավախմբի հիմնական նպատակն է նորագույն մեթոդներով փաստագրել հնավայրի անավարտ կամ չուսումնասիրված խնդիրները, մասնավորապես՝ հուշարձանի հստակ սահմանների ճշտումը և դրան հարակից անհայտ հնավայրերի փաստագրում, բարձորակ և մանրակրկիտ օդալուսանկարահանում, պեղված և չպեղված տարածքների չափագրում և տեղադրում կոորդինատային համակարգում, երկրաֆիզիկական մեթոդներով հնավայրի չբացված հատվածների ստորգետնյա սկանավորում քարտեզագրում և մ.թ.ա. 4-մ.թ.2 դարերում Բենիամինի լանդշաֆտի և բնակլիմայական պայմանների փաստագրում՝ հատկապես նշված ժամանակաշրջանում առկա ջրային պաշարների բնահուների հայտնաբերում:

Հետազոտական թիմը նաև ձեռնամուխ է եղել մոտ 20 տարի առաջ իրականացված պեղումների արդյունքների, արխիվային նյութերի թվայնացմանը և Շիրակի երկրագիտական թանգարանի պահոցներում զետեղված գտածոների վերաուսումնասիրմանը:

Մեր խորին համոզմամբ՝ մոտ կես դար կարևորությունը չկորցրած և գիտական գրականության մեջ «դրասխանակերտ» անունը ստացած Հայաստանի հյուսիսային շրջանների աքեմենյան և անտիկ ադմինիստրատիվ կենտրոնի՝ նորագույն մեթոդներով ուսումնասիրությունն այժմ ավելի քան արդիական է:

AGHIKYAN Levon (Armenia)
Shirak Geological Museum
e-mail: Levonaghikyan@gmail.com

BENYAMIN: NEW APPROACHES (RESULTS OF 2022-2025 FIELD WORK)

This report presents the results of the 2022 rescue excavations conducted by the Shirak Regional Museum and the 2023–2025 fieldwork carried out by the Armenian-French joint expedition (Shirak Regional Museum / Lyon 2 University). After a long hiatus, the newly formed Armenian-French team has resumed archaeological field research at the entire Benyamin site, with a particular focus on the Achaemenid palace area.

The main objective of the expedition is to document the unresolved or unexplored aspects of the site using modern methodologies—specifically, to clarify the exact boundaries of the site and document adjacent, previously unknown archaeological sites; to conduct high-quality and detailed aerial photography; to measure and geolocate both excavated and unexcavated areas; to perform underground scanning and mapping of unexcavated sections using geophysical methods; and to document the landscape and climatic conditions of Benyamin from the 4th century BC to the 2nd century AD, with special attention to identifying the natural courses of water resources during that period.

The research team has also undertaken the digitization of archival materials from excavations conducted about 20 years ago and the reanalysis of artifacts stored in the collections of the Shirak Museum of Regional Studies.

We firmly believe that the renewed study of the Achaemenid and Antique administrative center in the northern regions of Armenia—known in scientific publications under the name "Draskhanakert" and whose importance has not diminished over half-century—is now more relevant than ever.

АГИКЯН Левон (Армения)
Ширакский геологический музей
e-mail: Levonaghikyan@gmail.com

БЕНИАМИН: НОВЫЕ ПОДХОДЫ (РЕЗУЛЬТАТЫ ПОЛЕВЫХ РАБОТ 2022-2025 ГОДОВ)

Этот отчет представляет результаты спасательных раскопок 2022 года, проведённых Ширакским краеведческим музеем, а также полевых работ 2023–2025 годов, осуществляемых армяно-французской совместной экспедицией (Ширакский краеведческий музей / Университет Лион 2). После длительного перерыва вновь сформированная армяно-французская команда возобновила археологические полевые исследования на всём памятнике Бениамин, с особым вниманием к району ахеменидского дворца.

Основная цель экспедиции — документирование нерешённых или ранее не исследованных аспектов памятника с использованием современных методик. В частности, предполагается уточнить точные границы памятника и зафиксировать прилегающие, ранее неизвестные археологические участки; провести высококачественную и детализированную аэрофотосъёмку; осуществить измерения и геолокацию как раскопанных, так и нетронутых зон; выполнить подземное сканирование и картографирование нераскопанных участков с применением геофизических методов; а также задокументировать ландшафтные и климатические условия местности Бениамин с IV века до н.э. по II век н.э., уделяя особое внимание определению естественных русел водных ресурсов того периода.

Научная группа также приступила к цифровке архивных материалов раскопок, проведённых около 20 лет назад, и к повторному анализу артефактов, хранящихся в коллекции Ширакского краеведческого музея.

Мы твердо убеждены, что обновленное изучение ахеменидского и античного административного центра в северных регионах Армении — известного в научной литературе под названием «Драскханакерт», значение которого не утратилось за полвека — сегодня актуальнее, чем когда-либо.

ԱՎԱԳՅԱՆ Ինգա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
էլ. հասցե՝ inga.avagyan.76@mail.ru

«ՍԵՎ ԱՄՐՈՑ» ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՈՒՄ ՊԵՂՎԱԾ ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԻԿՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

«Կումայրի» արգելոց-թանգարանի եզակի ցուցանմուշներից մեկը՝ ծիսական ցուլն է, որը շահեկանորեն առանձնանում է մյուս ցուցանմուշներից: Արձանիկը համարվում է ցուցադրության հնագիտական հավաքածուի հնագույն գտածոներից մեկը և թվագրվում է Ք.ա. IV-III հազարամյակներով: Ծիսական ցուլը պեղվել է Գյումրու տարածքում գտվող «Սև ամրոց» հնագիտական հուշարձանի վաղ բրոնզիդարյան բնակատեղիից 1993-94թթ. պեղումների ժամանակ (Ս. Տեր-Մարգարյան, Ն. Պողոսյան, Ի. Ավագյան): Բնակատեղիի հատակին 54 սմ խորության վրա հայտնաբերվել է 120 սմ տրամագիծ ունեցող կավածեփ օջախ, որի նմանօրինակը հայտնի է Ամիրանիս-գորայից: Օջախից 70 սմ հյուսիս - արևելք, 30 սմ խորության վրա հայտնաբերվել է թրծակավից պատրաստված ցուլի խիստ ոճավորված արձանիկ (17 X 9 X 10 սմ): Ծիսական արձանիկին թույլ նմանություն ունեցող արձանիկներ հայտնի են Հառիճից և Քյուլ-թափայից, սակայն դրանք տարբերվում են նաև կատարման տեխնիկայով և կարևոր են արձանիկի թվագրման համար: Արձանիկի մոտակայքում պեղվել են թրծակավից մեկ այլ նմանօրինակ նմուշի բեկորներ: Ցուլը և այն միջավայրը, որում պեղվել է արձանիկը՝ օջախը, օջախի հենակը, գտածոն կապում են վաղ բրոնզիդարյան հավատալիքների հետ: Ակնառու է հատկապես ցլի ուժն ու հզորությունը, որպես օջախի հովանավոր գործոն: Ուշ բրոնզ-վաղերկաթիդարյան դարաշրջանում ցլի պաշտամունքի հետ են կապվում տիեզերքի մոդելների վրա Կլոր ձև ունեցող Երկիր մոլորակը խորհրդանշող սկավառակի կենտրոնում տապարացուլը՝ շրջապատված երկու օղակով (ջրով և մթնոլորտով): Տապարիկի ձև հիշեցնող այս մանրամասնը մասնագետները նաև անվանում են ցուլ, եզան կամ ցուլի գլուխ և տապարացուլ: «Սև ամրոցի» ծիսական ցուլը վերականգնվել է Շիրակի երկրագիտական թանգարանի վերականգնող մասնագետ Համլետ Ավետիսյանի ջանքերով, մի քանի ամիս ցուցադրվել է Ֆրանսիայի Նանտ քաղաքում կազմակերպված ցուցահանդեսում: Վաղ բրոնզիդարով թվագրվող հաջորդ գտածոն Գուսանագյուղից հայտնաբերված ծիսական օջախի մաս կազմող խոյն է, որը բնորոշ է Շիրակի և Հայաստանի վաղբրոզիդարյան հնագիտական հուշարձաններին և լրացնում է թանգարանի ցուցադրությունը: Ծիսական օջախի նմանօրինակները պահպանվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում: Վաղ բրոնզով կարելի է թվագրել նաև «Սև ամրոցից» հայտնի երկու մարդակերպ կուռքերը, որոնք պեղվել են ուշ բրոնզ-վաղերկաթիդարյան դամբարաններից մեկում: Դրանք պարզունակ են, ունեն պարզ փոսիկներով ոճավորված աչքեր, քիթ և բերան: Կուռքերի՝ դամբարանում հայտնվելու մասին երկու վարկած կա: Կա՛մ դրանք դրվել են դամբարան որպես ուղեկցող նյութ

և այս դեպքում թվագրվում են Ք.ա. XII-X դդ., կա՛մ Ք.ա. XII-X դդ. թվագրվող դամբարանում են հայտնվել ավելի վաղ հնագիտական շերտերից: Հաշվի առնելով, որ դամբարանի միջավայրը խաթարել է վաղ բրոնզիդարյան հնագիտական շերտի երկրորդ շինարարական հորիզոնը, հնարավոր է, որ լիցքի հետ քանդված սրբարանի կուռքերը հայտնվել են թիվ ութ մանկական դամբարանում:

Ավելացնենք նաև, որ լիցքի մեջ առկա է նաև աղորիքի ստորին մասից մի կոտրված հատված: Ծիսական առարկաներից ամենաերիտասարդը Ք.ա. VIII-VI դարերով թվագրվող սև թրծակավից արձանիկի բեկորն է, որը ձի կամ ռնգեղջյուր է հիշեցնում: Արձանիկը պեղվել է «Սև ամրոցի» ուրարտական դարաշրջանով թվագրվող կառույցում: Նմանօրինակները Ծաղկահովտի, Շենգավիթի, ավելի ուշ նմանօրինակները՝ Բենիամինի հուշարձաններում են: Ըստ Ռուբեն Բադալյանի բանավոր հաղորդման՝ շենգավիթյան նմուշը անհամեմատ երիտասարդ պիտի լինի և թվագրվի այնպես, ինչպես մեր «Սև ամրոցի» սև թրծակավից արձանիկը:

AVAGYAN Inga (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
"Kumayri" Historical-Cultural Reserve-Museum
e-mail: inga.avagyan.76@mail.ru

ABOUT RITUAL STATUETTES EXCAVATED IN THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENT “BLACK FORTRESS”

One of the unique exhibits of the exposition of the historical and cultural museum-reserve ‘Kumairi’ is a ritual bull, which especially stands out among other exhibits. The statuette is considered to be one of the oldest finds in the archeological collection of the exposition and is dated IV-III millennia BC. The ritual bull was excavated in 1993-94 in the Early Bronze Age settlement of the archeological monument ‘Black Fortress’ located in the city of Gyumri (S. Ter-Margarian, N. Poghosyan, I. Avagyan). During the excavations a clay hearth with a diameter of 120 cm was found on the floor of the dwelling at a depth of 54 cm, a similar sample of which is known from the Amiranis-Gora monument. A strongly stylised terracotta bull statuette (17 X 9 X 10 cm) was found 70 cm north-east of the hearth, at a depth of 30 cm. Statuettes bearing a faint resemblance to our ritual statuette are known from Arıç and Kül-tepa, but they also differ in execution technique and are important for the dating of the statuette. Fragments of another similar specimen made of terracotta were excavated next to the statuette. The bull and the environment in which the statuette was excavated - hearth, hearth support - link the find to Early Bronze Age beliefs. The strength and power of the bull as the patron saint of the domestic hearth is particularly noticeable. In the Late Bronze-Early Iron Age, the bull cult is associated with a round disc symbolising the planet Earth on models of the universe, with a stylised bull symbol in the centre surrounded by two rings (water and atmosphere). This detail, resembling an axe in shape, is also called bull, bull's head or and axe. The ritual bull

of the ‘Black Fortress’ was restored through the efforts of Hamlet Avetisyan, a restorer of the Shirak Local History Museum, and was exhibited for several months at an exhibition organized in Nantes, France.

The next finding belonging to the Early Bronze Age is a ram, a ritual hearth leg discovered in Gusannagyugh, which is typical for the archaeological monuments of the Early Bronze Age not only in Shirak, but also in Armenia and complements the museum's exposition. Similar models of the ritual hearth are kept in the Local History Museum of Shirak. Two anthropomorphic idols known from the ‘Black Fortress’, which were excavated in one of the Late Bronze-Early Iron Age burials, can also be dated to the Early Bronze Age. They are primitive, having simple stylised eyes, nose and mouth with holes. There are two versions of the appearance of idols in the burial. Either they were placed in the burial as accompanying material, in which case they are dated to the XII-X centuries B.C., or they entered the burial of the XII-X centuries B.C. from earlier cultural layers.

Taking into account that the burial environment disturbed the second construction horizon of the archaeological layer of the Early Bronze Age, it is possible that the idols from the destroyed sanctuary, together with the backfill, ended up in the children's burial No. 8. In the backfill of the burial there is also a broken off part of the lower part of the grain grinder. The youngest of the ritual objects is a fragment of a black terracotta statuette dated to the 8th-11th centuries B.C. It resembles a horse or a rhinoceros. The figurine was found in the Urartian era construction of the monument ‘Black Fortress’.

Similar examples are found in the monuments of Tsakhkahovit, Shengavit, and more recently in Beniamin.

According to Ruben Badalyan's oral report, the Shengavit specimen should be incomparably younger and dated in the same way as the terracotta black’ statuette from the “Black Fortress”.

АВАГЯН Инга (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Историко-культурный музей-заповедник "Кумайри"
e-mail: inga.avagyan.76@mail.ru

О РИТУАЛЬНЫХ СТАТУЭТКАХ РАСКОПАННЫХ В АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ПАМЯТНИКЕ «ЧЕРНАЯ КРЕПОСТЬ»

Одним из уникальных экспонатов экспозиции историко-культурного музея-заповедника «Кумайри» является ритуальный бык, который особенно выделяется среди других экспонатов.

Статуэтка считается одной из древнейших находок в археологической коллекции экспозиции и датируется IV-III тысячелетиями до р. Х. Ритуальный бык был раскопан в 1993-94 гг. в городище раннего бронзового века археологического

памятника «Черная крепость», расположенного в городе Гюмри (С. Тер-Маргарян, Н. Погосян, И. Авагян). В ходе раскопок на полу жилища на глубине 54 см был обнаружен глиняный очаг диаметром 120 см, аналогичный образец которого известен из памятника Амиранис-гора. В 70 см к северо-востоку от очага, на глубине 30 см, была найдена сильно стилизованная статуэтка быка из терракоты (17 Х 9 Х 10 см). Статуэтки, имеющие слабое сходство с нашей ритуальной статуэткой, известны из Арича и Кюль-тепы, но они также отличаются техникой исполнения и важны для датировки статуэтки. Рядом со статуэткой были раскопаны фрагменты другого похожего образца, выполненного из терракоты. Бык и среда, в которой была раскопана статуэтка — очаг, опора очага — связывают находку с верованиями раннего бронзового века. Особенно заметна сила и мощь быка, как покровителя домашнего очага. В эпоху поздней бронзы — раннего железного века культ быка связан с круглым диском, символизирующим планету Земля на моделях вселенной, в центре стилизованный символ быка окруженный двумя кольцами (вода и атмосфера). Эту деталь, напоминающую по форме топорик, также называют быком, головой быка или и топорик. Ритуальный бык «Черной крепости» был восстановлен усилиями Гамлета Аветисяна, реставратора Ширакского краеведческого музея, и в течение нескольких месяцев экспонировался на выставке, организованной в Нанте, Франция. Следующая находка, относящаяся к раннему бронзовому веку — это овен, ножка ритуального очага, обнаруженная в Гусанагюхе, которая типична для археологических памятников раннего бронзового века не только Ширака, но и Армении и дополняет экспозицию музея. Аналогичные модели ритуального очага хранятся в Краеведческом музее Ширака. Известные из «Черной крепости» два антропоморфных идола, которые были раскопаны в одной из погребений позднего бронзового — раннего железного века, также могут быть датированы ранним бронзовым веком. Они примитивны, имеют простые стилизованные глаза, нос и рот с отверстиями. Существует две версии появления идолов в погребении. Либо они были помещены в погребение в качестве сопутствующего материала и в этом случае датируются XII–X вв. до р. Х., либо они попали в погребение XII–X вв. до р. Х. из более ранних культурных слоев. Учитывая, что среда погребения нарушила второй строительный горизонт археологического слоя раннего бронзового века, не исключено, что идолы из разрушенного святилища, вместе с засыпкой, оказались в детском погребении № 8. В засыпке погребения имеется также отломанная часть нижней части зернотерки. Самый молодой по датировке из ритуальных предметов - фрагмент черной, терракотовой статуэтки, датируемой VIII-VI вв. до р. Х. Она напоминает лошадь или носорога. Фигурка была найдена в сооружении урартской эпохи памятника «Черная крепость». Аналогичные примеры имеются в памятниках Цахкаовита, Шенгавита, более поздние - Бениамина. Согласно устному сообщению Рубена Бадаляна, шенгавитский экземпляр должен быть несравненно моложе и датироваться так же, как и терракотовая черная статуэтка из «Черной крепости».

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Գոռ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ ghazaryan3329@gmail.com

ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ՏԱՏԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ. ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սևանա լիճը, հանդիսանալով Հարավային Կովկասի ամենամեծ քաղցրահամ լիճը, Հայաստանի Հանրապետության համար ունի ինչպես էկոլոգիական և տնտեսական, այնպես էլ ազգային-ռազմավարական նշանակություն: Սևանա լիճը համարվում է հայ ժողովրդի ազգային խորհրդանիշներից մեկը, ուստի վերջինիս վերաբերող յուրաքանչյուր հիմնախնդիր մեծ արձագանք է ստանում հայ հանրության շրջանում՝ ընդգրկելով հասարակական-քաղաքական տարբեր ոլորտներ:

Խորհրդային շրջանում Սևանա լճի մակարդակի իջեցումն առաջ բերեց էկոլոգիական տարաբնույթ հիմնախնդիրներ: Լճի մակարդակի իջեցումից հետո հայտնաբերվեցին մի շարք հնագիտական հուշարձաններ, ինչը պարզ դարձրեց, որ լճի մակարդակի տատանումները պայմանավորված են ինչպես մարդածին, այնպես էլ բնական գործոններով:

Լճաշեն, Ծովազարդ, Քանագեղ և Արտանիշ հնավայրերի ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև մատենագիրների վկայությունները կարևոր տվյալներ են տալիս լճի մակարդակի ուսումանսիրության համար: Դրանց համադրությունը երկրաբանական տվյալների հետ դառնում է առանցքային մեթոդ՝ լճի մակարդակի տատանումների կորը հավաստի վերականգնելու համար:

Սույն աշխատանքում փորձ է արվել միջգիտակարգային մոտեցմամբ՝ արդի երկրաբանական, պատմական և հնագիտական տվյալների հիման վրա ներկայացնել հոլոցենում Սևանա լճի մակարդակի տատանումները: Քննարկվել են Սևանա լճի մակարդակի տատանումներին վերաբերող նորահայտ երկրաբանական տվյալները, Սևանի ավազանի բնապատմական միջավայրը և շրջակա հնագիտական հուշարձանների հետ փոխկապակցվածությունը:

Սևանա լճի մակարդակի տատանումների խնդիրը կարևոր նշանակություն ունի նաև Հայաստանի հնագիտության և Հայոց պատմության համար, քանզի Սևանի ավազանը մարդու և հայ ժողովրդի հնագույն օրրաներից է՝ Հայաստանի պատմական մեծ նշանակություն ունեցող երկրամասերից մեկը:

Աշխատանքը նպատակ ունի նաև ընդգծել պատմական և երկրաբանական գիտությունների սերտ փոխկապակցվածությունը, ինչպես նաև ներկա գիտական հետազոտություններում դրա կարևորությունը:

GHAZARYAN Gor (Armenia)
Institute of Geological Science of NAS RA
e-mail: ghazaryan3329@gmail.com

THE PROBLEM OF STUDYING LAKE SEVAN'S WATER LEVEL FLUCTUATIONS: INTEGRATING ARCHAEO-HISTORICAL AND GEOLOGICAL DATA

Lake Sevan, as the largest freshwater lake in the South Caucasus, holds immense ecological, economic, and national-strategic significance for the Republic of Armenia. Recognized as one of the Armenian people's national symbols, any issue concerning the lake resonates deeply within the Armenian society, spanning various socio-political spheres.

During the Soviet era, the artificial lowering of Lake Sevan's water level led to diverse ecological challenges. However, this intervention also revealed numerous archaeological sites, demonstrating that the lake's water level fluctuations result from both anthropogenic and natural factors.

Studies of archaeological sites such as Lchashen, Tsovazard, Kanagegh, and Artanish, combined with historical chronicles, provide crucial data for understanding the lake's hydrological history. Integrating these findings with geological data forms a key methodology for reliably reconstructing the lake's water level fluctuations.

This study employs an interdisciplinary approach, utilizing modern geological, historical, and archaeological data to examine Lake Sevan's water level variations during the Holocene epoch. It discusses newly discovered geological evidence related to these fluctuations, the paleoenvironmental context of the Sevan basin, and its interconnection with surrounding archaeological sites.

The issue of Lake Sevan's water level fluctuations holds particular importance for Armenian archaeology and history, as the Sevan basin represents one of humanity's and the Armenian people's ancient cradles, being among Armenia's most historically significant regions.

This work also aims to emphasize the close interdependence between historical and geological sciences and highlight their critical role in contemporary scientific research.

КАЗАРЯН Гор (Армения)
Институт геологических наук НАН РА
e-mail: ghazaryan3329@gmail.com

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ КОЛЕБАНИЙ УРОВНЯ ОЗЕРА СЕВАН: СОПОСТАВЛЕНИЕ АРХЕОЛОГО-ИСТОРИЧЕСКИХ И ГЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Озеро Севан, являясь крупнейшим пресноводным водоемом Южного Кавказа, имеет важное экологическое, экономическое и стратегическое значение для Республики Армения. Как один из национальных символов армянского народа, любые вопросы, связанные с озером, находят широкий отклик в армянском обществе, затрагивая различные социально-политические сферы.

В советский период искусственное понижение уровня озера Севан привело к многочисленным экологическим проблемам. Однако это вмешательство также позволило обнаружить множество археологических памятников, демонстрируя, что колебания уровня воды обусловлены как антропогенными, так и природными факторами.

Исследования археологических объектов (Лчашен, Цовазард, Канагех, Артаниш) вместе с данными исторических хроник предоставляют важную информацию для изучения гидрологической истории озера. Комбинация этих данных с геологическими исследованиями формирует ключевой методологический подход для достоверной реконструкции колебаний уровня воды.

В данной работе применяется междисциплинарный подход, использующий современные геологические, исторические и археологические данные для анализа изменений уровня озера Севан в голоцене. Рассматриваются новые геологические данные, связанные с этими колебаниями, палеосредовые условия бассейна Севана и его взаимосвязь с окружающими археологическими памятниками.

Проблема колебаний уровня озера Севан имеет особое значение для армянской археологии и истории, поскольку бассейн Севана представляет собой одну из древнейших колыбелей человечества и армянского народа, являясь одним из наиболее исторически значимых регионов Армении.

Данное исследование также подчеркивает тесную взаимосвязь исторических и геологических наук и их важную роль в современных научных изысканиях.

ՄԿՐՏՉՅԱՆ Լևոն (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ levoncultur@gmail.com
ԴԱՎԹՅԱՆ Ռուբեն (Գերմանիա)
Հալլե Վիտտենբերգի Մարտին Լյութերի անվան համալսարան
ԱՌՆՈԼԴ Սիմոնե (Գերմանիա)
Հելգոլանդի թանգարան
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բենիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ vbenik@yahoo.com
ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ Անժելա (Հայաստան)
Վաղարշապատի պատմագգագրական թանգարան

ԽԱՆՋՅԱՆ ԳՅՈՒՂԻ ԾԻՍԱՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ

Խանջյան նորահայտ ամրոցը հայտնաբերվել է 2021 թ.: Այն գտնվում է ՀՀ Արմավիրի մարզի Արմավիր համայնքի կենտրոնից 8,62 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ ՀՀ ՊՆ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի անվան զորավարժարանի հարավային ծայրամասում տեղակայված, շրջակա միջավայրի վրա իշխող դիրք ունեցող, 912 մ. ծ. մ. բարձրությամբ և մոտ 3,60 հա տարածք զբաղեցնող ժայռոտ բլրին: Ամրոցը Արգիշտիխինիլի (Արմավիր) հնավայրից գտնվում է 14 կմ հյուսիս-արևմուտք, իսկ Երվանդաշատից՝ 26 կմ հյուսիս-արևելք: Այս հանգամանքն էլ կարևորում է հուշարձանի վերին շերտերի կապը այդ հուշարձանների հետ:

Բլուրն ունի հյուսիս-հարավ ձգվածություն՝ մոտ 180 մ երկարությամբ և 110 մ լայնությամբ, իսկ հարաբերական բարձրությունը՝ մոտ 20 մ է: Խորհրդային տարիներին բլրի շրջակայքում անցկացվել են առուներ, տեխնիկայի միջոցով մելորացրել՝ խոշոր քարերից ազատել և հարթեցրել են տարածքը գյուղատնտեսական նպատակներին ծառայեցնելու համար: Այս ամենից խիստ տուժել է բնակավայրը, որը տարածվում է բլրի լանջերին:

Բլուրը կազմված է մի քանի ամրացված դարավանդներից, որոնք դեպի վեր հետզհետե նեղանալով՝ հասնում են հարթ գագաթին: Այստեղ, ամենաբարձր մասում նկատելի էին մի քանի քարերի շարքեր: Հավանաբար, խորհրդային տարիներին գագաթի ամենաբարձր կետում եղել է երկաթե եռոտանի՝ երկրաբաշխության (գեոդեզիա) նպատակով, որից մնացել են մոտ երկու մետրանոց փոս և որոշ բետոնե կտորներ:

Բլուրի գագաթին պեղումներով բացվեց 8x7 մ չափերով, ուղղանկյուն հատակագծով հոծ աշտարակ: Այն պահպանվել է տեղ-տեղ մինչև երկու մետր չափով:

Աշտարակի նիստերը շարվել են խոշոր, որոշակի ձև տված քարերով՝ լայնակի դրված, որոնց չափերը տատանվում են 70-100 սմ երկարությամբ և 50-70 սմ լայնությամբ: Աշտարակի ներսույթը ծածկվել է մանր և միջին մեծության քարերի լիցքով՝ հողով (գուցե կավաշաղախով) շաղված: Պեղման ընթացքում, աշտարակի կանոնավոր մասերը բացելու համար հեռացվեցին մեծ քանակությամբ քարեր՝ տարբեր չափերի, որոնք աշտարակից թափված քարերը պետք է լինեին: Ըստ այդ քանակի՝ որոշակիանում է աշտարակի վիզուալ վերակազմությունը, որով աշտարակը բավակա-

նին բարձր կարող էր լինել ներկայիս պահպանված վիճակից: Հավանաբար աշտարակի նիստերի արտաքին հատվածները նույնպես ծեփվել և հարթեցվել են հողով (կավով՞), ինչի մասին խոսում է կրեմագույն չոր փոշու քանակը, այն դեպքում, երբ բնահողը աղքատիկ է և քարքարոտ:

Աշտարակի բոլոր կողմերում բացվեցին խոշոր կարասներ, որոնք in situ (իրենց տեղում) են: Այն ծածկված էր նախ հրդեհված հաստ շերտով, որի տակ էլ բացվեց անչափ հարուստ մշակութային շերտը՝ մ.թ.ա. 6-3-րդ դդ վերաբերող նյութերով: Այս շերտն էլ իր հերթին ավարտվում է ողորկ և անչափ խնամքով կոկված քարե սալահատակին: Սալահատակը հատկապես լավ է մնացել աշտարակի արևմտյան մասում, գուցե սա շարունակվի ավելի արևմուտք և ծածկի ողջ գագաթը: Թեպետ գագաթը ամբողջությամբ պեղված չէ, սակայն դեռ հողով ծածկված վիճակով էլ երևում է, որ այն հարթեցված և հարմարեցված է արարողությունների համար:

Սակայն կարասային իրավիճակներից ամենանշանավորը աշատարակի հյուսիսում էր: Ի տարաբերություն արևմտյան և հարավային մասում բացված կարասների, սա ամբողջական է և տեղակայված է քարե շարքի մեջ: Պեղումներով պարզվեց, որ այստեղ կարասային թաղում է: Այս կարևոր բացահայտումով էլ աշտարակը ստացավ կոնկրետ հնագիտական համատեքստ՝ թաղումնային, դամբարանային:

Այն որ իր մոնումենտալությամբ, զբաղեցրած դիրքով, ճարտարապետական ուրույն ձևով աշտարակը ենթադրելի էր, որ պիտի կապ ուներ ծիսապաշտամունքի հետ, կարասային այս թաղումով ավելի հաստատվեց: Այսպիսով, Հայաստանի ավելի հին՝ մեգալիթյան աշտարակների նման՝ Խանջյանի աշտարակը նույնպես կապվեց թաղման ծեսի հետ:

MKRTCHYAN Levon (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: levoncultur@gmail.com
DAVTYAN Ruben (Germany)
Martin Luther University of Halle Wittenberg
ARNOLD Simone (Germany)
Helgoland museum
VARDANYAN Benik (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: vbenik@yahoo.com
TADEVOSYAN Angela (Armenia)
Vagharshapat Historical and Ethnographic Museum

THE RITUAL AND CULTIC COMPLEX OF KHANJYAN VILLAGE

The newly discovered Khanjyan fortress was identified in 2021. It is located 8.62 km northwest of the center of the Armavir community in the Armavir region of the Republic of Armenia, situated on a rocky hill at an elevation of 912 meters above sea level (m a.s.l.), occupying an area of approximately 3.60 hectares. The site lies on the southern

outskirts of the Marshal Hovhannes Baghramyan military training ground, commanding the surrounding environment. The fortress is positioned 14 km northwest of the Argishti-Khinili (Armavir) archaeological site and 26 km northeast of Yervandashat. This proximity suggests a cultural or chronological connection between the upper stratigraphic layers of the monument and these historical sites.

The hill extends along a north-south axis, approximately 180 meters in length and 110 meters in width, with a relative height of about 20 meters. During the Soviet period, irrigation canals were constructed around the hill, and the area was reclaimed and leveled using machinery—cleared of large stones and prepared for agricultural use. These interventions severely damaged the settlement that extended along the hill's slopes.

The hill comprises several fortified terraces which gradually narrow upward, culminating in a flat summit. On the highest part of the summit, several rows of stones were visible. It is presumed that during the Soviet era, the highest point of the summit hosted a metal tripod used for geodetic (surveying) measurements, remnants of which include a pit approximately two meters deep and some concrete fragments.

Excavations at the hilltop revealed a substantial rectangular tower measuring 8 by 7 meters, preserved in some places up to two meters in height. The tower's foundations consist of large, shaped stones placed transversely, measuring between 70 and 100 cm in length and 50 to 70 cm in width. The interior fill of the tower was covered with a layer of small to medium-sized stones bound together with soil, possibly mixed with clay-based mortar. During excavation, a significant number of stones of various sizes were removed to expose the tower's regular structure; these stones likely originated from the collapsed tower walls. Based on their quantity, a visual reconstruction suggests that the tower was considerably taller than its currently preserved state. It is probable that the external parts of the tower's foundations were also plastered and leveled with soil or clay, as indicated by the presence of pale gray dry powder, contrasting with the poor and rocky natural soil.

Large ceramic vessels (jars) were found in situ around all sides of the tower. They were covered by a thick layer of burnt deposits, beneath which an exceptionally rich cultural layer dating to the 6th to 3rd centuries BCE was uncovered. This layer ends with a carefully crafted, hollowed stone pavement. The pavement is especially well preserved on the western side of the tower and possibly extends further west and along the entire summit of the wall. Although the summit has not been fully excavated, even the portions still covered with soil indicate that it was leveled and adapted for ritual purposes. However, the most significant ceramic context was discovered north of the tower. Unlike the fragmented vessels uncovered on the western and southern sides, this context was complete and situated within a stone row. Excavations revealed that this was a ceramic burial. This important discovery established the tower's specific archaeological context as funerary or sepulchral.

Given its monumental character, strategic location, and distinctive architectural form, the tower was presumed to be connected with ritual practices—a hypothesis confirmed by the ceramic burial. Thus, similarly to Armenia's older megalithic towers, the Khanjyan tower is also linked to funerary rites.

МКРТЧЯН Левон (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: levoncultur@gmail.com
ДАВТЯН Рубен (Германия)
Университет Мартина Лютера Галле-Виттенберг
АРНОЛЬД Симоне (Германия)
Музей Гельголанда
ВАРДАНЯН Беник (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: vbenik@yahoo.com
ТАДЕВОСЯН Анжела (Армения)
Вагаршапатский историко-этнографический музей

РИТУАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНЫЙ КОМПЛЕКС СЕЛА ХАНДЖЯН

Новооткрытая крепость Ханджян была выявлена в 2021 году. Она расположена в 8,62 км к северо-западу от центра общины Армавир в Армавирской области Республики Армения, на скалистом холме высотой 912 метров над уровнем моря, занимающем площадь около 3,60 гектаров.

Объект находится на южной окраине военного полигона имени маршала Ивана Баграмяна, контролируя окружающую территорию. Крепость расположена в 14 км к северо-западу от археологического памятника Аргиштихинили (Армавир) и в 26 км к северо-востоку от Ервандашата. Такая близость свидетельствует о культурной или хронологической связи верхних стратиграфических слоев памятника с указанными историческими объектами.

Холм простирается вдоль оси север-юг, его длина составляет около 180 метров, ширина — 110 метров, относительная высота — около 20 метров. В советский период вокруг холма были построены ирригационные каналы, территория была мелиорирована и выровнена с помощью техники — очищена от крупных камней и подготовлена для сельскохозяйственного использования. Эти работы нанесли значительный ущерб поселению, расположившемуся на склонах холма.

Холм состоит из нескольких укрепленных террас, которые постепенно сужаются к вершине, образуя ровный плато. На самой высокой точке вершины наблюдались несколько рядов камней. Предполагается, что в советское время на самой высокой точке вершины стояла металлическая тренога, используемая для геодезических измерений, остатки которой представлены ямой глубиной около двух метров и несколькими бетонными фрагментами.

В ходе раскопок на вершине холма было обнаружено массивное прямоугольное башенное сооружение размером 8 на 7 метров, сохранившееся в отдельных местах до высоты двух метров. Фундаменты башни состоят из крупных обработанных камней, уложенных поперечно, размеры которых варьируются от 70 до 100 см в длину и от 50 до 70 см в ширину. Внутреннее пространство башни было заполнено мелкими и средними камнями, скрепленными грунтом, возможно

смешанным с глиняным раствором. В процессе раскопок было извлечено значительное количество камней различного размера для раскрытия правильной конструкции башни; эти камни, вероятно, происходят из обрушенных стен башни. Исходя из их количества, визуальная реконструкция позволяет предположить, что башня была значительно выше, чем её нынешнее сохранившееся состояние. Вероятно, внешние части фундаментов башни также были оштукатурены и выровнены грунтом или глиной, о чем свидетельствует наличие светло-серого сухого порошка, контрастирующего с бедной и каменистой природной почвой.

Вокруг всех сторон башни в естественном положении (in situ) были обнаружены крупные керамические сосуды (карасы). Они были покрыты толстым слоем обожжённых отложений, под которым была выявлена исключительно богатая культурная стратиграфия, относящаяся к VI–III векам до н.э. Этот слой заканчивается тщательно выполненным каменным покрытием с углублениями. Покрытие особенно хорошо сохранилось с западной стороны башни и, возможно, продолжается дальше на запад и вдоль всей вершины стены. Несмотря на то, что вершина полностью не раскапывалась, даже части, покрытые грунтом, свидетельствуют о её выравнивании и приспособлении для ритуальных целей.

Однако самым значительным керамическим контекстом оказалось захоронение керамикой на северной стороне башни. В отличие от фрагментарных сосудов, обнаруженных с западной и южной сторон, это захоронение было цельным и расположено в каменной кладке. Раскопки показали, что это было керамическое погребение. Это важное открытие установило конкретный археологический контекст башни как погребального сооружения.

Учитывая её монументальность, стратегическое расположение и уникальную архитектурную форму, предполагалось, что башня связана с ритуальной практикой — гипотеза, подтверждённая керамическим погребением. Таким образом, подобно более древним мегалитическим башням Армении, башня Ханджян также связана с погребальными обрядами.

ՌԱՅՆՀՈԼԴ Սաբինե (Գերմանիա)
Գերմանիայի հնագիտական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ sabine.reinhold@dainst.de
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բենիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ vbenik@yahoo.com
ՄԱՐԻԱՇԿ Դիրկ (Գերմանիա)
Գերմանիայի հնագիտական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ dirk.mariaschk@dainst.de
ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ Մարիամ (Գերմանիա)
Հալլե Վիտտենբերգի Մարտին Լյութերի անվան համալսարան
Նախապատմական հնագիտության, միջնադարյան և ժամանակակից հնագիտության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ mariamgsaribekyan@gmail.com

ԼԱՎ ՆԱԽԱՆՇԱՆ. ԼԵՌՆԱԿԵՐՏԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻԴԱՐՅԱՆ ՄԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆ, ՈՐԸ ԿԱՊՎԱԾ Է ԳՈՒՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԾԻՍԱԿԱՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐԻ ՀԵՏ

Որքա՞ն հյուսիս էր տարածվում Մերձավոր Արևելքի մշակութային ազդեցության ոլորտը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում: 2023 թվականի ամռանը հայ-գերմանական համատեղ հնագիտական արշավախմբի կողմից Շիրակի մարզի Լեռնակերտ գյուղի մոտ՝ Վերի Բերդ ամրոցի հարևանությամբ, բացվել է ուշ բրոնզի դարաշրջանի եզակի դամբարան (№24): Դամբարանում հայտնաբերվել են երկու դեռահաս անհատի կմախք և հարուստ դամբանային գույք՝ այդ թվում՝ մանր եղջերավոր անասունների 65 վեգ (աստրագալ), ձիու վեգ, սև և կարմիր տեսակի օբսիդիանից պատրաստված գործիքներ, կավե շերեփ, տեքստիլի արտադրության հետ առնչվող ոսկորե գործիքներ, քարե մուրճեր և բազմատեսակ անոթներ:

Գույքի կառուցվածքն ու խորհրդանշական բովանդակությունը հուշում են, որ այն կապ ունի գուշակության ծիսակարգերի հետ, որոնք նման են խեթական և միջագետքյան աղբյուրներում նկարագրվածներին: Դամբարանի նյութական համալիրն ուղղակի նմանություններ ունի Գեղարոտի և Հոռոմի ժամանակակից սրբավայրերի հետ, ինչը վկայում է տարածաշրջանում ծիսական համակարգերի միատեսակության մասին: Հնարավոր է, որ թաղված անհատները պատկանել են սոցիալական մի խավի, որը ներգրավված էր գուշակության կամ օրակուլական գործունեության մեջ:

Դամբարանում հայտնաբերված գործիքները, որոնք առնչվում են տեքստիլի արտադրության հետ, ակնարկում են ճակատագրի և հնագույն գիտելիքի խորհրդանիշների մասին՝ միտք տալով մերձավորարևելյան ու միջերկրածովյան մշակույթներում տարածված հյուսող աստվածուհիների գաղափարին: Դամբարանի ռադիոածխածնային թվագրումը համապատասխանում է մ.թ.ա. 13-րդ դարին, երբ ակտիվ գործունեություն էին ծավալում Գեղարոտի սրբավայրերը:

Լեռնակերտի այս դամբանը կարևոր նյութական հիմք է՝ ուսումնասիրելու ուշ բրոնզի դարում տարածաշրջանում գուշակության դերակատարությունը, ծիսական դերակատարների ինքնությունը և կապը Մերձավոր Արևելքի մշակութային համակարգերի հետ:

REINHOLD Sabine (Germany)
German Archaeological Institute
e-mail: sabine.reinhold@dainst.de
VARDANYAN Benik (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
Shirak Centre for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: vbenik@yahoo.com
MARIASCHK Dirk (Germany)
German Archaeological Institute
e-mail: dirk.mariaschk@dainst.de
SARIBEKYAN Mariam (Germany)
Martin Luther University of Halle Wittenberg
Institute for Prehistoric Archaeology and Medieval and Modern Archaeology
e-mail: mariamgsaribekyan@gmail.com

A GOOD OMEN? A GRAVE ASSOCIATED WITH LATE BRONZE AGE DIVINATION PRACTICES AT LERNAKERT, ARMENIA

How far north did the Near Eastern cultural sphere extend in the 2nd millennium BCE? In the summer of 2023, an Armenian-German excavation team uncovered a unique Late Bronze Age grave (Tomb 24) near the fortress of Veri Berd in Lernakert. The burial contained the remains of two juvenile individuals and an exceptionally rich assemblage of artefacts, most notably a deliberately arranged deposit of 65 astragali (knucklebones) from sheep or goats, a horse phalange, obsidian tools of red and black varieties, a ceramic scoop, spindle-shaped and carved bone tools, hammerstones, and multiple vessels.

The spatial arrangement, typology, and symbolic nature of these objects strongly associate the grave with divination practices, echoing techniques described in the Hittite and Mesopotamian sources. The inventory closely parallels ritual deposits discovered at contemporary sanctuaries in Gegharot and Horom, suggesting a shared cultural-religious tradition across the region. The presence of multiple tools associated with divination—possibly including astragalomancy, lithomancy, and the preparation of incense or flour—implies that the deceased may have held or were being prepared for ritual roles within a specialized social class.

Furthermore, the inclusion of textile-related bone implements evokes broader symbolic themes of fate and sacred knowledge, hinting at cosmological beliefs potentially akin to Mediterranean and Near Eastern weaving goddesses. Radiocarbon dating of the burial places it in the 13th century BCE, contemporaneous with the active ritual phases of

the Gegharot shrines, strengthening the argument for a localized ritual complex operating within wider cultural networks.

Tomb 24 at Lernakert offers rare material evidence for the social identity and ritual agency of diviners in the Late Bronze Age South Caucasus. It bridges the gap between textual models from the Ancient Near East and the archaeological realities of a non-literate yet symbolically rich northern highland society.

РАЙНХОЛЬД Сабине (Германия)
Археологический институт Германии
e-mail: sabine.reinhold@dainst.de
ВАРДАНЯН Беник
Институт археологии и этнографии НАН РА
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: vbenik@yahoo.com
МАРИАШК Дирк (Германия)
Археологический институт Германии
e-mail: dirk.mariaschk@dainst.de
САРИБЕКЯН Мариам (Германия)
Университет Мартина Лютера Галле-Виттенберг
Институт доисторической археологии, средневековой и современной археологии
e-mail: mariamgsaribekyan@gmail.com

ХОРОШЕЕ ПРЕДЗНАМЕНОВАНИЕ? ЗАХОРОНЕНИЕ, СВЯЗАННОЕ С ПРАКТИКАМИ ГАДАНИЯ ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА В ЛЕРНАКЕРТЕ, АРМЕНИЯ

Насколько далеко на север простиралась культурная сфера Древнего Ближнего Востока во II тысячелетии до н.э.?

Летом 2023 года армяно-немецкая археологическая экспедиция обнаружила уникальное захоронение позднего бронзового века (погр. 24) у крепости Вери-Берд в Лернакерте, на северном склоне массива Арагац в Армении. В погребении находились останки двух подростков, а также исключительно богатый инвентарь, включая преднамеренно размещённый комплекс из 65 астрагалов овец или коз, фалангу лошади, изделия из обсидиана чёрного и красного цвета, керамический черпак, кости с резьбой и прядильной формой, тёрочные камни и разнообразную керамику.

Пространственная организация, типология и символика этих находок свидетельствуют о связи с гадательными практиками, подобными тем, что описаны в хеттских и месопотамских текстах. Инвентарь имеет поразительные параллели с ритуальными комплексами, раскопанными в Гехароте и Хороме, что указывает на существование единой религиозной традиции в регионе. Наличие многочисленных предметов, связанных с гаданием — астрагаломантией, литомантией, а также с приготовлением благовоний

или муки, — позволяет предположить, что погребённые могли принадлежать к специализированной социальной группе ритуальных специалистов.

Кроме того, наличие костяных инструментов, ассоциируемых с ткачеством, вызывает ассоциации с символикой судьбы и сакрального знания, аналогичной представлениям о богинях пряжи в Средиземноморье и на Ближнем Востоке. Радиоуглеродное датирование относит погребение к XIII веку до н.э., что совпадает с активной фазой функционирования святилищ Гехарота и укрепляет гипотезу о ритуальном центре на севере Арагаца.

Таким образом, могила 24 в Лернакерте предоставляет редкие археологические свидетельства о социальной роли гадателей в позднем бронзовом веке Южного Кавказа и способствует переосмыслению взаимодействия между письменными традициями древнего Востока и безписьменными горными культурами.

ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ Մարիամ (Գերմանիա)
Հալլե Վիտտենբերգի Մարտին Լյութերի անվան համալսարան
էլ. հասցե՝ mariamgsaribekyan@gmail.com

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՂԲՐՈՆԶԻԴԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒՄ

Դեռևս էնեոլիթից սկսած՝ Հայաստանի մի շարք հուշարձաններում սկսում են հայտնվել բազմազան կենդանիների պատկերագրություններ: Սրանք արտահայտվում են հիմնականում կա՛մ արձանիկների տեսքով, կա՛մ խեցեղենի վրա յուրահատուկ թռչունների, խոյերի, այծերի և ցուլերի պատկերումներով: Այս առարկաների ամենամեծ կուտակումը՝ արձանիկների տեսքով, հայտնաբերվել է Շիրակի մարզի Հառիճ գյուղի տարածքում գտնվող վաղբրոնզիդարյան բնակատեղիում, որտեղ 1966-1984թթ. Տ.Իսաչատրյանի ղեկավարած հնագիտական արշավախումբը 337 կենդանակերպ արձանիկներ է հայտնաբերել, որոնց ճնշող մեծամասնությունը այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում, ևս 10 օրինակ՝ Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ-ում:

Այս արձանիկների մեծամասնությունը խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիներ են, շատ ավելի քիչ քանակությամբ՝ շներ, թռչուններ, արջեր, ձիեր: Նմանատիպ արձանիկներ, բացի Հառիճի վաղբրոնզիդարյան բնակատեղիից, կան գտնված նաև Շենգավիթից, Մոխրաբլուրից, Ազարակից, Ջրահովիտից: Բայց կենդանակերպ արձանիկներից զատ հատկապես վաղբրոնզիդարյան բնակատեղիներում սկսում են կենդանակերպ օջախի հենակներ և պատվանդաններ հայտնվել, խեցեղենի վրա կենդանիների պատկերումներ՝ երկրաչափական պատկերների տեսքով, որոնք հետագայում ավելի են

կատարելագործվում, վերածվում բրոնզից պատրաստված սիմվոլների, իշխանության խորհրդանիշների, արծաթե կամ բրոնզե գավաթների զարդանախշերի:

Վաղ բրոնզի դարում կամ հնագետների կողմից այլ կերպ կոչված՝ Կուր-Արաքսյան ավանդույթի տարածման ժամանակաշրջանում է, որ անասնապահության և երկրագործության զարգացման հետ մեկտեղ կենդանիների նման պատկերումները սկսում են տարածվել, և արդեն կարելի է պատկերացում կազմել ժամանակի մարդու առօրյայի, մտածելակերպի, շրջապատող աշխարհի մասին:

Ձեկուցման շրջանակներում կքննարկվեն վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններում ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև ամբողջ Կովկասում հանդիպող կենդանակերպ առարկաները, դրանց պատկերագրման ձևերն ու օրինակները:

SARIBEKYAN Mariam (Germany)
Martin Luther University of Halle Wittenberg
e-mail: mariamgsaribekyan@gmail.com

ANIMAL ICONOGRAPHY IN EARLY BRONZE AGE MONUMENTS OF THE SOUTH CAUCASUS

Since the Eneolithic period, numerous monuments in Armenia have featured various forms of animal iconography. These are primarily expressed through figurines or depictions of distinctive birds, rams, goats, and bulls on pottery. The largest concentration of such objects—specifically animal figurines—was discovered at the Early Bronze Age settlement in the village of Harich, located in the Shirak region, Armenia. These figurines were uncovered between 1966 and 1984 during an archaeological expedition led by T. Khachatryan.

A total of 337 animal figurines were found, most of which are now housed in the History Museum of Armenia, with another 10 preserved by the Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations" SNCO.

The majority of the figurines represent large and small cattle, while a smaller number depict dogs, birds, bears, and horses. Similar figurines have also been discovered at other Early Bronze Age sites, including Shengavit, Mokhrablur, Agarak, and Jrahovit. In addition to animal figurines, this period also saw the emergence of animal-shaped andirons and pedestals, as well as geometric animal motifs on pottery. These forms were later refined and developed into bronze statuettes, symbols of power, and decorative ornaments on silver and bronze cups.

It is during the Early Bronze Age—corresponding with the spread of the Kura-Araxes cultural tradition—that such animal representations became widespread. This development coincided with the growth of animal husbandry and agriculture, offering insight into the daily life, worldview, and beliefs of the people of that time.

This report will explore animal-shaped artifacts from Early Bronze Age sites not only in Armenia but across the broader Caucasus region, focusing on their forms, styles of depiction, and cultural significance.

САРИБЕКЯН Мариам (Германия)
Университет Мартина Лютера Галле-Виттенберг
e-mail: mariamgsaribekyan@gmail.com

ИКОНОГРАФИЯ ЖИВОТНЫХ В ПАМЯТНИКАХ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА ЮЖНОГО КАВКАЗА

Начиная с эпохи энеолита, на ряде памятников Армении начинает появляться иконография различных животных. Эти образы выражены преимущественно в виде фигурок, а также изображений характерных птиц, баранов, козлов и быков на керамических изделиях. Самое большое скопление подобных предметов в виде статуэток было обнаружено на поселении раннего бронзового века в селе Арич Ширакской области, где раскопки проводились в 1966–1984 годах. Археологическая экспедиция под руководством Т. Хачатряна выявила 337 фигурок животных. Подавляющее большинство из них в настоящее время хранится в Историческом музее Армении, а ещё 10 экземпляров — в ГНКО «Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников».

Большая часть этих фигурок изображает крупный и мелкий рогатый скот, а гораздо меньше представлено собак, птиц, медведей и лошадей. Аналогичные фигурки, помимо Арича, были найдены также на других памятниках раннего бронзового века, таких как Шенгавит, Мохраблур, Агарак и Джраховит. Помимо зооморфных фигурок, особенно в поселениях данного периода, начинают встречаться подставки и тумбы в форме животных, а также изображения животных на керамической посуде в виде геометрических мотивов. Со временем эти изображения становятся более изысканными, трансформируясь в бронзовые символы, знаки власти и орнаменты на серебряных и бронзовых сосудах.

Именно в эпоху ранней бронзы, в период распространения Куро-Аракской культурной традиции — как её обозначают археологи, — наряду с развитием животноводства и земледелия, такие изображения получают широкое распространение. На их основе уже можно сформировать представление о повседневной жизни, менталитете и мировоззрении людей того времени.

В докладе будут рассмотрены предметы в форме животных, обнаруженные на памятниках раннего бронзового века не только в Армении, но и на всей территории Кавказа, а также формы их изображений и конкретные примеры.

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բենիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ vbenik@yahoo.com
ՄԿՐՏՉՅԱՆ Լևոն (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ levoncultur@gmail.com
ՍԵՄՅԱՆ Իվան (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. փոստ՝ i.a.semyan@gmail.com

ՋՐԱՁՈՐԸ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐՈՒՄ (ԸՍՏ ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ)

Ջրաձոր համայնքը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսարևմըտյան հատվածում, Շիրակի մարզի Ամասիայի տարածաշրջանում: Հուշարձանը (պետական ցուցիչ՝ **7.96.1**) տեղակայված է Ախուրյան և Հողմիկ գետերի միախառնման հատվածում ձևավորված հրվանդանի վրա, որի վրա վեր է խոյանում կոնաձև ֆա(բարձրությունը ծ.մ. 1820 մ): Բլուրը, որի վրա տեղակայված է ամրոցը, հյուսիսային կողմում ունի զառիթափ լանջ: Արևմտյան լանջը, սկսվելով գետի խորը կիրճից, ձևավորում է 310x120 մ չափերի մի հարթակ, որն աստիճանաբար վերածվում է թեքադիրք լանջի: Բլրի հարավային լանջն ավելի ընդարձակ է (երկ.՝ արևելք-արևմուտք 750 մ, լայն.՝ հյուսիս-հարավ՝ 190 մ), որտեղ և տեղադրված է ժամանակակից գյուղը: Արևելյան կողմից բլուրը թամբաձև իջվածքով միացված է փոքր բլրին, որի լանջերին է տեղադրված 19-րդ դարի և ժամանակակից գերեզմանոցը:

2023-2024 թթ. ամրոցակիր բլրի արևմտյան լանջի առաջին պաշտպանական դարավանդի պարսպապատի պեղումները ցույց տվեցին ամրոցի պաշտպանական համակարգի ձևավորման հաջորդականությունը: Ըստ այդմ՝ առաջին դարավանդի պարիսպը, որն ուներ երեք մետր երկարությամբ դեպի արևմուտք բացվող զանգվածեղ որմնահեց, կառուցվել է մ.թ.ա. 11-9-րդ դարերում: Հետագայում ամրոցի այս հատվածն ենթարկվել է ձևափոխությունների. մ.թ.ա. 7-5-րդ դարերում պարսպին հարավ-արևելքից կցվել է 2.5 մ լայնությամբ պատով մի շինություն, որը շարունակվում է դեպի հարավ-արևմուտք՝ միաձուլվելով արևմտյան դարավանդն եզրագծող երկաթիդարյան պարսպին: 2022թ. պեղումներով (Հ. Խաչատրյան և Ա. Փուրթվենգլեր) արևմտյան դարավանդի կենտրոնում բացվել էր մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերով թվագրվող 1.80 մ լայնությամբ եռաշար պատ՝ որմնահեցով: 2024 թ. ամրոցակիր բլրի գագաթին բացվեց 8.3x8.3 մ արտաքին և 5.5x5.5 մ ներքին չափերով մի շինություն: Բազալտե սալահատակով և հարավային մուտքով կառույցը, ըստ կառուցվածքային և համատեքստային հատկանիշների, կարելի է նախնականորեն մեկնաբանել որպես պաշտամունքային կառույց: Այն մերձենում է ուրարտական տիպի *<u>սուսի</u>* տաճարների կառուցվածքին: Կառույցի չափերն ու ձևը, ինչպես նաև շարվածքի որոշ հատկանիշներ՝ տուֆ և բազալտ քարերի օգտագործում, խոշոր անկյունաքարերի առկայություն, հստակ համապատասխանություն ունեն ուրարտական պաշտամունքային

ճարտարապետությանը: Ամենայն հավանականությամբ, այս կառույցը ևս մ.թ.ա. 7-5-րդ դարերի կառուցման արդյունք է:

Այսպիսով, ըստ հուշարձանի պեղումների առաջին տարիների և ուրարտական սեպագիր աղբյուրների ընձեռած տվյալների՝ ամրոցը մ.թ.ա. 8-րդ դարում ենթարկվել է հարձակման: Մարմաշենի և Խորխորյան տարեգրության համապատասխան տողերը *Էրխախի* երկրի քաղաքի գրավման մասին տեղեկություններ են, որտեղ հիշատակվում է *Իրդանիունի* քաղաքը ([URU]Irdaniuni): Ըստ նախնական դիտարկումների, կարծում ենք հավանական է տեքստերում հիշատակվող տեղանվան նույնացումը Ջրաձորի հնավայրի հետ:

Այս պահին եղած տվյալներով՝ ամրոցի կենսագործունեությունը մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերում դադարել է կամ եղել է խիստ աննշան: Ուրարտական պետության անկման շրջանում Շիրակում, ինչպես նաև մի շարք այլ ծայրագավառներում, կյանքը նորից վերսկսվում է: Ջրաձորի ամրոցում ուրարտական շինարարական և գաղափարական ազդեցությամբ կառուցված պաշտամունքային կառույցը խոսում է այս բնակավայրի՝ Աշոցքի սարահարթում ունեցած ռազմավարական, տնտեսական և հոգևոր կարևոր դերի մասին:

VARDANYAN Benik (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: vbenik@yahoo.com
MKRTCHYAN Levon (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: levoncultur@gmail.com
SEMYAN Ivan (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: i.a.semyan@gmail.com

JRADSOR IN THE IRON AGE (BASED ON HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL DATA)

The archaeological site of Jratsor is located in the northwestern part of the Republic of Armenia, in the Amasia region of Shirak Province. The site (state registry number 7.96.1) occupies a promontory formed at the confluence of the Akhuryan and Hoghmik rivers, rising into a conical hill with an elevation of 1820 meters above sea level. The northern slope of the hill is steep, while the western side, descending from a deep river gorge, forms a platform approximately 310×120 meters in size, gradually sloping down. The southern slope is more expensive (east–west: 750 m; north–south: 190 m), and the modern village is situated there. To the east, the hill connects via a saddle to a smaller elevation, on the slopes of which are located both a 19th-century and a modern cemetery.

Excavations conducted in 2023–2024 on the first defensive terrace of the western slope revealed the sequential development of the fortress's fortification system. The earliest wall on this terrace, featuring a massive stonework extending three meters westward, dates to

the 11th–9th centuries BCE. In subsequent centuries—particularly the 7th–5th centuries BCE—this section underwent significant architectural modifications. A structure with a 2.5-meter-wide wall was appended to the southeastern face of the existing fortification, continuing southwest and merging with the Iron Age wall that defined the terrace's perimeter.

Earlier excavations in 2022 (directed by H. Khachatryan and A. Furtwängler) revealed a three-course stone wall, 1.80 meters wide, in the central part of the western terrace, dated to the 7th–6th centuries BCE.

In 2024, on the summit of the hill, excavations uncovered a square structure measuring 8.3×8.3 meters externally and 5.5×5.5 meters internally, featuring a basalt slab floor and a southern entrance. Based on its structural and contextual characteristics, the building is preliminarily interpreted as a cultic structure. Its proportions, building materials (tuff and basalt), and the presence of large corner stones closely resemble the architectural layout of Urartian "susi"-type temples. It is most likely that this structure was constructed in the 7th–5th centuries BCE.

According to preliminary archaeological data and a comparative analysis of the Urartian cuneiform sources, the fortress of Jratsor appears to have been subjected to military assault in the 8th century BCE. References found in the inscriptions of Khorhor and Marmashen mention the conquest of a city in the land of Eriahi—URU Irdaniuni—which, based on current observations, may plausibly be identified with the site of Jratsor.

Available evidence suggests that by the 8th–7th centuries BCE, active occupation of the fortress either ceased entirely or was reduced to a minimal level. In the post-Urartian period, habitation resumed not only in the Shirak region but also across several other peripheral zones. The cultic structure constructed under the architectural and ideological influence of the Urartian tradition points to the strategic, economic, and spiritual importance of Jratsor during the fragmentation and eventual collapse of the Urartian state.

ВАРДАНЯН Беник (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: vbenik@yahoo.com
МКРТЧЯН Левон (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: levoncultur@gmail.com
СЕМЯН Иван (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: i.a.semyan@gmail.com

ДЖРАДЗОР В ЭПОХУ ЖЕЛЕЗА (ПО ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

Археологический памятник Джрадзор расположен в северо-западной части Республики Армения, в Амасянском районе Ширакской области. Памятник (гос. реестр № 7.96.1) занимает мыс, образованный в месте слияния рек Ахурян и Охмик,

с возвышающимся на нём коническим холмом (высота 1820 м над уровнем моря). Холм, на котором размещена крепость, имеет крутой северный склон. Его западная сторона, начинаясь от глубокого ущелья, формирует платформу размером 310×120 м, постепенно переходящую в наклонный склон. Южный склон более протяжённый (восток–запад 750 м, север–юг 190 м) — здесь расположен современный населённый пункт. С востока холм соединяется седловиной с меньшим возвышением, на склонах которого находятся кладбища XIX века и современности.

Раскопки 2023–2024 гг. на первой оборонительной террасе западного склона холма выявили поэтапное формирование оборонительной системы крепости. Первая линия стены, с массивной трёхметровой кладкой, ориентированной к западу, датируется XI–IX вв. до н.э. В VII–V вв. до н.э. данный участок подвергся реконструкции: к юго-восточной стороне стены было пристроено новое помещение шириной 2,5 м, соединённое со стеной, ограничивающей террасу. В ходе раскопок 2022 г. (рук. Х. Хачатрян и А. Фуртвенглер) в центре западной террасы была выявлена стена с контрфорсом с шириной 1,80 м, датируемая VII–VI вв. до н.э.

В 2024 г. на вершине холма был открыт прямоугольный комплекс размерами 8,3×8,3 м (внешне) и 5,5×5,5 м (внутри), с базальтовым мощением и входом с южной стороны. По архитектурным и контекстуальным признакам он предварительно интерпретируется как культовое сооружение, близкое по структуре к урартским храмам типа «суси». Применение туфа и базальта, наличие крупных угловых блоков и чёткие пропорции соответствуют архитектурным приёмам урартской храмовой традиции. Вероятно, постройка относится к VII–V вв. до н.э.

Согласно предварительным данным археологических раскопок и анализу урартских клинописных источников, крепость Джрадзор, по-видимому, подверглась нападению в VIII веке до н.э. В надписях из Хорхора и Мармашена упоминается захват города страны Эриахи — URU Irdaniuni, который, по предварительным наблюдениям, может быть отождествлён с археологическим памятником Джрадзора.

На основании имеющихся материалов можно предположить, что к VIII–VII векам до н.э. жизнедеятельность в крепости либо полностью прекращается, либо сводится к минимуму. В постурартский период, как в Ширакe, так и в ряде других периферийных регионов, наблюдается возобновление обитания. Обнаруженное в Джрадзоре культовое сооружение с урартским архитектурным и идейным влиянием свидетельствует о значительной стратегической, экономической и духовной роли этого поселения на Ашоцком плато в условиях распада Урарту.

ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ Իրենա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ irenkalntarian@mail.ru

ԹԵՂՈՒՏՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԵՏՔԵՐԸ ԳԵՏԱՀՈՎԻՏ-2 ՔԱՐԱՅՐՈՒՄ

Թեղուտյան տիպի ուշ պղնձիքարիդարյան մշակույթի առկայությունը Տավուշում, որը դրա կենտրոնից բավականին հեռու է գտնվում, հուշում է այդ մշակույթը կրող հասարակության մոբիլ բնույթի մասին: Հայաստանի ուշ էնեոլիթի ժամանակաշրջանով թվագրվող հուշարձանները խիստ սակավ են: Դրանցից է Արարատյան դաշտում գտնվող Թեղուտի բնակատեղին, որի մշակութային հետքերն, ըստ նոր տվյալների, կարելի է տեսնել նաև Նախիջևանում:

Ըստ ընդունված տեսակետի՝ պղնձիքարիդարյան ժամանակաշրջանին վերաբերող հուշարձանները Հարավային Կովկասում երկու մշակութային խմբերի են բաժանվում, որոնցից մեկը կոչվում է սիոնյան և կրում է իր կենտրոնի՝ Վրաստանում գտնվող Սիոնի բնակատեղիին հատուկ մշակութային առանձնահատկությունները, որոնցից են մշակույթի լավագույն ցուցիչ հանդիսացող խեցեղենի կավախմորի ավազախառն լինելը: Երկրորդ խմբին հատուկ են հարավային շրջանների հուշարձանները, որոնք կարելի է բնորոշել հարդախառն խեցեղենով:

Գետահովիտ քարայրը եղել է ժամանակավոր կացարան, որտեղ հայտնաբերվել են թե՛ տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններ, թե՛ պղինձ-քարի դարի վաղ ու միջին ժամանակային հատվածներին վերաբերող բնակության հետքեր:

Այս շրջանի ավարտական փուլին վերաբերող շերտերը միջնադարի շրջանի շինարարական ակտիվության պատճառով քարայրում թերի են պահպանվել: Սակայն խեցեղենի քննության ժամանակ ի հայտ եկան հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք քարայրի դարավանդից գտնված նմուշները մնացյալից առանձնացնելու հիմք տվեցին: Հիմնական սրահից գտնված մի քանի նմուշներ մեծ հետաքրքրություն առաջացրին, քանի որ կրում են սիոնյան տիպի խեցեղենին հատուկ նախշաձև, իսկ մի քանիսի պարագայում նաև կավի մեջ վանակատի խառնուրդի մեծ քանակ կար:

Այսպիսով, պարզ դարձավ, որ քարայրի պղնձիքարիդարյան ժամանակաշրջանի միջին փուլի ավարտական հատվածին(մ.թ.ա.V հազ. վերջին քառորդ) վերաբերող շերտերն օգտագործվել են սիոնյան մշակույթը կրողների կողմից:

Դարավանդին իրականացված աշխատանքների արդյունքում բացված և շերտագրորեն պղինձ-քարի դարի ավարտական փուլերին վերաբերող խեցեղենի նմուշները ևս տարբերակվում են գունային և կավախառնուրդի առանձնահատկություններով:

Վերջին մի քանի տարիներին քարայրի երկրորդ սրահի պեղումների շնորհիվ նաև հետաքրքիր տվյալներ են ստացվել: Այստեղից դարձյալ խեցեղեն բացվեց, որը նման չէր մինչ այդ գտնված պղնձիքարիդարյան նմուշներին: Դրանք մեծմասամբ թեղուտյան տիպի խեցեղեն են հիշեցնում:

Երկրորդ սրահում նաև թաղում կար: Երիտասարդի կմախքի հատվածները հայտնաբերվեցին տարբեր տեղերից: Թաղման փոս կամ այլ կառույց չի գտնվել, որը խոսում է կամ պատահական մահվան, կամ էլ քարայրի երկրորդ սրահը որպես դամբան օգտագործելու փաստի մասին:

Վերջին պեղաշրջանի ընթացքում հայտնաբերվեց ոսկրե ուշագրավ իր, որը ոչխարի կամ այծի թիակ է՝ եզրին շեղ կտրված հետքերով և կրկնում է սիոնյան տիպի խեցեղենի շուրթերին արված նախշազարդերը: Սա ամենայն հավանականությամբ թաց կավին նախշը դաջելու համար նախատեսված գործիք է:

Դեռևս թվագրություն չունենք, սակայն նյութի համեմատական քննությունը թույլ է տալիս հետաքրքիր փաստերի շուրջ քննարկում ծավալել:

Առաջին՝ Գետահովիտի քարայրի ուշ պղնձիքարիդարյան շերտերում կան սիոնյան մշակույթի հետքեր, որ ապացուցվում են տիպիկ խեցեղենի առկայությամբ: Երկրորդ՝ դարավանդին և երկրորդ սրահից գտնված նմուշների մեջ բացահայտորեն կարելի է տեսնել թեղուտյան խոշոր անոթների խմբին հատուկ արտաքին հատվածի կոպտավուն ավազախառն անհարթ մակերեսներ: Նույն միջավայրից սիոնյան խեցեղենի նախշազարդման համար կիրառվող գործիքը պետք է վկայի այս երկու մշակույթների սերտ առնչությունների ու համաժամանակյա լինելու օգտին: Նման գործիքը առայժմ միակ գտածոն է:

KALANTARIAN Irena (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: irenkalntarian@mail.ru

TRACES OF THE TEGHUT CULTURE IN THE GETAHOVIT-2 CAVE

The presence of the Teghut type of Late Chalcolithic culture quite far from its center, in the Tavush region, suggests the mobile nature of the society carrying this culture. The settlements dating back to the Late Chalcolithic period in Armenia are rare. That is the settlement of Teghut itself, located in the Ararat Valley, whose cultural traces (according to new data) can also be seen in Nakhichevan.

According to the accepted point of view, the monuments related to the Chalcolithic period in the South Caucasus are divided into two cultural groups, one of which is called Sioni and bears the cultural features specific to its center, the settlement of Sioni located in Georgia, of which, of course, is the Grit ware, which is the best indicator of culture. The monuments of the second cultural group can be characterized by Chaff ware. The monuments of the southern regions are typical of this group.

The Getahovit-2 cave itself represented a temporary dwelling, where traces of habitation from different historical periods and as well as the early and middle phases of the Chalcolithic period are presented.

The layers related to the final stage of this period were incompletely preserved in the cave due to the construction activity of the medieval period. During the examination of the

pottery, interesting details emerged, which provided a basis for distinguishing the pottery found from the cave's terrace from the rest. Several samples found in the main hall aroused great interest, as they bore a pattern specific to the Sionian type of ceramics, and in the case of some, a large amount of obsidian mixture was found in the clay.

Thus, it became clear that the layers related to the final stage of the middle phases of the Chalcolithic period in the cave were used by the bearers of the Sionian culture(the last quarter of V mill. BC).

The pottery assemblage recovered from the terrace and the stratigraphically associated layers of the main hall, corresponding to the final stages of the Chalcolithic period, was notable for its distinctive colouring and compositional features.

In recent years, further significant discoveries have emerged from the excavation of the cave's second hall. A new assemblage of ceramics was unearthed, differing markedly from the previously recovered Chalcolithic pottery. These newly discovered sherds exhibit strong affinities with the Teghut ceramic tradition.

Additionally, a burial was uncovered within this hall. Skeletal remains, identified as those of a young male, were found dispersed throughout the area. The absence of a defined burial pit or any architectural structure associated with interment suggests either a case of accidental death or the use of the second hall as a burial space.

During the last excavation season, an interesting bone object was found, which is a sheep or goat shoulder blade with oblique cut marks on the edge, which repeats the patterns made on the rims of Sion-type pottery. This is most likely a tool intended for embossing a pattern on wet clay. Unfortunately, we do not have a 14C date yet, but a comparative examination of the material allows us to evaluate an interesting discussions.

First, that in the Late Chalcolithic layers of the Getahovit-2 cave there are traces of the bearers of the Sioni culture, which is proven by the presence of typical pottery. Second, in the samples found in the terrace and the second hall, one can clearly see the phenomenon of rough, sandy, uneven surfaces of the outer parts, typical of the Teghut large vessel group. And the finding of the tool used for the stamping decoration of Sioni pottery from the same environment should testify to the close connections and synchronicity of these two cultures. The finding of such a tool is the only one so far.

КАЛАНТАРЯН Ирена (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: irenkalantarian@mail.ru

СЛЕДЫ ТЕХУТСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПЕЩЕРЕ ГЕТАОВИТ-2

Наличие Техутского типа позднеэнеолитической культуры довольно далеко от ее центра, в Тавушком регионе, говорит о мобильном характере общества, носителей этой культуры. Памятники, относящиеся к позднему энеолиту в Армении очень редки. Это само поселение Техут, расположенное в Араратской долине, следы которого, по новым данным, выявлены и в Нахичеване.

Согласно принятой точке зрения, памятники, относящиеся к периоду халколита на Южном Кавказе, делятся на две культурные группы, одна из которых называется Сионской и несет культурные черты, характерные для ее центра, поселения Сиони в Грузии, к которым, конечно же, относится песчаная керамики, являющаяся наилучшим индикатором культуры. Памятники второй культурной группы можно охарактеризовать саманной керамикой. Для этой группы типичны памятники южных регионов.

Сама пещера Гетаовит представляла собой временное жилище, в котором представлены следы обитания людей разных археологических периодов, а также раннего и среднего периодов меднокаменного века. Слои, относящиеся к заключительному этапу этого периода, сохранились в пещере не полностью из-за строительной активности средневекового периода. При изучении керамика выявились интересные детали, которые дали основание отличить керамику, найденную на террасе пещеры, от остальных. Несколько образцов, найденных в главном зале, вызвали большой интерес, так как имели декор, характерный для сионийского типа керамики, а в некоторых из них в глине было обнаружено большое количество смеси обсидиана. Таким образом, стало ясно, что слои, относящиеся к заключительному этапу среднего периода энеолита в пещере, использовались носителями сионской культуры (последняя четверть V тыс. до н.э.).

Образцы керамики, обнаруженные в результате работ, проведенных на террасе и стратиграфически относящиеся к заключительным этапам данного периода, также отличались своими цветовыми и композиционными особенностями.

В течение последних нескольких лет интересные данные были получены также благодаря раскопкам второго зала пещеры. Здесь снова начали находить керамику, которая, однако, не была похожа на образцы керамики энеолита, обнаруженные ранее. Они в основном напоминали керамику техутского типа.

Здесь также было открыто захоронение. Фрагменты скелета, принадлежавшие молодому человеку, были найдены в разных местах. Не было обнаружено ни могильной ямы, ни другой погребальной конструкции, что говорит либо о случайной смерти, либо о том, что второй зал пещеры использовали как гробницу. Во время последних раскопок был найден интересный костяной предмет, представляющий собой лопаточную кость овцы или козы с косыми насечками по краю, которые повторяют узоры, сделанные на венчиках керамики сионского типа. Скорее всего, это инструмент, предназначенный для штампования узора по влажной глине.

Правда, у нас пока нет датировки, но сравнительное изучение материала позволяет нам выявить интересные факты.

Во-первых, в позднеэнеолитических слоях пещеры Гетаовит есть следы носителей культуры Сиони, что доказывается наличием типичной керамики. Во-вторых, в образцах, найденных на террасе и втором зале, отчетливо виден феномен грубых, песчаных, неровных поверхностей керамики, характерный для группы крупных сосудов Техута. А находка инструмента, использовавшегося для декорирования керамики Сиони из той же среды, должна свидетельствовать о тесных связях и синхронности этих двух культур. Находка такого инструмента пока единственная.

ԱԴԱՄՅԱՆ Սուսաննա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ susannaiae@mail.ru
ՊԱՊՅԱՆ Աղվան (Հայաստան)
ՀՅԴ պատմության թանգարան
էլ. հասցե՝ aghvan_papyan@mail.ru

ՀՅԴ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմության թանգարանը ներկայացնում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման, Հայաստանի առաջին հանրապետության (1918-1920 թթ.) և ՀՅԴ գործունեության հարուստ ժառանգությունը: Այն սկզբնապես հիմնադրվել է Ժնևում՝ հիմնադիր տնօրեն Արտաշես Վանարյան-Հացագործյանի կողմից: Հետագայում տեղափոխվել է Փարիզ, իսկ 2006 թ. վերջնական հաստատվել է Երևանում, որտեղ և բացվել է ցուցասրահը:

Թանգարանի մշտական ցուցադրությունը ներկայացնում է Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմավորման և ՀՅԴ գործունեության պատմությունը՝ ներառելով փաստաթղթեր, լուսանկարներ, պետական կնիքներ, անձնական իրեր, զենքեր և այլ ցուցանմուշներ, որոնք այդ ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունները ներկայացնող բացառիկ ցուցանմուշներ են: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում թանգարանի դրամների հավաքածուն՝ շուրջ 60 միավոր, որոնք տարբեր անձանց կողմից ժամանակի ընթացքում են փոխնացվել թանգարանին: Դրանք ներառում են բյուզանդական, սելջուկյան, ռուսական դրամներ, որոնք պահանջում են խորքային մասնագիտական հետազոտություն: Բացի այդ մեր կողմից ուսումնասիրվում են նաև թանգարանի արձանագիր նմուշները, որոնց շնորհիվ հնարավոր է բացահայտել արժեքավոր տեղեկություններ տվյալ իրերի տերերի մասին:

Թանգարանը մշակութային կենտրոն է, որի առաքելությունն է՝ ներկայացնել 1918-1920 թթ. Հայաստանի անկախության համար պայքար մղած հայորդիների, նրանց սխրանքների պատմությունը:

Թանգարանը ոչ միայն անցյալի հիշողության վայր է, այլև ներկայի և ապագայի համար կարևոր ուղեցույց՝ պետականության արժեքների և ինքնության պահպանման գործում:

ADAMYAN Susanna (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: susannaiae@mail.ru
PAPYAN Aghvan (Armenia)
ARF History Museum
e-mail: aghvan_papyan@mail.ru

THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF HISTORY OF THE ARF

The Museum of History of the Armenian Revolutionary Federation (ARF) preserves and presents the rich heritage of the Armenian national liberation movement, the First Republic of Armenia (1918-1920), and the enduring activities of the Armenian Revolutionary Federation spanning over a century. The museum was originally established in Geneva by its founding director Artashes Vanaryan-Hatsagortsyan, as a response to the need for documenting and safeguarding the historical memory of the Armenian people's struggle for freedom and self-determination. Later, it was relocated to Paris and in 2006 it found its permanent home in Yerevan, where its exhibition hall was opened to the public.

The museum's permanent exhibition illustrates the history of the formation of the Republic of Armenia (1918-1920) and the pivotal role played by the Armenian Revolutionary Federation. On display are authentic documents, photos, state seals, personal things and a wide range of historical artifacts, that serve as unique historical testimonies of that period. Each exhibit serves not only as a testament to past events, but also as a source of scholarly inquiry into the socio-political, cultural, and intellectual dimensions of the Armenian struggle for independence.

The museum's coin collection is more interesting; it comprises about 60 pieces that were donated to the museum by various individuals over time. Among them are Byzantine, Seljuk and Russian coins, which require deep scholarly research. In addition, we also study inscriptions in the museum, through which it becomes possible to uncover valuable information about the former owners of these items.

The museum functions as a cultural and educational center, whose mission is to convey the story of the Armenians, who fought for the independence of Republic of Armenia in 1918-1920 and to honor their heroism. Through its collections, exhibitions and research, the museum builds a vital bridge connecting the past with the present, it plays a crucial role in preserving and transmitting collective memory. It reminds visitors that history is not merely a record of past events, but a living force that shapes cultural heritage and strengthens national consciousness for future generation.

АДАМЯН Сусанна (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: susannaiae@mail.ru
ПАПЯН Агван (Армения)
Музей истории АРФ
e-mail: aghvan_papyan@mail.ru

КОЛЛЕКЦИЯ МУЗЕЯ ИСТОРИИ АРФ

Музей истории Армянской Революционной Федерации (АРФ) представляет богатое и многогранное наследие армянского национально-освободительного движения, Первой Республики Армения, а также более чем вековой деятельности самой партии АРФ. Изначально основанный в Женеве (основатель и директор Арташес Ванарян-Ацагорцян) музей впоследствии был перенесен в Париж, а с 2006 года окончательно обосновался в Ереване, где был открыт выставочный зал.

Постоянная экспозиция музея подробно освещает историю формирования Первой Республики Армения и ключевую роль, которую сыграла Армянская Революционная Федерация в истории страны. В экспозиции представлены уникальные документы, редкие фотографии, государственные печати, личные вещи, рукописи и другие ценные экспонаты, которые являются уникальными свидетельствами исторических событий того времени. Особый интерес представляет коллекция монет музея, насчитывающая около 60 единиц, которые в разное время были переданы музею. Среди них-византийские, сельджукские и царские монеты, каждая из которых является не только материальным свидетельством прошлого, но и предметом, требующим углубленного профессионального исследования и анализа. Кроме того, значительное внимания уделяется изучению экспонатов с надписями, которые позволяют получить ценную информацию об их владельцах и тем самым глубже понять социальный и культурный контекст эпохи.

Музей выполняет не только роль хранителя исторической памяти, но и является важным культурным и образовательным центром. Его миссия заключается в передаче нынешним и будущим поколениям памяти о борьбе армян за независимость в 1918-1920 гг., сохранении национальной идентичности, государственных ценностей и увековечении подвига тех, кто посвятил свою жизнь свободе и процветанию Армении.

Помимо того, что музей является местом памяти, он служит важным ориентиром для настоящего и будущего в деле сохранения ценностей государственности и национальной идентичности.

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ karineal@mail.ru

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Աշխարհաքաղաքական նոր փոփոխությունների արդյունքում հայոց պետականությունը և համայն հայությունը հայտնվել են գոյաբանական պայքարի անհրաժեշտության առաջ: Հայոց պետականության և հայության կյանքում երբեմն թաքնըված, երբեմն բացահայտ որոշիչ դեր է խաղացել և շարունակում է խաղալ թուրքական գործոնը: Հայության ոչնչացման թուրքական մոլագար մղումները և դրանց իրականացման համար թուրքական դիվանագիտական զինանոցում մշակված ռազմավարություններն ու մեթոդներն իրենց բացասական ազդեցությունն են ունեցել թե՛ Առաջին հանրապետության, թե՛ Խորհրդային Հայաստանի և թե՛ Երրորդ հանրապետության քաղաքական կյանքում:

Թուրքիայի հովանավորությամբ՝ իբր անկախ, քաղաքականապես միավորված, առանց ազգային և դավանական խտրականության Կովկասի ստեղծման, հայոց պետականության վերացման, հայկական տարածքների զավթման և հայութան ոչնչացման գաղափարների հիման վրա թուրքական դիվանագիտական զինանոցում մշակված «Սողացող նվաճման», «Տեղական իշխանությունների օգտագործման», «Խաղաղության օրակարգով պատերազմելու», «Գաղթականների տեղափոխման» և այլ ռազմավարությունները ներմուծվել և արմատավորվել են հայկական քաղաքական դաշտում, պառակտել հայ հասարակությանը, կոտրել դիմադրական կորովը:

Թուրքական ժխտողականության արմատները և հայոց ոչնչացման գաղափարը սնուցող ռազմավարությունները կենսունակ գտնվեցին նաև հարյուր տարի անց: 2020թ. Արցախի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի և նրան դաշնակցած Թուրքիայի սանձազերծած պատերազմում նորագույն ռազմական սպառազինությունը զուգակցվեց թուրքական դիվանագիտական զինանոցի հին ռազմավարություններով:

Հայ ժողովուրդը, ցավոք, ոչ միայն անպատրաստ գտնվեց դիմագրավելու թուրք-ադրբեջանական դաշինքի սանձազերծած պատերազմում թուրքական նորագույն սպառազինությանը, այլ նաև թուրքական զինանոցում մշակված հին ռազմավարություններին, որոնք գործածվել էին իր դեմ ուղիղ 100 տարի առաջ:

Արցախյան երկրորդ պատերազմում կրած պարտությունը,Արցախի հայության էթնիկ զտումը, Մերձավոր Արևելքի հայկական գաղթօջախների կազմաքանդումը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքների զավթումը, հայոց ինքության ոչնչացման փորձերը օրակարգի հարց են դարձրել հայոց պատմության վերագնահատումը, հայության նոր ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակումը, այլևս երբեք չցեղասպանվելու տրամաբանությամբ ապրելու և գործելու հրամայականը: Եվ, վերջապես, թուրքական գործոնին հայկական գործոնի հակադրումը: Ար-

ցախյան երկրորդ պատերազմում կրած պարտությունը Հայոց բանակը անհրաժեշտ տեխնոլոգիական միջոցներով և սպառազինությամբ զինելու հետ նույնքան առաջնային և կարևոր դարձրեց թուրքական դիվանագիտական զինանոցի հանգամանալի ուսումնասիրության հիման վրա հայոց ազգային անվտանգության նոր ռազմավարության ստեղծումը:

Հետազոտության խնդիրներն ենք համարել ուսումնասիրել Հայաստանի առաջին հանրապետության և խորհրդային իշխանության հաստատման և ամրապնդման շրջանում հայ քաղաքական կյանքի վրա թուրքական գործոնի ազդեցությունը, գիտական հիմքի վրա դնել հայ-թուրքական հարաբերությունները: Բացահայտել թուրքական դիվանագիտական զինանոցը և այն հիմնական գաղափարները, և դրանց հիման վրա կոփված թուրքական դիվանագիտական զինանոցի ռազմավարությունները, որոնցով առաջնորդվում են արդեն հարյուր տարուց ավելի:

ALEKSANYAN Karine (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: karineal@mail.ru

THE TURKISH FACTOR IN THE ARMENIAN POLITICAL LIFE DURING THE PERIOD OF THE ESTABLISHMENT AND CONSOLIDATION OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA AND THE SOVIET POWER

Due to recent geopolitical shifts, the Armenian statehood and the Armenian people have been compelled to confront an existential struggle. The Turkish influence has played a pivotal, albeit sometimes concealed, role in shaping the trajectory of Armenian statehood, affecting its political landscape throughout history. The Turkish zeal for annihilating Armenians, combined with the strategic methods devised within Turkish diplomacy, has had profound repercussions on the political life of the First Republic, Soviet Armenia, and the Third Republic. Under Turkish influence, a series of strategic approaches, including "Creeping Conquest," "Utilizing Local Authorities," "Waging War with a Peace Agenda," and "Relocation of Refugees," have reportedly been introduced and established within the Armenian political landscape. These strategies, ostensibly aimed at fostering a supposedly independent and politically unified Caucasus devoid of national and religious discrimination, are perceived to be instrumental in efforts to undermine Armenian statehood, facilitate the occupation of Armenian territories, and contribute to the annihilation of the Armenian populace. Their alleged implementation has led to the fragmentation of Armenian society and a clear weakening of its capacity for resistance.

The enduring legacy of Turkish denialism and the strategies underlying the notion of Armenian annihilation have persisted a century later. In the 2020 war initiated by Azerbaijan and its ally Turkey against the Republic of Artsakh, advanced military

technology was overtly combined with historical tactics from the Turkish diplomatic arsenal. Regrettably, the Armenian populace exhibited a lack of preparedness not only for the modern Turkish weaponry utilized by the Turkish-Azerbaijani alliance but also for the resurgence of these established tactics, which had been employed against them approximately one hundred years earlier. The ramifications of recent events, including the Second Artsakh War, the ethnic cleansing of Armenians from Artsakh, the disruption of Armenian communities in the Middle East, the occupation of territories belonging to the Republic of Armenia, and ongoing efforts to diminish Armenian identity, have necessitated a thorough reassessment of Armenian history. This need extends to the development of a new national security strategy for Armenians, focused on the prevention of future genocides. A crucial part of this involves actively countering the "Turkish factor" with a strengthened "Armenian factor."

The defeat in the Second Artsakh War highlighted the urgent need for a new Armenian national security strategy. This strategy should be based on a thorough analysis of the "Turkish diplomatic arsenal" and be carried out alongside the modernization and technological enhancement of the Armenian armed forces.

The research objectives are to examine the influence of the Turkish factor on Armenian political life during the establishment and strengthening of the First Republic of Armenia and Soviet power, to establish a scientific foundation for Armenian-Turkish relations, and to uncover the Turkish diplomatic arsenal along with the main ideas and strategies that have guided them for over a century.

АЛЕКСАНЯН Карине (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: karineal@mail.ru

ТУРЕЦКИЙ ФАКТОР В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АРМЕНИИ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ И УТВЕРЖДЕНИЯ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Из-за недавних геополитических сдвигов армянская государственность и армянский народ были вынуждены столкнуться с экзистенциальной борьбой. Турецкое влияние сыграло ключевую, хотя иногда и скрытую, роль в формировании траектории армянской государственности, влияя на ее политический ландшафт на протяжении всей истории. Турецкое рвение к уничтожению армян в сочетании со стратегическими методами, разработанными в рамках турецкой дипломатии, имело глубокие последствия для политической жизни Первой республики, Советской Армении и Третьей республики. Под турецким влиянием, как сообщается, был введен и закреплен в армянском политическом ландшафте ряд стратегических подходов,

включая «ползучее завоевание», «использование местных властей», «ведение войны с мирной повесткой дня» и «переселение беженцев».

Эти стратегии, якобы направленные на создание якобы независимого и политически единого Кавказа, лишенного национальной и религиозной дискриминации, воспринимаются как инструменты подрыва армянской государственности, содействия оккупации армянских территорий и уничтожения армянского населения. Их предполагаемая реализация привела к фрагментации армянского общества и наглядному ослаблению его способности к сопротивлению.

Устойчивое наследие турецкого отрицания и стратегии, лежащие в основе идеи уничтожения армян, сохранились и столетие спустя. В войне 2020 года, начатой Азербайджаном и его союзником Турцией против Республики Арцах, передовые военные технологии открыто сочетались с историческими стратегиями из турецкого дипломатического арсенала. К сожалению, армянское население продемонстрировало неготовность не только к современному турецкому оружию, используемому турецко-азербайджанским альянсом, но и к возрождению этих устоявшихся стратегий, которые были использованы против них примерно сто лет назад. Последствия недавних событий, включая Вторую Арцахскую войну, этническую чистку армян из Арцаха, разрушение армянских общин на Ближнем Востоке, оккупацию территорий, принадлежащих Республике Армения, и продолжающиеся попытки принизить армянскую идентичность, потребовали глубокой переоценки армянской истории. Этот императив распространяется на формулирование новой стратегии национальной безопасности для армян, руководствуясь принципом предотвращения будущих геноцидов. Важнейшим аспектом этого является активное противодействие «турецкому фактору» посредством усиления «армянского фактора».

Поражение во Второй Арцахской войне, в частности, подчеркнуло актуальность разработки новой стратегии национальной безопасности Армении. Эта стратегия должна быть основана на всестороннем анализе «турецкого дипломатического арсенала» и реализована в тандеме с модернизацией и технологическим усовершенствованием армянских вооруженных сил.

Цели исследования - изучить влияние турецкого фактора на политическую жизнь Армении в период становления и укрепления Первой Республики Армения и Советской власти, поставить армяно-турецкие отношения на научную основу. Раскрыть турецкий дипломатический арсенал и основные идеи, и стратегии турецкого дипломатического арсенала, которые им руководствовались на протяжении более ста лет.

ԱԿՈՊՈՎ Արկադի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Արմեն (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ armenani@mail.ru

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔԸ 16-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՅԱԿՆԵՐՈՒՄ[1]

«Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը» օսմանյան պաշտոնական փաստաթուղթ է, որը կազմվել է օսմանյան պաշտոնյաների կողմից օսմանյան կառավարության կարգադրությամբ: Երեք տեղ «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթար»-ում հանդիպում է «թուղրա»: Այն իրենից ներկայացնում է անոթակապ պատկերազիր, ուր պատկերված են սուլթանի անունն ու տիտղոսը, և որը հանդիսանում էր օսմանյան կայսրության պետական կնիքը:

Այս սկզբնաղբյուրը կարևոր տվյալներ է հաղորդում Պատմական Տայքի վերաբերյալ: Կարևոր է նրա արժանահավատ լինելը, քանի որ այն ստեղծված է պետական պաշտոնեության կողմից: Հարկացուցակը բացառիկ նյութեր է պարունակում ինչպես տնտեսական, այնպես էլ աշխարհագրական և տեղանվանական բնագավառներում:

Դավթարը կարևորագույն սկզբնաղբյուր է սոցիալ-տնտեսական վիճակի ուսումնասիրության տեսակից, քանի որ ներկայացված են բոլոր մարդաբնակ և անմարդաբնակ բնակավայրերի անվանումներն ըստ գյուղախմբերի, դրամական և բնամթերքային հարկի տեսակները և չափը, բնակավայրերի ծխերի քանակը, նրանց նահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու համար: Ուշագրավ է, որ ապրանքները ներկայացված են իրենց գներով և դրամատեսակով: Կան ապրանքներ, որոնք հարկվում էին բացառապես դրամով: Ներկայացված են երկրագործության, այգեգործության, խաղողագործության, մեղվաբուծության, անասնապահության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ:

Հարկացուցակում ներկայացված են բոլոր հարկատու ծխերի ղեկավարները, որ թույլ է տալիս գոնե մոտավոր իմանալու երկրամասի բնակչության թիվը, իսկ անձնանունների ուսումնասիրությունը լույս է սփռում այնտեղ ապրող ժողովուրդների էթնիկական կազմի վրա:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի պատմաաշխարհագրական բնույթի տեղեկությունները: Թվարկված են բոլոր աշխարհագրական օբյեկտները, բնակավայրերը, գետերը, լճերը, առուները, ձկնաբուծարանները: Տայքի բնակավայրերի ճնշող մեծամասնության անվանումներն այստեղ ներկայացված են ավելի ճիշտ տարբերակով, ուստի սա հնարավորություն է ընձեռում վերականգնելու շատ բնա-

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6A091 գիտական թեմայի շրջանակներում:

կավայրերի իրական պատմական անվանումները, ինչպես նաև կատարելու կարևոր ստուգաբանումներ:

Չլդըրի էյալեթի ջաբա դավթարը ներկայացնում է 1694-1732 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը: Այստեղ թվարկվում են Ախալցխայի նահանգի բոլոր թվով 21 գավառները, նրանց մեջ մտնող բոլոր գյուղախմբերը և բնակավայրերը: Այս հարկացուցակը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նշված ժամանակաշրջանում Ախալցըխայի գավառի վարչաքաղաքական բաժանման, հողատիրության ձևերի, գանձվող հարկերի տեսակների վերաբերյալ: Շատ կարևոր է նաև այն, որ երբ համեմատում ես «Չլդըրի էյալեթի ջաբա դավթարը» «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» հետ, ակնհայտորեն երևում է, թե ինչ ժողովրդագրական բնույթի բացասական տեղաշարժեր են տեղի ունեցել:Անմիջապես աչքի է զարնում այն իրողությունը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ նվազել է Ախալցխայի նահանգի բնակավայրերի թիվը: Օրինակ՝ Բանակի գավառը 1595 թ. տվյալներով ուներ 109 բնակավայր, որից 55-ը Բանակի նահիեում, 16-ը Քիամխիսում, 38-ը Փանազկերտում: «Չլդըրի էյալեթի ջաբա դավթարի» տվյալներով Բանակի գավառի կազմում մնացել էր 46 բնակավայր, որից Բանակի նահիեում՝ 23 բնակավայր, Քիամխիսում՝ 5 բնակավայր, Փանազկերտում՝ 18 բնակավայր: Նմանատիպ էր նաև վիճակը Օլթիի լիվայում: 1595 թ. մոտ 90 բնակավայրի փոխարեն մենք այժմ հանդիպում ենք 45 բնակավայրի: Այս երկու լիվաների մոտ 200 բնակավայրից կանգուն մնացել էր ընդամենը 91-ը: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի Վերին, Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր: Այս գործընթացը բնորոշ էր նաև Ախալցխայի նահանգի մյուս շրջաններին:

AKOPOV Arkadi (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: arkadone1@gmail.com
HAYRAPETYAN Armen (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: armenani@mail.ru

HISTORICAL TAYK IN THE OTTOMAN TAX REGISTERS OF THE 16TH–18TH CENTURIES[1]

“The Great Defter of the Gürcistan Vilayet” is an official Ottoman document compiled by Ottoman officials on the orders of the Ottoman government. In three places within “The Great Defter of the Vilayet of Gurjistan”, a *tughra* appears — an intricate

[1] The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6A091.

monogram depicting the sultan's name and title, which served as the state seal of the Ottoman Empire.

This source provides important information about Historical Tayk. Its credibility is significant because it was created by the state administration. The defter contains unique material relevant to the economic, geographical, and toponymic aspects of the region.

The defter is a crucial primary source for studying the socio-economic condition of the area, as it records the names of all inhabited and uninhabited settlements grouped by village clusters, the types and amounts of monetary and in-kind taxes, the number of households in each settlement, and lists of the heads of households — all of which are invaluable for reconstructing the demographic picture of the region. Notably, goods are listed with their prices and currency. There are items that were taxed exclusively in money. It also provides important details about agriculture, horticulture, viticulture, beekeeping, and animal husbandry.

The tax register includes all the heads of taxable households, which allows at least an approximate estimate of the region's population, while the study of personal names sheds light on the ethnic composition of the peoples living there.

Particularly noteworthy are the historical and geographical details: all geographical features, settlements, rivers, lakes, streams, and fisheries are listed. The names of the vast majority of Tayk's settlements are given here in a more accurate form, which enables researchers to restore the authentic historical names of many localities and to conduct important verifications.

"The Jaba Defter of the Çıldır Eyalet" covers the period from 1694 to 1732. It lists all 21 sanjaks of the Akhaltsikhe Eyalet, as well as all the village clusters and settlements included within them. This tax register provides important information about the administrative and political division of the Akhaltsikhe Eyalet during that period, the forms of land ownership, and the types of taxes collected. It is also significant that when comparing the "The Jaba Defter of the Çıldır Eyalet" with the "Great Defter of the Gürcistan Vilayet", clear negative demographic shifts become evident. It is striking that within a century, the number of settlements in the Akhaltsikhe Sanjak decreased sharply. For example, according to data from 1595, the Banak Liva had 109 settlements, of which 55 were in the Banak Nahiyah, 16 in Kiamkhis, and 38 in Panaskert. According to the "Jaba Defter of the Çıldır Eyalet", only 46 settlements remained in the Banak liva: 23 in the Banak Nahiyah, 5 in Kiamkhis, and 18 in Panaskert. A similar situation was observed in the Olti Liva: instead of about 90 settlements recorded in 1595, now only 45 are mentioned. Out of nearly 200 settlements in these two livas, only 91 survived. If previously there were several villages with the same name — Upper, Lower, Great, Middle, and Small — now some of them are not mentioned at all, while others appear as single villages. This process was also typical for other areas of the Akhaltsikhe Eyalet.

АКОПОВ Аркадий (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: arkadone1@gmail.com
АЙРАПЕТЯН Армен (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: armenani@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ТАЙК В ОСМАНСКИХ НАЛОГОВЫХ РЕЕСТРАХ XVI–XVIII ВЕКОВ[1]

«Большой дефтер Гюрджистанского вилайета» является официальным османским документом, составленным османскими чиновниками по распоряжению османского правительства.

В трёх местах в «Большом дефтере Гюрджистанского вилайета» встречается «тугра». Она представляет собой орнаментальную монограмму, в которой изображаются имя и титул султана, и которая служила государственной печатью Османской империи.

Данный источник содержит важные сведения о Историческом Тайке. Его достоверность значительна, так как он создан государственной администрацией. Дефтер содержит уникальные материалы как по экономике, так и по географии и топонимике.

Дефтер — важнейший источник для изучения социально-экономического состояния региона, так как в нём приводятся названия всех населённых и ненаселённых пунктов по сельским округам, виды и размеры денежных и натуральных налогов, количество дымов (домохозяйств) в поселениях, списки глав родов и семей, что является уникальным материалом для восстановления демографической картины региона. Примечательно, что товары указаны с их ценами и валютой. Есть товары, облагавшиеся исключительно денежным налогом. Приводятся важные сведения о земледелии, садоводстве, виноградарстве, пчеловодстве, животноводстве.

В налоговом реестре перечислены все старосты налогоплательщиков, что позволяет хотя бы приблизительно узнать численность населения области, а изучение имён проливает свет на этнический состав народов, проживавших там.

Особого внимания заслуживают сведения историко-географического характера: перечислены все географические объекты, населённые пункты, реки, озёра, ручьи, рыбные хозяйства. Названия большинства населённых пунктов Тайка приведены здесь в более точной форме, что даёт возможность восстановить подлинные исторические названия многих местностей, а также провести важные уточнения и проверки.

«Джаба дефтер Чылдырского эялета» охватывает период с 1694 по 1732 годы. В нём перечислены все 21 санджака Ахалцихского эялета, а также все входящие в них группы деревень и населённые пункты. Этот налоговый реестр содержит важные сведения об административно-политическом делении Ахалцихского эялета в указанный пе-

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по высшему образованию и науке Министерства образования, науки и спорта Республики Армения в рамках научной темы 25RG-6A091

риод, формах землевладения и видах собираемых налогов. Очень важно и то, что при сравнении «Джаба дефтер Чылдырского эялета» с «Большим дефтером Гюрджистанского вилайета» отчётливо видны негативные демографические сдвиги, произошедшие за это время. Бросается в глаза тот факт, что за одно столетие резко сократилось количество населённых пунктов Ахалцихского санжака. Например, по данным 1595 года Банакская лива насчитывала 109 населённых пунктов, из них 55—в нахие Банак, 16—в Кямхиси, 38— в Панаскерте. По «Джаба дефтеру Чылдырского эялета» в составе гавара Банак осталось всего 46 населённых пунктов, из них в нахие Банак-23, в Кямхисе—5, в Панаскерте—18. Подобная ситуация наблюдалась и в ливе Олти: вместо примерно 90 населённых пунктов в 1595 году теперь упоминаются лишь 45. Из почти 200 населённых пунктов этих двух ливов сохранилось всего 91. Если раньше встречались несколько деревень с одним и тем же названием—Верхняя, Нижняя, Большая, Средняя и Малая, то теперь часть из них вовсе не упоминается, а другие отмечены как единичные сёла. Этот процесс был характерен и для других районов Ахалцихского эялета.

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գրիգորի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ grigoriayvazyan@gmail.com

ՈՒԴԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

Ուդիների մի մասը 1988-1990 թթ. (փախստականներ Ադրբեջանից) բնակություն է հաստատել Հայաստանում հիմնականում Տավուշի մարզում՝ Նոյեմբերյան, Դեբետավան, Հաղթանակ, Պտղավան, Բագրատաշեն և այլ բնակավայրերում, նաև Երևան քաղաքում, Գեղարքունիքի, Կոտայքի մարզերում: Էթնիկ ուդիների թիվը Հայաստանի տարբեր մարզերում կարող է տատանվել մոտ 200-500-ից մինչև 1000-1500 մարդ: Հայաստանում բավականին շատ կրիպտոուդիններ կան, ինչը դժվարացնում է դրանց ճշգրիտ թիվի պարզումը: 2018 թ. Հայաստանում ուդիների նախաձեռնող խումբը ստեղծել է «Պատմական Աղվանքի ուդի ժողովրդի վերածնունդ» ՀԿ: ՀՀ ուդիական համայնքի հիմնական նպատակներն ու խնդիրները հետևյալն են: 1) Ուդիերեն լեզվի ուսումնասիրություն, 2) պատմության ուսումնասիրություն, 3) մշակույթի 4) ծեսերի, սովորույթների ու ավանդույթների պահպանումը Հայաստանում: Իր գոյության ընթացքում 2018-2024 թ.թ. Կազմակերպությունն արդեն իրականացրել է մի շարք մշակութային և կրթական միջոցառումներ: Առաջիկայում ուդիական

համայնքը նախատեսում է մի շարք այլ միջոցառումներ: Հայաստանի աղվանուդիական համայնքը սերտորեն համագործակցում է հայ կովկասագետների հետ՝ նպատակ ունենալով զարգացնել և ամրապնդել ուդի և հայ ժողովուրդների դարավոր եղբայրական հարաբերությունները:

AYVAZYAN Grigori (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: grigoriayvazyan@gmail.com

UDIS IN ARMENIA:
HISTORY AND CURRENT SITUATION

Some of the Udis refugees from Azerbaijan 1988-1990 settled in Armenia, mainly in the Tavush region in Noyemberyan, Debetavan, Haghtanak, Ptghavan, Bagratashen, Hakhtanak and other settlements. The Udis also settled in the city of Yerevan, in the Gegharkunik, Kotayk regions, etc. The number of ethnic Udis in different regions of the Republic of Armenia can range from about 200-500 to 1000-1500 people. There are many crypto-Udis in Armenia, which makes it difficult to determine their exact number. In 2018, an initiative group of the Udis of Armenia created the Udi public organization “Revival of the Udi People of Historical Albania”. The main goals and objectives of the Udi community of the Republic of Armenia are as follows: 1) The study and popularization of the Udi language; 2) The study of Udi history, 3) The study of culture; 4) the preservation of the rituals, customs and traditions of the Udis in Armenia. During its existence in 2018-2024, the organization has already held a number of cultural and educational events. In the near future, the community is planning a number of other events. The Albanian-Udi community of Armenia closely cooperates with Armenian Caucasian scholars in order to develop and strengthen the centuries-old fraternal relations between the Udi and Armenian peoples.

АЙВАЗЯН Григорий (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: grigoriayvazyan@gmail.com

УДИНЫ АРМЕНИИ:
ИСТОРИЯ И НЫНЕШНЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ

В 1988-1990 гг. в Армении поселилась часть удин беженцев из Азербайджана 1988-1990 гг. в основном в Тавушской области в Ноемберяне, Дебетаване, Ахтанаке, Птгаване, Баграташене и других населённых пунктах. Поселились удины также и в городе Ереване в Гегаркуникской, Котайкской областях и т.д. Численность этнических удин в разных

регионах Республике Армения, может составлять от около 200-500, до 1000-1500 человек. В Армении не мало криптоудин, это делает затруднительным вопрос о точном их количестве. В 2018 г. инициативная группа удин Армении создала удинскую общественную организацию «Возрождение народа удин исторической Албании». Основными целями и задачами удинской общины Р. А. заключаются в следующем: 1) Изучение и популяризация удинского языка; 2) изучение удинской истории, 3) культуры; 4) сохранения обрядов, обычаев и традиций удин в Армении. За время своего существования 2018-2024гг. организация уже провела целый ряд культурных и просветительских мероприятий. В ближайшее время удинской общиной Армении намечается ещё целый ряд мероприятий. Албано-Удинская община Армении тесно сотрудничает с армянскими кавказоведами в целях развития и укрепления многовековых братских отношений между удинским и армянским народами.

ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գևորգ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ Ayg.84@mail.ru

ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՆԱԳՐԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ (1840-1870-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

XVIII-XIX դդ. հայ ազգը ձգտել է վերագտնել իր ինքնությունը: Ստեղծելով պարբերական հրատարակություններ՝ նա իր ներկան դարձրել է գրանցված հիշողություն: Մամուլն ընդհանրապես ազգային հիշողության ամենաճկուն, բայցև հաստատուն կրողն է հանդիսացել: Այդտեղ բաբախել են ազգային զգացմունքներ, վեր են հառնել Ուխտեր: Հաճախ բախվել ենք անցումային ժամանակների խավարին: Հենց մամուլն է, որ բազմաբաժան աշխարհում միավորել է տարանջատված հայերին:

Հայկական պարբերականները և դրանց վերնագրերը պատմական-գրական երկերի, բանավոր պատումների պես հավաքական հիշողության պահոցներ էին: Դրանք մեր ժամանակագրությունն են, մեր ինքնության օրագիրը, հանրային տրամադրությունների ու քաղաքական օրակարգերի հայելիները: Լրագրերի հրատարակիչները վերնագրերի միջոցով մատնանշել են ազգի՝ իրենց ժամանակի համար կարևոր և երկրորդական խնդիրները:

Վերնագրերը, որպես տեքստային ամենաազդեցիկ տարրեր, պարզապես գեղագիտական հիմքով չեն ընտրվել: Դրանք մշակվել են՝ ծառայելու մի քանի հիմնական նպատակների. ազդել, ուղղորդել, նպաստել վաճառքին:

100 և ավել վերնագրեր ուսումնասիրելուց հետո համատեքստային վերլուծության (discourse analysis) մեթոդով ցույց ենք տվել, թե ինչպես է լեզուն գործածվում իրական համատեքստում իբրև իրականության «փաթեթավորման» ձև (Framing Theory):

Հայրենասիրական և ազգանվեր շարքի վերնագրերը փոխանցել են ազգի ինքնության, պատմական հպարտության և հերոսության, ազգաշինության, փրկչականության գաղափարներ: Նպատակ են ունեցել բարձրացնել ազգային ինքնագիտակցությունն ու հավաքական ԵՍ-ին պատկանելության զգացումը. «Արշալույս Արարատյան», «Հայրենասեր», «Հայաստան», «Արարատ», «Արփի Արարատյան», «Մասիս», «Հայկական աշխարհ», «Կիլիկիա», «Ծիլն Ավարայրի», «Եփրատ», «Հայրենիք»:

Քրիստոնեական և բարոյափիլիսոփայական բովանդակությամբ վերնագրերն ունեցել են բարոյական բարձր հնչեղություն և հավատարիմ են մնացել քրիստոնեական արժեքներին: Առաջ են մղել մշակութային վերածննդի, հույսի և փրկության գաղափարները. «Երևակ», «Մասյաց Աղավնի», «Հավերժահարս», «Ավետաբեր», «Ժամանակ», «Հույս», «Սիոն», «Լույս»:

Կրթալուսավորչական և բանասիրական դիսկուրսը խթանել է լուսավորությունը, ինքնակրթությունը, ընթերցասիրական մշակույթի վերելքը, բարձր գնահատել գործառական գիտելիքի դերը. «Ուսումնասեր», «Բանասեր», «Շտեմարան պիտանի գիտելյաց», «Երկասեր», «Մանրալուրք Մասիս լրագրոյ», «Մուսայք Մասեաց», «Մուսայք Ս. Մեսրոպեան վարժարանին», «Օրագիր», «Դպրոց», «Թատրոն», «Թատրոն մանկանց», «Մանկավարժական թերթ»:

Միության և եղբայրասիրության կոչերով հանդես եկած վերնագրերը շեշտել են միասնականության, ընդհանուր նպատակի շուրջ համախմբման, պառակտվածության վերացման, ազգային միաբանության անհրաժեշտությունը. «Եղբայրասեր», «Միություն», «Սեր»:

Գեղարվեստական և պոետիկ բնույթի վերնագրերը օգտագործել են բնության, տարվա եղանակների կամ թռչունների խորհրդանիշեր՝ որպես հույսի, ազատության, ազատաբաղձության, նրբազգացության, բնության հետ ներդաշնակության ցուցիչներ. «Արծուի Վասպուրական», «Մեղու», «Թութակ Հայկազեան», «Մեղու Հայաստանի», «Ճռաքաղ», «Ծաղիկ», «Հայկական աշխարհի կռունկ», «Թռչնիկ», «Պեգասյան Թռչնիկ», «Ձեփյուռ հայրենյաց», «Գարուն Հայաստանի», «Գարուն», «Ծիածան», «Վարդ Կեսարիո», «Արծուիկ Տարոնո», «Փունջ»:

Քաղաքակրթական (Արևելք-Արևմուտք) թեքվածությամբ խորագրերը, հղում կատարելով աշխարհաքաղաքական կենտրոններին, ընթերցողներին հաղորդակից են դարձրել մշակութային երկբևեռության, միջազգային համագործակցության, ցանցային ազգ լինելու գաղափարներին. «Կովկաս», «Եվրոպա», «Արևելք», «Արևմուտք», «Հյուսիսափայլ», «Հյուսիս», «Փարիզ», «Երկրագունդ», «Ասիա»:

Այսպիսով՝ պարբերականների վերնագրերն իբրև հավաքական հիշողության տեքստային նշաններ արտացոլել են պատմական իրողությունները, ազգային տագնապներն ու իդեալները:

AYVAZYAN Gevorg (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: Ayg.84@mail.ru

IDEOLOGICAL STRUCTURE OF ARMENIAN PERIODICAL TITLES AND THEIR IMPACT ON PUBLIC CONSCIOUSNESS (1840-1870S)

In the 18th-19th centuries, the Armenian people sought to restore their national identity. Through the periodical press, they recorded the events of the present, forming a collective memory. The press became a flexible but stable carrier of national consciousness, uniting Armenians in the face of historical challenges and division.

Armenian periodicals and their titles acted as repositories of collective memory - like historical and literary works and oral traditions. They were a chronicle of their time, a diary of national identity, a mirror of public sentiment and political agendas. Through their titles, newspaper publishers designated both priority and secondary issues that worried the nation.

Headlines, as one of the most influential textual elements, were chosen not only for aesthetic reasons. They were developed with several key goals in mind: to influence, direct perception, and promote the publication's distribution.

After studying more than a hundred headlines using the discourse analysis method, we demonstrated how language functions in a real context as a form of "packaging" reality (Framing Theory).

Patriotic and nationally oriented headlines conveyed ideas of national identity, historical pride and heroism, statehood and messianic mission. Their goal was to raise national consciousness and strengthen the sense of belonging to the collective “I”: “Ararat Dawn”, “Patriot”, “Armenia”, “Ararat”, “Ararat Sun”, “Masis”, “Armenian World”, “Cilicia”, “The Sprout of Avarayr”, “Euphrates”, “Motherland”.

Headlines with Christian and moral-philosophical content were distinguished by high moral coloring and commitment to Christian values. They promoted the ideas of cultural revival, hope and salvation: “Phenomenon”, “Dove of Masis”, “Nymph”, “Herald”, “Time”, “Hope”, “Zion”, “Light”.

The educational, enlightening and philological discourse contributed to the promotion of the ideas of enlightenment, self-education, development of the culture of reading, and also highly valued the importance of applied knowledge: “Studious”, “Philologist”, “Treasury of Useful Knowledge”, “Book Lover”, “News of Masis”, “Muses of Masis”, “Muses of the School of St. Mesrop”, “Diary”, “School”, “Theater”, “Theater for Children”, “Pedagogical Newspaper”.

Headlines that appealed to the ideals of unity and brotherly love emphasized the need for cohesion, consolidation around a common goal, overcoming divisions and achieving national unity: “Brotherly Lover,” “Unity,” “Love”.

The artistic and poetic titles used symbols of nature, seasons or birds as an expression of hope, freedom, the desire for liberation, sophistication and harmony with nature: “The Eagle of Vaspurakan”, “The Bee”, “The Armenian Parrot”, “The Bee of Armenia”,

“Gathering the Remains of the Harvest”, “The Flower”, “The Crane of the Armenian World”, “The Bird”, “The Pegasus Chick”, “The Breeze of the Motherland”, “The Spring of Armenia”, “The Spring”, “The Rainbow”, “The Rose of Caesarea”, “The Eaglet of Taron”, “The Bouquet”.

Headlines with a civilizational focus (East-West), referring to geopolitical centers, introduced readers to the ideas of cultural bipolarity, international cooperation and the concept of the nation as a network community: “Caucasus”, “Europe”, “East”, “West”, “Northern Lights”, “North”, “Paris”, “Globe”, “Asia”.

Thus, the headlines of periodicals functioned as textual markers of collective memory, becoming a reflection of historical realities, national concerns, ideals and aspirations.

АЙВАЗЯН Геворг (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: Ayg.84@mail.ru

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЗАГОЛОВКОВ АРМЯНСКИХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ (1840–1870-Е ГГ.)

В XVIII–XIX веках армянский народ стремился к восстановлению своей национальной идентичности. Через периодическую печать он фиксировал события настоящего формируя коллективную память. Пресса стала гибким, но устойчивым носителем национального сознания, объединяя армян в условиях исторических вызовов и разделённости.

Армянские периодические издания и их заголовки выступали хранилищами коллективной памяти — подобно историко-литературным произведениям и устным преданиям. Они представляли собой хронику своего времени, дневник национальной идентичности, зеркало общественных настроений и политических повесток. Издатели газет посредством заголовков обозначали как приоритетные, так и второстепенные вопросы, волновавшие нацию.

Заголовки, как один из самых воздействующих текстовых элементов, выбирались не только по эстетическим соображениям. Они разрабатывались с учётом нескольких ключевых целей: оказывать влияние, направлять восприятие и способствовать распространению издания.

После изучения более ста заголовков методом контекстуального анализа (discourse analysis), мы продемонстрировали, каким образом язык функционирует в реальном контексте как форма «упаковки» действительности (Framing Theory).

Заголовки патриотического и национально ориентированного характера передавали идеи национальной идентичности, исторической гордости и героизма, госу-

дарственности и мессианской миссии. Их целью было повышение национального самосознания и укрепление чувства принадлежности к коллективному «Я»: «Араратский рассвет», «Патриот», «Армения», «Арарат», «Араратское солнце», «Масис», «Армянский мир», «Киликия», «Росток Аварайра», «Евфрат», «Родина».

Заголовки с христианским и нравственно-философским содержанием отличались высокой моральной окраской и приверженностью христианским ценностям. Они продвигали идеи культурного возрождения, надежды и спасения: «Явление», «Голубь Масиса», «Нимфа», «Вестник», «Время», «Надежда», «Сион», «Свет».

Образовательно-просветительский и филологический дискурс способствовал продвижению идей просвещения, самообразования, развития культуры чтения, а также высоко оценивал значение прикладного знания: «Любознательный», «Филолог», «Сокровищница полезных знаний», «Книголюб», «Новости Масиса», «Музы Масиса», «Музы школы Св. Месропа», «Дневник», «Школа», «Театр», «Театр для детей», «Педагогическая газета».

Заголовки, обращавшиеся к идеалам единства и братолюбия, подчёркивали необходимость сплочённости, консолидации вокруг общей цели, преодоления раскола и достижения национального единства: «Братолюбец», «Единство», «Любовь».

Заголовки художественного и поэтического характера использовали символы природы, времён года или птиц как выражение надежды, свободы, стремления к освобождению, утончённости и гармонии с природой: «Орёл Васпуракана», «Пчела», «Армянский попугай», «Пчела Армении», «Сбор остатков урожая», «Цветок», «Журавль армянского мира», «Птичка», «Пегасов птенец», «Ветерок Родины», «Весна Армении», «Весна», «Радуга», «Роза Кесарии», «Орёлнок Тарона», «Букет».

Заголовки с цивилизационной направленностью (Восток–Запад), отсылая к геополитическим центрам, приобщали читателей к идеям культурной биполярности, международного сотрудничества и концепции нации как сетевого сообщества: «Кавказ», «Европа», «Восток», «Запад», «Северное сияние», «Север», «Париж», «Земной шар», «Азия».

Таким образом, заголовки периодических изданий функционировали в качестве текстовых маркеров коллективной памяти, становясь отражением исторических реалий, национальных тревог, идеалов и устремлений.

ԱՍՈՅԱՆ Լիլիթ (Հայաստան)
Շիրակի պետական համալսարան,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն
Գյումրիում Ռուսական համագործակցության ներկայացուցչություն
Էլ. հասցե՝ lilitasoyan@rambler.ru

ԳԵՆԵՐԱԼ Ե.Ե. ՎԻՇԻՆՍԿԻ. ՉԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐ (ԸՍՏ ՌԴ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ)

Ե.Ե. Վիշինսկին ռուս զինվորականի բացառիկ օրինակ է, որը պատմական, ճակատագրական պահին նշանակալի դեր է խաղացել հայ զինվորական գործի կայացման մեջ: Նրա գործունեությունն արտացոլում է սերտ կապերը ռուսական սպայական կորպուսի և հայկական զինվորական ուժի ձևավորման գործընթացում՝ 1917–1918 թթ.: Չնայած գոյություն ունեցող հարուստ պատմական գրականության, զինակիցների հուշերի և հուշագրությունների, ռազմական գործողությունների նկարագրությունների ու արխիվային տվյալների՝ մինչ օրս չկա առանձին ամբողջական ուսումնասիրություն գեներալ-մայոր Վիշինսկու մասին: Մեր ուսումնասիրության նպատակն է՝ ներկայացնել լայն հանրությանը նրա կենսագրության քիչ ուսումնասիրված փաստերը՝ հիմնված ՀՀ Ազգային արխիվում և ՌԴ Ռազմապատմական արխիվում պահպանվող փաստթղթերի վրա:

Ե. Վիշինսկին Լեհական թագավորության ազնվականական ընտանիքից էր, ավարտել էր Նիկոլաևյան գլխավոր շտաբի ակադեմիան, 1900 թ. ծառայել է Կովկասում: Ծառայության բոլոր փուլերում դրսևորել է իրեն որպես տաղանդավոր շտաբային սպա, հետազոտող, ռազմական արևելագետ: Նրա ծառայությունը Էրզրումում և Ստամբուլում հաստատում է նրա կարևոր հետախուզա-դիվանագիտական դերակատարումը: Նա անցել է կարևոր մարտական ճանապարհ՝ Առաջին համաշխարհայինի ռազմաճակատներից մինչև Հայկական կորպուսի ձևավորում:

Լինելով 13-րդ Էյլբ-Գրենադերական Երիվանյան գնդի հրամանատար՝ Վիշինսկին մասնակցել է արևելյան ճակատի ծանր մարտերին: Քաջության համար պարգևատրվել է Սուրբ Գեորգիի զենքով և Սուրբ Գեորգիի շքանշանով: Այս պարգևները Ռուսական կայսրությունում համարվում էին անձնական խիզախության և պրոֆեսիոնալիզմի առավել բարձր ճանաչում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի թեժ ժամանակահատվածում Կովկասյան ճակատը փլուզվեց: Թուրքական ներխուժումներից պաշտպանվելու նպատակով նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը սեփական բանակի կարիքն ուներ, որի ձևավորման գործում մեծ ներդրում ունեցավ Ե. Վիշինսկին: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նա նշանակվեց Կովկասյան բանակի շտաբի պետ: 1917 թ. դեկտեմբերից՝ նա հանդես է գալիս որպես Հայկական կորպուսի կազմավորման շտաբի պետ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազարբեկովի հրամանատարության տակ: Նրա դերը Հայկական կորպուսի կազմակերպման և Սարդարապատի ճակատամարտի նախապատրաստման գործում գնահատվում է որպես առանցքային:

Վիշինսկու կենսագրության քիչ ուսումնասիրված հատվածներից է նրա դիվանագիտական ծառայությունն ու գիտական գործունեությունը: Նրա աշխատանքը հյուպատոսություններում, Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասի ռազմական աշխարհագրության վերաբերյալ գիտական աշխատությունները, Կովկասյան ռազմական օկրուգի հետախուզական աշխատանքներին մասնակցությունը գիտական և գործնական աշխատանքների սինթեզի վառ վկայությունն են: Նրա ուսումնասիրությունները պահպանվում են Հայաստանի Ազգային գրադարանում:

1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին Վիշինսկին մահացավ Դիլիջանում: Հուղարկավորվել է զինվորական արարողակարգով, սակայն գերեզմանն այժմ կորսված է սողանքի պատճառով:

Վիշինսկու կենսագրությունը հայ-ռուսական փոխներգործության վառ դրսևորումներից է Ռուսական կայսրության փլուզման ժամանակաշրջանում: Նրա ճակատագիրը՝ անձնական նվիրվածության, զինվորական պատվի և ռազմավարական մտածողության օրինակ է, և հենց պատմաքաղաքական ենթատեքստում գեներալ Վիշինսկու կերպարը կարիք ունի հետագա ավելի խորը ուսումնասիրության թե՛ ռուսական և թե՛ հայկական պատմագիտության մեջ:

ASOYAN Lilit (Armenia)
Shirak State University,
International Scientific and Educational Center of NAS RA
Representative Office of Rossotrudnichestvo in Gyumri
e-mail: lilitasoyan@rambler.ru

GENERAL E. E. VYSHINSKY – PAGES FROM A MILITARY BIOGRAPHY (BASED ON THE MATERIALS FROM THE RUSSIAN CENTRAL STATE MILITARY ARCHIVE AND THE NATIONAL ARCHIVES OF ARMENIA)

E.E. Vyshinsky is a unique example of a Russian military officer who played a notable role in the formation of Armenian military affairs during a pivotal historical period. His service reflects the close ties between the Russian officer corps and the process of establishing the Armenian armed forces in 1917–1918. Despite a wealth of historical literature—including memoirs of fellow officers, descriptions of military operations, and archival data—no comprehensive monographic study has yet been devoted to Major General Vyshinsky. The goal of this research is to identify and present to the broader public the lesser-known aspects of his biography based on archival materials preserved in the National Archives of Armenia and the Russian Central State Military Archive.

Evgeny Vyshinsky, a nobleman from the Kingdom of Poland and a graduate of the Nikolaev General Staff Academy, had been serving in the Caucasus since 1900. At all stages of his career, he demonstrated himself to be a talented staff officer, researcher, and military orientalist. His assignments in Erzurum and Constantinople confirmed his critical

role in military-intelligence and diplomatic activities. Vyshinsky's military path spanned from the fronts of the First World War to the creation of the Armenian Corps. As commander of the 13th Leib-Grenadier Erivan Regiment, he participated in some of the fiercest battles on the Eastern Front. For his bravery, he was awarded the St. George's Weapon and the Order of St. George—some of the highest honors for valor and professionalism in the Russian Empire.

During the height of the World War, the Caucasus Front collapsed. The newly formed Republic of Armenia, facing Turkish intervention, urgently needed to build its own armed forces. Vyshinsky played a significant role in this process. Following the February Revolution, he was appointed Chief of Staff of the Caucasus Army. In December 1917, he became Chief of Staff of the forming Armenian Corps under Lieutenant General Tovmas Nazarbekov. His contributions to the military organization of the corps and preparation for the Battle of Sardarapat are considered essential.

One of the lesser-studied aspects of Vyshinsky's biography is his diplomatic service and academic activity. His work in Russian consulates, scholarly publications on the military geography of the South Caucasus and the Ottoman Empire, and participation in intelligence activities of the Caucasus Military District stand as clear evidence of the synthesis of scholarly and practical military work. His writings are preserved in the National Library of Armenia.

In September 1918, Vyshinsky died in Dilijan. He was buried with military honors, but his burial site has since been lost.

Vyshinsky's biography is one of the most vivid examples of Armenian-Russian cooperation during the collapse of the empire. His life serves as a model of personal dedication, military honor, and strategic thinking. Within the historical-political context, the figure of General Vyshinsky deserves deeper and more extensive research in both Russian and Armenian historical scholarship.

АСОЯН Лилит (Армения)
Ширакский государственный университет
Международный научно-образовательный центр НАН РА
Представительство Россотрудничества в Гюмри
e-mail: lilitasoyan@rambler.ru

ГЕНЕРАЛ Е.Е. ВЫШИНСКИЙ – СТРАНИЦЫ ВОЕННОЙ БИОГРАФИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦГВИА И НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА АРМЕНИИ)

Е.Е. Вышинский – уникальный пример русского военного, сыгравшего заметную роль в становлении армянского военного дела в переломный исторический момент. Его деятельность отражает тесные связи между российским офицерским корпусом и процессом формирования армянских вооружённых сил в 1917–1918 гг. Несмотря на

обилие исторической литературы: воспоминания сослуживцев, описаний военных действий, архивных данных, отдельного монументального исследования о генерал-майоре Вышинском нет. Цель нашего исследования - выявить и представить широкой общественности малоизученные факты его биографии на основании архивных материалов, хранящихся в Национальном архиве Армении и ЦГВИА РФ.

Евгений Вышинский - выходец из дворянства Царства Польского, выпускник Николаевской академии Генштаба, с 1900 года служит на Кавказе. На всех этапах проявляет себя как талантливый штабной офицер, исследователь, военный востоковед. Его служба в Эрзруме и Стамбуле подтверждает важную разведывательно-дипломатическую роль. Он прошел весомый боевой путь от фронта Первой мировой войны до создания Армянского корпуса. Командуя 13-м Лейб-Гренадерским Эриванским полком, Вышинский участвует в тяжелейших боях на Восточном фронте. За храбрость награждён Георгиевским оружием и орденом Святого Георгия. Эти награды — высшее признание личного мужества и профессионализма в Российской империи.

В разгар мировой войны Кавказский фронт развалился. Сформированная молодая Республика Армения для защиты территорий от турецкой интервенции нуждалась в создании собственной армии, в деле формирования которой значимую роль сыграл Е.Е.Вышинский. После Февральской революции он назначается начальником штаба Кавказской армии. С декабря 1917 года — начальник штаба формируемого Армянского корпуса при генерал-лейтенанте Назарбекове. Его роль в военной организации корпуса и в подготовке Сардарапатского сражения оценивается как ключевая.

Одним из малоизученных отрывков биографии Вышинского является его дипломатическая служба и научная деятельность. Работа Вышинского в генконсульствах, его научные труды по военной географии Закавказья и Османской империи, участие в разведке Кавказского ВО — яркое свидетельство синтеза научной и практической работы. Его труды хранятся в Национальной библиотеке Армении.

В сентябре 1918 года Вышинский скончался в Дилижане. Похоронен с воинскими почестями, место его захоронения ныне утрачено.

Биография Вышинского - одна из ярких проявлений армяно-российского взаимодействия в эпоху распада империи. Его судьба - пример личной преданности, воинской чести и стратегического мышления, и именно в историко-политическом контексте фигура генерала Вышинского требует дальнейшего более глубокого изучения в российской и армянской исторической науке.

ԲԵՐԻԶԵ Մերաբ (Վրաստան)
Սամցխե-Ջավախեթիի պետական համալսարան
էլ. փոստ՝ merab.beridzee@gmail.com
ԲԵՐԻԶԵ Մակա (Վրաստան)
Սամցխե-Ջավախեթիի պետական համալսարան
էլ. փոստ՝ beridzemaka@gmail.com

ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՋԱՎԱԽՔՈՒՄ XIX–XX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

19–20-րդ դարերում Ջավախք տարածաշրջանը Կովկասում արտագաղթի գործընթացների տեսանկյունից ամենակարևոր շրջաններից մեկն էր: Տարածաշրջանի պատմական միջավայրը այս ժամանակաշրջանում ձևավորվել էր ինչպես Ռուսական կայսրության քաղաքականությամբ, այնպես էլ Օսմանյան և Պարսկական ազդեցություններով, ինչպես նաև տեղական սոցիալ–տնտեսական առանձնահատկություններով: Ջավախքի աշխարհագրական դիրքը՝ որպես Հայաստանի, Թուրքիայի և Վրաստանի ներքին տարածքների խաչմերուկ, այն դարձնում էր ռազմավարական տարածք, ինչը մեծապես պայմանավորում էր միգրացիոն դինամիկան:

Ռուսական կայսրության կողմից Հարավային Կովկասի վերջնական նվաճումից հետո (19-րդ դարի սկզբին) սկսվեցին լայնածավալ բնակչության տեղափոխություններ: Առավել նշանակալից էր հայերի վերաբնակեցումը Օսմանյան և Պարսկական տարածքներից: Ռուսական իշխանությունները խրախուսում էին այս գործընթացը՝ նպատակ ունենալով ինչպես ամրապնդել կայսրության հարավային սահմանները, այնպես էլ խթանել տնտեսական զարգացումը: Հայկական համայնքները Ջավախքում արագ աճեցին և կարևոր դեր խաղացին գյուղատնտեսության, արհեստների և մշակութային կյանքի զարգացման մեջ:

Բացի հայերից, տարածաշրջանում հաստատվեցին ռուս դուխոբորները և այլ կրոնական խմբեր, որոնք փախչում էին հալածանքներից: Նրանց տեղափոխությունը ոչ միայն փոխում էր ժողովրդագրական պատկերը, այլև նոր սոցիալական ու մշակութային շերտեր էր ավելացնում: Նշանավոր էր նաև հունական համայնքների հայտնվելը, որոնք առանձնանում էին առևտրով և հանքարդյունաբերությամբ: Արդյունքում՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից Ջավախքը աստիճանաբար վերածվեց բազմազգ տարածքի, որտեղ տեղի վրաց բնակչությանը միանում էին տարբեր էթնիկ խմբեր:

Միգրացիոն գործընթացները կարևոր տնտեսական հետևանքներ ունեցան: Նոր բնակիչները տարածաշրջան բերեցին տարբեր գյուղատնտեսական փորձառություններ, տեխնոլոգիաներ և մշակութային ավանդույթներ: Հայերը զարգացրեցին հացահատիկի մշակումը և արհեստագործությունը, իսկ ռուս վերաբնակիչները կիրառեցին նոր գյուղատնտեսական մեթոդներ: Բազմազգ բնակչությունը ստեղծեց առևտրային ցանցեր, որոնք Ջավախքը կապում էին ինչպես Կովկասի ներսում, այնպես էլ Օսմանյան ու Ռուսական կայսրությունների այլ շրջանների հետ:

Մշակութային փոխազդեցությունը և ավանդույթների համակեցությունը նույնպես կարևոր դեր ունեցան: Չնայած էթնիկական և կրոնական տարբերություններին՝

տարածաշրջանում աստիճանաբար ձևավորվեցին առօրյա կյանքի ընդհանուր շրջանակներ: Դա դրսևորվում էր շուկաներում, առևտրային հարաբերություններում և գյուղատնտեսական համագործակցությունում: Սակայն որոշ դեպքերում բազմազգ միջավայրը դառնում էր լարվածության աղբյուր, հատկապես քաղաքական ճգնաժամերի ժամանակ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի և հետագա խորհրդային բարեփոխումների ընթացքում:

20-րդ դարում խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը արմատապես փոխեց միգրացիոն գործընթացները: Մի կողմից տեղի ունեցավ բնակչության հարկադիր տեղափոխություն և գյուղատնտեսության վերափոխում կոլեկտիվացման պայմաններում: Մյուս կողմից՝ զարգացավ արդյունաբերությունը և տարածվեց կրթությունը: Այս գործընթացները նպաստեցին էթնիկ խմբերի աստիճանական ինտեգրմանը, թեև ազգային ինքնությունը պահպանելու ձգտումը մշտապես ներկա էր:

Վերջապես, 19–20-րդ դարերում Ջավախքի միգրացիոն գործընթացները ձևավորեցին եզակի բազմազգ միջավայր, որի ժառանգությունը զգացվում է մինչ օրս: Տարածաշրջանի պատմությունը հստակ ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող են աշխարհաքաղաքական շահերը, կրոնական շարժումները և տնտեսական գործոնները համատեղ ձևավորել էթնիկական և սոցիալական լանդշաֆտ: Ջավախքի օրինակն ընդգծում է միգրացիայի երկարաժամկետ հետևանքները՝ ինչպես մշակութային հարստության, այնպես էլ քաղաքական մարտահրավերների տեսանկյունից:

BERIDZE Merab (Georgia)
Samtskhe-Javakheti State University
e-mail: merab.beridzee@gmail.com
BERIDZE Maka (Georgia)
Samtskhe-Javakheti State University
e-mail: beridzemaka@gmail.com

THE MIGRATION PROCESSES OF JAVAKHETI IN THE 19TH–20TH CENTURIES

In the 19th and 20th centuries, Javakheti was one of the most important regions of the Caucasus in terms of migration processes. The historical context of the region during this period was shaped by the policies of the Russian Empire, the influence of the Ottoman Empire and Persia, as well as local socio-economic conditions. Javakheti's geographical position — a crossroads between Armenia, Turkey, and inner Georgia — made it a strategically significant space, strongly influencing the dynamics of migration.

After the Russian Empire fully annexed the South Caucasus in the early 19th century, large-scale population movements began. Particularly notable was the resettlement of Armenians from Ottoman and Persian territories. Russian authorities actively supported this policy, aiming both to strengthen the empire's southern borders and to stimulate

economic development. Armenian communities in Javakheti quickly grew in size and played an important role in developing agriculture, crafts, and cultural life.

In addition to Armenians, Russian Doukhobors and other religious groups settled in the region to escape persecution. Their arrival not only altered the demographic balance but also introduced new social and cultural elements. Greek communities also appeared, distinguished by their involvement in trade and mining. By the second half of the 19th century, Javakheti was gradually becoming a multiethnic space where the local Georgian population lived alongside diverse migrant groups.

These migration processes had significant economic consequences. New settlers brought with them different agricultural practices, technologies, and cultural traditions. Armenians expanded grain cultivation and craft production, while Russian settlers introduced new farming methods. At the same time, the region's diverse population created trading networks that linked Javakheti not only to the wider Caucasus but also to parts of the Ottoman Empire and the Russian Empire.

Equally important were cultural interactions and the coexistence of traditions. Despite ethnic and religious differences, the region gradually developed shared frameworks of everyday life. These were visible in markets, trade relations, and agricultural cooperation. Yet in some instances, ethnic diversity became a source of tension, particularly during times of political crisis — for example, during World War I and the subsequent Soviet reforms.

In the 20th century, Soviet policies reshaped migration patterns even further. On one hand, forced resettlements and the transformation of agriculture under collectivization disrupted traditional life. On the other hand, industrial development and the spread of education promoted integration. These processes encouraged closer connections among ethnic groups, though the desire to preserve cultural identity remained strong.

Ultimately, the migration processes of the 19th and 20th centuries created in Javakheti a unique multiethnic environment, the legacy of which is still evident today. The region's history demonstrates how geopolitical interests, religious movements, and economic factors can collectively shape an ethnic and social landscape. Javakheti's example highlights the long-term consequences of migration, both in terms of cultural enrichment and political challenges.

БЕРИДЗЕ Мераб (Грузия)
Самцхе-Джавахетский государственный университет
e-mail: merab.beridzee@gmail.com
БЕРИДЗЕ Мака (Грузия)
Самцхе-Джавахетский государственный университет
e-mail: beridzemaka@gmail.com

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ДЖАВАХЕТИ В XIX–XX ВЕКАХ

В XIX–XX веках Джавахети представлял собой один из ключевых регионов Кавказа в контексте миграционных процессов. Историческая ситуация, сложившаяся здесь в данный период, была связана как с политикой Российской империи, так и с

влиянием Османской империи и Персии, а также с местными социально-экономическими особенностями. Географическое положение Джавахети — перекресток дорог между Арменией, Турцией и внутренними районами Грузии — превращало его в стратегически важное пространство, что во многом определяло динамику миграций.

После окончательного завоевания Южного Кавказа Российской империей (начало XIX века) начались масштабные переселения населения. Особенно значительным стало переселение армян с территорий Османской империи и Персии. Российские власти поощряли этот процесс, преследуя цель укрепления южных границ и стимулирования экономического развития. Армянские общины в Джавахети быстро увеличивались численно и сыграли важную роль в развитии сельского хозяйства, ремесел и культурной жизни.

Помимо армян, в регион переселялись русские духоборы и другие религиозные группы, спасавшиеся от преследований. Их переселение меняло демографическую картину и вносило новые социальные и культурные элементы. Также примечательно появление греческих общин, отличавшихся активностью в торговле и горнодобывающей деятельности. В результате, начиная со второй половины XIX века, Джавахети постепенно превращался в многоэтничное пространство, где к местному грузинскому населению присоединялись различные этнические группы.

Миграционные процессы имели важные экономические последствия. Новые поселенцы привнесли в регион разные аграрные практики, технологии и культурные традиции. Так, армяне усилили выращивание зерновых культур и ремесленное производство, русские переселенцы внедрили новые сельскохозяйственные методы. Многообразие населения способствовало формированию торговых сетей, связывавших Джавахети как с внутренним Кавказом, так и с другими районами Османской империи и России.

Особого внимания заслуживает культурное взаимодействие и сосуществование традиций. Несмотря на этнические и религиозные различия, в регионе постепенно складывались общие рамки повседневной жизни. Это проявлялось на рынках, в торговых отношениях и сельскохозяйственном сотрудничестве. Однако в ряде случаев этническое многообразие становилось источником напряженности, особенно в периоды политических кризисов — например, во время Первой мировой войны и последующих советских реформ.

В XX веке советская политика радикально изменила миграционные процессы. С одной стороны, имели место насильственные переселения и трансформация сельского хозяйства в условиях коллективизации. С другой стороны, усилились промышленное развитие и распространение образования. Эти факторы способствовали постепенной интеграции этнических групп, хотя стремление сохранить национальную идентичность оставалось неизменным.

В итоге, миграционные процессы XIX–XX веков создали в Джавахети уникальную многоэтническую среду, наследие которой ощущается и поныне. История региона ясно демонстрирует, как геополитические интересы, религиозные движения и экономические факторы совместно формируют этнический и социальный ландшафт. Пример Джавахети позволяет увидеть долгосрочные последствия миграции как в плане культурного богатства, так и в контексте политических вызовов.

ԲՈՅԱՋՅԱՆ Արտաշես (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ a.bojajyan@mail.ru

ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԱՔԱՆԵՐՈՒՄ 1886–1916 ԹԹ.

Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնիկական կազմում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին՝ պայմանավորված՝ տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և ժողովրդագրական գործոններով: Այդ տարիներին խոշոր քաղաքները, հատկապես Բաքուն, Թիֆլիսը, Ալեքսանդրապոլը, Ելիզավետպոլը և Շուշին տարանջատված էին առանձին էթնիկական թաղամասերով՝ հայկական, վրացական, մահմեդական, ռուսական և այլն:

Սույն հետազոտության նպատակն է վերլուծել Հարավային Կովկասի քաղաքների էթնոժողովրդագրական գործընթացները:Ուսումնասիրության հիմնական ուղղություններն են քաղաքային բնակչության էթնոժողովրդագրական փոփոխությունները և քաղաքայնացման գործընթացները: Մեթոդաբանությունը և մեթոդները. ուսումնասիրությունը հիմնված է արխիվային փաստաթղթերի, պաշտոնական վիճակագրության տվյալների՝ «Կովկասյան օրացույց», նահանգային տեղեկագրերի վրա, օգտագործվել են նաև նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին հրատարակված գիտական գրականություն, ներկայացվող ժամանակահատվածում հրատարակված թերթերի և պարբերականների նյութեր: Հետազոտության գիտական նորույթն է Հարավային Կովկասի քաղաքային էթնոժողովրդագրության պատմության չլուսաբանված հիմնահարցերի հրապարակայնացումը:

Քաղաքայնացումը (ուրբանիզացիան) XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Հարավային Կովկասում զգալի փոփոխություններ մտցրեց քաղաքների էթնիկ կազմի մեջ: Այս գործընթացը պայմանավորված էր արդյունաբերության զարգացմամբ, նավթային բումով, երկաթուղիների կառուցմամբ և Ռուսական կայսրության վարչատնտեսական քաղաքականությամբ: Քաղաքայնացման գործընթացի առանձնահատկություններից է եղել տարբեր ազգությունների միջմշակութային ինտեգրումը, իսկ մյուս կողմից՝ ազգային հակամարտությունների սրացումը:

Այդ տարիներին ռուսական կայսրության քաղաքականությունը, տնտեսական փոփոխությունները և ազգայնական շարժումների աճը հանգեցրին էթնիկական լարվածության ուժեղացմանը, որն իր արտահայտությունն է գտել հետևյալ առումներով. ազգությունների տեղաշարժերի ակտիվացմամբ և փախստականների հոսքերի ծավալային աճով: Օրինակ՝ 1905–1906թթ. հայերի և Կավկասի թաթարների (ներկայիս ադրբեջանցիներ) Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգներում, հիմնականում քաղաքներում էթնիկական բախումների հետևանքով գրանցվեցին տարբեր ազգությունների զանգվածային տեղահանություններ: Տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում՝ Բաքու, Ելիզավետպոլ, Երևան և Շուշի, աճել է փախստականների թիվը, ինչը փոխել է էթնիկական հավասարակշռությունը: Բաքվում հայ ազգաբնակչության մասնաբաժինը նվազել է, իսկ Կովկասի թաթարներինը՝ աճել: Երևանում շեշտակի ավելացել է հայերի

տեսակարար համաթիվը: Այդ բախումների հիմնական շարժառիթ հանդիսացել է տնտեսական մրցակցությունը և ազգային քաղաքական ուժերի միջև լարվածության խորացումը: Այսպես կոչված՝ «ռուսականացման» քաղաքականությունը նպաստել է խոշոր քաղաքներում ռուսների թվի աճին: Հիշատակենք, որ լեզվական, կրոնական և էթնիկական տարբերությունները, խոչընդոտում էին համընդհանուր քաղաքային ինքնության ձևավորմանը:

Սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակով և ռուսական կառավարության ազգային քաղաքականությունով պայմանավորված՝ հայերն ու վրացիները արտագաղթում էին կայսրության եվրոպական գոտի և արտասահմանյան երեկրներ՝ մասնավորապես, ԱՄՆ:

Սակայն, եվրոպական պետություններից և կայսրության եվրոպական գոտուց տեղի է ունեցել տարբեր ազգությունների՝ ռուսների, գերմանացիների, լեհերի, հրեաների և այլ ազգությունների ներգաղթ հիմնականում Բաքու և Թիֆլիս քաղաքներ ու Կարսի մարզ: Տարածաշրջանի արդյունաբերության զարգացման պայմաններում գրանցվել է գյուղական բնակչության արտագաղթ դեպի խոշոր քաղաքներ, ինչը հարուցել է տեղի բնակչության դժգոհությանը: Գյուղական բնակչության արտագաղթողների մեջ մեծ է եղել հայերի մասնաբաժինը: Բնական վերարտադրությունը կարևոր ազդեցություն է ունեցել տարածաշրջանի քաղաքների էթնիկ կազմի փոփոխության վրա: Այն ուղղակի ազդել է տարբեր էթնիկ խմբերի թվաքանակի և տեսակարար կշռի վրա:

Ի վերջո, 1886–1916թթ. Հարավային Կովկասի քաղաքային բնակչության էթնոժողովրդագրական զարգացումները վկայում են տարածաշրջանում ընթացող բարդ և բազմաշերտ գործընթացների մասին: Ազգաբնակչության տեղաշարժերը, ներքին ու արտաքին միգրացիաները, ինչպես նաև ազգային հակամարտություններն ու բախումները էական դեր ունեցան էթնիկական փոխհարաբերությունների ձևավորման և վերափոխման գործում:

Ուսումնասիրությունն ապացուցում է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում էթնոժողովրդագրական դինամիկան եղել է պատմական, տնտեսական ու քաղաքական զարգացումների արդյունք՝ առաջ բերելով համակեցության ինչպես ինտեգրացիոն, այնպես էլ հակամարտային դրսևորումներ:

BOYAJYAN Artashes (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: a.bojajyan@mail.ru

ETHNO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE TOWNS OF THE SOUTH CAUCASUS IN 1886–1916

Significant changes took place in the ethnic composition of the urban population in the South Caucasus from the late 19th to the early 20th century, driven by economic, political, social, and demographic factors. During this period, major cities — particularly

Baku, Tiflis, Alexandropol, Elizavetpol, and Shushi — were divided into separate ethnic quarters, such as Armenian, Georgian, Muslim, Russian, and others.

The purpose of this study is to analyze the ethno-demographic processes of South Caucasian cities. The primary focus lies in the ethno-demographic shifts in urban populations and the processes of urbanization. The methodology relies on archival documents, official statistical data (such as the Caucasian Calendar and provincial statistical reports), as well as scholarly literature published during the pre-Soviet, Soviet, and post-Soviet periods. In addition, newspapers and periodicals of the time are used. The scientific novelty of the research lies in bringing to light previously unexplored aspects of the ethno-demographic history of South Caucasian cities.

Urbanization during the late 19th and early 20th centuries significantly altered the ethnic makeup of cities in the region. This transformation was driven by industrial development, the oil boom, the construction of railways, and the administrative-economic policies of the Russian Empire. One of the defining features of this process was the intercultural integration of different nationalities, alongside a concurrent intensification of ethnic tensions. Imperial policies, economic transitions, and the rise of nationalist movements led to increased ethnic strife, manifested through intensified population movements and growing refugee flows.

For example, the 1905–1906 ethnic clashes between Armenians and Caucasian Tatars (present-day Azerbaijanis) in the provinces of Baku, Elizavetpol, and Erivan — primarily in urban centers — resulted in mass displacements. Refugee numbers surged in cities such as Baku, Elizavetpol, Yerevan, and Shushi, altering the ethnic balance: the proportion of Armenians in Baku declined, while the share of Tatars increased; conversely, in Yerevan, the Armenian population grew sharply. The primary causes of these conflicts were economic competition and the escalation of tensions among national political groups. The so-called "Russification" policy led to an increase in the Russian population in major cities. Linguistic, religious, and ethnic differences hindered the emergence of a unified urban identity.

Due to socio-economic hardship and the national policies of the Russian government, Armenians and Georgians emigrated to the empire’s European part and abroad, particularly to the United States. At the same time, there was inward migration of various ethnic groups — including Russians, Germans, Poles, Jews, and others — from Europe and the European part of the empire, especially to Baku, Tiflis, and the Kars region.

With industrial development, significant rural-to-urban migration occurred, which caused discontent among native urban dwellers. Armenians made up a substantial portion of this migrating rural population. Natural population growth also played an important role in shaping the ethnic composition of cities, directly affecting the size and share of various ethnic groups.

In conclusion, the ethno-demographic developments in the urban centers of the South Caucasus between 1886 and 1916 reveal the complexity and layered nature of the region’s transformations. Population movements, both internal and external, along with ethnic conflicts and tensions, played a pivotal role in the formation and transformation of interethnic relations. This study demonstrates that the ethno-demographic dynamics of the

period were deeply intertwined with historical, economic, and political developments, producing both integrative and conflictual forms of coexistence.

БОЯДЖЯН Арташес (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: a.bojajyan@mail.ru

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОРОДАХ ЮЖНОГО КАВКАЗА В 1886–1916 ГГ.

Во второй половине XIX — начале XX века в этническом составе городского населения Южного Кавказа произошли значительные изменения, обусловленные экономическими, политическими, социальными и демографическими факторами. В указанный период крупные города региона — в частности, Баку, Тифлис, Александрополь, Елизаветполь и Шуша — были разделены на отдельные этнические кварталы: армянские, грузинские, мусульманские, русские и др.

Цель данного исследования — анализ этнодемографических процессов в городах Южного Кавказа. Основные направления исследования — этнодемографические изменения в городском населении и процессы урбанизации. Методология основана на архивных документах, официальной статистике («Кавказский календарь», губернские справочники), научной литературе дореволюционного, советского и постсоветского периодов, а также материалах газет и периодических изданий исследуемого времени. Научная новизна заключается в том, что впервые освещаются ранее не изученные аспекты истории этнодемографии городов Южного Кавказа.

Урбанизация в конце XIX — начале XX века внесла значительные изменения в этнический состав городов региона. Этот процесс был обусловлен индустриализацией, нефтяным бумом, строительством железных дорог и административно-экономической политикой Российской империи. Одной из особенностей урбанизации стала межкультурная интеграция различных национальностей, с одной стороны, и обострение межэтнических конфликтов — с другой. Политика империи, экономические изменения и рост националистических движений привели к усилению этнической напряжённости, выражавшейся в активизации перемещений народов и увеличении потоков беженцев.

Например, в 1905–1906 гг. в Баку, Елизаветпольской и Эриванской губерниях произошли массовые этнические столкновения между армянами и кавказскими татарами (ныне азербайджанцами), что вызвало масштабные переселения населения. В крупных городах — Баку, Елизаветполь, Эривань, Шуша — резко увеличилось число беженцев, что изменило этнический баланс: доля армян в Баку снизилась, в то время как число кавказских татар возросло; в Эривани, напротив, доля армянского населения существенно увеличилась. Основными причинами этих конфликтов стали экономическая конкуренция и рост напряжённости между национальными политическими силами.

Так называемая политика «русификации» способствовала росту численности русского населения в крупных городах. Языковые, религиозные и этнические различия препятствовали формированию единой городской идентичности.

Из-за тяжёлого социально-экономического положения и национальной политики царского правительства армяне и грузины эмигрировали в европейскую часть империи и за рубеж — в основном в США. Однако происходила и обратная миграция — переселение в регион представителей различных народов из Европы и европейской части России, включая русских, немцев, поляков, евреев и других, преимущественно в Баку, Тифлис и Карсскую область.

Параллельно с ростом промышленности происходил отток сельского населения в крупные города, что вызывало недовольство местных жителей. Среди мигрирующих из сёл значительную часть составляли армяне. Естественное воспроизводство также оказывало заметное влияние на изменение этнического состава городов, напрямую воздействуя на численность и долю отдельных этнических групп.

В заключение, этнодемографические процессы городского населения Южного Кавказа в 1886–1916 гг. свидетельствуют о сложных и многослойных трансформациях региона. Миграции, внутренние и внешние перемещения, а также этнические конфликты сыграли решающую роль в формировании и трансформации межэтнических отношений. Исследование доказывает, что этнодемографическая динамика данного периода была результатом исторических, экономических и политических процессов, вызвавших как интеграционные, так и конфликтные формы сосуществования.

ԲՈՅԱՋՅԱՆ Արտաշես (Հայաստան)
Շիրակի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ a.bojajyan@mail.ru
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Գայանե Ռ. (Հայաստան)
Շիրակի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ gayane.avetisyan.5@mail.ru

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1970-1988թթ.)

Շիրակը տարածքը 1970-1988 թթ. Հայկական ԽՍՀ-ի արդյունաբերական և մշակութային կարևորագույն տնտեսական շրջաններից մեկն էր: Տնտեսության զարգացման գլխավոր ոլորտներն էին արդյունաբերությունը և, գյուղատնտեսությունը, զարգանում էր նաև սոցիալական ենթակառուցվածքները: Լենինական քաղաքը՝ որպես տնտեսական շրջանի կենտրոն, առանձնանում էր արդյունաբերական ձեռնարկությունների համակենտրոնացումով և մասնագիտացված կադրային մեծ նե-

րուժով: Քաղաքի տնտեսության զարգացման գլխավոր ճյուղերն էին թեթև և սննդի արդյունաբերությունը և մեքենաշինությունը: Գործում էին համամիութենական նշանակության արդյունաբերական ձեռնարկություններ:

Գյուղատնտեսական ոլորտում Շիրակի մարզը աչքի էր ընկնում հատկապես հացահատիկային և տեխնիկական մշակաբույսերի և անասնապահական արտադրության ծավալներով: Տնտեսության այս ճյուղերը կարգավորվում էին կենտրոնացված պլանային կառավարման միջոցով, ինչը բնորոշ էր ողջ խորհրդային մոդելին: Միաժամանակ, մարզում ներդրվում էին պետական միջոցներ բնակչության կենսամակարդակի բարելավման ուղղությամբ՝ կառուցվում էին նոր բնակարանային համալիրներ, հանրային սննդի և առողջապահության հաստատություններ, մշակութային և կրթական կենտրոններ:

Սակայն տնտեսական առաջընթացին զուգահեռ նկատվում էին մի շարք համակարգային թերություններ, որոնք բացահայտվեցին հատկապես 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժից հետո: Մասնավորապես՝ շինարարական նորմերի անտեսումը, քաղաքաշինական պլանավորման թերությունները և տեխնիկական հսկողության բացակայությունը լրջորեն ազդեցին մարզի դիմակայունության վրա բնական աղետի պայմաններում:

Ամբողջությամբ վերցրած, 1970-1988 թթ. ժամանակահատվածում Շիրակի մարզը անցել է ինտենսիվ սոցիալ-տնտեսական զարգացման փուլ, որը պայմանավորված էր ինչպես ԽՍՀՄ պետական տնտեսական ռազմավարությամբ, այնպես էլ մարզի տարածաշարջանային ներուժով: Միևնույն ժամանակ, մարզի զարգացումը լիովին արտացոլում էր խորհրդային տնտեսության կառուցվածքային հակասությունները՝ առաջընթացի և խոցելիության զուգադրումով:

Հետազոտության հիմնական նպատակն է վերլուծել Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1970–1988 թթ.՝ հաշվի առնելով. տնտեսության կառուցվածքը (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, ենթակառուցվածքներ), բնակչության սոցիալական պայմանները (աշխատանք, կենսամակարդակ, կրթություն, առողջապահություն), պետական քաղաքականության ազդեցությունը տարածաշրջանի զարգացման վրա: Խնդիրներն են. գնահատել Շիրակի արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ներուժը, բացահայտել բնակչության էթնոժողովրդագրական, միգրացիոն գործընթացների և տարաբնակեցման առանձնահատկությունները, սոցիալական հիմնախնդիրները: Վերլուծելու ենք պետական սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի իրականացման ընթացքը: Գնահատելու ենք Լենինականի (այժմ՝ Գյումրի) դերը, որպես տարածաշրջանային կենտրոնի: Հետազոտության նորույթը. առաջին անգամ համալիր վերլուծության է ենթարկվում Շիրակի տնտեսական աճի և սոցիալական խնդիրների ու էթնոժողովրդագրական գործընթացների միջև գոյություն ունեցող կապը: Աշխատանքի համար, որպես հետազոտության սկզբնաղբյուր օգտագործելու ենք. նախկինում չհրապարակված արխիվային փաստաթղթեր, դաշտային սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական նյութեր, ինչպես նաև հրապարակված գիտական գրականությունը: Հետազոտության արդիականությունն այն է, որ Շիրակի մարզը Հայաստանի Հանրապետության համար մնում է սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով բարդ տարածաշրջան (գործազրկություն, միգրացիա, ենթակառուցվածք-

ների խնդիրներ): Հետազոտությունը կարող է հիմք հանդիսանալ ժամանակակից զարգացման ռազմավարությունների մշակման համար՝ հաշվի առնելով պատմական փորձը: Կարևոր է խորհրդային ժառանգության գնահատականը՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում: Աշխատանքի արդյունքներն են լինելու ներկայացվող ժամանակահատվածի սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների բացահայտումը, և հետազոտությունը կարող է օգտագործվել ժամանակակից տարածաշրջանային քաղաքականության մշակման ժամանակ՝ խուսափելով խորհրդային սխալների կրկնությունից: Ի վերջո, սույն հետազոտությունը կարող է լրացնել Հայաստանի Հանրապետության տարածաշրջանային զարգացման պատմության չլուսաբանված իրադարձությունները, ինչը կօգնի հասկանալու Շիրակի մարզի ժամանակակից խնդիրների պատճառները:

BOYAJYAN Artashes (Armenia)
Shirak State University
e-mail: a.bojajyan@mail.ru
AVETISYAN Gayane R. (Armenia)
Shirak State University
e-mail: gayane.avetisyan.5@mail.ru

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF SHIRAK REGION (1970-1988)

Between 1970 and 1988, Shirak was one of the most significant industrial and cultural-economic regions of the Armenian SSR. The main sectors driving economic development were industry and agriculture, accompanied by the expansion of social infrastructure. The city of Leninakan, as the regional economic center, stood out due to its concentration of industrial enterprises and its considerable pool of specialized personnel. Key branches of the city's economy included light industry, food production, and mechanical engineering. Enterprises of all-Union importance operated within the region.

In agriculture, Shirak Province was notable for its output in grain and industrial crops, as well as livestock production. These sectors were governed by centralized planning, characteristic of the broader Soviet economic model. At the same time, public investments were made to improve the population's living standards: new housing complexes, public catering and healthcare facilities, as well as cultural and educational centers were being constructed.

Despite economic progress, a range of systemic deficiencies were observed, particularly exposed during the 1988 Spitak earthquake. Specifically, the neglect of construction standards, flaws in urban planning, and the absence of technical oversight had a critical impact on the region’s resilience in the face of natural disaster.

Overall, during the 1970–1988 period, Shirak Province underwent a phase of intensive socio-economic development, shaped by both the Soviet state’s economic strategy and the region’s geographical and resource potential. At the same time, the

province's development mirrored the structural contradictions of the Soviet economy—juxtaposing progress with vulnerability.

The primary objective of this study is to analyze the socio-economic development of Shirak Province between 1970 and 1988, taking into account the economic structure (industry, agriculture, infrastructure), the social conditions of the population (employment, standard of living, education, healthcare), and the impact of state policy on regional development.

The study aims to assess the potential of Shirak's industrial and agricultural enterprises, identify the characteristics of ethno-demographic and migration processes, settlement patterns, and social issues. We will analyze the implementation of state socio-economic programs and evaluate the role of Leninakan (now Gyumri) as a regional hub.

The novelty of this research lies in its comprehensive analysis of the interrelation between economic growth, social challenges, and ethno-demographic processes in Shirak—an approach not previously undertaken. Primary sources include unpublished archival materials, field data in socio-economic geography, and published academic literature.

The relevance of the study stems from the fact that Shirak Province continues to face significant socio-economic challenges in the Republic of Armenia (unemployment, migration, infrastructure issues). The research may serve as a basis for developing modern development strategies, informed by historical experience. Evaluating the Soviet legacy is crucial in the context of Armenia's current regional policy.

The study's findings will include the identification of socio-economic issues during the examined period and may inform contemporary regional policy-making, helping to avoid the repetition of Soviet-era mistakes. Ultimately, this research can fill existing gaps in the history of Armenia's regional development and help elucidate the root causes of Shirak's present-day challenges.

БОЯДЖЯН Арташес
Ширакский государственный университет
e-mail: a.bojajyan@mail.ru
АВЕТИСЯН Гаяне Р. (Армения)
Ширакский государственный университет
e-mail: gayane.avetisyan.5@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ШИРАКСКОЙ ОБЛАСТИ (1970-1988)

В 1970–1988 гг. Ширак являлся одним из важнейших промышленных и культурных экономических районов Армянской ССР. Основными направлениями развития экономики были промышленность и сельское хозяйство; одновременно развивалась социальная инфраструктура. Город Ленинакан, будучи центром экономического района, отличался высокой концентрацией промышленных предприятий и значительным кадровым потенциалом. Ведущими отраслями городской экономики являлись лёгкая, пищевая промышленность и машиностроение. В городе функционировали предприятия союзного значения.

В сельском хозяйстве область выделялась объёмами производства зерновых и технических культур, а также животноводческой продукции. Эти отрасли регули-

ровались централизованной плановой системой управления, характерной для всей советской модели. Параллельно с этим в область вкладывались государственные средства, направленные на улучшение уровня жизни населения: строились новые жилые комплексы, учреждения общественного питания и здравоохранения, культурные и образовательные центры.

Однако наряду с экономическим ростом наблюдались и системные недостатки, которые особенно проявились во время Спитакского землетрясения 1988 года. В частности, игнорирование строительных норм, недостатки в градостроительном планировании и отсутствие технического надзора существенно повлияли на устойчивость региона в условиях природного катаклизма.

В целом, в период 1970–1988 гг. Ширакская область прошла этап интенсивного социально-экономического развития, обусловленного как государственной экономической стратегией СССР, так и региональным потенциалом. Одновременно развитие области отражало структурные противоречия советской экономики — сочетание прогресса и уязвимости.

Цель исследования — проанализировать социально-экономическое развитие Ширакской области в 1970–1988 гг., учитывая структуру экономики (промышленность, сельское хозяйство, инфраструктура), социальные условия населения (занятость, уровень жизни, образование, здравоохранение), влияние государственной политики на развитие региона. Задачи включают оценку потенциала промышленных и сельскохозяйственных предприятий Ширака, выявление этнодемографических, миграционных процессов и особенностей расселения, а также социальных проблем. Будет проанализирован ход реализации государственных социально-экономических программ и дана оценка роли Ленинакана (ныне Гюмри) как регионального центра.

Научная новизна заключается в том, что впервые проводится комплексный анализ взаимосвязи между экономическим ростом, социальными проблемами и этнодемографическими процессами в Ширакe. В качестве источников будут использованы ранее неопубликованные архивные документы, полевые социально-экономико-географические материалы, а также опубликованная научная литература.

Актуальность исследования обусловлена тем, что Ширакская область остаётся сложным регионом Армении по ряду социально-экономических проблем (безработица, миграция, состояние инфраструктуры). Исследование может стать основой для разработки современных стратегий развития с учётом исторического опыта. Особое значение имеет переосмысление советского наследия в контексте региональной политики Республики Армения.

Результаты исследования будут заключаться в выявлении социально-экономических проблем рассматриваемого периода. Работа может быть использована при формировании современной региональной политики с целью избежать повторения ошибок советского периода. В конечном итоге данное исследование способно восполнить пробелы в истории регионального развития Республики Армения и пролить свет на причины современных проблем Ширакской области.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Արկադի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ arkadigrigoryan82@gmail.com

ԾՈՑԻ 40-ՕՐՅԱՅԻՑ ՄԻՆՉԵՎ 44-ՕՐՅԱ. ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՐՍՎԱԾ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծոցի կամ իրաքյան առաջին պատերազմը, որը տևեց 40 օր, նոր խոսք բերեց ռազմական գործի մեջ և բաժանարար գիծ դարձավ հետագա պատերազմների համար: Իրաքյան բանակը հիմնականում պատերազմում էր խորհրդային ռազմական գիտության կանոններով և նրա ռազմական տեխնիկայով: Կորպուսներն ու դիվիզիաները մեծաքանակ էին, ունեին հզոր մեքենայացվածություն և անգամ՝ բանակային ուղղաթիռներ: Քուվեյթի գրավումից հետո, իրաքյան բանակը խորհրդային չափորոշիչներով պաշտպանական գոտի էր կառուցել իր բնագծերով, որի խորությունը գլխավոր հարվածի ուղղությամբ հասնում էր մինչև 65 կմ: Չնայած մարտական գործողություններին՝ սկզբնական դրությամբ նրա ԶՈւ-ի Հարավային խմբավորումը հաշվվում էր 458 հազար զինվոր, 4160 տանկ, 2600 հրետանային կայանք և ՀԿՌՀ, սակայն կրեց ջախջախիչ պարտություն:

Կոալիցիոն ուժերը ԱՄՆ գլխավորությամբ Ծոցի առաջին պատերազմում իրականացրեցին մի քանի ռազմագործողություն՝ պարտության մատնելով իրաքյան բանակին: Այս պատերազմից կարելի է առանձնացնել շատ ուշագրավ փաստեր, որոնք ռազմական գիտության մեջ շատ մոտեցումներ փոխեցին:

Դրանցից ամենակարևորներն էին.

- գերճշգրիտ հրթիռներ,
- ռադիոլոկացիոն հետախուզական կայանների համար անտեսանելի ինքնաթիռներ,
- կապի և հետախուզման արբանյակների խմբավորումներ, որոնք ապահովում էին իրական ժամանակում զորքերի կառավարում և նշանակետերի խոցում,
- գումարտակային օղակի համար ցանցային կառավարման համակարգերով հագեցած ռազմական տեխնիկա,
- հոգեբանական մեծ ճնշում՝ իրաքյան բանակի վրա երկարաժամկետ կրակով և հրթիռային հարվածներով՝ առանց ցամաքային գործողությունների,
- մանևրող հետախուզահարվածային միջոցների կիրառում,
- ռազմագործողությունը սկսել առկա ուժերով, մինչև վերախմբավորումը, որը մի քանի անգամ քանակապես զիջում է հակառակորդ կողմին,
- օդային գերակայության ձեռքբերում և պահպանում:

Ծոցի առաջին պատերազմին զուգահեռ հայկական նորանկախ պետությունը ևս կերտում էր հաղթանակ: Հակամարտող կողմերը կիրառում էին խորհրդային զինամթերք և ռազմական տեխնիկա՝ չունենալով վերջնական ձևավորված զինված ուժեր: Իրականացվող ռազմագործողությունները շատ դեպքերում դուրս էր դասական ռազմական գիտության կանոններից: Կամավորական, ոչ կանոնավոր ջոկատ-

ներին հաճախ էին դրվում անիրատեսական թվացող մարտական խնդիրներ, որոնք իրականացվում էին հաղթական ելքով: 1994թ-ի հրադադարից հետո կողմերն անցան ձևավորված շփման գծով պաշտպանության: Հայկական զինված ուժերը, գնահատական չտալով ռազմական գործի մեջ արևմտյան նոր մոտեցումներին, սկսեցին առաջնորդվել ռուսական մեծաքանակ բանակների համար գրված մարտավարությամբ և օպերատիվ արվեստով, որոնք անգամ լիարժեք չէին կատարվում:

Չնայած շատ անհանգստացնող ազդակներին՝ որոնք գալիս էին հետախուզական և բաց աղբյուներով, որ Ադրբեջանը նոր սերունդ է դաստիարակում՝ հայատացությամբ լցված, դեռևս մանկապարտեզային տարիքից, վերափոխում է բանակը արևմտյան չափորոշիչներով, զենք-զինամթերքի գնումներ է կատարում, սերտ համագործակցելով Թուրքիայի հետ ինչպես կրթական, այնպես էլ զորքերի կիրառման ասպարեզում, ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը մնաց անդրդվելի ՀՀ ԶՈՒ կերպափոխման հարցում: Հայաստանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից ռազմական տեխնիկայի գնումներն իրականացվում էր շատ չնչին քանակի, իսկ առկա տեխնիկան վաղուց սպառել էր իրեն, քանի որ չէր անցնում հիմնանորոգում՝ մասնավորապես զրահատեխնիկան և ավիացիան: Գնահատական չտրվեց ռազմական գործի մեջ բեկումնային դարձած Ծոցի առաջին պատերազմում և դրանից հետո տեղի ունեցած զարգացումներին:

2016թ-ի քառօրյա մարտական գործողությունները, որx սկսեց Ադրբեջանը՝ վերջնականորեն ստուգելու իր պատրաստվածությունը, բացահայտեցին ՀՀ ԶՈՒ իրադրությունը: Հայկական բանակն իր պատրաստվածությամբ դեռ մնացել էր 90-ականների տրամաբանության մեջ: 2020թ-ի պատերազմը դարձավ անխուսափելի մեզ համար՝ պարտության ելքով:

GRIGORYAN Arkadi (Armenia)
Institute of Oriental Studies of NAS RA
e-mail: arkadigrigoryan82@gmail.com

FROM THE 40-DAY GULF WAR TO THE 44-DAY WAR: LOST MILITARY OPPORTUNITIES

The Gulf War, also known as the First Iraqi War, which lasted 40 days, introduced new paradigms in military affairs and became a dividing line for subsequent wars. The Iraqi army primarily fought according to the doctrines of the Soviet military science and relied on Soviet military equipment. Its corps and divisions were large in number, heavily mechanized, and even included army helicopters. After the invasion of Kuwait, the Iraqi army established a defensive line based on Soviet standards, with a depth of up to 65 km in the direction of the main strike. Despite its combat operations, the initial strength of its Southern Group of Forces was estimated at 458,000 soldiers, 4,160 tanks, 2,600 artillery installations, and MLRS, it suffered a crushing defeat.

The coalition forces, led by the U.S., executed several military operations during the First Gulf War, leading to the defeat of the Iraqi army. This war highlighted many notable facts that transformed approaches in military science. The most significant among them were:

- Precision-guided missiles,
- Stealth aircraft undetectable by radar reconnaissance systems,
- Satellite constellations for communication and reconnaissance, enabling real-time troop management and target engagement,
- Military equipment equipped with network control systems at the battalion level,
- Intense psychological pressure on the Iraqi army through prolonged airstrikes and missile attacks without ground operations,
- The use of maneuverable reconnaissance-strike assets,
- Launching operations with available forces before regrouping, despite being numerically inferior to the enemy,
- Achieving and maintaining air superiority.

Parallel to the First Gulf War, the newly independent Armenian state was also forging its own victory. The conflicting sides used Soviet-era weapons and military equipment, lacking fully formed armed forces. The military operations often deviated from classical military science doctrines. Volunteer and irregular units were frequently assigned seemingly unrealistic combat tasks, which they accomplished with victorious outcomes. After the ceasefire, in 1994 the sides transitioned to a defined line of contact for defense. The Armenian armed forces, disregarding new Western approaches in military affairs, began following tactics and operational art designed for numerous Russian armies, which were not even fully implemented.

Despite alarming signals from intelligence and open sources indicating that Azerbaijan was raising a new generation filled with anti-Armenian sentiment from preschool age, reforming its army according to Western standards, purchasing weapons, and closely cooperating with Turkey in both education and military deployment, Armenia's military-political leadership remained unmoved on the issue of transforming its armed forces. Armenia's military equipment purchases were minimal, and existing equipment had long been obsolete due to lack of modernization, particularly in armored vehicles and aviation. No evaluation was made of the groundbreaking developments in military affairs during and after the First Gulf War.

The four-day military operations in 2016, initiated by Azerbaijan, ultimately tested its readiness and exposed the shortcomings of the Armenian armed forces. The Armenian army remained stuck in the logic of the 1990s in terms of preparedness. The war in 2020 became inevitable for us, ending in defeat.

ГРИГОРЯН Аркади (Армения)
Институт востоковедения НАН РА
e-mail: arkadigrigoryan82@gmail.com

ОТ 40-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ В ЗАЛИВЕ ДО 44-ДНЕВНОЙ: УПУЩЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Война в Заливе, также известная как Первая война в Ираке, которая длилась 40 дней, ввела новые парадигмы в военное дело и стала рубежом для последующих конфликтов. Иракская армия воевала в основном по доктринам советской военной науки и использовала советскую военную технику. Ее корпуса и дивизии были многочисленны, сильно механизированы и даже включали армейские вертолеты. После вторжения в Кувейт иракская армия создала оборонительную линию по советским стандартам, глубина которой по направлению главного удара, достигала 65 км. Несмотря на боевые действия, первоначальная численность ее Южной группировки войск оценивалась в 458 тысяч солдат, 4160 танков, 2600 артиллерийских установок и РСЗО, однако она потерпела сокрушительное поражение.

Коалиционные силы под руководством США провели ряд операций в ходе Первой войны в Заливе, которые привели к разгрому иракской армии. Эта война продемонстрировала множество важных аспектов, изменивших подходы в военной науке. Наиболее значимыми из них были:

- Высокоточные ракеты,
- стелс-самолеты, не обнаруживаемые радиолокационными системами,
- спутниковые группировки связи и разведки, обеспечивающие управление войсками и поражение целей в реальном времени,
- военная техника с сетецентрическими системами управления на уровне батальона,
- сильное психологическое давление на иракскую армию за счет длительных авиаударов и ракетных атак без наземных операций,
- применение маневренных разведывательно-ударных комплексов,
- начало операций имеющимися силами до перегруппировки, несмотря на численное превосходство противника,
- завоевание и удержание господства в воздухе.

Параллельно с Первой войной в Заливе новое независимое армянское государство также добивалось своих побед. Противоборствующие стороны использовали советское оружие и технику, не имея полностью сформированных вооруженных сил. Боевые действия часто выходили за рамки классических военных доктрин. Добровольческим и нерегулярным подразделениям нередко ставились, казалось бы, невыполнимые задачи, которые они успешно решали. После перемирия 1994 года стороны перешли к обороне по установленной линии соприкосновения. Армянские вооруженные силы, игнорируя новые западные подходы в военном деле, стали

применять тактику и оперативное искусство, разработанные для крупномасштабных российских армий, которые даже не были полностью реализованы.

Несмотря на тревожные сигналы из разведданных и открытых источников о том, что Азербайджан воспитывает новое поколение, пропитанное антиармянскими настроениями с детского сада, реформирует армию по западным стандартам, закупает оружие и тесно сотрудничает с Турцией в сфере образования и военного применения, военно-политическое руководство Армении оставалось непреклонным в вопросе преобразования своих вооруженных сил. Закупки военной техники Арменией были минимальными, а имеющаяся техника давно устарела из-за отсутствия модернизации, особенно бронетехники и авиации. Не было дано оценки революционным изменениям в военном деле во время и после Первой войны в Заливе.

Четырехдневные боевые действия в 2016 году, начатые Азербайджаном, окончательно проверили его готовность и выявили слабости армянской армии. Армянские вооруженные силы оставались в логике 1990-х годов с точки зрения подготовки. Война 2020 года стала неизбежной и закончилась поражением.

ԽՈՍՐՈԵՎԱ Ականիտ (ԱՄՆ)
Հարվարդի համալսարան
էլ. հասցե՝ akhosroeva@fas.harvard.edu

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԲԱՑ ՎԵՐՔ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ասորի ժողովրդի հալածանքն ու բնաջնջումը մարդկության դաժանության ունակության վառ վկայությունն է: 1914-1923 թվականներին երիտթուրքերը քուրդ ցեղային զինյալների աջակցությամբ Օսմանյան կայսրությունում իրականացրեցին մի ցեղասպանական արշավ, որն ուղղված էր ոչ միայն ասորիների, այլ նաև հայերի և հույների դեմ, ինչն էլ հանգեցրեց միլիոնավոր դաժան սպանությունների ու տեղահանությունների: Այս ամենը վայրագ բռնության ինքնաբուխ բռնկում չէր. այն մանրակրկիտ ծրագրված և իրականացված բնաջնջման պետական պաշտոնական ծրագիր էր, որը նախատեսված էր այլ քրիստոնյա ազգերի հետ մեկտեղ արմատախիլ անել նաև կենսունակ ու հնագույն ասորական քաղաքակրթությունը: Ասորիներին հասցված տառապանքը դուրս է անմիջական բռնության հասկացությունից: Այս ժողովրդի տեղահանությունները, բռնի կրոնափոխությունն ու մշակութային ժառանգության ոչնչացումն անջնջելի հետք թողեցին ազգի ապագայի վրա: Դաժան կոտորածներից աշխարհով մեկ սփռված փրկվածների սերունդները դեռ շարունակում են իրենց մեջ կրել այս ցեղասպանու-

թյան հոգեբանական ցնցումը: Նրանց փորձառությունները՝ աներևակայելի դժվարությունների, կորստի և ճկունության մասին իրական պատմություններ են, որոնք պետք է լսել, հասկանալ ու կարեկցել: Ասորիների ցեղասպանության շարունակվող ժխտումը ներկայիս թուրք պաշտոնյաների կողմից, որոնք հանդիսանում են երիտթուրքերի անմիջական ժառանգները, խորապես մտահոգիչ է: Գիտական հետազոտությունները, ականատեսների վկայությունները, տարատեսակ լեզուներով պահպանված արխիվային և դիվանագիտական փաստաթղթերն ու աշխարհի մի քանի երկրների կողմից ասորիների ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը անհերքելիորեն հաստատում են Օսմանյան կայսրության բարբարոս գործողությունների հետևում գտնվող ցեղասպանական մտադրությունը: Բռնության մասշտաբներն ու համակարգված բնույթը՝ ջարդերը, ավերածությունները, բռնի տեղահանումները, սովամահությունը և մի ամբողջ ազգի մեծամասնության կանխամտածված ոչնչացումը, կասկածի տեղիք չեն տալիս, որ ասորիների հանդեպ այս վայրագությունների հիմքում ընկած է օսմանյան պաշտոնական ցեղասպան քաղաքականությունը:

Ասորիների ցեղասպանությունը հզոր և զգուշացնող իրական փաստարկ է: Այս պատմական ոճրագործության անտեսումը ոչ միայն արատավորում է ցեղասպանության զոհերին և նրանց ժառանգներին, այլև վտանգում է կրկնել անցյալի սարսափները, ինչի ականատեսն ենք բոլորս այսօր: Միջազգային հանրությունը պետք է միասնական լինի ու հանուն արդարության և ճշմարտության պետք է դատապարտի ասորի ժողովրդի ցեղասպանությունը՝ որպես մարդկայնության դեմ մեծ հանցագործություն: Ասորիների ցեղասպանությունը հիշելը սոսկ պատմական պահպանման գործողություն չէ. դա վճռորոշ քայլ է ապագա վայրագությունները կանխելու համար: Այն դեռ բաց վերք է իր ժողովրդի համար և անավարտ գլուխ համաշխարհային պատմության մեջ, քանի որ մեղավոր կողմը դեռ պետք է ստանա իր արժանի պատիժը:

KHOSROEVA Anahit (USA)
Harvard University
e-mail: akhosroeva@fas.harvard.edu

THE ASSYRIAN GENOCIDE: AN OPEN WOUND IN WORLD HISTORY

The systematic persecution and annihilation of the Assyrian people during World War I remains a stark testament to humanity's capacity for cruelty. Between 1914 and 1923, the Ottoman Empire, aided by Kurdish tribal militias, implemented a genocidal campaign targeting Assyrians, certainly along with Armenians and Greeks, resulting in the brutal murder, displacement, and starvation of millions. This was not a spontaneous outbreak of violence; it was a meticulously planned and executed program of extermination designed to eradicate a vibrant and ancient Assyrian civilization.

The suffering inflicted upon the Assyrian people extended beyond the immediate violence. Deportations, forced conversions, and the destruction of cultural heritage sites

left an indelible scar on Assyrian communities. The survivors, scattered across the globe, carry the trauma of this genocide through generations. Their experiences - tales of unimaginable hardship, loss, and resilience - must be heard and understood.

The ongoing denial of the Assyrian Genocide by current Turkish officials who are the descendants of the Young Turks is deeply troubling. While alternative narratives exist, they are overwhelmingly refuted by a substantial body of evidence. Scholarly research, eyewitness accounts, archival and diplomatic resources, and the official recognition of the Assyrian Genocide by numerous countries irrefutably establish the genocidal intent behind the Ottoman Empire's actions. The scale and systematic nature of the violence - the massacres, the slaughters and pogroms, the forced marches, the starvation, and the deliberate destruction of communities - leave no room for doubt.

The Assyrian Genocide serves as a powerful and cautionary component. Ignoring or minimizing this historical atrocity is not only a disservice to the victims and their descendants, but also risks repeating the horrors of the past. The international community must stand united in condemning this crime against humanity and advocating for justice and truth. Remembering and condemning the Assyrian Genocide is not merely an act of historical preservation; it is a crucial step in preventing future atrocities. It’s still an open wound for its people and unfinished chapter in world history, for the guilt party has yet to receive the punishment it deserves.

ХОСРОЕВА Анаит (США)
Гарвардский университет
e-mail: akhosroeva@fas.harvard.edu

ГЕНОЦИД АССИРИЙЦЕВ: ОТКРЫТАЯ РАНА В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

Систематическое преследование и уничтожение ассирийцев во время Первой мировой войны остается суровым свидетельством способности человечества к жестокости. В период с 1914 по 1923 гг. Османская империя, при поддержке курдских племен, провела кампанию геноцида, направленную не только против ассирийского народа, а также армян и греков, что привело к жестоким убийствам, депортированию и голоду миллионов людей. Это не было спонтанной вспышкой насилия; это была тщательно спланированная и выполненная официальная программа младотурок истребления христиан Османской империи, призванная искоренить живую и древнюю ассирийскую цивилизацию.

Страдания, причиненные ассирийскому народу, вышли за рамки непосредственного насилия. Депортации, насильственные обращения и уничтожение объектов культурного наследия оставили неизгладимый шрам на будущем ассирийской нации. Выжившие, разбросанные по всему миру, несут травму этого геноцида через

поколения. Их опыт - это истории о невообразимых трудностях, потерях и стойкости, который должен быть услышан.

Сегодня продолжающееся отрицание геноцида ассирийцев нынешними турецкими чиновниками, которые являются потомками младотурок, вызывает глубокую тревогу. Научные исследования, свидетельства очевидцев, архивные и дипломатические документы, а также официальное признание геноцида ассирийцев некоторыми странами мира неопровержимо устанавливают геноцидные намерения, стоящие за варварскими действиями Османской империи. Масштаб и систематический характер насилия - резня, погромы, депортация, голод и преднамеренное уничтожение ассирийского народа - не оставляют места для сомнений.

Геноцид ассирийцев служит мощным и предостерегающим фактором. Игнорирование или преуменьшение этого исторического зверства не только оказывает плохую услугу жертвам и их потомкам, но и грозит повторением ужасов прошлого, очевидцами чего мы сегодня и являемся. Международное сообщество должно объединиться, осудив это преступление против человечности и выступив за справедливость. Помнить об ассирийском геноциде — это не просто акт сохранения истории; это важный шаг в предотвращении будущих зверств. Эта трагедия все еще открытая рана для ассирийского народа и незавершенная глава в мировой истории, поскольку виновная сторона еще не получила заслуженного наказания.

ԿԱՎՐԵԼԻԾՎԻԼԻ Ռոին (Վրաստան)
Սամցխե-Ջավախեթիի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ roinkav@gmail.com

ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ԷՐԹՈԲԱ» ԹԵՐԹՈՒՄ

Բրեստ-Լիտովսկում 1918 թ. մարտի 3-ին Սովետական Ռուսաստանի և Կենտրոնական պետությունների ներկայացուցիչների կողմից ստորագրված Բրեստի խաղաղության պայմանագիրը հնարավորություն տվեց Ռուսաստանին դուրս գալ Առաջին համաշխարհային պատերազմից: Խաղաղության պայմանագրից առաջ ստորագրվեց հրադադար Արևելյան ճակատում, և դեկտեմբերի 22-ից սկսվեց խաղաղության համաժողով, որը տեղի ունեցավ երեք փուլով:

Առաջին փուլում՝ նոր իշխանության եկած բոլշևիկները, որոնք առաջին անգամ էին մասնակցում միջազգային բանակցություններին, փորձեցին դաշնակից պետությունների կառավարություններին համոզել ընդհանուր խաղաղության հասնելու՝ «անմիջական խաղաղություն առանց բռնակցությունների և փոխհատուցում-

ների» սկզբունքի հիման վրա: Կենտրոնական պետությունները պաշտոնապես հաստատեցին այս մոտեցումը: Երկրորդ փուլում, երբ ձախողվեցին «ընդհանուր ժողովրդավարական խաղաղության» ծրագրերը, և սկսվեցին կուսակցության ներսում քննարկումներ անջատ պայմանագիր ստորագրելու հեռանկարի վերաբերյալ, Սովետները փորձեցին ձգձգել բանակցությունները՝ համաշխարհային հեղափոխության քարոզի նպատակով: Սակայն Գերմանիայի կայսերական կառավարությունը ձգտում էր ճանաչել Լեհաստանի, Բալթյան երկրների և Բելառուսի որոշ մասերի գրավման իրավունքը:

Փետրվարի 10-ին, երբ Կենտրոնական պետությունները Ուկրաինական Կենտրոնական ռադայի հետ ստորագրեցին անջատ պայմանագիր, Լև Տրոցկու գլխավորած սովետական պատվիրակությունը հայտարարեց պատերազմի ավարտի մասին՝ «ոչ պատերազմ, ոչ խաղաղություն» սկզբունքով, սակայն միաժամանակ հրաժարվեց ստորագրել զինադադար: Գերմանական նոր հարձակման սկսումից հետո Լենինը, որը ի սկզբանե կողմ էր պայմանագրի անհապաղ ստորագրմանը, համոզեց կուսակցության անդամներին ընդունել գերմանական պայմանները: Չնայած գերմանական նոր պահանջներին՝ Լենինը աջակցեց զինադադարի ստորագրմանը: Մարտի 3-ին՝ բանակցությունների վերջին օրը, սովետական պատվիրակությունը առանց քննարկման ստորագրեց պայմանագիրը: Մարտի 15-ին պայմանագիրը վավերացվեց Ռուսաստանի Սովետների Չորրորդ համագումարում:

Բրեստի պայմանագրին 1918 թվականի օգոստոսի 27-ին ավելացվեցին լրացուցիչ հոդվածներ, որոնք ստորագրվեցին Գերմանական կայսրության և ՌԽՖՍՀ-ի կողմից: Անջատ զինադադարի և Բրեստի խաղաղության պայմանագրի ստորագրումը հանգեցրեց ինչպես հակաբոլշևիկյան ուժերի արձագանքին, այնպես էլ քաղաքացիական պատերազմի սրման: Թեև պայմանագիրը ամբողջությամբ չդադարեցրեց ռազմական գործողությունները Արևելյան Եվրոպայում և Կովկասում, հենց այս բանակցություններում առաջին անգամ դրվեց «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» հիմքը, որը հետագայում զարգացավ Փարիզի խաղաղության համաժողովում: Պայմանագիրը չեղարկվեց Նոյեմբերի 13-ին՝ Գերմանիայում տեղի ունեցած հեղափոխական իրադարձությունների արդյունքում: Չնայած իր կարճատևությանը՝ այս երկրորդ խաղաղության պայմանագիրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում պատմագրության մեջ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Կովկասյան ճակատում զարգանում էին կարևոր ռազմական և քաղաքական իրադարձություններ, որոնց թվում էր նաև Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղության բանակցությունները: Այդ շրջանի վրացական մամուլում հատկապես կարևոր տեղ էր տրված այդ բանակցություններին վերաբերող նորություններին: Այս առումով հատկանշական է Վրաց սոցիալ-դեմոկրատական աշխատանքային կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի «Էրթոբա» թերթը:

Հաշվետվությունը ուսումնասիրում է Բրեստի բանակցություններին մասնակցող կողմերի մոտեցումները, թերթում հրապարակված հայտարարությունները և բանակցությունների արդյունքները: Հիմնական նպատակն է ընթերցողին ծանոթացնել թերթի քաղաքական ուղղվածությանը, ներկայացնել բանակցություններին մասնակցած պատվիրակությունների պաշտոնական դիրքորոշման հիմնական ուղղությունները, բացատրել Կովկասին վերաբերող որոշումների պատճառները: Թերթի

հրապարակումներում լավ են արտացոլված Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Կովկասում և Բոլշևիկյան կառավարության ստորագրած Բրեստի պայմանագրի բացասական գնահատականը:

Ձեկույցը լրացվում է արխիվային նյութերով, հիշողություններով և վրացերեն, թուրքերեն, ռուսերեն և հայերեն գրականությամբ: Հատկանշական է, որ Օսմանյան պետության կողմից Բրեստի բանակցություններին մասնակցելու հրավեր էր ուղարկվել Անդրկովկասյան Կոմիսարիատին, սակայն վերջինս մերժեց մասնակցությունը: Գիտնականների մի մասի կարծիքով այդ մերժումը սխալ էր:

KAVRELISHVILI Roin (Georgia)
Samtskhe-Javakheti State University
e-mail: roinkav@gmail.com

COVERAGE OF THE BREST-LITOVSK PEACE NEGOTIATIONS IN THE NEWSPAPER “ERTOBA”

The Brest Peace Treaty, signed by representatives of Soviet Russia and the Central Powers at Brest-Litovsk on March 3, 1918, allowed Russia to withdraw from World War I. Before the signing of the Brest Peace, a cease-fire on the Eastern Front was signed, and from December 22, 1917, a peace conference was held in three stages.In the first stage, the Bolsheviks, who had just come to power and who were beginning international negotiations for the first time, tried to persuade the governments of the Allied Powers to achieve a general peace based on the principle of “immediate peace without annexations and contributions.” The Bolsheviks received official approval from the Central Powers. In the second stage, after the failure of the plans for a “general democratic peace” and the beginning of intra-party discussions against the possibility of signing a separatist treaty, the Soviets attempted to delay the negotiations in order to agitate for world revolution. However, the German imperial government sought to recognize the right to occupy Polish territory, parts of the Baltic states and Belarus.On February 10, after the Central Powers signed a separatist agreement with representatives of the Ukrainian Central Rada, the Soviet delegation headed by L. Trotsky declared the end of the war on the principle of “neither war nor peace” and at the same time refused to sign the armistice. After the resumption of the German offensive on Petrograd, Lenin, who had originally favored the immediate signing of the treaty, persuaded party members to accept German terms. Despite additional German demands, Lenin supported the armistice.

On March 3, the last day of the three-day negotiations, the Soviet delegation signed the terms of the armistice without any discussion. On March 15, the armistice was ratified by delegates to the Fourth All-Russian Congress of Soviets. Additional articles were added to the Brest-Litovsk Peace Treaty, August 27, 1918, by the German Empire and the Russian Soviet Federative Socialist Republic. The signing of the Separate Armistice and the terms of the Brest Peace led to both a reaction of opposition forces against the Bolsheviks and an escalation of the civil war. The treaty did not completely end hostilities in Eastern Europe

and the Caucasus, but the negotiations themselves were the first realization of the concept of "the right of peoples to self-determination", which was later developed at the Paris Peace Conference. The treaty was annulled by the All-Russian Central Executive Committee on November 13, 1918, due to revolutionary events in Germany. Despite its short duration, the Second Peace Treaty of World War I has occupied a wide place in historiography.

During the First World War, important military and political events developed on the Caucasus front. Political issues also included the Brest-Litovsk peace talks. The Georgian press of that period published important news about the peace negotiations in Brest-Litovsk. The newspaper Ertoba of the Central Committee of the Social Democratic Labor Party is noteworthy in this regard.

The report examines the approaches of the parties involved in the Brest-Litovsk peace talks, the statements published in the newspaper Ertoba by the official representatives of the participating parties, and the results of the conference.

The purpose of the report is to familiarize the reader with the policy of the publisher of the newspaper in order to inform the public; to define the main directions of the official position of the delegations that participated in the Brest-Litovsk negotiations; to explain the reasons for the decisions made regarding the Caucasus during their meetings. Newspaper articles reflect well the Ottoman Empire's policy in the Caucasus and negatively evaluate the Brest-Litovsk Peace Treaty signed by the Bolshevik government of Russia.

The report supplements newspaper information with archival materials, memoirs and books published in Georgian, Turkish, Russian and Armenian.It should be noted that on the part of the Ottoman state the Transcaucasian Commissariat was invited to participate in the Brest-Litovsk peace negotiations. However, the latter declined to participate. This approach of the Transcaucasian Commissariat on the part of one part of scientists is considered a mistake.

КАВРЕЛИШВИЛИ Роин (Грузия)
Самцхе-Джавахетский государственный университет
e-mail: roinkav@gmail.com

ОСВЕЩЕНИЕ БРЕСТ-ЛИТОВСКИХ МИРНЫХ ПЕРЕГОВОРОВ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ „ЭРТОБА“

Брестский мирный договор, подписанный представителями Советской России и Центральных держав в Брест-Литовске 3 марта 1918 года, позволил России выйти из Первой мировой войны. Перед подписанием Брестского мира было подписано соглашение о прекращении огня на Восточном фронте, а с 22 декабря 1917 года в три этапа прошла мирная конференция. На первом этапе большевики, только что пришедшие к власти и впервые начавшие международные переговоры, пытались убедить правительства союзных держав достичь всеобщего мира, основанного на принципе о „немедленном мире без аннексий и контрибуций“. Большевики получи-

ли официальное одобрение Центральных держав. На втором этапе, после провала планов „всеобщего демократического мира“ и начала внутрипартийных дискуссий против возможности подписания сепаратного договора, советская сторона попыталась затянуть переговоры, чтобы агитировать за мировую революцию. Однако, германское имперское правительство стремилось признать право оккупации польской территории, частей Прибалтики и Белоруссии. 10 февраля, после подписания Центральными державами сепаратного соглашения с представителями Украинской Центральной Рады, советская делегация во главе с Л. Троцким заявила об окончании войны по принципу „ни войны, ни мира“ и одновременно отказалась подписывать перемирие. После возобновления немецкого наступления на Петроград, Ленин, изначально выступавший за немедленное подписание договора, убедил членов партии принять условия Германии. Несмотря на дополнительные требования Германии, Ленин поддержал перемирие. В последний день трехдневных переговоров, 3 марта, советская делегация без каких-либо обсуждений подписала условия перемирия. 15 марта перемирие было ратифицировано делегатами IV Всероссийского съезда Советов. В Брест-Литовский мирный договор, 27 августа 1918 года со стороны Германской империи и Российской Советской Федеративной Социалистической Республики, были добавлены дополнительные статьи. Подписание сепаратного перемирия и условия Брестского мира привели как к реакции оппозиционных сил против большевиков, так и к эскалации гражданской войны. Договор не прекратил полностью военные действия в Восточной Европе и на Кавказе, однако сами переговоры стали первой реализацией концепции “права народов на самоопределение“, которая впоследствии была развита на Парижской мирной конференции. Договор был аннулирован Всероссийским Центральным исполнительным комитетом 13 ноября 1918 года в связи с революционными событиями в Германии. Несмотря на свою кратковременность, второй мирный договор Первой мировой войны занял широкое место в историографии.

В годы Первой мировой войны на Кавказском фронте развивались важные военно-политические события. Политические вопросы также включали в себя Брест-Литовские мирные переговоры. Грузинская пресса того периода публиковала важные новости о мирных переговорах в Брест-Литовске. В этом отношении заслуживает внимания газета “Эртоба” Центрального Комитета Социал-демократической рабочей партии.

В докладе рассматриваются подходы сторон, участвовавших в Брест-Литовских мирных переговорах, опубликованные в газете “Эртоба” заявления официальных представителей участвовавших в конференции сторон, а также результаты конференции.

Целью доклада является ознакомление читателя с политикой издателя газеты в целях информирования общественности; определение основных направлений официальной позиции делегаций, участвовавших в Брест-Литовских переговорах; разъяснение причин решений, принятых в отношении Кавказа в ходе их встреч. Газетные статьи хорошо отражают политику Османской империи на Кавказе и нега-

тивно оценивают Брест-Литовский мирный договор, подписанный большевистским правительством России.

В докладе газетная информация дополнена архивными материалами, мемуарами и книгами, изданными на грузинском, турецком, русском и армянском языках. Надо отметить, что со стороны Османского государства Закавказский комиссариат был приглашён на участие в Брест-Литовских мирных переговорах. Однако, последний отказался от участия. Такой подход Закавказского комиссариата со стороны одной части учёных считается ошибкой.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Արմեն (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ armenani@mail.ru
ԱԴԱՄՅԱՆ Նինետա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ ninettadamyan@gmail.com

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1915-1917թթ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին շուրջ 300000 ցեղասպանությունը վերապրած արևմտահայեր ապաստան գտան Արևելյան Հայաստանում և Կովկասի հայաբնակ շրջաններում: Մեծ Բրիտանիան՝ ինչպես անհատների, այնպես էլ բարեգործական կազմակերպությունների միջոցով, էական դեր է ունեցել այդ փախստականների ընդունման և նրանց տարրական կենսապահովման պայմանների ապահովման հարցում:

Սույն հետազոտության նպատակն է լուսաբանել բրիտանական բարեգործական երկու կազմակերպությունների՝ «Հայկական Կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդի» ու «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» գործունեությունը 1915–1917 թթ.: Նշված ժամանակահատվածում այս կազմակերպությունները հազարավոր մարդկանց փրկեցին սովից և ֆիզիկական ոչնչացումից: Բացի որբանոցների, հոսպիտալների, աշխատանքային արհեստանոցների և ճաշարանների հիմնադրումից, նրանք հիմնեցին հագուստի, կոշկեղենի և տեքստիլի արտադրության գործարաններ՝ աշխատանքով ապահովելով որբերին և գաղթականներին:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող փաստաթղթերի, հայերեն գիտական գրականության և ժամանակի պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա զեկույցում ներկայացվում են նշված բրիտանական կազմակերպությունների գործու-

նեության հիմնական ուղղություններն ու արդյունքները Հայաստանում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել նաև տարածաշրջանում գործող հայկական բարեգործական կառույցների՝ «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության», «Հայաստանի վերակառուցման հանձնաժողովի», «Հայկական կենտրոնական կոմիտեի» ու «Հայկական գյուղատնտեսական և արհեստագործական ընկերության» հետ այդ կազմակերպությունների համագործակցության հարցին:

Հետազոտության առաջին բաժինը նվիրված է «Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների օգնության հիմնադրամի» 1915–1917 թթ. գործունեությանը: Քննարկվում են հիմնադրամի ստեղծման պատմությունը, կառուցվածքը, ֆինանսավորման աղբյուրները, ինչպես նաև համագործակցության ձևերն ու արդյունքները «Հայկական կենտրոնական կոմիտեի» և «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» հետ: Էմիլի Ռոբինսոնի գրագրության և բրիտանական կառավարությանը ներկայացված հաշվետվությունների հիման վրա հատուկ ուշադրություն է դարձվել հիմնադրամի ֆինանսական գործունեությանը: Ներկայացվող փաստաթղթերը թույլ են տալիս բացահայտել հիմնադրամի հիմնական աշխատանքային ուղղություններն ու իրականացված ներդրումների ծավալը զանգվածային ներգաղթի տարիներին:

Զեկույցի երկրորդ բաժնում վերլուծվում է «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» գործունեությունը: Սա բրիտանական ամենամեծ բարեգործական կազմակերպությունն էր,որը օգնություն տրամադրեց արևմտահայերին ինչպես պատերազմի տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո: Ներկայացվում է հիմնադրամի ձևավորման գործընթացը, դրամահավաքի մեթոդները, ինչպես նաև համագործակցության ձևերը Կովկասում գործող հայկական կազմակերպությունների հետ: Այս հիմնադրամը դարձավ առաջին բրիտանական կազմակերպությունը, որը ոչ միայն մարդասիրական օգնություն տրամադրեց գաղթականներին, այլև սնունդ, սերմեր, գյուղատնտեսական գործիքներ և տնային կենդանիներ տրամադրեց իրենց բնակավայրեր վերադարձողներին:

«Հայաստանի վերակառուցման հանձնաժողովի» և «Հայկական գյուղատնտեսական և արհեստագործական ընկերության» հետ համագործակցությամբ հիմնադրամը հիմնեց նաև բրդի ու բամբակի վերամշակման ձեռնարկություններ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք նահանգներում: Այս նախաձեռնությունները հազարավոր արևմտահայերի հնարավորություն տվեցին բարելավել իրենց կյանքի պայմանները և հասնել տնտեսական կայունության:

HAYRAPETYAN Armen (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
Institute of History of NAS RA
e-mail: armenani@mail.ru
ADAMYAN Nineta (Armenia)
Institute of History of NAS RA
e-mail: ninettadamyan@gmail.com

FRAGMENTS FROM THE HISTORY OF COOPERATION BETWEEN BRITISH AND ARMENIAN CHARITABLE ORGANIZATIONS (1915–1917)

During the First World War, approximately 300,000 Western Armenians who had survived the genocide found refuge in Eastern Armenia and the Armenian-populated regions of the Caucasus. The United Kingdom—both through private individuals and charitable organizations—played a significant role in receiving these refugees and meeting their basic needs.

This study focuses on the humanitarian activities of two British charitable organizations: the "Armenian Red Cross and Refugees Fund" and the "Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund", active between 1915 and 1917. These organizations saved thousands of lives from starvation and physical annihilation. In addition to establishing shelters, hospitals, workshops, and food distribution centres, they also founded factories producing clothing, shoes, and textiles, thereby providing employment for orphans and displaced persons.

Based on archival documents preserved in the National Archives of Armenia, scholarly literature, and articles from the periodical press of the time, the report examines the main directions and outcomes of the activities of these British organizations in Armenia. Particular attention is also given to the efforts of Armenian charitable structures operating in the region, such as the "Armenian Benevolent Society of the Caucasus", the "Reconstruction Commission of Armenia", the "Armenian Central Committee", and the "Armenian Agricultural and Handicraft Society".

The first part of the study is dedicated to the activities of the "Armenian Red Cross and Refugees Fund" during the years 1915–1917. It explores the fund's founding, organizational structure, sources of financing, and its cooperation with the "Armenian Central Committee" and the "Armenian Benevolent Society of the Caucasus". Special attention is paid to the fund's financial operations, based on the correspondence of Emily Robinson and reports submitted to the British government. These documents shed light on the fund's primary areas of activity and the scale of financial investment during the period of mass emigration.

The second part of the report analyzes the work of the "Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund"—the largest British charitable organization providing aid to Western Armenians during and after the First World War. It details the process of the fund's establishment, methods of fundraising, and forms of collaboration with Armenian organizations operating in the Caucasus. This fund became the first British institution which, in addition to delivering emergency humanitarian assistance, also supplied food, seeds, agricultural tools, and livestock to those returning to their former homes.

In cooperation with the “Reconstruction Commission of Armenia” and the “Armenian Agricultural and Handicraft Society”, the fund also established wool and cotton processing enterprises in several provinces of Western Armenia. These initiatives offered thousands of Western Armenians an opportunity to improve their living conditions and achieve economic self-sufficiency.

АЙРАПЕТЯН Армен (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Институт истории НАН РА
e-mail: armenani@mail.ru
АДАМЯН Нинета (Армения)
Институт истории НАН РА
e-mail: ninettadamyan@gmail.com

ФРАГМЕНТЫ ИЗ ИСТОРИИ СОТРУДНИЧЕСТВА БРИТАНСКИХ И АРМЯНСКИХ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ (1915–1917 гг.)

В годы Первой мировой войны около 300 000 западных армян, переживших геноцид, нашли убежище в Восточной Армении и армянонаселённых районах Кавказа. Великобритания — как на уровне отдельных лиц, так и через благотворительные организации — сыграла значительную роль в приёме этих беженцев и обеспечении их базовых потребностей.

Настоящее исследование направлено на изучение гуманитарной деятельности двух британских благотворительных организаций — «Армянского Красного Креста и Фонда помощи беженцам» и «Фонда помощи армянским беженцам (лорд-мэра)» в 1915–1917 гг. Эти организации спасли тысячи человек от голода и физического уничтожения. Помимо создания приютов, больниц, мастерских и пунктов питания, они основали фабрики по производству одежды, обуви и текстиля, предоставив рабочие места сиротам и беженцам.

На основе архивных документов, хранящихся в Национальном архиве Армении, научной литературы на армянском языке и публикаций в периодической печати того времени в докладе рассматриваются основные направления и результаты деятельности указанных британских организаций на территории Армении. Отдельное внимание уделено также работе армянских благотворительных структур, действовавших в регионе, таких как «Армянское благотворительное общество Кавказа», «Комиссия по восстановлению Армении», «Армянский центральный комитет» и «Общество сельскохозяйственного и ремесленного труда армян».

Первая часть исследования посвящена деятельности «Армянского Красного Креста и Фонда помощи беженцам» в 1915–1917 гг. В ней рассматриваются история создания фонда, его структура управления, источники финансирования, а также формы и результаты сотрудничества с «Армянским центральным комитетом» и

«Армянским благотворительным обществом на Кавказе». Особое внимание уделяется финансовой стороне деятельности фонда на основе переписки Эмили Робинсон и отчётов, представленных британскому правительству. Эти документы позволяют выявить ключевые направления работы фонда и объёмы вложенных средств в период массовой эмиграции.

Во второй части анализируется деятельность «Фонда помощи армянским беженцам (лорд-мэра)» — крупнейшей британской благотворительной организации, оказывавшей помощь западным армянам в годы и после Первой мировой войны. Освещаются процесс учреждения фонда, методы сбора средств, а также формы взаимодействия с армянскими организациями, действовавшими на Кавказе. Данный фонд стал первым британским институтом, который, помимо экстренной гуманитарной помощи, осуществлял поставки продовольствия, семян, сельскохозяйственного инвентаря и домашнего скота для тех, кто возвращался на свои прежние места жительства.

В сотрудничестве с «Комиссией по восстановлению Армении» и «Обществом сельскохозяйственного и ремесленного труда армян» фонд также основал предприятия по переработке шерсти и хлопка в ряде провинций Западной Армении. Эти инициативы предоставили тысячам западных армян возможность улучшить условия жизни и обрести экономическую стабильность.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ (Հայաստան)
Շիրակի պետական համալսարան
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
Գյումրու մասնաճյուղ
էլ. հասցե՝ artakh76@mail.ru

ԻՍՐԱՅԵԼԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՋԻՆ ՄԵԿ ՏԱՐՎԱ ԴԵՊՔԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Իսրայելի հայկական համայնքը այստեղ հաստատվել է դեռևս Տիգրան Մեծի ժամանակներից՝ Ք.ա. 1-ին դարում, երբ հայերը հասան այժմյան Հայֆա քաղաքի մատույցները և Կլեոպատրա թագուհին իր թագը դրեց Տիգրան մեծի ոտքերի մոտ: Այժմ Իսրայելում ապրում են մոտ 10,000 հայեր, որոնք բաժանվում են 3 մասի: Առաջին հատվածն այստեղ ապրում է վերոնշյալ ժամանակներից և նրանց իրավունքների պաշտպանությունը ստանձնել է Երուսաղեմի «Բարեսիրաց հայկական միությունը»: Այս խմբում հիմնականում տարեց մարդիկ են, որոնք ակտիվ չեն ներհամայնական կյանքի մեջ: Երկրորդ հատվածը ցեղասպանությունից հետո Լիբանանից և Սիրիայից այստեղ տեղափոխված հայերն են, որոնց ընդունել և այժմ էլ ներկայացնում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանը: Երրորդ խումբը՝ 1990-ական թթ հետո այս-

տեղ հաստատված խառը ընտանիքներն են, որոնք 2004թ. ստեղծել են «Նաիրի միությունը» և շատ կարճ գործունեություն ծավալած «Արարատ» միությունը: Իսրայելում գործում են նաև ՌԱԿ-ը,որը միշտ ՀՀ իշխանություններին կողմնակից է, անկած իշխանության կրողներից և ՀՅԴ-ն: Վերջին հայկական ՀԿ-ն հիմնադրվել է 2020թ. վերջին: Համայնքը բավականին լավ հարաբերություններ ուներ Հայ Դատի գրասենյակի հետ, որը 2019թ. հետո չի գործում:

Իսրայելական քաղաքական ուժերից հայկական համայնքը հատկապես սերտ է «Մեներեց» ձախակողմյան կուսակցության հետ, որը պաշտպանում է հայ և արաբ փոքրամասնությունների շահերը: ցավոք այն կամ ներկայացված չէ 120-հոգանոց Կնեսետում, կամ լավագույն դեպքում ունի 5 անդամ:

Ըստ 1948թ. հետո գործող կարգավորման պատրիարքի ընտրությունից հետո, նրա պաշտոնավարումը պետք է հաստատեն Իսրայելի կառավարությունը, Հորդանանը և Պաղեստինի արաբական իշխանությունները: Սակայն նոր պատրիարքի ընտրությունից հետո հաստատում կատարեցին միայն Հորդանանը և Պաղեստինյան իշխանությունը: Նորընտիր պատրիարքը իր ինագուրացիային սակայն հրավիրեց նաև ներկայացուցիչներ Իսրայելի ԱԳՆ-ից և կառավարությունից: Դրանից հետո, զարմանալիորեն հայկական համայնքի հողերի 25%-ը 98 տարով տրվեց վարձակալությամբ «Քսանա կապիտալ» ընկերությանը՝ առանց հաշվի առնելու Երուսաղեմի զինյալ միաբանության և Ընդհանուր ժողովի որոշումը: 120 միլիոն դոլար հայտնվեց պատրիարքարանի հաշվին: Համայնքում լուրջ բողոքբեր չեղան, քանի որ բոլորը կախված են պատրիարքարանից և մարդիկ ամսեկան 200 դոլար գումար են մուծում տանվարձակալության համար, իսկ զրկվելու պարագայում այդ վարձը առնվազն հնգապատկվում է: Նախկինում ևս հողատարածքներ զիջվել են այլ հարանվանությունների, արաբների կամ հրեաների: Բոլոր դեպքում պայքարող համայնականների շնորհին հարուցված է 2 դատական հայց: Վարձու դիմակավորված մարդիկ հարձակվեցին «կովերի պարտեզի» վրա և ոստիկանությունը ոչինչ չարեց, այն դեպքում, երբ ոստիկանությունը իրավունք ունի տեղում գնդակահարելու դիմակ կրող ցանկացած անձի:

Պատրիարքարանը գրեթե չի խառնվում ներհամայնական կյանքին, բացի կրոնական հարցերից և պահում է «Ժառանգավորաց և Թարգմանչած» վարժարանները: Նույնիսկ պատերազմի ժամանակ որևէ էական օգնություն չի ցուցաբերում: Երուսաղեմի հայերի և Իսրայելի մյուս հայերի մեջ կա լուրջ անջրպետ: Իսրայելահայերի դիրքորոշումը խիստ տարբեր է Երուսաղեմի հայերի դիրքորոշումից: Վերջիններս պարփակված են, իսկ երկրի տարածքի հայերն հիմնականում ունեն պրոիսրայելական դիրքորոշում: Երկրի կենտրոնում ապրում են 3000 հայեր, որոնցից 400-ը արևմտահայերի սերունդ են:Հայֆայի շրջանում ապրում են 3000 հայեր, որոնցից 500-ը արևմտահայերի սերունդ են: Երուսաղեմում ապրում են 2000 հայեր, իսկ մնացած շրջաններում՝ ևս 2000 Բերշեվա, Էյլաթ, Արադ քաղաքներում: Երուսաղեմի հայերը Արևմտյան ափի արաբական իշխանությունների հետ ունեն շատ ջերմ հարաբերություններ և նույնիսկ նախարար կառավարության կազմում: Արևմտյան ափում ապրում են 400 հայեր Բեթղեհեմ, Ռամալա քաղաքներում, որոնք հայերեն չեն խոսում: Կան նույնիսկ հայեր, որոնք դրական են վերաբերվում Համասին, քանի որ գտնում են, որ արաբները

պետք է պետություն ունենան: Բայց ճնշող մեծամասնությունը ոչ միայն դեմ է Համասին և Հզբոլահին, այլև գտնում է, որ չպետք է լինի Պաղեստինյան արաբական պետություն, քանի որ այդ դեպքում կլինի պետական մակարդակով ահաբեկչություն: Փեյջերների գործողությունից հետո Լիբանանի իշխանությունները մաքրում են երկիրը, իսկ Իսրայելի բանակը կանգնած է Լիտանի գետի մոտ:

2023թ. մայիսին Իսլամական Ջիհադի դեմ Գազայում 50-օրյա պատերազմի ժամանակ զոհվեց 1 հայ: Ես մեկ հայ՝ սերժանտ, զոհվեց հոկտեմբերի 7-ից հետո, սակայն հայեր չգերեվարվեցին՝ չնայած Ստերեոոտ քաղաքում կան հայեր:

Իսրայելահայերը ունեն հիմնականում հակահիրանական դիրքորոշում, քանի որ Իրանը ստեղծել է հրե օղակ Իսրայելի շուրջ և սպառնում է վերցնել այն: հոկտեմբերի 7-ի ահաբեկչության ժամանակ 1200 զոհ եղավ: Իսրայելահայերը կարծում են, որ Իրանը ստեղծում է զենքի խոչընդոտներ ՀՀ համար, ստորագրում է Արևմտյան Ադրբեջան պարունակող փաստաթղթի տակ և թշնամի է ՀՀ-ին:

Իրանահսրայելական բախման ժամանակ Իրանը արձակել է 1000 աթս, որից 98,5%-ը չեզոքացվել է Իսրայել չհասած: Արձակվել է 560 բալիստիկ, այդ թվում կասետային հրթիռներ, որոցից 86%-ը ՀՕՊ-ը խոցել է: Իսրայելը տվել է ընդամենը 29 զոհ: Վնասվել է Վայցմանի ուռուցքաբանական կենտրոնը և Հայֆայի նավթավերամշակման գործարանը, որը 3 օր հետո վերագործարկվել է: Իսրայելն ունեցել է 2000 վիրավոր, 12000 մարդ կորցրել է բնակարան: Պետությունը մասնավոր սեկտորի աշխատողներին տվել է 70% փոխհատուցում, իսկ պետական սեկտորին՝ 100% փոխհատուցում:

HOVHANNISYAN Artak (Armenia)
Shirak State University
Gyumri Branch of the Armenian State University of Economics
e-mail: artakh76@mail.ru

THE SITUATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN ISRAEL IN THE LIGHT OF THE EVENTS OF THE LAST YEAR

The Armenian community of Israel was founded here even at the time of Tigran the Great, in the 1st century AD. e. In the 1st century, when the Armenians reached the outskirts of the modern city of Haifa, Queen Cleopatra laid her crown at the feet of Tigran the Great. Currently, there are about 10,000 Armenians living in Israel, divided into three parts. The first part has been living here since the above-mentioned times, and the protection of their rights was taken upon itself by the "Armenian Union of Baresirov" of Jerusalem. This group mainly includes elderly people who do not take an active part in public life. The second group is the Armenians who moved here from Lebanon and Syria after the genocide, who were accepted and are currently represented by the Armenian Patriarchate of Jerusalem. The third group is mixed families that settled here after the 1990s, which in 2004 created the Union "Nairi" and the Union "Ararat", which did not last very long. ADL, which has always supported the authorities of Armenia, also operates in Israel together with

ARFD, one of the leaders of the fallen government. The last Armenian NGO was founded in 2020. The community had quite good relations with the Office of Armenian Affairs, but in 2019 they stopped working.

Among the Israeli political forces, the Armenian community is especially close to the left party "Mierets", which protects the interests of the Armenian and Arab minorities. Unfortunately, it is either not represented in the Knesset, consisting of 120 members, or at best represented by 5 members.

According to the resolution of 1948, after the election of the patriarch of the current settlement, his powers must be confirmed by the government of Israel, Jordan and the authorities of the Palestinian Arab states. However, after the election of the new patriarch, only Jordan and the Palestinian administration confirmed him. However, the newly elected patriarch also invited representatives of the Ministry of Foreign Affairs of Israel and the government to his inauguration. After that, strangely enough, 25% of the lands of the Armenian community were leased to the company "Xana Capital" for a period of 98 years, without taking into account the decision of the Jerusalem Military Order and the General Assembly. 120 million dollars came to the Patriarchate's account. There were no serious protests in the community, since everyone is dependent on the patriarchy and people pay 200 dollars a month for rent, and in case of eviction, this rent increases at least five times. In the past, the land was also transferred to other denominations, Arabs or Jews. In any case, two lawsuits were filed against members of the community who were in a difficult situation. Masked mercenaries attacked the "cow garden", and the police did nothing, although the police have the right to shoot on the spot anyone who wears a mask.

The Patriarchate practically does not interfere in intracommunal life, with the exception of religious matters, and contains schools "Inheritance and Translation". Even during the war, he does not provide significant help. There is a serious gap between the Armenians of Jerusalem and the rest of the Armenians of Israel. The position of Israeli Armenians is very different from the position of Jerusalem Armenians. The latter are isolated, and the Armenians in the country mostly adhere to the pro-Israel position. 3,000 Armenians live in the center of the country, 400 of whom are descendants of Western Armenians. There are 3,000 Armenians living in Haifa, 500 of whom are descendants of Western Armenians. 2,000 Armenians live in Jerusalem, another 2,000 live in other regions, in the cities of Beer Sheva, Eilat and Arad.

The Armenians of Jerusalem maintain very warm relations with the Arab authorities of the West Bank and even occupy positions of ministers in the government. 400 Armenians who do not speak Armenian live in the cities of Bethlehem and Ramallah on the West Bank. Even some Armenians have a positive attitude towards Hamas, because they believe that the Arabs should have their own state. However, the overwhelming majority not only opposes Hamas and Hezbollah, but also believes that there should be no Palestinian Arab state, because in this case, state terrorism will arise. After the paging operation, the Lebanese authorities are clearing the country, while the Israeli army is standing by the river Litani.

In May 2023, 1 Armenian was killed during the 50-day war in Gaza against "Islamic Jihad". and after October 7, one Armenian sergeant was killed, but no Armenian was taken prisoner, although there are Armenians in the city of Stereut. Israeli Armenians take a predominantly anti-Iranian position because Iran has created a ring of fire around Israel and threatens to capture it. As a result of the terrorist attack on October 7, 1200 people died. Israeli Armenians believe that Iran is creating weapons barriers for Armenia, signed a document containing information about Western Azerbaijan, and is an enemy of Armenia.

During the Iranian-Israeli conflict, Iran launched 1,000 missiles, 98.5% of which were neutralized before reaching Israel. 560 ballistic missiles were launched, including cluster missiles, 86% of which were shot down by air defenses. Israel lost only 29 people.The Weizman Oncology Center and the Haifa Oil Refinery, which was reopened 3 days later, were damaged. In Israel, 2,000 people were injured, 12,000 people lost their blood. The government provided 70% compensation to private sector workers and 100% compensation to workers

ОГАННИСЯН Артак (Армения)
Ширакский государственный университет
Гюмрийский филиал Армянского государственного экономического университета
e-mail: artakh76@mail.ru

ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ В ИЗРАИЛЕ В СВЕТЕ СОБЫТИЙ ПОСЛЕДНЕГО ГОДА

Армянская община Израиля была основана здесь еще во времена Тиграна Великого, в I веке до н. э. В I веке, когда армяне достигли окраин современного города Хайфа, царица Клеопатра положила свою корону к ногам Тиграна Великого. В настоящее время в Израиле проживает около 10 000 армян, разделенных на три части. Первая часть проживает здесь с вышеупомянутых времен, а защиту их прав взял на себя «Армянский союз баресиров» Иерусалима. В эту группу в основном входят пожилые люди, не принимающие активного участия в общественной жизни. Вторая группа — это армяне, переселившиеся сюда из Ливана и Сирии после геноцида, которых принял и в настоящее время представляет Армянский Патриархат Иерусалима. Третья группа – это смешанные семьи, обосновавшиеся здесь после 1990-х годов, которые в 2004 году создали Союз «Наири» и Союз «Арарат», который просуществовал совсем недолго. АДЛ, которая всегда поддерживала власти Армении, также действует в Израиле вместе с АРФД, одним из лидеров павшего правительства. Последняя армянская НПО была основана в 2020 году. У общины были довольно хорошие отношения с Офисом по делам армян, но в 2019 году они перестали работать.

Среди израильских политических сил армянская община особенно близка к левой партии «Миэрец», которая защищает интересы армянского и арабского

меньшинств. К сожалению, она либо не представлена в Кнессете, состоящем из 120 членов, либо в лучшем случае представлена 5 членами.

Согласно постановлению 1948 года, после выборов патриарха нынешнего поселения его полномочия должны быть подтверждены правительством Израиля, Иордании и властями Палестинских арабских государств. Однако после избрания нового патриарха его подтвердили только Иордания и Палестинская администрация. Однако новоизбранный патриарх также пригласил на свою инаугурацию представителей МИД Израиля и правительства. После этого, как ни странно, 25% земель армянской общины были сданы в аренду компании «Xana Capital» сроком на 98 лет, без учета решения Иерусалимского воинствующего ордена и Генеральной ассамблеи. На счет Патриархии поступило 120 миллионов долларов. Серьёзных протестов в общине не было, поскольку все находятся на иждивении патриархата и люди платят за аренду 200 долларов в месяц, а в случае лишения эта арендная плата увеличивается как минимум в пять раз. В прошлом земли также передавались другим конфессиям, арабам или евреям. В любом случае против членов общины, находящихся в затруднительном положении, было подано два иска. Наемные люди в масках напали на «коровий сад», а полиция ничего не предприняла, хотя у полиции есть право застрелить на месте любого, кто носит маску.

Патриархат практически не вмешивается во внутриобщинную жизнь, за исключением религиозных вопросов, и содержит школы «Наследие и перевод». Даже во время войны он не оказывает существенной помощи. Между армянами Иерусалима и остальными армянами Израиля существует серьезный разрыв. Положение израильских армян сильно отличается от положения иерусалимских армян. Последние изолированы, а армяне в стране в основном придерживаются произраильской позиции. В центре страны проживает 3000 армян, 400 из которых являются потомками западных армян. В районе Хайфы проживает 3000 армян, 500 из которых являются потомками западных армян. В Иерусалиме проживает 2000 армян, еще 2000 — в остальных регионах, в городах Беэр-Шева, Эйлат и Арад.

Армяне Иерусалима поддерживают очень теплые отношения с арабскими властями Западного берега и даже занимают посты министров в правительстве. На Западном берегу в городах Вифлеем и Рамалла проживает 400 армян, которые не говорят по-армянски. Даже некоторые армяне положительно относятся к ХАМАС, поскольку считают, что у арабов должно быть свое государство. Однако подавляющее большинство не только выступает против ХАМАС и Хезболлы, но и считает, что не должно быть никакого палестинского арабского государства, поскольку в этом случае возникнет государственный терроризм. После пейджерной операции ливанские власти зачищают страну, в то время как израильская армия стоит у реки Литани.

В мае 2023 1 армянин был убит во время 50-дневной войны в Газе против «Исламского джихада», а после 7 октября был убит один армянский сержант, но ни один армянин не был взят в плен, хотя в городе Стереут есть армяне. Израильские армяне занимают преимущественно антииранскую позицию, поскольку Иран создал

огненное кольцо вокруг Израиля и угрожает его захватить. В результате теракта 7 октября погибло 1200 человек. Израильские армяне считают, что Иран создает оружейные барьеры для Армении, подписал документ, содержащий информацию о Западном Азербайджане, и является врагом Армении.

Во время ирано-израильского конфликта Иран выпустил 1000 ракет, 98,5% из которых были нейтрализованы до достижения Израиля. Было запущено 560 баллистических ракет, включая кассетные, 86% из которых были сбиты средствами ПВО. Израиль потерял всего 29 человек. Были повреждены онкологический центр имени Вейцмана и Хайфский нефтеперерабатывающий завод, который был вновь открыт через 3 дня. В Израиле пострадали 2000 человек, 12 000 человек лишились крова. Государство предоставило 70%-ю компенсацию работникам частного сектора и 100%-ю компенсацию работникам государственного сектора.

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Արմենուհի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ armenuhi.ghambaryan@gmail.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՄՆ-ՈՒՄ 1919թ. ՎԵՐՋԻՆ - 1920թ. ՍԿԶԲԻՆ

Հայաստանի Առաջին հանրապետությանը՝ հռչակման առաջին իսկ օրվանից վիճակված էր անցնել դժվարագույն՝ փորձություններով լի ճանապարհ: 1919թ. մայիսից մինչև խոր աշուն՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտը, նորածին հանրապետությունն արտաքին քաղաքականության դաշտում կռիվ տալով իր ֆիզիկական գոյության համար, միևնույն ժամանակ անհավասար պայքար էր մղում երկրի ներքին խնդիրներին հնարավոր չափով լուծում ապահովելու համար:

Ներքին և արտաքին ծանր վիճակը շարունակվեց և 1919թ.: Հանրապետության խորհրդարանի կողմից 1919թ. փետրվարի սկզբին հաստատված օրինագծի համաձայն կազմավորվում է քաղաքացիական առաքելություն, որին՝ սովի դեմն առնելու նպատակով, հանձնարարվում էր ուղևորվել Եվրոպա և Ամերիկա ու խնդրել նրանց օգնությունը՝ ներմուծելու պակասող պարենը և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության քաղաքացիական պատվիրակությունը՝ ՀՀ առաջին վարչապետ Հ. Քաջազնունու նախագահությամբ հունիսին մեկնում է Եվրոպա: Այստեղից պաշտոնական պատվիրակությունը հոկտեմբերի սկզբին ուղևորվում է Վաշինգտոն՝ դիմելու ամերիկյան կառավարությանը հենց ԱՄՆ-ում: Քաջազնունու առաքելությունը՝ ԱՄՆ-ից տնտեսական աջակցություն ստանալու հիմնական նպատակից բացի, նաև լիազորվում է ապահովել քաղաքա-

կան որոշ հարցերի լուծում: Նշված պահին Հայաստանի իշխանությունները գիտակցում էին՝ Մեծ տերությունների շարքում ԱՄՆ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտությունը: Առավելապես այդ նպատակով Ֆրանսիայից ԱՄՆ մեկնող պատվիրակությանը միանում է Փարիզում ՀՀ պատվիրակության անդամ և Ազգային պատվիրակության փոխնախագահ Գարեգին Փաստըրմաճյանը (Արմեն Գարո), ով նշանակվեց ԱՄՆ-ում ՀՀ լիազոր ներկայացուցիչ:

ԱՄՆ-ում Գ. Փաստրմաճյանին հանձնարարված էր աշխատանքներ ծավալել տարբեր հարցերի շուրջ՝ իհարկե առաջնահերթություն տալով քաղաքական խնդիրներին: Իրեն լիազորված գործունեությունը նա մեկնարկեց կենտրոնանալով երեք հիմնական ուղղությունների վրա: Այն է. Հայաստանի Հանրապետության՝ քաղաքական և իրավական ճանաչման հասնելը; ամերիկյան պետական և հասարակական շրջանակներին Հայաստանի գոյության անհրաժեշտության մասին իրազեկումը; ԱՄՆ-ի կողմից նյութական, հումանիտար, ռազմական և քաղաքական աջակցության ապահովումը: Գ. Փաստրմաճյանի դիվանագիտական ջանքերի առանցքն էր Հայաստանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի կողմից մանդատ ստանձնելու խնդրի իրականացումը:

Վաշինգտոնի հյուրանոցներից մեկում ՀՀ պաշտոնական ներկայացուցչությունը բացած Գ.Փաստրմաճյանը հանդես եկավ բավական ակտիվ դիվանագիտական գործունեությամբ: Նա հանդիպումներ էր կազմակերպում, դիմումներ հղում Սպիտակ տուն, Կոնգրես, Պետական դեպարտամենտ, բանակցություններ վարում նաև անհատ ձեռնարկատերերի հետ, միջնորդում սննդի, հագուստի, սերմացուի, գյուղատնտեսական ասարքավորումների, ռազմական աջակցության վերաբերյալ: Ու թեև 1919 թ. վերջին քաղաքական հարցերի շուրջ ձեռքբերումներ գրեթե չկային, ՀՀ լիազոր ներկայացուցչի ջանքերն ամբողջությամբ անարդյունք չէին: Գ. Փաստրմաճյանն իր բաժին ներդրումն էր ունեցել 1919թ. վերջին ԱՄՆ-ում՝ ՀՀ օգտին տնտեսական՝ մասնավորապես հումանիտար օգնության առումով ձեռք բերված հաջողություններում: Գ. Փաստրմաճյանն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև ամերիկահայ պառակտված համայնքի միավորման գործում:

1920 թ. սկզբին, երբ ԱՄՆ-ը դեռևս չէր ճանաչել Հայաստանի Հանրապետությունը, Գ. Փաստրմաճյանը քաղաքական խնդիրների շուրջ տարվող աշխատանքներում միտված էր առաջնահերթությունը տալ երիտասարդ հայկական պետության ճանաչմանը: Նշվածը նաև ՀՀ կառավարության հանձնարարականն էր: Այն խիստ արդիական դարձավ ոչ մրայն այն պատճառով, որ դաշնակից պետություններն հունվարին ճանաչեցին Հայաստանի հանրապետությունը, այլև կապված էր ԱՄՆ-ի քաղաքական կողմնորոշումներում ակնհայտ փոփոխությունների հետ՝ այն է. մանդատային կուրսի փոփոխությունը դեպի անկախություն: 1920 թ. սկզբին Հայաստանի հանրապետությունը ճանաչելու հարցն ապահովելու նպատակով Գ. Փաստրմաճյանը նամակագրական փոխադարձ կապ էր հաստատել պետական քարտուղար Ռ. Լանսինգի և, անգամ, նախագահ Վ. Վիլսոնի հետ: Գ. Փաստրմաճյանի անմնացորդ ջանքերը մեծ հաջողությունների չբերեցին՝ թեև Հայաստանի հանրապետությունն ապրիլի վերջին ճանաչվեց դե ֆակտո ԱՄՆ-ի կողմից, վերջինս ավելի քան մեկ ամիս հետո մերժեց ստանձնել ՀՀ մանդատը:

GHAMBARYAN Armenuhi (Armenia)
Institute of History of NAS RA
e-mail: armenuhi.ghambaryan@gmail.com

DIPLOMATIC REPRESENTATION OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA IN THE USA IN LATE 1919- EARLY 1920

From the first day of its proclamation, the First Republic of Armenia was destined to go through a difficult path full of trials. From May 1919 until late autumn, the end of the First World War, the newborn Republic, fighting for its physical existence in the foreign policy field, simultaneously waged an unequal struggle for the maximum possible solution to the country's internal problems. The difficult internal and external situation continued in 1919. In response to this, the Parliament of the Republic approved a bill in early February that formed a civilian mission to travel to Europe and America to combat hunger and seek assistance in importing food and other essential goods.

A civilian delegation of the Government of the Republic of Armenia headed by the First Prime Minister of the Republic of Armenia, O. Kajaznuni, left for Europe in June. From here, an official delegation travelled to Washington in early October to address the American government in the US: In addition to the main goal of obtaining economic support from the United States, the Kajaznuni mission was also authorized to ensure the resolution of certain political issues. At that time, the Armenian authorities realized the need for establishing diplomatic relations with the United States. For this purpose, Garegin Pastrmadjian (Armen Garo), a member of the Armenian delegation in Paris, vice-president of the National Delegation, appointed as the plenipotentiary representative of the Republic of Armenia in the United States, joins the delegation leaving France for the United States.

In the USA, Mr. Pastermadjian was tasked with working on various issues. Of course, political issues were given priority. He began the activities for which he was authorized, focusing on three main directions. Namely: achieving political and legal recognition of the Republic of Armenia; informing American government and public circles about the need for Armenia's existence; ensuring material, humanitarian, military, and political support from the United States. The focus of G. Pastrmadjian's diplomatic efforts was the implementation of the issue of the United States accepting a mandate over Armenia.

G. Pastermadjian, who set up his semi-official diplomatic office in one of the hotels in Washington, conducted very active diplomatic activities. He organized meetings, sent appeals to the White House, Congress, and the State Department, and negotiated with individual entrepreneurs and brokered deals on food, clothing, seeds, agricultural equipment, and military aid. Although there were practically no achievements on political issues at the end of 1919, the efforts of the RA Plenipotentiary Representative were not completely fruitless. G. Pastermadjian played a significant role in the successes achieved in the United States at the end of 1919 in terms of economic, in particular humanitarian, assistance to Armenia. G. Pastermadjian was also actively involved in uniting the disunited Armenian community in the United States. This became very relevant not only because the Allies states recognized the Republic of Armenia in January, but also because of the

obvious changes in the political orientations of the United States, namely: the change in the mandate course towards independence. In early 1920, in order to ensure the recognition of the Republic of Armenia, G. Pastermadjian initiated correspondence with Secretary of State R. Lansing and even President W. Wilson. G. Pastrmadjian's tireless efforts did not lead to great success. Despite the fact that the Republic of Armenia was recognized de facto by the United States at the end of April, the latter refused to accept the mandate of the Republic of Armenia a little over a month later.

ГАМБАРЯН Арменуи (Армения)
Институт истории НАН РА
e-mail: armenuhi.ghambaryan@gmail.com

ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В США В КОНЦЕ 1919 - НАЧАЛЕ 1920 ГГ.

Первой Республике Армения с первого дня провозглашения было суждено пройти трудный, полный испытаний путь. С мая 1919 года и до глубокой осени - окончания Первой мировой войны, новорожденная Республика, борясь на внешнеполитическом поле за свое физическое существование, одновременно вела неравную борьбу за максимально возможное решение внутренних проблем страны. Тяжелая внутренняя и внешняя обстановка сохранялась и в 1919 году. Согласно законопроекту, одобренному парламентом республики в начале февраля 1919 года, была сформирована гражданская миссия, которой в целях борьбы с голодом было поручено отправиться в Европу и Америку и просить их о помощи в импорте недостающего продовольствия и других товаров первой необходимости.

Гражданская делегация правительства Республики Армения во главе с первым премьер-министром Республики Армения О. Качазнуни в июне отправляется в Европу. Отсюда официальная делегация в начале октября отправляется в Вашингтон чтобы обратиться к американскому правительству в США. Помимо основной цели — получения экономической поддержки от США, миссия Качазнуни, также была уполномочена обеспечить решение некоторых политических вопросов. В отмеченное время власти Армении осознавали необходимость установления дипломатических отношений с Соединенными Штатами. С этой целью к делегации, отправляющейся из Франции в США, присоединяется Гарегин Пастрмаджян (Армен Гаро), член армянской делегации в Париже, вице-президент Национальной делегации, назначенный полномочным представителем Республики Армения в США.

В США Г. Пастрмаджяну было поручено развернуть работу по различным вопросам, приоритетное внимание уделяя, конечно, политическим вопросам. Деятельность, на которую он был уполномочен, он начал, сосредоточившись на трех основных направлениях. А именно: достижение политического и правового признания Республики Армения; информирование американских государственных и общественных кругов о необходимости существования Армении; обеспечение материальной, гуманитарной, военной и политической поддержки со стороны США. В центре дипломатических уси-

лий Г. Пастрмаджяна была реализация вопроса о принятии Соединенными Штатами мандата на Армении.

Г. Пастрмаджян, открывший полуофициальное представительство Республики Армения в одном из отелей Вашингтона, вел весьма активную дипломатическую деятельность. Он организовывал встречи, отправлял обращения в Белый дом, Конгресс и Государственный департамент, а также вел переговоры с отдельными предпринимателями и выступал посредником в сделках по поставкам продовольствия, одежды, семян, сельскохозяйственного оборудования и военной помощи. И хотя в конце 1919 года по политическим вопросам практически не было никаких достижений, усилия полномочного представителя РА не были полностью безрезультатными. Г. Пастрмаджян сыграл значительную роль в успехах, достигнутых Соединенными Штатами в конце 1919 года в плане экономической, в частности гуманитарной, помощи Армении. Г. Пастрмаджян также принимал активное участие в объединении разобщенной армянской общины США.

В начале 1920-х годов, когда США еще не признали Республику Армения, Дж. Пастрмаджян в работе, проводимой вокруг политических проблем, отдавал приоритет признанию молодого армянского государства. Последнее было также поручением правительства РА. Это стало очень актуальным не только потому, что союзные государства признали Республику Армения в январе, но и в связи с очевидными изменениями в политических ориентациях США, а именно: изменением мандатного курса в сторону независимости. В начале 1920 года, в целях обеспечения признания Республики Армения, Г. Пастрмаджян установил переписку с государственным секретарем Р.Лансингом и, даже, президентом В. Вильсоном. Неутомимые усилия Г. Пастрмаджяна не привели к большим успехам. Несмотря на то, что Республика Армения была признана де-факто Соединенными Штатами в конце апреля, последние, чуть более чем через месяц, отказались принять мандат РА.

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Աշոտ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՓՈԽԱՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ. ՇԻՐԱԿԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԹԵՄԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920) Երևանի թեմի փոխանորդները, այդ թվում նաև Ալեքսանդրապոլի, արդեն ենթարկվում էին ոչ թե Երևանի թեմակալին, որն Ամենայն հայոց կաթողիկոսն էր, այլ՝ փոխթեմակալին:

Թեմը բաժանվում էր փոխանորդությունների, որոնք իրենց հերթին ճյուղավորվում էին գործակալությունների: Ալեքսանդրապոլի փոխանորդության գործակալություններն էին Արթիկի, Համամլուի (Սպիտակի), Մահմուդջուղի (Պեմզաշենի), Մեծ Պարնո (Անուշավանի), Չորլիի (Լեռնագյուղի), Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձորի), Օրթաքիլիսայի (Մայիսյանի), Թալինի: Հետագայում ավելացել են Նորաշենի, Ջաջուռի, Դիլիջանի, Իջևանի, Ղազախի, Լոռի-Փամբակի, Շամշադինի գործակալությունները:

1918 թ. հունիսին Արտակ վարդապետ Սմբատյանցը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե. Սուրենյանցին (1911-1930) ներկայացնում է հրաժարական Ալեքսանդրապոլի վիճակի փոխանորդի պաշտոնից և խնդրում, որ թույլ տան իրեն հեռանալ Սևանավանք: Նա Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ է եղել 1914 թ. հունվարի 30-ից մինչև 1918 թ. հունիս:

1919 թ. հունվարի 14-ին Շիրակի հասարակության և քահանայական դասի պահանջով Արտակ վարդապետ Սմբատյանցը վերստին հաստատվում է Ալեքսանդրապոլի փոխանորդության պաշտոնին՝ միաժամանակ նշանակվելով նաև Կարուց փոխանորդության թափուր աթոռի վիճակավոր: Սմբատյանցն Ալեքսանդրապոլի վիճակում փոխանորդ է մնում մինչև 1920 թ. փետրվար ամիսը:

Հայոց եկեղեցու պատմության վավերագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ,Կարսի վիճակավոր Արտակ վարդապետ Սմբատյանը կատարել է նաև Շիրակի շրջանի դպրոցների թեմական տեսուչի պարտականությունները: Եվ չնայած իր գերծանրաբեռնավածությանը՝ նա այնուհանդերձ ժամանակ էր գտնում այցելելու Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և գավառի ծխական դպրոցներ, մոտիկից ծանոթանում վիճակին, դասալսումներ կատարում տարբեր առարկաներից, հարցեր տալիս աշակերտներին և այլն: 1920 թ. սկզբի դրությամբ Ալեքսանդրապոլի գավառում արդեն բացված էր 72 դպրոց՝ 162 ուսուցչով: Միաժամանակ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում գործում էր Առևտրական դպրոցը՝ 381 աշակերտով և Օրիորդաց գիմնազիան՝ 332 աշակերտուհիներով:

Արտակ Սմբատյանը մտահոգ էր նաև թուրքական ռազմակալման (1918 թ. մայիս-դեկտեմբեր) հետևանքով ժողովրդի նյութական ծանր վիճակով և ջանում էր հնարավորինս պիտանի լինել շիրակցիներին:

Արտակ Սմբատյանցը մեծ ոգևորությամբ ողջունեց 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի անդրանիկ համալսարանի բացումը: Համալսարանի միակ՝ պատմալեզվաբանական կրթաճյուղի դեկան էր նշանակվել Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյանը, որին հետո հաջորդում է Գարեգին եպս. Հովսեփյանը: Համալսարանում բացի Մեսրոպ և Գարեգին եպիսկոպոսներից, դասախոսել են պրոֆ. Երվանդ Տեր-Մինասյանը, դոցենտներ Ստ. Մալխասյանցը, Աշխարհիբեկ Քալանթարը, Հակոբ Մանանդյանը և ուրիշներ:

1920 թ. սեպտեմբերի 4-ի կաթողիկոսական կոնդակով ստեղծվում է Շիրակի թեմը՝ հետևյալ սահմաններով՝Ալեքսանդրապոլի նախկին փոխանորդություն,Լոռու հայկական մաս, Ղազախի հայկական մաս, Արևմտյան Շիրակի և Թալինի գործակալություններ:

Շիրակի թեմի առաջնորդի ընտրություն է սահմանվում հոկտեմբերի 11-12-ին: Առաջնորդ է ընտրվում Արտակ ծայրագույն վարդապետ Սմբատյանցը:

MANUCHARYAN Ashot (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ALEXANDROPOL VICARIATE DURING THE YEARS OF THE FIRST REPUBLIC: CREATION OF A SEPARATE DIOCESE OF SHIRAK

During the First Republic of Armenia (1918-1920), the vicars of the Yerevan diocese, including Alexandropol, were subordinate not to the Yerevan diocesan, which was the Catholicos of All Armenians, as before, but to the vice-diocesan.

The diocese was divided into vicariates, which in turn were divided into agencies. The agencies of the Alexandropol Vicariate were Artik, Hamamlu (Spitak), Mahmujug (Pemzashen), Mets Parni (Anushavan), Chorli (Lernagyugh), Mets Gharakilisa (Vanadzor), Ortakilisa (Maisyan), Talin. Later, the agencies of Norashen, Jajur, Dilijan, Ijevan, Gazakh, Lori-Pambak, Shamshadin were added to them.

In June 1918, Archimandrite Artak Smbatyants submitted to the Catholicos of All Armenians Gevorg V Surenyants (1911-1930) a request to resign from the post of vicar of Alexandropol and asked permission to leave for the Sevan Monastery. From January 30, 1914 to June 1918 he was vicar of Alexandropol.

On January 14, 1919, at the request of the Shirak Society and the clergy, Archimandrite Artak Smbatyants was again appointed to the post of vicar of Alexandropol, while simultaneously being appointed rector of the vacant post of vicar of Kars. Smbatyants remained vicar in Alexandropol until February 1920.

A study of the documents of the history of the Armenian Church shows that during the First Republic of Armenia, the vicar of Alexandropol, the vicar of Kars, Archimandrite Artak Smbatyan also performed the duties of the diocesan inspector of schools in the Shirak region. And, despite his workload, he still found time to visit parochial schools in the city of Alexandropol and the province, getting to know the environment up close, listening to lessons on various subjects, asking questions to students, etc. By the beginning of 1920, 72 schools with 162 teachers had already been opened in the Alexandropol province. At the same time, in the city of Alexandropol, there was a Commercial School with 381 students and a Women's Gymnasium with 332 students.

Artak Smbatyants was concerned about the difficult financial situation of the people as a result of the Turkish occupation (May-December 1918) and tried to be as useful as possible for the people of Shirak.

Artak Smbatyants greeted with great enthusiasm the opening of the first Armenian university in Alexandropol on January 31, 1920. Bishop Mesrop Ter-Movsisyan was appointed dean of the university’s only historical and linguistic faculty; he was later

replaced by Bishop Garegin Hovsepyan. In addition to Bishops Mesrop and Garegin, Professor Ervand Ter-Minasyan, Associate Professors St. Malkhasyants, Ashkharbek Kalantar, Hakob Manandyan and others taught at the university.

By the decree of the Catholicosate of September 4, 1920, the Shirak diocese was formed within the following borders: the former vicariate of Alexandropol, the Armenian part of Lori, the Armenian part of Ghazakh, the agencies of Western Shirak and Talin.

The elections of the head of the Shirak diocese were scheduled for October 11-12. Supreme Archimandrite Artak Smbatyants was elected head of the diocese.

МАНУЧАРЯН Ашот (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: ashot.manucharyan.1959@mail.ru

АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЙ ВИКАРИАТ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ: СОЗДАНИЕ ОТДЕЛЬНОЙ ЕПАРХИИ ШИРАКА

Во времена Первой Республики Армения (1918-1920) викарии Ереванской епархии,включая Александропольскую, подчинялись не Ереванской епархии, которым был Католикос Всех Армян, как прежде, а вице-епархии.

Епархия была разделена на викариатства, которые в свою очередь разветвлялись на агентства.Агентствами Александропольского викариатства были Артик, Хамамлу (Спитак), Махмуджуг (Пемзашен), Мец Парни (Анушаван), Чорли (Лернагюх), Мец Каракилиса (Ванадзор), Ортакилиса (Маисян),Талин. Позже к ним добавились агентства Норашена, Джаджура, Дилижана, Иджевана, Газаха, Лори-Памбака, Шамшадина.

В июне 1918 года архимандрит Артак Смбатянц подал Католикосу Всех Армян Геворгу V Суренянцу (1911-1930) прошение об отставке с должности викария Александрополя и попросил разрешения уехать в Севанский монастырь. С 30 января 1914 года по июнь 1918 года он был викарием Александрополя.

14 января 1919 года по ходатайству Ширакского общества и духовенства архимандрит Артак Смбатянц был вновь назначен на должность викария Александрополя, одновременно будучи назначен настоятелем вакантного места викария Карса. Смбатянц оставался викарием в Александрополе до февраля 1920 года.

Изучение документов истории Армянской Церкви показывает, что во времена Первой Республики Армения викарий Александрополя, викарий Карса архимандрит Артак Смбатян исполнял также обязанности епархиального инспектора школ в Ширакской провинции. И, несмотря на свою загруженность, он все же находил время посещать церковно-приходские школы города Александрополя и провинции, знакомясь с обстановкой вблизи, слушая уроки по разным предметам, задавая вопросы ученикам и т. д. К началу 1920 года в Александропольской провинции было открыто уже 72 школы со 162 учителями. В это же время в городе Александрополе действовали Коммерческое училище с 381 ученицей и Женская гимназия с 332 ученицами.

Артак Смбатянц был обеспокоен тяжелым материальным положением народа в результате турецкой оккупации (май-декабрь 1918 г.) и старался быть максимально полезным для народа Ширака.

Артак Смбатянц с большим энтузиазмом приветствовал открытие первого университета Армении в Александрополе 31 января 1920 года. Деканом единственного историко-лингвистического факультета университета был назначен епископ Месроп Тер-Мовсисян, позднее его сменил епископ Гарегин Овсепян. Помимо епископов Месропа и Гарегина, в университете преподавали профессор Ерванд Тер-Минасян, доценты Ст. Малхасянц, Ашхарбек Калантар, Акоп Манандян и другие.

Постановлением Католикосата от 4 сентября 1920 года была образована Ширакская епархия в следующих границах: бывшее викариатство Александрополя, армянская часть Лори, армянская часть Казаха, агентства Западный Ширак и Талин.

Выборы главы Ширакской епархии были назначены на 11-12 октября. Главой епархии был избран верховный архимандрит Артак Смбатянц.

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ֆելիքս (Հայաստան)
Վանաձորի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ felmov52@gmail.com

ՓԱՐԻԶԻ «ԱԶԱՏ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ» ՕԹՅԱԿԻ ՀԱՅ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Ֆրանսիա վտարանդված մեծ թվով հայ գործիչներ անդամագրվել են Փարիզի մասոնական օթյակներին: Դրանցից մեկը 1931թ. սեպտեմբերի 25-ին «Ֆրանսիայի Մեծ Արևելք Օթյակի» հավաստագրով հիմնված «Ազատ Ռուսաստան» ռուսախոս օթյակն է:

Հիմնադրման պահին օթյակի Քարտուղար ընտրվել է հայազգի գրող, լրագրող, արդյունաբերող, ՀՅԴ անդամ Ռուբեն Իվանի Բերբերովը: Նա, մինչ այդ, մասոն ձեռնադրվել էր Փարիզի «Le Compagnons» օթյակում, 1828 թ. անդամագրվել «Հյուսիսային աստղ» օթյակին, դարձել օթյակի արարողակարգային վարպետ:

1934թ. մարտի 16-ի դրությամբ «Ազատ Ռուսաստան» օթյակն ունեցել է 100 անդամ, որոնցից 11-ը ազգությամբ հայեր էին: Նրանցից երկուսը՝ Հայաստանի Հանրապետության նախկին վարչապետ, ՀՅԴ անդամ Ալեքսանդր Իվանի Խատիսյանը և բժշկագիտության դոկտոր Կարապետ Սարգիսի Աղաջանյանը, օթյակի հիմնադիր անդամներ էին:

Ա. Ի. Խատիսյանը 1924-1931թթ. Փարիզի «Հյուսիսայի աստղ» օթյակի անդամ էր, Առաջին Վերահսկիչ, Կնիքի պահապան, Երկրորդ արարողապետ, Վարպետ:

1931-1934թթ. նա «Ազատ Ռուսաստան» օթյակի Առաջին հսկիչն էր, իսկ 1935թ.՝ Հռետորը: Մինչև 1937 թ. մնացել է այդ օթյակի անդամ:

Կ. Ս. Աղաջանյանը 1926-1934 թթ. «Հյուսիսային աստղ» օթյակի անդամ էր: 1932 թ. նա «Ազատ Ռուսաստան» օթյակի երրորդ փորձագետն էր, 1932-1933 թթ.՝ տիտղոսակիր իրավական պատգամավորը: 1934թ. հունիսի 22-ին համալրել է Ֆրանսիայի Մեծ Օթյակի միության շարքերը:

1931 թ. դեկտեմբերի 14-ին «Ազատ Ռուսաստան» օթյակի անդամ են դարձել իրավաբան, լրագրող Իվան Քրիստոփորի Զավրիևը, մաթեմատիկոս, գյուտարար Երվանդ Գևորգի Կողբետլյանցը և զինվորական Բոգդան-Բախշի Եղիազարով-դե Նորկը:

Ի. Ք. Զավրիևը 1932 թ. հոկտեմբերի 20-ին ձեռնադրվել է երկրորդ աստիճանի մասոն, իսկ 1933 թ. դեկտեմբերի 13-ին անդամավճար չմուծելու համար հեռացվել է օթյակից: Նույն թվականին անդամակցել է «Հյուսիսային աստղ» օթյակին, որից 1937 թ. նույն պատճառով հեռացվել է:

Ե.Գ. Կողբետլյանցը 1932 թ. հուլիսի 12-ին ձեռնադրվել է երկրորդ, 1933 թ. հունիսի 14-ին՝ երրորդ աստիճանի մասոն: 1933 թ. դեկտեմբերի 30-ին Պարսկաստան մեկնելու կապակցությամբ դուրս է եկել օթյակից:

Բոգդան-Բախշի Եղիազարով-դե Նորկը 1932 թ. հուլիսի 12-ին ստացել է մասոնության երկրորդ, իսկ 1933 թ. հունիսի 4-ին՝ երրորդ աստիճան:

1932 թ. փետրվարի 9-ին մասոնական ձեռնադրում է անցել վաճառական, հնահավաք, հասարակական գործիչ Միխայիլ Ալեքսանդրի Ջանշիևը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 20-ին նա ստացել է մասոնության երկրորդ, իսկ 1933 թ. նոյեմբերի 8-ին՝ երրորդ աստիճան: Հետագայում դարձել է «Լոտոս» և «Իմաստասիրության եղբայրներ» օթյակների անդամ:

1932 հոկտեմբերի 20-ին «Ազատ Ռուսաստան» օթյակի անդամ են դարձել փոխգնդապետ Ստեփան Սմբատի Եղիազարյանը և իրավագիտության դոկտոր, դիվանագետ, ձեռնարկատեր Ալեքսանդր Հարությունի Պարոնյանը:

Ս.Ս. Եղիազարյանը ձեռնադրվել է Մ. Ա. Ջանշիևի և Ա. Ի. Խատիսյանի երաշխավորությամբ: 1933 թ. հուլիսի 21-ին նրան շնորհվել է մասոնության երկրորդ, իսկ 1934թ. մարտի 14-ին՝ երրորդ աստիճան: 1948-1949 թթ. Ս.Ս. Եղիազարյանը «Ազատ Ռուսաստան» օթյակի Գերհարգելի Վարպետն էր, իսկ 1952 թ.՝ Տեղապահ Վարպետը:

Ա. Հ. Պարոնյանը 1933 թ. հուլիսի 12-ին օթյակում ստացել է մասոնության երկրորդ, իսկ 1934 թ. ապրիլի 11-ին՝ երրորդ աստիճան: Մինչև 1945 թ. մնացել է «Հյուսիսային աստղ» օթյակի անդամ:

1933 թ. մարտի 8-ին օթյակի շարքերը համալրել է Միքայել Ս. Բաղդասարյանը, ով 1933 թ. հունվարի 10-ին ձեռնադրվել է երկրորդ աստիճանի մասոն: «Ազատ Ռուսաստան» օթյակի հայ անդամները եղել են բարձրաստիճան մասոններ:

Նրանց գործունեությունը օթյակում, բացառությամբ Ս. Ս. Եղիազարյանի, ավարտվել է 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին: 1940 թ. «Ազատ Ռուսաստան» օթյակը վերանվանվել է «Ուղենիշ» օթյակ, իսկ 1946 թ. անդամների մի մասը համալրել է «Լոտոս» օթյակի շարքերը: 1955 թ. «Ազատ Ռուսաստանը» միավորվել է «Հյուսիսային աստղ» օթյակին:

MOVSISYAN Feliks (Armenia)
Vanadzor State University
e-mail: felmov52@gmail.com

THE ARMENIAN MEMBERS OF THE PARIS "FREE RUSSIA" LODGE

After the end of World War I, a significant number of Armenian activists who had taken refuge in France joined the Masonic lodges of Paris. One of these was the Russian-speaking "Free Russia" Lodge, established on September 25, 1931, with a charter from the "Grand Orient of France."

Upon its establishment, the lodge's secretary was elected to be Ruben Ivanovich Berberov, an Armenian writer, journalist, industrialist, and member of the Armenian Revolutionary Federation (ARF). Previously, he had been initiated as a Mason in Paris's "Le Compagnons" Lodge, joined the "Northern Star" Lodge in 1828, and became its Ritual Master.

As of March 16, 1934, the "Free Russia" Lodge had 100 members, 11 of whom were Armenians. Two of them, Alexander Ivanovich Khatisian, the former Prime Minister of the First Republic of Armenia and ARF member, and Dr. Karapet Sargsi Aghajanian, were founding members of the lodge.

A.I. Khatisian was a member of the "Northern Star" Lodge in Paris from 1924 to 1931, serving as First Warden, Keeper of the Seal, Second Ritualist, and Master. From 1931 to 1934, he was the First Warden of the "Free Russia" Lodge, and in 1935 he became its Orator. He remained a member of the lodge until 1937.

K.S. Aghajanian was a member of the "Northern Star" Lodge from 1926 to 1934. In 1932, he served as the Third Expert of the "Free Russia" Lodge and was the titular legal envoy in 1932–1933. On June 22, 1934, he joined the ranks of the Union of the Grand Lodge of France.

On December 14, 1931, Ivan Khristoforovich Zavriyev, a lawyer and journalist; Yervand Gevorgi Kogbetlyants, a mathematician and inventor; and Bogdan-Bakhshi Yeghiazaryan-De Nork, a military officer, joined the "Free Russia" Lodge.

I.K. Zavriyev was initiated into the second degree of Masonry on October 20, 1932, but was expelled from the lodge on December 13, 1933, for failing to pay membership dues. That same year, he joined the "Northern Star" Lodge but was again expelled in 1937 for the same reason.

Y.G. Kogbetlyants was initiated into the second degree on July 12, 1932, and into the third degree on June 14, 1933. He left the lodge on December 30, 1933, due to his departure for Persia.

Bogdan-Bakhshi Yeghiazaryan-De Nork received the second degree of Masonry on July 12, 1932, and the third degree on June 4, 1933.

On February 9, 1932, merchant, antiquarian, and social activist Mikhail Alexandrovich Janshiyev was initiated as a Mason. On October 20 of the same year, he was promoted to the second degree, and on November 8, 1933, to the third degree. He later became a member of the "Lotus" and "Brothers of Wisdom" lodges.

On October 20, 1932, Lieutenant Colonel Stepan Smbati Yeghiazaryan and legal scholar, diplomat, and entrepreneur Alexander Harutyuni Paronyan joined the “Free Russia” Lodge.

S.S. Yeghiazaryan was initiated upon the recommendation of M.A. Janshiyev and A.I. Khatisian. On July 21, 1933, he was promoted to the second degree, and on March 14, 1934, to the third degree. In 1948–1949, S.S. Yeghiazaryan served as the Worshipful Master of the “Free Russia” Lodge, and in 1952, he became its Deputy Master.

A.H. Paronyan received the second degree on July 12, 1933, and the third degree on April 11, 1934. He remained a member of the “Northern Star” Lodge until 1945.

On March 8, 1933, Mikayel S. Baghdasaryan joined the lodge. He had been initiated into the second degree of Masonry on January 10, 1933.

The Armenian members of the “Free Russia” Lodge held high-ranking positions within the Masonic hierarchy. Their activities within the lodge, with the exception of S.S. Yeghiazaryan, ended in the second half of the 1930s. In 1940, the “Free Russia” Lodge was renamed the “Beacon” Lodge, and in 1946 some of its members joined the “Lotus” Lodge. In 1955, “Free Russia” merged with the “Northern Star” Lodge.

МОВСИСЯН Феликс (Армения)
Ванадзорский государственный уриверситет
e-mail: felmov52@gmail.com

АРМЯНСКИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ПАРИЖСКОЙ ЛОЖИ "СВОБОДНАЯ РОССИЯ"

После окончания Первой мировой войны большое количество армянских деятелей, эмигрировавших во Францию, вступили в масонские ложи Парижа. Одной из них была русскоязычная ложа «Свободная Россия», основанная 25 сентября 1931 года под юрисдикцией ложи «Великий Восток Франции».

В момент ее создания Секретарем ложи был избран Рубен Иванович Берберов – армянский писатель, журналист, промышленник, член АРП «Дашнакцутюн». До этого он был посвящен в парижскую масонскую ложу «Le Compagnons», а в 1928 году вступил в ложу «Северная Звезда», став церемониймейстером ложи.

По состоянию на 16 марта 1934 года ложа «Свободная Россия» насчитывала 100 членов, 11 из которых были этническими армянами. Двое из них – бывший премьер-министр Республики Армения, член АРП «Дашнакцутюн» Александр Иванович Хатисян и доктор медицины Карапет Саргисович Агаджанян – были членами-основателями ложи.

С 1924 по 1931 гг. А.И. Хатисян был членом парижской ложи «Северная Звезда», Первым Надзирателем, Хранителем Печати, Вторым Церемониймейстером,

Мастером. В 1931-1934 гг. он был Первым Надзирателем ложи «Свободная Россия», а в 1935 году – Оратором, оставаясь членом этой ложи до 1937 года.

С 1926 по 1934 гг. К.С. Агаджанян был членом ложи «Северная Звезда». В 1932 году он стал Третьим Экспертом ложи «Свободная Россия», а с 1932 по 1933 гг. – Титулованным Правовым Депутатом. 22 июня 1934 года он вступил в ряды ложи «Великий Восток Франции».

14 декабря 1931 года членами ложи «Свободная Россия» стали юрист и журналист Иван Христофорович Завриев, математик и изобретатель Ерванд Геворгович Кохбетлянц и военнослужащий Богдан-Бахши Егиазаров-де Норк.

20 октября 1932 года И.Х. Завриев был посвящен в масоны второй степени, однако, 13 декабря 1933 года был исключен из ложи за неуплату членских взносов. В том же году он вступил в ложу «Северная Звезда», из которой был исключен в 1937 году по той же причине.

12 июля 1932 года Е.Г. Кохбетлянц был посвящен в масоны второй степени, а 14 июня 1933 года – в масоны третьей степени. 30 декабря 1933 года он покинул ложу в связи с отъездом в Иран.

12 июля 1932 года Богдан-Бахши Егиазаров-де Норк получил вторую степень масонства, а 4 июня 1933 года – третью степень.

9 февраля 1932 года негоциант, антиквар и общественный деятель Михаил Александрович Джаншиев принял масонское посвящение. 20 октября того же года он получил вторую степень масонства, а 8 ноября 1933 года – третью степень. Позднее он стал членом лож «Лотос» и «Братья Любомудрия».

20 октября 1932 года членами ложи «Свободная Россия» стали подполковник Степан Смбатович Егиазарян и доктор правоведения, дипломат и предприниматель Александр Арутюнович Паронян.

С.С. Егиазарян был посвящен по рекомендации М.А. Джаншиева и А.И. Хатисяна. 21 июля 1933 года ему была присвоена вторая степень масонства, а 14 марта 1934 года – третья степень. В 1948-1949 гг. С.С. Егиазарян стал Досточтимым Мастером ложи «Свободная Россия», в 1952 году – Местоблюстителем Мастера.

12 июля 1933 г. А.А. Паронян получил вторую степень масонства, а третью степень – 11 апреля 1934 года. До 1945 г. он оставался членом ложи «Северная Звезда».

8 марта 1933 года ряды ложи пополнил Микаэл Багдасарян, который 10 января 1933 года был рукоположен в масоны второй степени.

Армянские члены ложи «Свободная Россия» являлись масонами высших степеней. Их деятельность в ложе, за исключением С.С. Егиазаряна, завершилась во второй половине 1930-х гг. В 1940 году ложа «Свободная Россия» была переименована в ложу «Веха», а в 1946 году часть ее членов афилировалась к ложе «Лотос». В 1955 году «Свободная Россия» объединилась с ложей «Северная Звезда».

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հակոբ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
«Գեղարդ» գիտավերլուծական հիմնադրամ
էլ. հասցե՝. muradyanhakob@yahoo.com

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ (1918-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Օսմանյան կայսրությունը, պարտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմում, հարկադրված էր իր զորքերը դուրս բերել Անդրկովկասում գրավված երկրամասերից: Թուրքերի հեռանալուց հետո Կարսի մարզի պատկանելիության հարցը մնաց անորոշ:

Հեռանալուն զուգահեռաբար թուրքերն այդ երկրամասերում ստեղծում էին «մուսուլմանական հանրապետություններ», որպեսզի այդ տարածքները չմիավորվեին Հայաստանի Հանրապետության հետ:Այդպիսի միավորներից էր Կարսի մարզի նախկին տարածքում առաջացած Հարավարևմտյան Կովկասի Հանրապետությունը, որը կառավարվում էր Կարսի Մուսուլմանական խորհրդի (Ազգային խորհուրդ՝ Միլլի Շուրա) կողմից:

Միևնույն ժամանակ տարածաշրջան մուտք գործած բրիտանական ուժերի աջակցությամբ 1919 թ. հունվարի 17-18-ը տեղի ունեցած մուսուլմանական պատվիրակների խորհրդաժողովում որոշվեց հռչակել Հարավարևմտյան կովկասյան ժամանակավոր ազգային կառավարություն: Վերջինիս իշխանությունը պետք է տարածվեր Աջարիայից մինչև պարսկական սահման՝ ներառյալ Նախիջևանը: Կենտրոնը հայկական Կարս քաղաքն էր:

Կարսի մարզի և հարակից հայկական այլ տարածքների նկատմամբ հավակնություններ սկսեց դրսևորել նաև Ադրբեջանի Հանրապետությունը:

Կարսի, Բաթումի, Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Շարուրի և Նախիջևանի տարածքներում հրահրվեցին և կազմակերպվեցին հակահայկական շարժումներ: Այդ գործում կարևոր դեր էր խաղում Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը՝ Ալի խան Թեքինսկու գլխավորությամբ, իսկ քարոզչության գործում մեծ դեր ուներ Ադրբեջանի Հանրապետության մամուլը:

1919 թ. ապրիլի 10-ին բրիտանացի գեներալ Թոմսոնը հրապարակեց հայտարարություն «Հարավարևմտյան Կովկասյան կառավարության» լուծարման մասին՝ նշելով, որ Փարիզի Հաշտության վեհաժողովը պետք է որոշի Կարսի և մյուս վիճելի տարածքների վերջնական կարգավիճակը: Ապրիլի 19-ին բրիտանացիներն իշխանությունը փոխանցեցին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից նշանակված Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանին: Սակայն Ադրբեջանը հրաժարվեց ճանաչել այդ միացումը:

Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից ակտիվ աշխատանք էր տարվում նաև միջազգային ասպարեզում: 1919 թ. օգոստոսի 20-ին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին է ներկայացվում բողոքի նոտա: Ադրբեջանական պատվիրակությունը խորը մտահոգություն է հայտնում, թե ինչպես կարող է ոտնահարվել Կարսի մարզի

մուսուլմանների ցանկությունը՝ հանրաքվեի միջոցով միանալու Ադրբեջանին (հետաքրքրական է, որ Ադրբեջանը կտրականապես դեմ էր այդ նույն սկզբունքով Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի խնդրի լուծմանը)։ 1919 թ. օգոստոսի 29-ին Ադրբեջանի պատվիրակությունը վեհաժողովին ներկայացրած հուշագրում և քարտեզում տարածքային հավակնություններով հանդես եկավ։ Դրանց մեջ մտնում էին Բաթումը, Կարսը, Արդահանը, Օլթին, Ախալցխան, Կաղզվանը, Սուրմալուն, Վաղարշապատը, Ճարուրը, Նախիջևանը, տարածքներ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառներից, Վրաստանի հարավային մի շարք շրջաններից։

1920 թ. սկզբին Ադրբեջանը շարունակեց հակահայկական քաղաքականությունը հատկապես Կարսի մարզում և Զանգիբասարում, որտեղ տեղի մուսուլմանական բնակչությունը խռովություն բարձրացրեց, որն արագորեն ճնշվեց։ Զարիշատի, Աղբաբայի և Չըլդրի մուսուլմանական բնակչության ներկայացուցիչները Կարսի նահանգի հայկական ղեկավարությանը հավաստիացրին, որ իրենք ցանկանում են հաշտ ապրել հայերի հետ, իսկ խռովությունը հրահրել են Ադրբեջանից եկած քարոզիչները։

Փաստորեն՝ Կարսին տիրելու Ադրբեջանի հավակնությունները ձախողվեցին։ Արհեստածին անունով Ադրբեջան պետության ագրեսիվ նկրտումներն ու հավակնությունները պատահական չէին։ Նրա թիկունքում կանգնած էր Թուրքիան, որը ձգտում էր ամեն գնով Կարսն ու հարակից տարածքները պահել իր ազդեցության ոլորտում։ Այն դրան հասավ 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրով, որով Կարսը հանձնվեց Թուրքիային։

MURADYAN Hakob (Armenia)
Institute of History of NAS RA
"Geghard" Scientific-Analytical Foundation
e-mail: muradyanhakob@yahoo.com

THE CLAIMS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ON KARS (1918-1920)

The Ottoman Empire, having been defeated in World War I, under the terms of the armistice, had to withdrew its troops from the occupied territories in the South Caucasus.

Simultaneously, the Turks were establishing "Muslim republics" in these regions to prevent their unification with the Republic of Armenia. One such entity was the Southwestern Caucasus Republic, which emerged on the former territory of the Kars region and was governed by the Kars Muslim Council (National Council – Milli Shura).

At the same time, with the support of the British forces that had entered the region, a congress of Muslim delegates was held on January 17-18, 1919, where it was decided to proclaim the provisional national government of Southwestern Caucasus. It claimed the territory from Ajaria to the Persian border, including Nakhijevan. The center of it should be the Armenian city of Kars.

At the same time, the Republic of Azerbaijan began asserting claims over the Kars region and other adjacent Armenian territories.

Anti-Armenian movements were incited and organized in these territories, including Kars, Batumi, Akhalkalaki, Akhaltsikhe, Sharur, and Nakhijevan. A key role in this played the Azerbaijani diplomatic mission in Yerevan, led by Ali Khan Tekinski, while the press of the Republic of Azerbaijan played a significant role in the propaganda efforts.

On April 10, 1919, British General Thomson issued a statement announcing the dissolution of the Southwestern Caucasus Government, noting that the Paris Peace Conference would determine the final status of Kars and other disputed territories. On April 19, the British handed over power to Stepan Ghorghanyan, the governor of Kars appointed by the government of the Republic of Armenia. However, Azerbaijan refused to recognize this unification.

The Republic of Azerbaijan was also actively working on the international stage. On August 20, 1919, a protest note was presented at the Paris Peace Conference. The Azerbaijani delegation expressed deep concern about how the desire of the Muslims of the Kars region to join Azerbaijan through a referendum could be violated (it is interesting to note that Azerbaijan was categorically opposed to solving the issues of Nagorno-Karabakh and Zangezur based on the same principle).

On August 29, 1919, the Azerbaijani delegation presented a memorandum and a map at the conference, making territorial claims, which included Batumi, Kars, Ardahan, Olti, Akhaltsikhe, Kaghzvan, Surmalu, Vagharshapat, Sharur, Nakhijevan, and territories from the provinces of Yerevan, Alexandrapol, and New Bayazet, as well as several southern regions of Georgia.

In the early months of 1920, Azerbaijan continued its anti-Armenian policies, especially in the Kars region and Zangibasar, where the local Muslim population rioted, which was quickly suppressed. Representatives of the Muslim populations of Zarishat, Aghbaba, and Chyldyr assured the Armenian leadership of the Kars province that they wished to live in peace with the Armenians, and that the rebellion had been incited by propagandists sent from Azerbaijan.

Azerbaijan’s claims to control Kars were thwarted. The aggressive ambitions and claims of the artificially created Azerbaijani state were not accidental. Behind it stood Turkey, which sought to keep Kars and the surrounding territories within its sphere of influence at any cost. Turkey finally succeeded to get Kars according to Kars Treaty on October 13, 1921.

МУРАДЯН Акоп (Армения)
Институт истории НАН РА
Научно-аналитический фонд «Гегард»
e-mail: muradyanhakob@yahoo.com

ПРЕТЕНЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО ОТНОШЕНИЮ К КАРСУ В 1918-1920 ГГ.

Османская империя, проиграв в Первой мировой войне, должна была вывести свои войска из оккупированных областей Закавказья. Вопрос принадлежности Карсской области оставался неопределенным.

Покидая данные территории, турки создавали в этих областях «мусульманские республики», чтобы воспрепятствовать их присоединению к Республике Армения. Одной из таких единиц стала Юго-Западная Кавказская Республика, созданная на территории бывшей Карсской области. Она управлялась Карсским мусульманским советом (Национальный совет Милли Шура).

В то же время при содействии вошедших в регион британских войск 17-18 января 1919 г. состоялся конгресс мусульманских делегатов, на котором было решено объявить Юго-Западное Кавказское временное национальное правительство. Власть последнего должна была распространяться от Аджарии до персидской границы, включая Нахиджеван. Центром должен был стать армянский город Карс.

Одновременно по отношению к Карсской области и сопредельным армянским территориям стала выдвигать претензии Азербайджанская Демократическая Республика. В Карсе, Батуме, Ахалцихе, Ахалкалаке, Шаруре и Нахиджеване были спровоцированы и организованы антиармянские мятежи. Важную роль в этом сыграло дипломатическое представительство Азербайджана в Ереване во главе с Али ханом Текинским, а в вопросе пропаганды значительное влияние оказала пресса Азербайджанской Демократической Республики.

10 апреля 1919 г. британский генерал Томсон опубликовал заявление о роспуске «Юго-Западного Кавказского правительства», отметив, что окончательный статус Карсской области и других спорных территорий должен быть установлен на Парижской мирной конференции. 19 апреля британцы передали власть назначенному правительством Республики Армении Карсскому губернатору Степану Горганяну, однако Азербайджан отказался признать это воссоединение.

Азербайджанская Демократическая Республика вела активную деятельность и на международной арене. 20 августа 1919 г. Азербайджан представил ноту протеста на Парижской международной конференции. Азербайджанская делегация выражала глубокую озабоченность тем, что волеизъявление мусульман Карса о присоединении к Азербайджану посредством референдума может быть ущемлено (примечательно, что Азербайджан выступал против решения вопросов Нагорного Карабаха и Зангезура таким же образом). 29 августа 1919 г. Азербайджан выступил на Парижской конференции с меморандумом и картой территориальных притязаний. Среди

территорий, на которые притязал Азербайджан, были Батуми, Карс, Ардаган, Ольты, Ахалцихе, Кагзван, Сурмалу, Вагаршапат, Шарур, Нахиджеван, ряд районов Ереванского, Александропольского и Новобаязетского уездов, ряд областей южной Грузии.

В начале 1920 г. Азербайджан продолжил антиармянскую политику особенно в Карсской области и Зангибасаре. Мусульманское население этих областей подняло мятеж, который, однако, был быстро подавлен. Представители мусульманского населения Заришата, Агбабы и Чылдыра заверили, что хотят жить в мире с армянами, а мятеж был спровоцирован прибывшими из Азербайджана агитаторами.

Фактически притязания Азербайджана на Карс потерпели неудачу. Агрессивные поползновения и претензии искусственного образования под названием Азербайджан были отнюдь не случайны. За ним стояла Турция, которая стремилась любой ценой удержать в сфере своего влияния Карс и сопредельные территории. Она достигла этого согласно Карсскому договору от 13 октября того же года, когда Карс был окончательно передан Турции.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լուսինե Ս. (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ vahe1996@mail.ru

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՔՐՄԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հին աշխարհում հասարակության կարևոր դասերից էր քրմականը: Այն համախմբված էր տաճարների շուրջը և հսկայական դեր էր կատարում երկրի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում: Ինչպես հինարևելյան, հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս բոլոր աստվածներն ունեին իրենց ձոնված տաճարներ: Տաճարներում գործող քրմերը՝ աստվածների ծառաները, մարդկանց ու աստվածների միջնորդները, ունեի մշակովի հողեր, ստրուկներ, գաղափարախոսական բնագավառից զատ, նաև արհեստագործական և առևտրական կենսագործունեության ձևեր:

Հին Հունաստանում քրմերը բացառապես ազնվական տոհմերի ներկայացուցիչներ էին: Նրանց գործառույթներից էին աստվածներին զոհեր մատուցելը, հասարակության համար աղոթքներ հղելը, զոհաբերվող կենդանիների մաքրության մասին հոգալը: Քրմերն այստեղ կրում էին սպիտակ զգեստներ, սպիտակ սանդալներ, սպիտակ ու կարմիր գլխաշորեր և երկար մազեր: Կային թե՛ քրմեր, թե՛ քրմուհիներ:

Ասկլեպիոսի տաճարում իրականացվում էր հիվանդների բուժում, բայց ոչ՝ ծանր հիվանդների և ծննդկանների:

Հին Եգիպտոսում ապագա քրմերը իրենց գործունեության ցանկացած ոլորտ ընտրելիս անպայման նախապատրաստական երկար ուսուցման կուրսեր էին անցնում: Նրանք պարտավոր էին գրագետ լինել և հաշվարկներ կատարել, ինչպես նաև մանրամասն ուսումնասիրել աստվածների անունները և մականունները, նրանց խորհրդանիշները, ծիսակարգերն ու աղոթքները: Ով հաղթահարում էր քննությունները, իրավունք էր ստանում սափրել գլխի և մարմնի մազերը՝ ի նշան ծիսական մաքրության, հագնել սպիտակ սանդալներ և անցնել մաքրման ընթացակարգը, որպեսզի տաճար մտներ որպես լիիրավ հոգևորական:

Միջագետքում սկզբնական շրջանում քրմական դաս ձևավորվել էր կուռքերին ճիշտ դիմելու անհրաժեշտությունից դրդված: Ժամանակի հետ քրմերի գործառույթն ընդարձակվեց և նրանք վերածվեցին «աստվածների ունեցվածքը» տնօրինողների: Միջագետքում ևս քրմերն հիմնականում կատարում էին զոհաբերություններ, տարբեր ծիսակատարություններ, գուշակություններ, կանխատեսումներ և չար հոգիների արտաքսում, նրանք աստղագիտության, մաթեմատիկայի և երաժշտության գիտակներ էին, զբաղվում էին նաև առևտրով, վաշխառությամբ: Նրանց դիրքն այնքան էր բարձրացել հասարակության մեջ, որ փաստաթղթերը թվագրվում էին քրմերի իշխանության գալու տարով: Տղամարդ քրմերի կողքին գործում էին նաև քրմուհիներ, որոնք ևս ունեին իրենց աստիճանակարգը: Քրմուհիներ կային, որոնք զրկված էին զավակներ ունենալու իրավունքից, սակայն որդեգրման հնարավորության կար: Իսկ քրմապետուհին աղքատ ծնողներից տաճարների համար երեխաներ գնելու իրավունք ուներ: Սարգոնի մասին ավանդազրույցներում հիշատակվում է, որ քրմուհին նրան թաքուն լույս աշխարհ բերելով, հանձնել է գետի հոսանքին: Երբեմն քրմուհիները համարձակվել են հաճախել անգամ գիհետներ, ինչի համար հատուցել են իրենց կյանքով: Ի տարբերություն սովորական կանանց, նրանք օժտված էին նաև ժառանգություն ստանալու իրավունքով:

Ուշագրավ է, որ Կապադովկիայում հասարակությունը առավել հնազանդ էր քրմին, քան թագավորին: Ընդհանրապես, թագավորից հետո քուրմը երկրորդ անձնավորությունն էր: Թագավորներն ու քրմերը երբեմն նույն տոհմիհն էին պատկանում:

Հին Իրանում յուրաքանչյուր քուրմ պետք է գիտենար նաև զոհաբերվող կենդանու մարմնի մասերը տիեզերքի հետ նույնականացնելու կանոնները:

Հայաստանում ևս քրմերը սերում էին թագավորական տոհմից, նույնիսկ իրենք թագավորներն էին միաժամանակ քրմապետ: Հայաստանում քրմերի հեղինակության, տնտեսական հզորության ու քաղաքական ազդեցության աճը սկսեց հասնել թագավորական իշխանության համար վտանգավոր չափերի: Թագավորները շահագրգռված լինելով վայելելու քրմության օժանդակությունը, առատ նվիրատվություններ էին կատարում տաճարներին: Ինչպես Արևելքի երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, քրմության ձեռքին է եղել դատական իշխանությունը, քրմությունն ունեցել է զինվորական ջոկատներ, մասնակցել է արտաքին և միջպետական հարաբերություններին:

PETROSYAN Lusine S. (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: vahe1996@mail.ru

DISCUSSIONS ON THE PRIESTLY INSTITUTIONS OF ANCIENT ARMENIA AND WEST ASIA

In the Ancient world, priests estate was one of the most important social estate. It was united around temples and played a huge role in the socio-political and economic life of the country. In the countries of the Ancient East and the Hellenistic world, as well as in Armenia, all gods had temples dedicated to them. The priests who served in these temples - servants of the gods and intermediaries between people and gods - owned cultivated lands, slaves, and in addition to ideological activities were also engaged in crafts and trade.

In ancient Greece, priests were exclusively representatives of noble families. Their functions were to offer sacrifices to the gods, pray for the community, and take care of the purity of the sacrificed animals. They wore white robes, white sandals, white and red headdresses, and had long hair. There were priests as well as priestesses. The temple of Asclepius treated the sick, but did not admit the seriously ill or women in labor.

In Ancient Egypt, future priests, choosing the field of their activity, necessarily underwent long preparatory courses. They had to master writing and counting, as well as to study all the details related to the assemblies - from their names, epithets and symbols to all the rites and prayers. Those who passed the tests were allowed to shave their head and body hair as a sign of ritual purity, wear white sandals, and undergo a purification procedure to enter the temple as a full-fledged cleric.

In Mesopotamia, the estate of the priests was initially formed out of the need to ensure correct worship. Over time, the priests functions expanded and they began to manage the “property of the gods”. The priests in Mesopotamia performed sacrifices, various rituals, divination, fortune-telling, exorcism of evil spirits, were engaged in trade and usury. They also mastered sacred knowledge in astronomy, mathematics and music. Their position in society was so high that documents date from the beginning of the priest's reign. Along with male priests there were also priestesses who had their own hierarchy.

For some, childbearing was forbidden, but adoption was allowed. The high priestess could buy children from the poor for the temple. In the tales of Sargon it is mentioned that the priestess secretly gave birth to him and gave the baby to the current of the river. Sometimes priestesses dared to visit even drinking establishments, for which they paid with their lives. Unlike ordinary women, priestesses could claim inheritance.

It is noteworthy that in Cappadocia society obeyed the priest more than the king. In general, the priest was the second most important figure after the king. Sometimes kings and priests came from the same family.

In ancient Iran, every priest was also required to know the rules for identifying the parts of the sacrificial animal’s body with elements of the cosmos.

In Armenia, the priests also came from the royal family, and sometimes the kings themselves were High Priests. The growth of the authority, economic power and political influence of the priesthood in Armenia eventually reached such a degree that it began to

pose a threat to royal power. In an effort to gain the support of the priesthood, the kings generously gave gifts to the temples. As in the Eastern countries, so in Armenia, the priests had judicial power, had their own armed forces and participated in foreign and interstate policy.

ПЕТРОСЯН Лусине С. (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: vahe1996@mail.ru

ОБСУЖДЕНИЯ О ЖРЕЧЕСКИХ ИНСТИТУТАХ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ И ПЕРЕДНЕЙ АЗИИ

В древнем мире одним из важнейших сословий общества было жречество. Оно было объединено вокруг храмов и играло огромную роль в общественно-политической и экономической жизни страны. Как в странах Древнего Востока и эллинистического мира, так и в Армении все боги имели посвящённые им храмы. Жрецы, служившие в этих храмах — слуги богов и посредники между людьми и богами — владели культивированными землями, рабами, а помимо идеологической деятельности занимались также ремёслами и торговлей.

В Древней Греции жрецы были исключительно представителями знатных родов. Их функциями были принесение жертв богам, молитвы за общество, забота о чистоте жертвоприношенных животных. Они носили белые одежды, белые сандалии, бело-красные головные уборы и имели длинные волосы. Были как жрецы, так и жрицы. В храме Асклепия занимались лечением больных, но не принимали тяжело больных и рожениц.

В Древнем Египте будущие жрецы, выбирая сферу своей деятельности, обязательно проходили длительные подготовительные курсы. Им нужно было освоить письмо и счет, а также изучить все детали, связанные с богами – от их имен, эпитетов и символов до всех обрядов и молитв. Преодолевший испытания получал право обрить волосы на голове и теле в знак обрядовой чистоты, надеть белые сандалии и пройти процедуру очищения, чтобы войти в храм как полноправное духовное лицо.

В Месопотамии жреческое сословие изначально формировалось в результате необходимости слежения за правильностью отправления культа. Со временем функции жрецов расширились, и они стали управлять "имуществом богов". Жрецы в Месопотамии совершали жертвоприношения, различные ритуалы, гадания, предсказания, изгнание злых духов, занимались торговлей и ростовщичеством. Они также овладевали сакральными знаниями в области астрономии, математики и музыки. Их положение в обществе было настолько высоким, что документы датировались началом правления жреца. Наряду с мужчинами-жрецами были и жрицы, имевшие свою иерархию. Для некоторых из них рождение детей было под запретом, однако, было возможность усыновления. Верховная жрица могла покупать у бед-

няков детей для храма. В сказаниях о Саргоне упоминается, что жрица, тайно родив его, отдала младенца течению реки. Иногда жрицы осмеливались посещать даже питейные заведения, за что расплачивались жизнью. В отличие от простых женщин, жрицы могли претендовать на наследство.

Примечательно, что в Каппадокии общество повиновалось жрецу больше, чем царю. В целом, жрец был второй по значимости фигурой после царя. Иногда цари и жрецы происходили из одного рода.

В Древнем Иране каждый жрец должен был знать еще и правила отождествления частей жертвы и космоса.

В Армении жрецы также происходили из царского рода, а порой сами цари были Верховными жрецами. Рост авторитета, экономической мощи и политического влияния жречества в Армении со временем достиг такой степени, что начал представлять угрозу царской власти. Стремясь заручиться поддержкой жречества, цари щедро преподнесли дары храмам. Как в странах Востока, так и в Армении, жрецы обладали судебной властью, имели собственные вооружённые отряды и участвовали во внешней и межгосударственной политике.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Սարգիս (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ vahe1996@mail.ru

ԵՐԿՈՒ ՊԱԿՏՅՈՒԻԿԵՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԻ ՀԱՂՈՐԴՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ Պակտյուիկա (Πακτυΐκη) անվանումով հիշատակվում են երկու տարբեր երկրներ: Դրանցից մեկը գտնվում էր Աքեմենյանների տերության ծայր արևելյան սահմանագլխին, իսկ մյուսը՝ Հայկական լեռնաշխարհում՝ XIII սատրապության կազմում: Արևելյան Պակտյուիկան նախկինում գտնվել էր հյուսիս-հնդկական Գանդհարա պետության կազմի մեջ, ապա դարձել Աքեմենյան տերության մաս: Հետագայում այն գտնվել է Սելևկյանների, իսկ հետո՝ հույն-բակտրիական թագավորության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանում ընթացել էր Պակտյուիկայի բնակչության բակտրիացումը (իրանացումը), ինչի հետևանքով Պակտյուիկա և Բակտրիա երկրանունները հաճախ շփոթվել են: Այս նույնացումներն իրենց արտացոլումն են գտել նաև հունա-հռոմեական մատենագրության մեջ: Հայկական լեռնաշխարհի Պակտյուիկեի համարժեքը նրանց աշխատություններում համարվում է Բակտրիան:

Արևելքում տարածված Պակտյուիկա երկրանունը հին հնդկական ծագում ունի և, ամենայն հավանականությամբ, բխում է սանսկրիտի pakthā՛ բառից, որն ունի «հինգ» իմաստը: Ենթադրելի է, որ հին հնդիկները այդպես են անվանել այն հինգ ցեղերի միությունը, որը ժամանակին կազմել է Գանդհարայի մի մասը: Նկատելի է, որ նույն վայրերում՝ ներառյալ Բակտրիան, հետագայում հինգ յուեչժիական ցեղերի հիման վրա ձևավորվել է Քուշանների հինգ իշխանություններից բաղկացած թագավորությունը:

Մովսես Խորենացին, հիմնվելով հունալեզու աղբյուրների վրա, Զարավանդ (Զարուանդ) գավառը՝ պատմական Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում ընկալել է որպես Բակտրիայի հարևան: Սակայն այս Բակտրիան չի կարող նույնացվել Մարաստանի (կամ, ընդհանրապես, Իրանի) հետ, քանի որ «Զարավանդ» (< հին հայ. *z-harav-and) անվանումը նշանակում է «հարավային երկիր», իսկ համանուն ուրարտական տեղանուն Zaranda-ն և Զարավանդը գտնվել են Ուրմիա լճի ավազանում՝ Մարաստանի հյուսիսում: Ուստի, «հարավ» նշանակությունը պետք է դիտել Հայկական լեռնաշխարհից տրված լինելու, հյուսիսից հարավ ընկալման համատեքստում: Իսկ այդտեղ նախաաքեմենյան շրջանում գտնվել է Ուրարտու պետությունը, այսինքն՝ հայկական Պակտյուիկան, ոչ թե արևելյան Բակտրիան:

Ուրարտու պետությունը ձևավորվել է մ.թ.ա. IX դարի առաջին կեսին՝ նաիրյան ցեղերի ռազմական միության հիման վրա: Ուրարտական թագավորների տիտղոսներում հիշատակվում են երեք նաիրյան երկրամասեր՝ Շուբրա, Բիայնա և Տուշպա: Այս երկրամասերն են կազմել Ուրարտուի՝ ի սկզբանե դաշնային կառուցվածք ունեցած պետության հիմքը: «Ուրարտու» անվանումը (Ur-arṭu) կազմված է հին հայ. ուրանալ բառի արմատից, որը ծագում է հնդեվրոպական *ōr- (<*or- խոսել, կանչել հիմքից): Նույն արմատը նկատվում է հուն. αρα «աղոթք, աղաչանք», «անեծք», լատ. ōrō/orare («աղաչել, խոսել») բառերում: Ur-arṭu-ի երկրորդ բաղադրիչը՝ -arṭ- հավանաբար կապված է արևի աստծու՝ Արեգակի և նրա արդարության խորհուրդն ընդգծող արդար (արդ-ար <art-) բառի հետ: Ուստի, Ur-arṭu անվանումը կարելի է հասկանալ որպես «արդար կարգ» կամ «սրբազան դաշինք»:

Եթե Պակտյուիկան նույնական է Ուրարտուի հետ, ապա հնարավոր է, որ այդ անվանումը ևս մեկնաբանվի որպես «սրբազան դաշինք»: Մեր դիտարկմամբ Պակտյուիկա/Πακτυῖκη տեղանունը տեղական (հայկական) ծագում չունի, այլ գալիս է Փոքր Ասիայի լիդիական մշակույթից: Այն, հավանաբար, Ուրարտու անվան իմաստային ազատ թարգմանությունն է: Լիդիայում հայտնի են նման արմատով հատուկ անուններ՝ ինչպես անձնանուն Պակտյուես-ը (Πακτυες), այնպես էլ գետանուն Պակտոլոս-ը (Πακτολος): pakt- հ.-ե. արմատը, թերևս, էտրուսկերենի միջնորդությամբ անցել է նաև լատիներեն, ուր բաղարկությամբ ձևավորվել են pactio («պայմանագիր») և pactum («համաձայնություն») բառերը: Էտրուսկները լինելով զարգացած մշակույթի կրողներ, զգալի ազդեցություն են գործել հռոմեացիների վրա: Ըստ Հերոդոտոսի, էտրուսկները եկել են Լիդիայից՝ որպես Տյուրեններ (Τυρρηνοί/Τυρσηνοί): Իսկ բուն լիդիացիները մ.թ.ա. VI դ. սկզբին հասել էին մինչև Ալիս/Հալիս գետը, որի այս կողմում գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհը՝ ներառյալ բուն Արմենիա/Արմինան և նրան միաձուլված՝ Հերոդոտոսի Պակտյուիկան՝ նախկին Ուրարտուն/Ուրաշտուն:

PETROSYAN Sargis (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: vahe1996@mail.ru

ABOUT HERODOTUS' REPORTS OF THE TWO PACTUICAS

In Herodotus' "History" two different countries are mentioned under the name Pactuica (Πακτυΐκη). One is located on the eastern edge of the vast Achaemenid Empire, and the other is grouped with Armenia (or the Armenians) in the XIII satrapies. The eastern region of Pactuica was once part of North Indian country of Gandhara, but was later incorporated into the Achaemenid Empire. After that, it came under the rule of the Selevkid and later the Greco-Bactrian kings. Then the Iranization (Bactrization) of the population of Pactuica occurred. As a result, the choronym of Pactuica began to merge with that of Bactria/Bactriana. This confusion was spread by the ancient Greeks and later by Greco-Roman historians, effecting the Armenian Pactuica as well.

As for the choronym of Pactuica in the East, among Indian-speaking and Iranian-speaking peoples, it has ancient Indian origins. It derives from the Sanskrit word pakthā́, meaning "five". The ancient Indians probably used this term to refer to the union of five Pactuya tribes, which were once part of the Indian state of Gandhara: it is interesting that in the same places, including Bactria, the Kushan kingdom was later created by five Yuezhi-Kushan tribes.

Movses Khorenatsi, based on Greek sources, considered Zaruand/Zaravand (in the south-east of historical Armenia) to be a neighboring region of Bactria. But this "Bactria" cannot be Media, (or, more widely, Iran), as the toponym Zaravand (<ancient Armenian *z-harav-and) means "southern country" or "country in the south". The point is that Zaravand and its eponymous Urartian cuneiform Zaranda were located in the basin of Lake Urmia, i.e. not in the south, but in the north of Media (and, of course, the whole of Iran). So, the "southern country" Zaravand received its name not from its southern location, but from the north, i.e. from the Armenian Highland. In pre-Achaemenid times there was the country of Urartu, i.e. Armenian Pactuica, not Bactria.

The Urartian state emerged in the first half of the IX century BC on the basis of a military alliance of Nairian tribes. Only three Nairian countries are mentioned in the titulature of Urartian kings - Shura, Biayna and Tushpa (cf. the city of Tushpa//Tushpian city). These Nairian countries were the founders of the originally federated state of Urartu. Its name exactly reflects this structure of unified state. The first component of the Urarṭu choronym (<*ur-arṭu) shares its origin with Armenian word uranal "to give up, to renounce" (ritual, ceremonial word), which comes from the I.-E. *ōr- (<*or- "to speak, call, summon", etc.). This Indo-European root also appears in the Greek word αρα "prayer, supplication", "cursed" and the Latin ōrō/orare ("to ask, to speak", etc.).

The name *Ur-arṭu, in its second component, is based on the epithet of the sun arṭ- the most ancient solar god of the Armenians. Let us recall that in Armenian mythology, the bearer of social order, and order in general, is the sun god Aregakn ardar: the epithet ardar

<ard-ar, where -ar is a suffix, and ard-//*arṭ- <I.-E. *art-. Thus the name of the Urartian state Ur-arṭu means “Sacred Order”, i.e., “Sacred Treaty”, “Sacred Union”.

If the countries of Pactuica and Urartu are identical, than the name Pactuica like the choronym Urarṭu may also mean “Sacred Treaty” or something similar. In our opinion, choronym Pactuica/Πακτυῖκη is not of local (Armenian) origin, but is an Asia Minor-Lydian free translation of the name Urarṭu. Probably, already in Lydian it meant “agreement, treaty”, since it is based on the root paḱt- (<*paḱ-t) of Indo-European origin. This is evident in such Lydian names as the onthroponym Pactues/Πακτυες and the potamonym Paktolos/Πακτολος in primordial Lydia (in western Asia Minor). It is likely that the root *pakt- entered Latin through the Etruscan language, where it was merged with similar native words. As a result, such Latin words as pactio “contract, agreement, condition” and pactum “agreement, contract, condition” appeared. It must be kept in mind that originally the more cultured Etruscans were influenced by the Romans, who appropriated many features of Etruscan culture. It is also known that certain features of Etruscan culture are similar to the culture of ancient Asia Minor. The ancestors of the Etruscans - Τυρρρηνοί/Τυρσηνοί (in Greek), Etrusci/Tusci (in Latin) - emigrated from there (according to Herdotus, it was from Lydia). In the early VI century B.C. the Lydians reached the river Halys/Alys, beyond which lay the Armenian Highlands. This region included not only the original Armenia (Armina<*Arme/Armi), but also Pactuica, the successor of the once mighty state of Pactuica/Urartu.

ПЕТРОСЯН Саргис (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: vahe1996@mail.ru

К СООБЩЕНИЯМ ГЕРОДОТА О ДВУХ ПАКТЮИКАХ

В “Истории” Геродота упоминаются две различные страны под названиями Пактюика (Πακτυῖκη). Одна из них упомянута на восточной окраине обширной Ахеменидской державы, а другой вместе с Арменией (или армянами) в XIII сатрапии. Восточная страна Пактюика когда-то находилась в составе североиндийской страны Гандхара, но потом была включена в состав Ахеменидской державы. После она была под господством Селевкидов, а потом Греко-Бактрийских царей. Тогда и происходила иранизация (бактризация) населения Пактюики. Вследствие чего хороним Пактюика начинали путать с хоронимом Бактрия/Бактриана. Эту путаницу древние греки, а затем греко-римские историографы распространяли также на армянскую Пактюику.

Что касается хоронима Пактюика на Востоке, среди индоязычных и ираноязычных народов, то она древнеиндийского происхождения. В ее основе лежит слово санскрита pakthā́ “пять”. Вероятно, древние индийцы так называли союз пяти пактюйских племен, который когда-то был в составе индийского государства Гандхара (интересно, что в этих же местах, включая Бактрию, позже со стороны пяти юэчжийских-кушанских племен было создано Кушанское царство).

Мовсес Хоренаци, следуя своим грекоязычним источникам, считал Заруанд/Зараванд (на юго-востоке исторической Армени) соседней с Бактрией областью. Но эта “Бактрия” не может быть Мидия, (или, шире - Иран), так как топоним Зараванд (<др. арм. *z-harav-and) означает “страна юга, страна на юге”. Дело в том, что Зараванд и ее одноименная урарт. клинописная Zaranda находились в бассейне Урмийского озера, т. е. не на юге, а на севере Мидии (и, разумеется, всего Ирана). Значит, “южная страна” Зараванд свое имя получила не с юга, а с севера, то есть со стороны Армянского нагорья. В доахеменидское время там находилась страна Урарту, т. е. армянская Пактюика, а не Бактрия.

Урартское государство возникло в I половине IX в до н. э. на основе военного союза Наирийских племен. В титулатуре царей Урарту упомянуты только три наирийские страны-Шура, Биайна и Тушпа (ср. город Тушпа//Тушпинский город). Упомянутые наирийские страны и являлись основателями первоначально федеративного государства Урарту. Название его отражает именно такое устройство собственного государства. Первый компонент хоронима Urarṭu (<*ur-arṭu) одного происхождения с корнем др. армянского слова уранал “отступаться, отрекаться” (ритуальное, обрядовое слово), который происходит из и.-е. *ōr- (<*or- “говорить, звать, призывать” и т. д.). Этот индоевропейский корень наличествует также в словах греческого языка αρα “молитва, мольба”, “проклятые”, латинского языка ōrō/orare (“просить, говорить”) и т. пр. В основе названия *Ur-arṭu в виде его второго компонента лежит эпитет солнца arṭ- древнейшего солнечного бога армян. Вспомним, что в армянской мифологии носителем социального порядка, и порядка вообще, это бог солнца Арегакн ардар: эпитет ардар < ард-ар, где -ар суффикс, а ard-//*arṭ- < и.-е. *art-. Таким образом, название Урартского государства Ur-arṭu означает “Священный порядок”, т. е. “Священный договор”, “Священный союз”.

Если страны Пактюика и Урарту тождественны, то возможно, что Пактюика подобно хорониму Урарту также означает “Священный договор” или вроде того. По нашему мнению, хороним Пактюика/Πακτυΐκη ни местного (армянского) происхождения, а малоазийско-лидийского. Он является свободным переводом названию Урарту. Наверно, уже в лидийском он означал “согласованность, договор”, т. к. в его основе лежит корень pak′t- (<*pak′-t) индоевропейского происхождения. Он проявляется в таких лидийских именах как онтропоним Пактюес/Πακτυες и потамоним Пактолос//Πακτολος в исконной Лидии (на западе Малой Азии). Вероятно, что корень *pakt- через этрусский язык проник в латинский, где был контаминирован со словами этого языка. В результате появились такие латинские слова, как pactio “договор, соглашение, условие” и pactum “соглашение, договор, условие”. Следует иметь в виду, что этруски, обладавшие более развитой культурой, оказывали влияние на римлян, которые присвоили многие черты этрусской культуры. Известно также, что определенные черты этрусской культуры сходны с культурой древней Малой Азии. Оттуда (по Геродоту, именно из Лидии) эмигрировали предки этрусков- Τυρρηνοί/Τυρσηνοί (по греч.), Etrusci/Tusci (по латин.). А лидийцы в начале VI в до н. э. достигли реки Алюс/Галис, за которой начиналась Армянское нагорье. Здесь находились не только исконная Армения (Армина<*Arme/Armi), но и Пактюика - наследник некогда могучего государства Пактюика/Урарту.

ՊՈՂՈՍՅԱՆ (ԽԱՉԲԱԿՅԱՆ) Գագիկ (Հայաստան)
«Տարածաշրջան և աշխարհ» գիտավերլուծական հանդես
էլ. հասցե՝ gagikp@mail.ru

ԺԵ ԴԱՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ «ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱՂՄՈՂԻ» ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Նուռնուսի եկեղեցու ճակատային պատի մուտքից ձախ երկրորդ քարաշարքում գտնվող խաչապատկերի վերեւում՝ երրորդ քարաշարքում փորագրած փակագիրը միանշանակ վերծանվում է որպես Աստվածատուր: Հայկական վիմագրերում փակագիրը հանդես է գալիս V-VI դարերից, իսկ ձեռագիր մատյաններում՝ XII դարից: Ինչ՞ կարելի է ասել դրանից ավել: Կարծես թե ոչինչ: Սակայն պարզվում է, որ նույնատիպ փակագիր փորագրվել է մի քանի տեղ: Առայժմ այն հայտնաբերվել է ևս երկու տեղ՝ Կարենիսի եւ Գետարգելի վանքերում:

Եթե Կարենիսի վանքը գտնվում է Նուռնուս բնակավայրի հարևանությամբ՝ մոտ 4 կմ դեպի հյուսիս, Հրազդան գետի հոսանքով վերեւ՝ նույն կիրճում, ապա Գետարգելի վանքը գտնվում է Նուռնուսից մոտ 13,5 կմ հարավ, Հրազդանի կիրճից 3 կմ հեռավորությամբ:

Կարենիսի վանքի փակագիրը հայտնաբերվել է երկհարկ դամբարան-եկեղեցու վերին հարկի՝ այսինքն եկեղեցու, հյուսիսային պատին ներսից:

Գետարգելի վանքի փակագիրը հայտնաբերվել է ԺԳ դարի երկհարկ եկեղեցի-զանգակատան հյուսիսային պատին, արտաքուստ:

Երբ Նուռնուսի փակագրից հետո հայտնաբերվեց Գետարգելի փակագիրը, հեղինակը հաշվի առնելով, որ վիմագրերում առավել շատ են փակագրված անձնանունները, ենթադրում էր, որ վերոհիշյալ ԺԳ դարի եկեղեցիներն ստացել են նվիրատվություններ նույն մեկենասից, որի անունն էր, հավանաբար՝ ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ, ինչը լրացուցիչ ուսումնասիրությունների տեղիք էր տալիս: Այս Աստվածատուրին, ամենայն հավանականությամբ կարելի էր նույնացնել ոմն Ծատուր իշխանի հետ, որը նույն ժամանակահատվածում աշխույժ գործունեություն էր ծավալել Բջնիում: Ինքը Բջնիում և մոտակայքում գրված հիշատակարաններում հիշվում էր իբրև «նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բջնո»:

Սակայն Կարենիսի փակագիրը հայտնաբերելուց հետո ավելի հավանական դարձավ փակագիրը վերագրել եկեղեցիների պատերին նվիրատվական խաչապատկերներ փորագրող վարպետին: Բանն այն է, որ բոլոր երեք եկեղեցիներում փակագիրը գտնվում է նվիրատվական խաչապատկերների կողքին: Ավելին, Կարենիսում եւ Գետարգելում հայտնաբերված փակագրերի կողքին առաջին դեպքում փորագրված է՝ ԿՄՂ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ԿԶՄՂ, ինչը կարդացվում է որպես Կ[Ա]ԶՄ[Ո]Ղ: Ցավոք, Նուռնուսում փակագրի աջակողմյան քարը բացակայում է:

Ի դեպ, Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով՝ Գետարգելի փակագիրը վերաբերում է ԺԷ դարին: Սակայն մեր համոզմամբ այս դրույթն անհիմն է: Ի ապացույց մեր կարծիքի ասենք, որ Առինջ գյուղի պատմական գերեզմանոցում կա երկու թվակիր արձանագիր խաչքար, որոնք կերտված են 1424 եւ 1455 թթ. Աստվածատուր վարպետի կողմից:

Այն, որ Առինջի խաչքարերի կերտողն ու վերընշված եկեղեցիների պատերի խաչապատկերներ կերտողն նույն Աստվածատուրն է, վկայում է 1455 թ. խաչքարի և Նուռնուսի ու Կարենիսի խաչերի ոճական նմանությունը, հատկապես հորիզոնական խաչաթևերի մեջ տեղադրված յուրահատուկ կետերը:

Քանի որ առաջին խաչքարի կապգրերով գրված արձանագրության մեջ հիշատակվում են նաև կազմող Աստվածատուրի ծնողները՝ ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ Խ[Ա]ՉՍ Ի ԲԱՐԷԽԱԻՍՈՒ/ԹԻ[ԻՆ] ԽՈՑԱԴԵՂԻՆ: Կ[Ա]ՉՄ[Ո]Ղ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱՏՈՒՐ ԵՒ ԾՆՈՂՍՆ ԻՒՐ / ՅԻԾ[Ե]Ց[Է]Ք, ԹՎ. ՊՀԳ (1424), կարելի է ենթադրել, որ Աստվածատուրն առնջեցի էր:

POGHOSYAN (KHAGHBAKYAN) Gagik (Armenia)
«Region and the world» scientific-analytical journal
e-mail: gagikp@mail.ru

IN THE FOOTSTEPS OF THE NEWLY DISCOVERED 15TH CENTURY CARVER "COMPILER ASTVATSATUR"

In the village of Nurnus, on the facade wall of the church to the left of the entrance above the cross-shaped image, there is an inscription with a cryptogram, which is clearly deciphered as Astvatsatur.

The first Armenian cryptograms date back to the 5th-6th centuries, and are found in manuscripts from the 12th century. What else can be said? It seems to be nothing. However, it turns out that the cryptogram from Nurnus was carved in several places. So far, it has been discovered in two places: in the Karenis and Getargel monasteries.

If the Karenis monastery is located in the vicinity of the Nurnus settlement, about 4 km to the north, upstream of the Hrazdan River, in the same gorge, then the Getargel monastery is located about 13.5 km to the south of Nurnus, 3 km from the Hrazdan gorge.

The cryptogram of the Karenis monastery was discovered on the upper floor of a two-story burial church, that is, on the northern wall of the church from the inside. The Getargel Monastery cryptogram was discovered on the northern wall of a two-story church-bell tower from the 13th century from the outside.

When, after the discovery of the second cryptogram in Getargel, the author assumed that the above-mentioned 13th-century churches had received donations from the same donor, whose name was ASTVATSATUR. This assumption gave rise to additional research. It turned out that Astvatsatur could most likely be identified with a certain prince Tsatur, who was active in the Bjni monastery during the same period. He is mentioned in the chronicles written in Bjni and nearby as "the prince, overseer and leader of the city of Bjno".

However, after the discovery of the third cryptogram in Karenis, it was more likely to assume that this was the name of the carver of the sacrificial crosses on the walls of the churches. The fact is that in all three churches the cryptogram is located next to the sacrificial crosses. Moreover, in the first case, next to the cryptograms found in Karenis and Getargel, the

inscription is carved: KMH, and in the second case KZMH, which is read as K[A]ZM[O]H. Unfortunately, in Nurnus, the stone on the right side of the inscription is missing.

By the way, according to S. Barkhudaryan, the Getargel inscription dates back to the 17th century. However, in our opinion, this statement is unfounded. We can firmly assume that in the historical cemetery of the village of Arinj there are two dated khachkars with inscriptions that were made in 1424 and 1455 by varpet Astvatsatur.

The fact that the creator of the khachkars in Arinj and the creator of the crosses on the walls of the above-mentioned churches is the same Astvatsatur is evidenced by the fact that in 1455 the stylistic similarity of the khachkar and the sacrificial crosses of Nurnus and Karenis, especially the unique dots placed in the horizontal wings of the crosses.

Since the inscription on the khachkar of 1424 mentions the parents of the carver Astvatsatur, it is logical to assume that he was from Arinj.

ПОГОСЯН (ХАХБАКЯН) Гагик (Армения)
«Регион и мир» научно-аналитический журнал
e-mail: gagikp@mail.ru

ПО СЛЕДАМ НОВОНАЙДЕННОГО РЕЗЧИКА XV В. «СОСТАВИТЕЛЯ АСТВАЦАТУРА»

В селении Нурнус, на фасадной стене церкви слева от входа над крестообразным изображением имеется надпись с криптограммой, которая однозначно расшифровывается как Аствацатур.

Первые армянские криптограммы датируются V-VI вв., а в рукописях встречаются с XII в. Что еще можно сказать? Вроде бы ничего. Однако оказывается, что криптограмма из Нурнуса была высечена в нескольких местах. Пока что она обнаружена в двух местах: в монастырях Каренис и Гетаргел.

Если монастырь Каренис находится в окрестностях поселения Нурнус, примерно в 4 км к северу, выше по течению реки Раздан, в том же ущелье, то монастырь Гетаргел находится примерно в 13,5 км к югу от Нурнуса, в 3 км от ущелья Раздан.

Криптограмма монастыря Каренис была обнаружена на верхнем этаже двухэтажной церкви-усыпальницы, то есть на северной стене церкви изнутри.

Криптограмма монастыря Гетаргел была обнаружена на северной стене двухэтажной церкви-колокольни XIII века снаружи.

Когда после обнаружения второй криптограммы в Гетаргеле, автор предположил, что вышеупомянутые церкви XIII века получили пожертвования от одного и того же дарителя, имя которого было АСТВАЦАТУР. Это предположение дало повод для дополнительных исследований. Выяснилось, что Аствацатур, скорее всего, может быть отождествлен с неким князем Цатуром, который действовал в монастыре Бжни в тот же период. Он упоминается в летописях, написанных в Бжни и поблизости как «князь, смотритель и предводитель города Бжно».

Однако после обнаружения третьей криптограммы в Каренисе, более вероятно было предположить, что это имя резчика жертвенных крестов на стенах церквей. Дело

в том, что во всех трех церквях криптограмма расположена рядом с жертвенными крестами. Причем в первом случае рядом с криптограммами, обнаруженными в Каренисе и Гетаргеле, высечена надпись: КМХ, а во втором случае КЗМХ, что читается как К[А]ЗМ[О]Х. К сожалению, в Нурнусе камень с правой стороны надписи отсутствует. Кстати, по мнению С. Бархударяна, надпись Гетаргела относится к XVII веку. Однако, по нашему мнению, это утверждение необоснованно. В доказательство нашего мнения скажем, что на историческом кладбище села Ариндж имеются два датированных хачкара с надписями, которые были сделаны в 1424 и 1455 годах варпетом Аствацатуром.

Тот факт, что создатель хачкаров в Ариндже и создатель крестов на стенах вышеупомянутых церквей является одним и тем же Аствацатуром, свидетельствует то, что в 1455 году стилистическое сходство хачкара и жертвенных крестов Нурнуса и Карениса, особенно уникальные точки, размещенные в горизонтальных крыльях крестов.

Так как в надписи на хачкаре 1424 г., упоминаются родители резчика Аствацатура, то логично предположить, что он был родом из Аринджа.

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Վերա (Հայաստան)
«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ verasahakyan@gmail.com

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1894–1896 ԹԹ.)՝ ԽՐԻՄՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և Հայոց ցեղասպանության հետևանքով առաջացած աշխարհասփյուռ հայ գաղթականության թեման՝ մասնավորապես գաղթականների տեղավորման, ընդունման, կարիքների գնահատման և նոր ձևավորված գաղթավայրերի վերաբերյալ, պատմագրության մեջ ուսումնասիրությունների բավական լայն շրջանակ ունի: Սակայն երբ խոսքը վերաբերում է համիդյան կոտորածների ընթացքում Արևելյան Հայաստան գաղթածների խնդրին, կարելի է վստահաբար ասել, որ թեման գրեթե լուսաբանված չէ: Հատկապես քիչ ուսումնասիրված են գաղթականների տեղաբաշխման քաղաքականությունը, կարիքների գնահատումը, նոր միջավայրին հարմարվելու գործընթացը, ինչպես նաև Հայ Առաքելական եկեղեցու և աշխարհիկ ներկայացուցիչների միջնորդական դերակատարումը:

Վերջին տարիներին մեր ուսումնասիրությունը կենտրոնացած է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում՝ Մատե-

նադարանում պահվող Մկրտիչ Ա. Խրիմյան (1893–1907) կաթողիկոսի արխիվի համակողմանի ուսումնասիրման վրա: Սա չուսումնասիրված և նախկինում չհրապարակված, սկզբնաղբյուրային մեծ արժեք ունեցող ծավալուն արխիվային հավաքածու է, որն ընդգրկում է ավելի քան 8000 նամակ, գրված՝ 1893–1907 թվականներին:

Նամակների հեղինակները մեծամասամբ Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող հայերն են: Նամակագիրների թվում են տառաճանաչ քաղաքացիներ, քահանաներ, տանուտերեր, և ըստ ձեռագրաբանական քննության՝ «հատուկ նամակագիրներ», որոնք հանդես են եկել որպես միջնորդներ, և համագործակցելով Մայր Աթոռի հոգևորականության հետ, ստացել են թուղթ ու գրիչ, գրի առել նամակագրի թելադրած ուղերձը և հանձնել հասցեատիրոջը՝ Ամենայն հայոց հայրապետին:

Վավերագրերի ուսումնասիրությունը բացահայտում է բացառիկ մանրամասներ՝ վկայելով, թե որքան կանոնակարգված, հետևողական և նվիրված աշխատանք է իրականացվել Խրիմյան Հայրիկի և Էջմիածնի հոգևորականության կողմից: Գաղթականների ընդունման, ժամանակավոր կեցության ապահովման, տեղաբաշխման, կարիքների գնահատման, սոցիալական, հոգևոր և հոգեբանական աջակցության ոլորտները հստակ արձանագրված են նամակներում:

Խրիմյան Հայրիկին ուղղված նամակներում դիմողները նրան պատկերացնում են ոչ միայն որպես հոգևոր առաջնորդ, այլև որպես վերջին հույս, հաճախ վկայելով. *«Վերևում Աստված է, իսկ ներքևում՝ Դո՛ւ ես, Վեհափա՛ռ»*:

Նամակները արժեքավոր տեղեկություններ են փոխանցում եկեղեցու և աշխարհիկ կառույցների համագործակցության մեխանիզմների մասին՝ տեղաբաշխման, կարիքների գնահատման և սոցիալական աջակցության կազմակերպման համատեքստում:

Հիմնվելով այս առաջնային ու հավաստի աղբյուրների քննության վրա՝ զուգակցված տպագիր և արխիվային նյութերով, մեր զեկուցումը նպատակ ունի ներկայացնել 19-րդ դարի վերջին Արևելյան Հայաստան գաղթած հայ գաղթականների վերաբնակեցման ուղիները, նոր վայրերն ու պայմանները, ինչպես նաև ազգապահպանության այն հայեցակարգերը, որոնք մշակվել և իրականացվել են հայ հոգևոր դասի կողմից՝ քաղաքական ճգնաժամային պայմաններում:

Զեկուցման մեջ ներկայացվում են 1894–1896թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղի ունեցած վերաբնակեցման մի շարք դրվագներ՝ հիմնված Խրիմյանին ուղղված ավելի քան 100 նամակի վերլուծության վրա: Հատուկ ուշադրության են արժանանում տեղական համայնքների արձագանքները՝ գաղթականներին ընդունելու, կեցության, օրվա հաց կամ աշխատանք ապահովելու պատրաստակամության դրսևորումները:

Նամակներից շատերում հանդիպում ենք համայնքային միջնորդագրերի («Վկայագիր» վերնագրով փաստաթղթեր), որոնք համայնքների կողմից կազմված տեղեկագրեր են՝ ուղղված Սուրբ Էջմիածնին՝ հաստատելու տվյալ գաղթականի կարիքավոր լինելը և օգնություն տրամադրելու անհրաժեշտությունը: Այս վկայագրերը հաճախ կազմվում էին Ալեքսանդրապոլի տարբեր գյուղերի քահանաների, տանուտերերի, գրագետ ու հեղինակություն վայելող քաղաքացիների կողմից՝ կից ունենալով նաև մի քանի էջի հասնող ստորագրություններ ու քահանայական կնիքներ:

Ուսումնասիրությունը քննում է տարբեր գյուղական բնակավայրերի վերաբերմունքի շերտերը՝ պատրաստակամությունից մինչև գործնական աջակցություն, ինչպես նաև անդրադառնում գաղթականների ինտեգրման ընթացքին:

Ներկայացվող զեկուցումը պարունակում է արժեքավոր տեղեկություններ ոչ միայն գաղթականների նախկին բնակավայրերի, այլև նրանց նոր վերաբնակեցման վայրերի վերաբերյալ՝ ներառյալ բաշխվածության խնդիրները, ընտանիքների քանակը, գրագիտության մակարդակը, հարմարվողականությունը, աշխատունակությունը և այլ բազմաթիվ հարակից հարցեր:

SAHAKYAN Vera (Armenia)
"Matenadaran" Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts
e-mail: verasahakyan@gmail.com

CERTAIN ASPECTS OF REFUGEE RESETTLEMENT IN THE ALEXANDRAPOL DISTRICT (1894–1896): BASED ON LETTERS ADDRESSED TO CATHOLICOS KHRIMIAN

During the years of the First World War and in the aftermath of the Armenian Genocide, the topic of the global Armenian refugee crisis—particularly the issues of refugee resettlement, reception, assessment of needs, and the formation of new diasporic communities—has been the subject of extensive historical research. However, when it comes to the refugees who fled to Eastern Armenia during the Hamidian massacres, it can be stated with certainty that the topic has received very limited scholarly attention. In particular, the policies of refugee distribution, the assessment of needs, the adaptation to new environments, as well as the mediating role of the Armenian Apostolic Church and secular representatives remain largely unexplored.

In recent years, our research has focused on the comprehensive study of the archive of Catholicos Mkrtich Khrimian (1893–1907), preserved at the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran). This is a vast, previously unexamined and unpublished archival collection of exceptional primary-source value, comprising more than 8,000 letters written between 1893 and 1907.

The majority of these letters were written by Armenians living under Ottoman rule. Among the authors are literate villagers, priests, village headmen (***tanuter***), and—in some cases—so-called "professional letter writers" who have been identified through paleographic analysis as scribes acting as intermediaries. These scribes, in cooperation with the clergy of the Mother See of Holy Etchmiadzin, received writing materials and faithfully recorded the dictated messages, delivering the completed letters to their intended recipient: the Catholicos of All Armenians.

The study of these documents reveals exceptional details, demonstrating how structured, consistent, and dedicated the efforts of Khrimian Hayrik and the clergy of Etchmiadzin were in receiving, assisting, and assessing the needs of the refugees. The

letters provide insights into temporary housing arrangements, allocation policies, and the provision of social, spiritual, and psychological support.

In their letters, petitioners addressed Khrimian not only as a spiritual leader but as their final hope and true advocate, often affirming: *"Above is God, and below—You, Your Holiness."* These letters also offer valuable information about the mechanisms of cooperation between the Church and secular institutions in the context of refugee settlement, needs assessment, and the organisation of material assistance.

Based on the analysis of these primary and credible sources, supplemented by printed and archival materials, this paper aims to reconstruct the history of the resettlement of Armenian refugees who arrived in Eastern Armenia at the end of the nineteenth century. It explores their paths of migration, the conditions they faced in their new environments, and the concepts of national preservation formulated and implemented by the Armenian clergy—especially by the Catholicos of All Armenians—under conditions of political crisis and statelessness.

This report presents several episodes of refugee resettlement in the Alexandrapol district during the years 1894–1896, based on the analysis of more than 100 letters addressed to Catholicos Khrimian. Special attention is paid to the responses of local communities: their willingness to receive refugees, provide shelter, offer daily sustenance, or help secure employment.

Many of these letters include community-issued attestations (documents titled "Certificate" [*Vkayagir*], which were official statements addressed to Etchmiadzin to confirm a refugee's need and request assistance. These attestations were often prepared by priests, village headmen, and literate and respected members of the community, typically accompanied by multiple pages of signatures and ecclesiastical seals.

The study examines the layers of local attitudes across different villages—ranging from expressions of willingness to practical aid—and addresses the process of refugees' integration into local life.

The presented material provides valuable data not only about the refugees' places of origin but also about their new settlements in the Alexandrapol region, including issues of distribution, household size, literacy, adaptability, employability, and a range of related challenges.

СААКЯН Вера (Армения)
"Матенадаран" Научно-исследовательский институт древних рукописей имени Месропа Маштоца
e-mail: verasahakyan@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗМЕЩЕНИЯ БЕЖЕНЦЕВ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ (1894–1896 ГГ.) НА ОСНОВЕ ПИСЕМ, АДРЕСОВАННЫХ КАТОЛИКОСУ ХРИМЯНУ

В историографии достаточно широко изучена тема армянской диаспоры, возникшей в результате Первой мировой войны и Геноцида армян, особенно в аспекте размещения, приёма, оценки потребностей беженцев и формирования новых поселе-

ний. Однако в случае с армянами, переселившимися в Восточную Армению в период Хамидийских резней, можно с уверенностью утверждать, что эта тема практически не освещена. В частности, слабо изучены политика размещения, оценка потребностей, адаптация к новому окружению, а также посредническая роль Армянской Апостольской Церкви и светских представителей.

В последние годы наше исследование было сосредоточено на комплексном изучении архива католикоса Мкртича I Хримяна (1893–1907), хранящегося в Научно-исследовательском институте древних рукописей имени Месропа Маштоца — Матенадаране. Это обширный архивный фонд, представляющий собой неиспользованный и ранее не опубликованный первоисточник, включающий более 8000 писем, написанных в 1893–1907 годах.

Большинство авторов писем — армяне, находившиеся под властью Османской империи. Среди них — грамотные граждане, священники, деревенские старосты (***тануtер***), а также, по результатам палеографической экспертизы, так называемые «специальные писцы», действовавшие как посредники. Эти писцы, сотрудничая с духовенством Святого Эчмиадзина, получали бумагу и чернила, записывали продиктованные обращения и передавали готовые письма адресату — Всецарскому католикосу всех армян.

Анализ этих документов раскрывает уникальные подробности и свидетельствует о том, насколько организованной, последовательной и преданной была работа Хримяна Айрика и духовенства Эчмиадзина. В письмах подробно отражаются вопросы приёма беженцев, обеспечения временного проживания, размещения, оценки нужд, а также социальной, духовной и психологической поддержки.

В обращениях к Хримяну Айрику авторы писем представляли его не только как духовного лидера, но и как последнюю надежду. Часто они писали: «На небе — Бог, а на земле — Ты, Владыко».

Письма содержат ценные сведения о механизмах сотрудничества между церковными и светскими структурами — в контексте размещения, оценки потребностей и организации социальной поддержки.

Основываясь на этих первичных и достоверных источниках, в сочетании с печатными и архивными материалами, настоящее исследование ставит своей целью представить историю переселения армянских беженцев, прибывших в Восточную Армению в конце XIX века, новые места их проживания и условия жизни, а также концепции национального самосохранения, разработанные и реализованные армянским духовенством в условиях политического кризиса.

В докладе представлены отдельные эпизоды переселения беженцев в Александропольском уезде в 1894–1896 гг. — на основе анализа более чем 100 писем, адресованных католикосу Хримяну. Особое внимание уделено реакции местных сообществ: готовности принять беженцев, обеспечить жильём, питанием или работой.

Во многих письмах встречаются общинные ходатайства — документы под названием «Свидетельство» («Վկայագիր»), направленные в Эчмиадзин для подтверждения бедственного положения конкретного беженца и необходимости оказания помощи. Эти свидетельства составлялись священниками, старостами, грамотны-

ми и уважаемыми жителями деревень Александропольского уезда, часто с приложением нескольких страниц подписей и печатей.

Исследование выявляет различные уровни отношения сельских населённых пунктов к переселенцам—от проявленной готовности до конкретных шагов по оказанию помощи, а также рассматривает процесс включения беженцев в местную жизнь.

Доклад содержит ценные сведения как о прежних местах проживания беженцев, так и о новых местах их поселения в Александропольском уезде — включая вопросы распределения, численности семей, уровня грамотности, адаптации, трудоспособности и других важных аспектов.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Սուրեն (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ sargsyansuren@yandex.ru

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ ԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՄ

Ժամանակակից հարափոփոխ աշխարհում հասարակություններն ու դրանց սոցիալական կազմը արմատապես փոխվել են, հեշտ անցանելի են դարձել նաև դրանց միջև եղած սահմանազծերը: Նոր տեխնոլոգիաների և տնտեսվարման ձևերի փոփոխությունների արդյունքում մարդիկ շատ արագ հարստանում են, երբեմն էլ՝ սնանկանում: Նաև տևական ժամանակ է, որ աշխարհի զարգացած երկրներում պրոլետարներ և ընչազուրկ գյուղացիներ այլևս չկան: Փոխվել են նաև կուսակցությունների առջև ծառացած խնդիրները: Նրանք մեր օրերում հիմնականում հետապնդում են մեկ խնդիր՝ հասնել իշխանության: Գաղափարախոսական տարբերությունները և մարդկանց սոցիալական վիճակն այժմ այնքան էլ որոշիչ չեն դառնում և նույն կուսակցության մեջ հայտնվում են միանգամայն տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ: Այսինքն, մերօրյա կուսակցություններին ավելի բնորոշ են նույն նպատակի շուրջ համախմբված, թիմային շահերով առաջնորդվելու և իշխանության ձգտելու հատկանիշները:

XIX դարի վերջին ստեղծվեցին Արմենական, Հնչակյան և Դաշնակցություն կուսակցությունները: Չնայած իրենց ծրագրերում տեղ գտած ժամանակին մոդային գաղափարախոսական որոշ ձևակերպումներին, իրենց ավելի քան հարյուրամյա գործունեության ընթացքում, չնչին բացառություններով, նրանք ավելի շատ ազատագրական պայքարի ղեկավարություն, ազգապահպանություն և նմանատիպ այլ առաքելություններ են իրականացրել, քան դասական չափանիշներով՝ քաղաքական: Անկախության տարիներին այդ ավանդականների կողքին հիմնվեցին մի շարք նոր կուսակցու-

թյուններ, որոնց թիվն այսօր 80-ից ավելի է: Ժամանակի ընթացքում այս կամ այն կուսակցության պատմությանը նվիրված աշխատություններ մեզանում գրվել են: Սակայն դասականների հետ համեմատած դրանց առանձնահատուկ բնույթի, գործունեության, որդեգրած ծրագրերի ու նպատակների համեմատության մասին ընդհանրացնող ուսումնասիրություն ցարդ գրված չէ: Մեր զեկուցման մեջ ընդհանուր գծերով ներկայացրել ենք հարցի հիմնադրույթները և փորձել ենք պատասխանել մի շարք պարզաբանման կարիք ունեցող հարցերի:

SARGSYAN Suren (Armenia)
Institute of History of NAS RA
e-mail: sargsyansuren@yandex.ru

ARMENIAN PARTIES IN THE PAST AND PRESENT

In today's rapidly changing world, society and its social structure have undergone significant transformations and the boundaries between them become more easily crossed. This has been facilitated by new technologies and changes in farming practices, which have led to some people becoming rich very quickly and others going bankrupt. It has also been a long time since there are no proletarians and destitute peasants in the developed countries of the world. The problems faced by political parties have also changed. Currently, they mainly pursue one goal - to achieve power. Ideological differences and the social status of people are currently not crucial, and representatives of completely different strata of society find themselves in the same party. In other words, modern parties are more characterized by the features of cohesion around the same goal, guided by team interests and striving for power.

At the end of the 19th century, the parties "Armenakan", "Gnchakyan" and "Dashnaktsutyun" were founded. Despite some fashionable ideological formulations of the time that found a place in their programs, during their more than a century of activity, with rare exceptions, they carried out more missions in leading the liberation struggle, preserving the nation and similar tasks than political ones by classical standards. During the years of independence, along with these traditional parties, a number of new parties were founded, the number of which now exceeds 80. Over time, works were written devoted to the history of this or that party. However, in comparison with classical parties, a general study on their characteristics, activities, adopted programs and goals has not yet been written. This report presents the main provisions of the issue under study and attempts to answer a number of questions requiring clarification.

САРГСЯН Сурен (Армения)
Институт истории НАН РА
e-mail: sargsyansuren@yandex.ru

АРМЯНСКИЕ ПАРТИИ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

В современном меняющемся мире радикально изменились общества и их социальный состав, легко проходимыми стали границы между ними. В результате новых технологий и изменений в способах ведения хозяйства люди очень быстро богатеют, а иногда и разоряются. Прошло так же достаточно времени с тех пор, как в развитых странах мира нет пролетариев и обездоленных крестьян. Изменились и проблемы, с которыми сталкиваются политические партии. В настоящее время они в основном преследуют одну цель - добиться власти. Идеологические различия и социальное положение людей в настоящее время не имеют решающего значения и в одной и той же партии оказываются представители совершенно разных слоев общества.

То есть, сплоченность вокруг одной и той же цели, руководствующаяся командными интересами и стремящаяся к власти характеристика, более присущая современным партиям: другими словами, для современных партий более характерны черты сплоченности вокруг одной и той же цели, руководствоваться командными интересами и стремиться к власти.

В конце XIX века были созданы партии «Арменакан», «Гнчакян» и «Дашнакцутюн». Несмотря на некоторые модные в свое время идеологические формулировки, нашедшие место в их программах, за свою более чем столетнюю деятельность они, за редкими исключениями, выполняли больше миссий по руководству освободительной борьбой, сохранению нации и подобных задач, чем политических по классическим меркам. В годы независимости наряду с этими традиционными партиями был основан ряд новых партий, число которых сегодня превышает 80. Со временем были написаны труды, посвященные истории той или иной партии. Однако, по сравнению с классическими партиями, обобщающее исследование об их особенностях, деятельности, принятых программ и целей еще не написано. В докладе представляются основные положения исследуемого вопроса и сделана попытка ответить на ряд вопросов, требующих разъяснений.

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ Ստեփան (Հայաստան)
Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի Երևանի մասնաճյուղ
Ռուս-հայկական համալսարան
էլ. հասցե՝ stepan.stepanyants@mail.ru

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿԱՎԿԱՍՈՒՄ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հայրենական մեծ պատերազմին, Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, մասնակցել են նաև հայկական ազգային հրաձգային դիվիզիաները, այդ թվում՝ 89-րդ, 390-րդ, 408-րդ, 409-րդ, 261-րդ և 76-րդ դիվիզիաները: Դրանք բոլորը մասնակցել են Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանական և հարձակողական մարտերին, ինչպես նաև Ղրիմում պաշտպանական և ազատագրական մարտերին:

Կերչ-Թեոդոսիա դեսանտային գործողությանը մասնակցել է 390-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան՝ գնդապետ Ա. Վինոգրադովի, այնուհետև գնդապետ Սիմեոն Զաքյանի հրամանատարությամբ: Ծանր ու արյունալի մարտերում զոհվել է գնդապետ Ս. Զաքյանը: Կերչի մոտ մահացու վիրավորվել է 390-րդ դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Բաբայանը:

1941 թ. դեկտեմբերի մեջ Երևանում ձևավորվել է 89-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան՝ գնդապետ Ս. Զաքյանի, այնուհետև գնդապետ Վ. Սարգսյանի հրամանատարությամբ: 89-րդ հրաձգային դիվիզիան մասնակցել է Գոռգնի-Ստարե Բրագունի-Չերվլեննայա-Կեմ Յուրտ հատվածի մարտերին: Այնուհետև դիվիզիան մասնակցել է արյունալի մարտերին Մալգոբեկի մոտ: 1943 թ. փետրվարից դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվել գնդապետ (հետագայում գեներալ-մայոր) Նվեր Սաֆարյանը, ով ղեկավարել է նաև Բեռլինի ազատագրական գործողությանը: Դիվիզիան մասնակցել է նաև Նովոռոսիյսկի ազատագրմանը, Տամանյան թերակղզու հերոսական մարտերին, որոնցից հետո այն ստացել է «Թամանյան» պատվավոր անվանումը և պարգևատրվել Կարմիր Աստղի շքանշանով: Դիվիզիայի շատ զինվորներ պարգևատրվել են շքանշաններով և մեդալներով:

409-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան ձևավորվել է 1941թ. հունիսի 28-ին գնդապետ (հետագայում գեներալ-մայոր) Մ. Զապորոժինի հրամանատարությամբ: Այնուհետև դիվիզիան ղեկավարել են գնդապետներ Վ. Գլադկովը, Մ. Դոբրովոլսկին, Գ. Սորոկինը, իսկ 1944 թ.-ից՝ գեներալ-մայոր Ե. Գրեչանինը: Դիվիզիան մասնակցել է Հյուսիսային Կովկասի մարտերին, Մոզդոկի մոտ տեղի ունեցած մարտերին, ինչպես նաև Կուբանի ազատագրմանը, հետագայում՝ Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ավստրիայի ազատագրմանը: Դիվիզիան հասել է մինչև Չեխոսլովակիա, մասնակցելով Պրահայի՝ Չեխոսլովակիայի մայրաքաղաքի ազատագրմանը: 1944 թ. հունվարի 8-ին դիվիզիային շնորհվել է «Կիրովոգրադյան» պատվավոր կոչումը:

1941 թ. հոկտեմբերի 19-ին ձևավորվել է 408-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան՝ գնդապետ Պ. Կիցուկի հրամանատարությամբ: Դիվիզիան մասնակցել է Տուապսեի և Գելենջիկի համար արյունալի մարտերին՝ կրելով ծանր կորուստներ:

Դիվիզիան մի քանի անգամ տրոհվել է, որի հետևանքով՝ թուլացել և նրա ստորաբաժանումները անցել են և միավորվել այլ ռազմական կազմավորումներին:

1941 թ. ձևավորվել է 261-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան, որը մասնակցել է Մայկոպի շրջանում տեղի ունեցած երկարատև արյունալի մարտերին:

Ավելի վաղ՝ դեռևս 1920-ական թվականների սկզբին, ձևավորվել էր 76-րդ հայկական լեռնային հրաձգային դիվիզիան, որը տեղակայվել էր Իրանում՝ դաշնակից երկրների կողմից լենդ-լիզով ուղարկվող օգնության ճանապարհները պաշտպանելու համար, այնուհետև մասնակցել է հերոսական Ստալինգրադի և Կուրսկի ճակատամարտերին, Բելառուսիայի և Բալթյան երկրների ազատագրմանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բոլոր հայկական հրաձգային դիվիզիաները Մեծ Հայրենական պատերազմի ողջ ընթացքում մասնակցել են հերոսաբար և անձնվիրաբար՝ մինչև հաղթական ավարտը:

TEPANYANTS Stepan (Armenia)
Branch of Lomonosov Moscow State University in Yerevan
Russian-Armenian University
e-mail: stepan.stepanyants@mail.ru

PARTICIPATION OF ARMENIAN MILITARY FORMATIONS IN THE BATTLES OF THE NORTH CAUCASUS DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

During the Great Patriotic War, alongside all the peoples of the Soviet Union, Armenian national rifle divisions also took part, including the 89th, 390th, 408th, 409th, 261st, and 76th divisions. All of them participated in defensive and offensive battles in the North Caucasus, as well as in defensive and liberation battles in the Crimea.

The 390th Armenian Rifle Division, under the command of Colonel A. Vinogradov and later Colonel Simeon Zakiyan, took part in the Kerch-Feodosia landing operation. In the fierce and bloody battles, Colonel S. Zakiyan was killed. Near Kerch, the commander of the 390th Division, Colonel Babayan, was mortally wounded.

In December 1941, the 89th Armenian Rifle Division was formed in Yerevan under the command of Colonel S. Zakiyan, and later Colonel V. Sarkisyan. The 89th Rifle Division took part in the fighting in the Grozny-Starie Braguny-Chervlyonnaya-Kem-Yurt area. Later, the division participated in heavy fighting near Malgobek. From February 1943, the division was commanded by Colonel (later Major General) Nver Safaryan, who also commanded it during the Berlin liberation operation. The division also participated in the liberation of Novorossiysk and in the heroic battles for the liberation of the Taman Peninsula in the Caucasus, after which it was named the "Taman" Division and awarded the Order of the Red Star. Many soldiers of the division were decorated with orders and medals.

The 409th Armenian Rifle Division was formed on June 28, 1941, under the command of Colonel (later Major General) M. Zaporozhin. Later, the division was commanded by Colonels V. Gladkov, M. Dobrovolsky, G. Sorokin, and from 1944 by Major General E. Grechany. The division took part in the battles for the North Caucasus, in the battles near Mozdok, as well as in the liberation of Kuban, and later in the liberation of Ukraine, Moldova,

and Austria. It reached Czechoslovakia, participating in the battles for the liberation of Prague, the capital of Czechoslovakia. On January 8, 1944, it was awarded the honorary title "Kirovograd".

On October 19, 1941, the 408th Armenian Rifle Division was formed under the command of Colonel P. Kitsuk. The division took part in bloody battles for Tuapse and Gelendzhik, suffering heavy losses. The division was repeatedly split and weakened, and its units were reassigned to other military formations.

In 1941, the 261st Armenian Rifle Division was formed, which took part in prolonged and bloody battles in the Maykop area.

Earlier, in the early 1920s, the 76th Armenian Mountain Rifle Division had been formed. It was sent to Iran to protect the routes along which Lend-Lease aid from the Allied countries was delivered, and later participated in the heroic battles of Stalingrad and Kursk, as well as in the liberation of Belarus and the Baltic states.

It should be noted that all Armenian rifle divisions took part heroically and selflessly in the Great Patriotic War from its beginning to its victorious end.

СТЕПАНЯНЦ Степан (Армения)
Филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в Ереване
Российско-армянский университет
e-mail: stepan.stepanyants@mail.ru

УЧАСТИЕ АРМЯНСКИХ ВОИНСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В БОЯХ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

В Великой Отечественной войне приняли участие, вместе со всеми народами Советского Союза, также и армянские национальные стрелковые дивизии и в том числе 89-я, 390-я, 408-я, 409-я, 261-я, 76-я. Все они приняли участие в оборонительных и наступательных боях на Северном Кавказе, а также в оборонительных и освободительных боях в Крыму.

В Керченско-Феодосийской десантной операции приняла участие 390-я армянская стрелковая дивизия под командованием полковника А. Виноградова, а затем полковника Симеона Закияна. В тяжёлых кровопролитных боях погиб полковник С. Закиян. Близ Керчи был смертельно ранен командир 390-й дивизии полковник Бабаян.

В декабре 1941 года в Ереване была сформирована 89-я стрелковая армянская дивизия под командованием полковника С. Закияна, а затем полковника В. Саркисяна. 89-я стрелковая дивизия приняла участие в боях в районе Грозный-Старые Брагуны-Червлённая-Кем-Юрт. Затем дивизия приняла участие в кровопролитных боях под Малгобеком. С февраля 1943 года командиром дивизии был назначен полковник (впоследствии генерал-майор) Нвер Сафарян, который командовал дивизией и в Берлинской освободительной операции. Дивизия также приняла участие в освобождении Новороссийска, в героических боях за освобождение Таманского полуострова Кавказа, после

чего дивизия стала называться Таманской и была награждена орденом Красной Звезды. Многие бойцы дивизии были награждены орденами и медалями.

409-я армянская стрелковая дивизия была сформирована 28 июня 1941 года под командованием полковника (впоследствии генерал-майора) М. Запорожина. Затем дивизией командовали полковники В. Гладков, М. Добровольский, Г Сорокин, а с 1944 года генерал-майор Е. Гречаный. Дивизия приняла участие в боях за Северный Кавказ, в боях под Моздоком, а также в боях за освобождение Кубани, а в дальнейшем за освобождение Украины, Молдавии, Австрии. Дошла до Чехословакии приняв участие в боях за освобождение столицы Чехословакии города Прага. 8 января 1944 года ей было присвоено почётное звание "Кировоградской".

19 октября 1941 года была сформирована 408-я армянская стрелковая дивизия под командованием полковника П. Кицука. Дивизия приняла участие в кровопролитных боях за Туапсе и Геленджик, понеся значительные потери в живой силе. Дивизия неоднократно дробилась и тем самым ослабевала, а её части были направлены и переданы в другие воинские формирования.

В 1941 году была сформирована 261-ая армянская стрелковая дивизия, которая приняла участие в кровопролитных затяжных боях в районе Майкопа.

Ещё в начале 1920 годов была сформирована 76-я армянская горно-стрелковая дивизия, которая была направлена в Иран для охраны дорог для идущей по ленд-лизу помощи от союзных стран, а затем приняло участие в героических Сталинградской и Курской битвах, в освобождении Белоруссии и Прибалтике.

Необходимо отметить, что все армянские стрелковые дивизии приняли героическое самоотверженное участие в Великой Отечественной войне от начала и до конца.

ՅԱԿԱՆՅԱՆ Ռուսլան (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
Էլ. հասցե՝ rooslantsakanyan@gmail.com

ԳՅՈՒՂԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՄԻՋԻՆԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻԱ

Միջինասորեստանյան գյուղական կազմակերպվածության ըմբռնումը նպաստում է հին հասարակություններում գյուղական և քաղաքային համայնքների միջև փոխհարաբերությունների, կայսերական վերահսկողության մեխանիզմների և վաղպետական համակարգերի սոցիալական և տնտեսական հիմքերի վերաբերյալ ավելի խորը և համակարգային պատկերացմանը:

Գյուղի և գյուղական համայնքների դերը Ասորեստանյան պետության ձևավորման և պահպանման գործում զգալիորեն պակաս ուշադրության է արժանացել

մասնագետների կողմից: Մինչդեռ, գյուղերն ու գյուղական բնակավայրերը Ասորեստանի շուրջ երկու հազարամյա պատմության ընթացքում՝ կազմել են պետության սոցիալական և տնտեսական ենթակառուցվածքների էական բաղադրիչները:

Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում (Ք.ա. մոտ XV դարի վերջին քառորդ – X դարի 2-րդ կես) Ասորեստանի հանդես գալը որպես տարածաշրջանային պետություն՝ պահանջում էր տեղական կառավարման և Ասորեստանի արքայի շուրջ բնակչության համախմբման բարդ մեխանիզմներ: Գյուղական համայնքները ծառայում էին որպես կենտրոնական պետության և Ասորեստանի վերահսկողության տակ գտնվող բազմազան բնակչության միջև հիմնական կապող օղակ՝ նպաստելով նվաճված տարածքների ինտեգրմանը և ռազմարշավների ժամանակ հիմնական մոբիլիզացման ենթական սոցիալական զանգվածը, և այլն: Գյուղերում հիմնական սոցիալական միավորը տնային տնտեսությունն էր (bītu), որը սովորաբար բաղկացած էր գյուղատնտեսական արտադրությամբ զբաղվող միջուկային կամ փոքր ընդլայնված ընտանիքից: Դուր-Կատլիմմուի (Թել-Շեյխ Համադ) նման նահանգային կենտրոնների վարչական տեքստերը տնային տնտեսությունները գրանցում են որպես հարկերի գնահատման և աշխատանքային պարտավորության միավորներ, ինչը ցույց է տալիս դրանց հիմնարար տնտեսական և վարչական կարևորությունը:

Հին մերձավորարևելյան տնային տնտեսություններում, գերակշռում էին հայրական ազգակցական կառուցվածքները, որտեղ սեփականությունը և գյուղատնտեսական հողերը սովորաբար անցնում էին հորից որդիներին: Սակայն, միևնույն ժամանակ, Թել Խուերայի տեքստերը ցույց են տալիս, որ կանայք նույնպես կարող էին ունենալ սեփականություն և մասնակցել տնտեսական գործարքների, մասնավորապես՝ տղամարդկանց տնային տնտեսության ղեկավարի բացակայության դեպքում: Գյուղի բազմաթիվ տնային տնտեսություններ հաճախ պահպանում էին ազգակցական կապեր՝ ձևավորելով ընդլայնված ընտանեկան ցանցեր, որոնք նպաստում էին գյուղատնտեսական աշխատանքների համագործակցությանը, ռեսուրսներ համատեղ օգտագործմանը և ապահովում սոցիալական անվտանգություն:

Միջինասորեստանյան գյուղերն ունեին տեղական կառավարման կառույցներ: Գյուղապետը համակարգում էր հարկերի հավաքագրումը, կազմակերպում համայնքային աշխատանքը և ներկայացնում գյուղի շահերը բարձրագույն իշխանությունների առջև, հանդես գալով միջնորդի դերում, և այլն: Գյուղական կառավարիչները՝ գյուղապետերը, հավանաբար, ընտրվել են տեղական նշանավոր ընտանիքներից, բայց ծառայել են որպես պետական իշխանության ներկայացուցիչներ՝ մարմնավորելով տեղական համայնքային կառույցների ինտեգրումը ավելի լայն վարչական շրջանի մեջ: Եվ չնայած Ասորեստանում վարչական կենտրոնացման աճին, գյուղական համայնքները պահպանել են համայնքային որոշումներ կայացնելու որոշակի լիազորություններ, մասնավորապես՝ ներքին հարցերի վերաբերյալ: Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանի գյուղական կազմակերպվածության ուսումնասիրությունը բացահայտում է բարդ համակարգ, որը հաջողությամբ ինտեգրել է գյուղական համայնքները գավառական և նահանգային շրջանների մեջ:

Վարչաքաղաքական առումով, գյուղերը լիովին ինտեգրված էին հիերարխիկ վարչական կառուցվածքների մեջ, որոնք ապահովում էին արքայական անմիջական

վերահսկողությունը գյուղական բնակչության նկատմամբ՝ պահպանելով որոշակի աստիճանի տեղական ինքնավարություն: Տնտեսական առումով, գյուղական համայնքները զարգացրել են մասնագիտացված տնտեսական գործառույթներ, որոնք նպաստել են պետության բարգավաճմանը և աջակցել քաղաքային կենտրոններին:

Նվաճված տարածքների բնակչության զանգվածային տեղահանության և վերաբնակեցման ասորեստանյան պրակտիկան շարունակական մարտահրավերներ էր ստեղծում գյուղերի կազմակերպման համար: Միջինասորեստանյան վարչական տեքստերը մանրամասն նկարագրում են տեղահանված բնակչությանը առկա համայնքներին ինտեգրելու և նոր բնակավայրեր հիմնելու բարդ ընթացակարգերը:

TSAKANYAN Ruslan (Armenia)
Institute of Oriental Studies of NAS RA
e-mail: rooslantsakanyan@gmail.com

VILLAGE AND RURAL COMMUNITY IN THE MIDDLE ASSYRIAN PERIOD: SOCIAL AND ECONOMIC INTEGRATION

Understanding Middle Assyrian rural organization contributes to a deeper and more systematic understanding of the relationships between rural and urban communities in ancient societies, the mechanisms of imperial control, and the social and economic foundations of early state systems.

The role of the village and rural communities in the formation and maintenance of the Assyrian state has received significantly less attention from scholars. Meanwhile, villages and rural settlements formed essential components of the state's social and economic infrastructure throughout the nearly two millennia of Assyrian history.

In the Middle Assyrian period (c. the 1st quarter of the XV Century – the second half of the X Century BC), Assyria's emergence as a regional state required complex mechanisms for local governance and the consolidation of the population around the Assyrian king. Rural communities served as the main link between the central state and the diverse population under Assyria's control, facilitating the integration of conquered territories and providing the main social mass subject to mobilization during military campaigns, etc. In the villages, the basic social unit was the household (bītu), which usually consisted of a nuclear or small extended family engaged in agricultural production. Administrative texts from provincial centers such as Dūr-Katlimmu (Tell Šēḫ Ḥamad) record households as units of tax assessment and labor obligation, which indicates their fundamental economic and administrative importance.

In Ancient Near Eastern households, patrilineal kinship structures prevailed, with property and agricultural land typically passed from father to son. However, at the same time, the Tell Chuera texts show that women could also own property and participate in economic transactions, particularly in the absence of a male household head. Multiple

village households often maintained kinship ties, forming extended family networks that facilitated cooperative agricultural work, shared resource use, and provided social security.

Middle Assyrian villages had local government structures. The village head coordinated tax collection, organized community work, and represented the village's interests before higher authorities, acting as a mediator, etc. Village administrators, village heads, were probably elected from prominent local families, but served as representatives of state power, embodying the integration of local community structures into a wider administrative district. And despite the growth of administrative centralization in Assyria, rural communities retained some authority to make community decisions, particularly on internal matters. A study of rural organization in the Middle Assyrian period reveals a complex system that successfully integrated rural communities into provincial and state districts.

In administrative terms, villages were fully integrated into hierarchical administrative structures that ensured direct royal control over the rural population while maintaining a certain degree of local autonomy. Economically, rural communities developed specialized economic functions that contributed to the prosperity of the state and supported urban centers.

The Assyrian practice of mass deportation and resettlement of the population of conquered territories posed ongoing challenges to village organization. Middle Assyrian administrative texts describe in detail the complex procedures for integrating displaced populations into existing communities and establishing new settlements.

ЦАКАНЯН Руслан (Армения)
Институт востоковедения НАН РА
e-mail: rooslantsakanyan@gmail.com

ДЕРЕВНЯ И СЕЛЬСКАЯ ОБЩИНА В СРЕДНЕАССИРИЙСКИЙ ПЕРИОД: СОЦИАЛЬНАЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Понимание организации Среднеассирийского сельского хозяйства способствует более глубокому и системному пониманию взаимоотношений между сельскими и городскими общинами в древних обществах, механизмов имперского контроля и социально-экономических основ ранних государственных систем.

Роль деревни и сельских общин в формировании и поддержании Ассирийского государства до сих пор оставалась предметом значительно меньшего внимания со стороны учёных. Между тем, деревни и сельские поселения составляли важнейшие компоненты социальной и экономической инфраструктуры государства на протяжении почти двух тысячелетий Ассирийской истории.

В среднеассирийский период (ок. последней четверти XV в. – второй половины X в. до н. э.) становление Ассирии как регионального государства потребовало сложных механизмов местного управления и консолидации населения вокруг ассирийского царя. Сельские общины служили основным связующим звеном между центральным государством и разнородным населением, находившимся под контро-

лем Ассирии, способствуя интеграции завоеванных территорий и обеспечивая основную социальную массу, подлежащую мобилизации во время военных походов и т. д. В деревнях основной социальной ячейкой было домохозяйство (bītu), которое обычно состояло из нуклеарной или небольшой расширенной семьи, занимавшейся сельскохозяйственным производством. Административные тексты из провинциальных центров, таких как Дур-Катлимму (Тель-Шейх-Хамад), упоминают домохозяйства как единицы налогообложения и трудовой повинности, что указывает на их основополагающее экономическое и административное значение.

В древних ближневосточных домохозяйствах преобладала патрилинейная структура родства, при которой имущество и сельскохозяйственные угодья обычно передавались от отца к сыну. Однако в то же время тексты Телль-Хуйеры показывают, что женщины также могли владеть имуществом и участвовать в экономических операциях, особенно при отсутствии мужчины-главы семьи.

Многочисленные деревенские домохозяйства часто поддерживали родственные связи, образуя расширенные семейные сети, которые способствовали кооперативному ведению сельскохозяйственных работ, совместному использованию ресурсов и обеспечивали социальную безопасность.

В Среднеассирийских деревнях существовали структуры местного самоуправления. Староста координировал сбор налогов, организовывал общественные работы и представлял интересы деревни перед высшими органами власти, выступая в роли посредника и т.д. Деревенские администраторы, сельские старосты, вероятно, избирались из знатных местных семей, но являлись представителями государственной власти, олицетворяя интеграцию местных общинных структур в более широкий административный округ. Несмотря на рост административной централизации в Ассирии, сельские общины сохраняли определённые полномочия по принятию общинных решений, особенно по внутренним вопросам. Изучение сельской организации в Среднеассирийский период выявляет сложную систему, которая успешно интегрировала сельские общины в провинциальные и государственные округа.

В административном отношении деревни были полностью интегрированы в иерархические административные структуры, обеспечивавшие прямой царский контроль над сельским населением при сохранении определённой степени местной автономии. В экономическом отношении сельские общины развивали специализированные хозяйственные функции, способствовавшие процветанию государства и поддержке городских центров.

Ассирийская практика массовой депортации и переселения населения завоёванных территорий создавала постоянные проблемы для организации деревень. Среднеассирийские административные тексты подробно описывают сложные процедуры интеграции перемещённого населения в существующие общины и создания новых поселений.

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Դիանա (Հայաստան)
Երևանի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ dianaabrahamyan.researcher@gmail.com

«ՋԱՐԴԻ ՁՈՐ». ՏԱՐԱԾՔ ԵՎ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն զեկույցում ներկայացվում է հիշողության նյութականացման գործընթացը Շիրակի մարզի «Ջարդի ձոր» կոչվող տարածքում, որը կապված է 1920 թվականի ողբերգական իրադարձությունների հետ՝ կենտրոնանալով դրա՝ որպես ֆիզիկական և խորհրդանշական լանդշաֆտի ձևավորման պատմության վրա: Դաշտային աշխատանքի ընթացքում ականատես-վերապրածների սերունդներից հավաքված բանավոր պատմությունների, իրականացված մասնագիտական հարցազրույցների և առկա պատմագիտական նյութի համադրման և համեմատական քննության միջոցով փորձել ենք բացահայտել և վերլուծել ուսումնասիրվող տարածքի նշանակությունը և ձևավորման պատմությունը: Ուսումնասիրության հիմքում դրված է այն հարցադրումը, թե ինչպես է կոլեկտիվ հիշողությունը մարմնավորվում տարածության մեջ՝ դառնալով հանրային հիշողության պահպանման և փոխանցման գործիք:

Ջեկուցման ընթացքում շոշափվելիք դրույթները հետևյալն են՝

1. Ինչպե՞ս են նարատիվները ձևավորել Շիրակի մարզում Ջարդի ձորի տարածական բնութագիրը և մնեմոնիկ նշանակությունը:
2. Ինչպե՞ս է ձևավորվել Ջարդի ձորի ֆիզիկական լանդշաֆտը:
3. Ի՞նչ դեր է խաղում Ջարդի ձորում առկա հուշարձանների տարածական դասավորությունը, և ինչպե՞ս է այն ազդում սոցիալական հիշողության պահպանման և փոխանցման վրա:
4. Ինչպե՞ս են կազմակերպվում լանդշաֆտում հիշատակի արարողությունները:

Հետազոտությունը կառուցված է երեք հիմնական փուլերի շուրջ, որոնք ժամանակագրորեն համապատասխանում են տարածքի պատմական և սոցիալ-մշակութային փոփոխություններին:

1960-ական թվականներին, ցեղասպանության խոսույթի տարածմանը զուգահեռ, վերելք է ապրում նաև իրադարձության վերաբերյալ հուշարձանների կառուցման պրակտիկան:Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստական հասարակարգի պայմաններում ճարտարապետ Ռաֆայել Եղոյանը 1965 թվականին կարողացավ առաջ քաշել և իրականություն դարձնել մի գաղափար, որը առանցքային նշանակություն ունեցավ Ջարդի ձորի՝ իբրև հիշողության լանդշաֆտի ձևավորման գործում՝ այդպիսով սկիզբ դնելով տարածքի հուշարձայնացման գործընթացին: Չնայած հուշարձանը չունեցավ հանդիսավոր բացում, այդուհանդերձ, այդ քայլով նա «արթնացրեց» տեղի բնակչության շրջանում երկար տարիներ լռեցված և ճնշված հիշողությունները: Այդ իսկ պատճառով այս հուշարձանի հայտնվելը հուշային քաղաքականության կարևոր դրվագ է՝ վկայելով ոչ միայն անձնական նախաձեռնության, այլև հիշողության ընդհատված, բայց զոյատևող շղթայի մասին: Թեև հուշարձան-հուշաղբյուրը

նվիրված է 1915 թվականի Մեծ Եղեռնի զոհերին, սակայն գաղափարի առաջացման խորհրդանշական պատմությամբ, տեղի ընտրության և հատկապես հիմնարկման ժամանակ գտնված մասունքների վրա կառուցման հանգամանքով այն դարձավ 1920 թվականին թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում Ջարդի ձորում իրականացված կոտորածների մասին հիշողության առաջին ամփոփ վկայությունը՝ Ջարդի ձորը Շիրակում դարձնելով մի նոր Դեր-Զոր: 1990–2012 թթ. ին՝ տեղանքում ձևավորվում է կոմեմորատիվ մշակույթ՝ անկախության շրջանի ազգային ինքնության և կրոնական զարթոնքի համատեքստում: Այս ընթացքում ի հայտ է գալիս նոր սիմվոլիկ լեզու, որը ներմուծում է քրիստոնեական խորհրդանիշներ, մասնավորապես՝ խաչքարը, որպես գոյատևման և ազգային ինքնության նշան: Ռաշիդ Առաքելյանի կողմից տեղում առաջին խաչքարի՝ «Կամք»-ի կանգնեցմամբ տեղի է ունենում տարածքի սրբազնացումը: Հետաքրքրական է լանդշաֆտում 2010-ականներից հետո կառուցված նոր հուշարձանների տրամաբանության քննությունը, որտեղ հստակ տեսանելի է հուշարձանների սեմիոտիկ խտացման միտումը՝ երբ տարբեր սերնդային և ինստիտուցիոնալ նախաձեռնությունների արդյունքում տարածքը վերածվում է մեմորիալ համալիրի, որտեղ համակցվում են սգի, ազգային միասնության, նաև կրոնական սիմվոլները: Ծեսերն ու հավաքները դառնում են ոչ միայն ռիտուալացված, այլև մեդիացված՝ ընդգրկելով հաղորդակցության նոր հարթակներ և ամրապնդելով հիշողության հանրային արդիականությունը:

ABRAHAMYAN Diana (Armenia)
Yerevan State University
e-mail: dianaabrahamyan.researcher@gmail.com

“JARDI DZOR”: SPACE AND MEMORY

This report presents the process of memory materialization in the “Jardi Dzor”(The Massacre Gorge) area, situated in the Shirak region of Armenia. The area is associated with the tragic events of 1920. It focuses on the formation of this site as both a physical and symbolic landscape. Through our fieldwork—including oral histories collected from descendants of eyewitness-survivors, professional interviews, and analysis of existing historical literature—the study aims to reveal and analyze the significance and historical development of the site. The research is guided by the central question: how are collective memories embodied in space become tools for the preservation and transmission of public memory?

The key issues addressed in the presentation include:

1. How have narratives shaped the spatial identity and mnemonic significance of “Jardi Dzor”?
2. How did the physical landscape of “Jardi Dzor” take shape?
3. What role does the spatial arrangement of the memorials play in shaping and sustaining social memory?

4. How are commemorative rituals organized within this landscape?

The research is structured around three main phases, corresponding to the historical and socio-cultural transformations of the site. During the 1960s, alongside the growing discourse of the Armenian Genocide, the practice of erecting memorials gained momentum. In 1965, under Soviet Armenia's communist regime, architect Rafael Yeghoyan proposed and realized a concept that became foundational in shaping "Jardi Dzor" as a landscape of memory—thus initiating the site's memorialization process.

Although the monument had no formal inauguration, it "awakened" long-suppressed memories within the local community. Its emergence marks a critical episode in memory politics, reflecting not only individual initiative but also a disrupted yet surviving chain of remembrance. While formally dedicated to the victims of the 1915 genocide, its symbolic conception, site selection, and the discovery of human remains during construction rooted it in the memory of the 1920 massacres during the Armenian-Turkish war. In this way, "Jardi Dzor"became a new "Der Zor" in Shirak. Between 1990 and 2012, a commemorative culture began to emerge, shaped by national identity-building and religious revival in the post-independence period. A new symbolic language took form, introducing Christian imagery—especially the khachkar (cross-stone)—as a marker of survival and national identity. The installation of the first khachkar, titled "Kamq"(Will), by Rashid Arakelyan, marked a process of sacralization of the site. Of particular interest is the rationale behind new monuments built after the 2010s. There is a clear tendency toward semiotic intensification, as multiple generational and institutional initiatives transformed the area into a memorial complex, where symbols of mourning, national unity, and religion coexist.

Commemorative ceremonies have become not only ritualized but also mediatized, integrating digital platforms and reinforcing the ongoing relevance of collective memory in contemporary Armenian society.

АБРААМЯН Диана (Армения)
Ереванский государственный университет
e-mail: dianaabrahamyan.researcher@gmail.com

"ДЖАРДИ ДЗОР": ПРОСТРАНСТВО И ПАМЯТЬ

В данном докладе рассматривается процесс материализации памяти в местности "Джарди дзор"а, (Ущелье Резни) расположенной в Ширакской области Армении и связанной с трагическими событиями 1920 года. Особое внимание уделяется формированию этой территории как физического и символического ландшафта. В результате полевых исследований — в том числе сбора устных свидетельств потомков очевидцев и выживших, проведения экспертных интервью и анализа исторических источников — предпринята попытка выявить и осмыслить значение и историю формирования исследуемого пространства. Исследование основано на ключевом вопросе: каким образом коллективная память воплощается в пространстве, становясь

инструментом сохранения и передачи общественной памяти? В рамках доклада поднимаются следующие вопросы:

1. Как нарративы формировали пространственные характеристики и мнемоническое значение "Джарди дзор"а,
2. Как был сформирован физический ландшафт "Джарди дзор"а
3. Какова роль пространственного расположения памятников в процессе сохранения и трансляции социальной памяти?
4. Как организуются ритуалы памяти в данном ландшафте?

Исследование структурировано по трём основным этапам, отражающим исторические и социально-культурные трансформации территории. В 1960-х годах, параллельно с расширением дискурса о геноциде армян, получает развитие практика сооружения памятников. В 1965 году архитектор Рафаэль Егоян в условиях советского режима смог выдвинуть и реализовать идею, которая стала отправной точкой в процессе мемориализации "Джарди дзор"а как пространства памяти. Несмотря на отсутствие официального открытия, памятник "пробудил" долгое время подавленные воспоминания среди местного населения. Его появление стало важным эпизодом в политике памяти, отражающим как личную инициативу, так и прерванную, но продолжающуюся цепочку коллективной памяти. Хотя памятник посвящён жертвам Геноцида 1915 года, благодаря символической истории его появления, выбору места и факту строительства на найденных останках, он стал первым материальным свидетельством резни 1920 года в "Джарди дзор"е, превратив этот участок Ширака в своего рода новый Дейр-эз-Зор. В период 1990–2012 годов на месте формируется культура памяти в контексте становления национальной идентичности и религиозного возрождения. Появляется новая символическая система, в которой центральное место занимает хачкар (крест-камень) как знак выживания и национальной принадлежности. Установка первого хачкара "Камк" (воля), осуществлённая Рашидом Аракеляном, знаменует сакрализацию пространства. Особый интерес представляет логика появления новых памятников с 2010-х годов.

Наблюдается тенденция к семиотическому уплотнению: усилиями разных поколений и институтов территория превращается в мемориальный комплекс, где сочетаются образы скорби, национального единства и христианской символики.

Ритуалы становятся не только формализованными, но и медийно представленными, закрепляя актуальность коллективной памяти в современной армянской культуре.

ՂԱՂԱՆՅԱՆ Գրիգոր (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ aghanyan@mail.ru

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻ «ԳՅՈՒՄՐԻՆ ԵՎ ՅՈՒՐ ԲԱՐՔԵՐԸ» ՉՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային համայնքի ձևավորման շրջանի վերաբերյալ արխիվային պաշտոնական փաստաթղթերի կողքին, որպես արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ հանդես են գալիս քաղաքի երևելի մտավորականների, ճանաչված արհեստավոր-վարպետների ձեռագիր հուշերը, որոնք պահվում են ՀՀ Ազգային արխիվում, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ինստիտուտների և Ե.Չարենցի անվան գրականության արվեստի թանգարանի արխիվներում: Ժամանակին հայ անվանի ազգագրագետ Կ.Սեղբոսյանն իր արժեքավոր մենագրությունը շարադրելիս լայնորեն օգտագործել է Մ.Թամրազյանի, Կ.Դուրգարյանի և Ա. Մխիթարյանի հուշերը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել ՀԱԻ-ում պահվող Խայաթ Չահրիյանի /աշուղ Խայաթ/, Հ.Գյոլեցյանի, ինչպես նաև Կարապետ Կոստանյանի հուշերը:

Կ. Կոստանյանը Ալեքսանդրապոլի երևելի մտավորականներից էր, ով մեծ ավանդ ուներ քաղաքի կրթամշակութային կյանքում: «Գիւմրին և իւր բարքերը» վերնագրով հուշագրության մեջ Կոստանյանը խոսելով քաղաքային բնակչության կազմի մասին նշում է, որ այն բաղկացած էր երկու տարրերից՝ հին կամ բնիկ գյումրեցիները, ովքեր հետագայում պետք է կոչվեին «գեղցիք» կամ «գեղացիք» և կարսեցի, կարինցի ու բայազետցի գաղթականները: Հեղինակը փորձում է քննել հին գյումրեցիների ծագումնաբանությունը, ենթադրելով. «Թե որքան անխառն էին այդ բնիկները նորեկների Գիւմրի գալուց առաջ, դժվարանում եմ որոշել, սակայն անջատ լինելով նոցա նիստ ու կացին, բարբառին, ծեսերին, հագուստին և այլն, կարելի է ասել, որ նոքա տարբեր ազգագրական տիպար ունեն: Թուի թե նոքա հին Շիրակայ մնացորդներն են, որոնց հետ ժամանակի ընթացքում խառնուիլ են Փամբակայ և Լոռուայ կողքից եկած գաղթականներ, մասամբ և Երևանու և այդպիսով կազմվել է Գիւմրուայ հին բնակչութիւնը»: Կոստանյանը, ինչպես և մյուս հուշագիրները փաստում է, որ սկզբնական շրջանում քաղաքի հին ու նոր բնակչության միջև որոշակի հակասություններ կային և դրանք արտահայտվում էին համայնքի կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ տնտեսվարելու ձևերից մինչև հոգևոր կյանք: Կոստանյանի հուշերում կան հին գյումրեցիների կենցաղին ու սովորություններին վերաբերող չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք սակավ են կամ բացակայում են մյուս հուշագիրների գործերում: Կոստանյանի վկայությամբ՝ հնաբնակները զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ, և արձանագրում է մի կարևոր փաստ. «Մի բան, որ նոցա առանձնապես հատուկ էր, այդ նոցա սովորութիւնն էր տղամարդ կնիկմարդ միասին աշխատելու. կինը նոցա մեջ փակուած, արգելական չէր. դաշտային աշխատանքներում տղամարդուն օգնում էր, անասնապահութեան մեջ գլխավոր ղեկավարն էր…Ամենից աչքի էր ընկնում կնոջ ազատութիւնն ուրախութիւնների ու զուարճութիւնների ժամանակ»:

Նկարագրելով հնաբնակների մի շարք ծեսեր ու սովորություններ՝ Կոստանյանը ցավով նշում է. «Ափսոս, շատ ափսոս, որ ժամանակին ոչ ոք հոգ չի տարել գրի առնել հին Գյումրվա հայ ժողովրդի երգերն ու առասպելները և տալ նորա նկարագիրը: Ամեն բանից երևում է, որ պարզ անպաճույճ, սակայն և գեղեցիկ է եղել գիւմրեցոց կենցաղն ու բարբառը»: Անդրադառնալով գաղթականությանը՝ հուշագիրը թվարկում է նրանց նշանավոր տոհմերը, նրանց բնակեցրած տարածքները, զբաղմունքները և բնավորության ու վարքուբարքի առանձնահատկությունները, նրանց միջև սկզբնական շրջանում ի հայտ եկած հակասությունները և այլն: Կոստանյանը բավական մանրամասն խոսում է մինչռեֆորմյան շրջանի քաղաքային ինքնակառավարման մարմինների մասին և հատկապես նշում է դրանում ասնաֆությունների մեծ դերը: Քաղաքի հասարակական կյանքի մի շարք դրսևորումներ՝ սկսած աղառի մատաղից մինչև համայնքի միջոցներով եկեղեցաշինություն, նույնպես չեն վրիպել Կոստանյանի սուր աչքից: Կոստանյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում քաղաքաբնակների ժամանցի, սրճարանների, զբոսավայրերի, բաղնիքների, կրթօջախների մասին, որոնցում տեղ են գտել ցայժմ չհրապարակված փաստեր և իրողություններ: Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Կ.Կոստանյանի հուշերում տեղ գտած տեղեկությունները չափազանց արժեքավոր են Ալեքսանդրապոլի ազգագրական ուսումնասիրության համար և շատ դեպքերում եզակի՝ իրենց բնույթով:

AGHANYAN Grigor (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: aghanyan@mail.ru

KARAPET KOSTANYAN'S "GYUMRI AND ITS CUSTOMS": AN UNPUBLISHED MEMOIR

Alongside the archival official documents concerning the formation period of the Alexandropol urban community, the handwritten memoirs of prominent city intellectuals and renowned artisan-masters, preserved in the National Archives of Armenia, in the Institutes of the NAS RA, and in the archives of the Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, serve as reliable primary sources. While compiling his valuable monograph, the renowned Armenian ethnographer K. Seghbosyan extensively used the memoirs of M. Tamrazyan, K. Dourgaryan, and A. Mkhitaryan. However, for various reasons, he omitted the memoirs of Khayat Zahryan (ashugh Khayat), H. Gyoletsyan, and Karapet Kostanyan, preserved in the Institute of Archaeology and Ethnography.

Karapet Kostanyan was a prominent intellectual of Alexandropol, who played a significant role in the city's educational and cultural life. In his memoir titled "Gyumri and Its Customs", Kostanyan, while discussing the composition of the city's population, noted that it consisted of two main groups: the old or native Gyumri dwellers—who later came to be known as "gehci" or "gehatsi"—and the immigrants from Kars, Karin (Erzurum), and Bayazet. The author attempts to trace the origins of the old Gyumri dwellers, assuming: "How ethnically

unmixed these natives were before the arrival of newcomers in Gyumri is difficult to determine. However, since they were distinct in their customs, dialect, rituals, clothing, and more, it could be assumed that they represented a different ethnographic type. It seems they are remnants of the ancient Shirak population, later intermixed with migrants from Pambak and Lori, and to some extent from Yerevan, thereby forming the old population of Gyumri."

Like other memoirists, Kostanyan confirms that during the initial period, there were certain tensions between the old and new residents of the city. These differences affected all aspects of communal life—from economic practices to spiritual life.

Kostanyan's memoirs contain extremely valuable information on the lifestyle and customs of the old Gyumretsis, which are either scarce or completely absent in the works of other memoirists. According to him, the native population engaged in agriculture and animal husbandry. He recorded an important fact: "One thing that especially distinguished them was their custom of men and women working together. Women were not confined or forbidden; they assisted men in fieldwork and were the main leaders in livestock care… Most notably, women enjoyed freedom during festivities and celebrations."

Describing various rituals and customs of the natives, Kostanyan regretfully writes: "It is a pity, a great pity, that no one took care to record the songs and legends of the old Armenian people of Gyumri and to describe their culture. Everything proved that the lifestyle and dialect of the Gyumretsis were simple, unadorned, yet beautiful."

Turning to the immigrant population, the memoirist lists their notable families, the areas they settled in, their occupations, as well as their character traits and behaviors, including the initial tensions that arose among them.

Kostanyan also elaborates in detail on the pre-reform period urban self-governance bodies, particularly emphasizing the major role played by the asnaf (guild) organizations. Various aspects of public life in the city—from sacrificial offerings (aghari matagh) to the community-funded construction of churches—did not escape Kostanyan's keen observation either.

He provides valuable information on city dwellers' pastimes, coffee houses, recreation areas, bathhouses, and educational institutions, including previously unpublished facts and realities.

In conclusion, it can be stated that the information found in K. Kostanyan's memoirs is of exceptional value for the ethnographic study of Alexandropol and, in many cases, is unique in its nature.

АГАНЯН Григор (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: aghanyan@mail.ru

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ МЕМУАРЫ КАРАПЕТА КОСТАНЯНА: "ГЮМРИ И ЕГО НРАВЫ"

Наряду с архивными официальными документами, относящимися к периоду формирования городской общины Александрополя, достоверными источниками

выступают и рукописные мемуары выдающихся интеллигентов города, известных ремесленников-мастеров, которые хранятся в Национальном архиве Армении, в научных институтах НАН РА и архивных фондах Музея литературы и искусства имени Е. Чаренца. Известный армянский этнограф К. Сехбосян, работая над своей ценной монографией, широко использовал воспоминания М. Тамразяна, К. Дургаряна и А. Мхитаряна, однако по тем или иным причинам в стороне остались мемуары, хранящиеся в Институте археологии и этнографии — в частности, воспоминания Хайата Захрияна (ашуг Хайат), Г. Гёлецяна, а также Карапета Костаняна.

Карапет Костанян был одним из выдающихся интеллигентов Александрополя, внесшим значительный вклад в образовательную и культурную жизнь города. В своих мемуарах под заголовком «Гюмри и его нравы» Костанян, говоря о составе городского населения, отмечает, что оно состояло из двух основных элементов: старожилов или коренных гюмрийцев, которых впоследствии стали называть «гехци» или «гехаци», и переселенцев из Карса, Карина (Эрзрума) и Баязета. Автор предпринимает попытку исследовать происхождение старых гюмрийцев, предполагая: «Насколько чистым было это коренное население до прибытия новых жителей в Гюмри, трудно сказать, однако учитывая их обособленный образ жизни, диалект, обряды, одежду и т.д., можно утверждать, что они представляют собой особый этнографический тип. Кажется, они — потомки древних жителей Ширака, к которым со временем примешались переселенцы из Памбакской и Лорийской сторон, а частично и из Еревана, и таким образом сформировалось старое население Гюмри».

Костанян, как и другие мемуаристы, отмечает, что в начальный период между старым и новым населением города существовали определённые противоречия, которые проявлялись во всех сферах общественной жизни — от способов ведения хозяйства до духовной жизни. В его мемуарах содержатся чрезвычайно ценные сведения о быте и традициях старых гюмрийцев, которые либо слабо освещены, либо вовсе отсутствуют у других мемуаристов. По его свидетельству, старожилы занимались земледелием и скотоводством, и он подчёркивает один важный факт: «То, что особенно отличало их, — это привычка мужчин и женщин трудиться вместе: женщина не была замкнута в доме, не считалась запретной. Она помогала мужчине в полевых работах, а в скотоводстве часто была главным руководителем… Больше всего выделялась свобода женщины во время праздников и увеселений».

Описывая различные обряды и обычаи старожилов, Костанян с сожалением отмечает: «Жаль, очень жаль, что в своё время никто не позаботился записать песни и предания старого армянского населения Гюмри и дать его описание. По всему видно, что быт и говор гюмрийцев были простыми, без излишеств, но красивыми».

Говоря о переселенцах, мемуарист перечисляет их известные роды, районы их проживания, занятия, особенности характера и поведения, а также противоречия, возникавшие между ними на первых порах. Костанян достаточно подробно рассказывает об органах городского самоуправления дореформенного периода, особо подчёркивая важную роль, которую в них играли цеховые объединения (аснафы). Разнообразные проявления общественной жизни города — от жертвоприношений у мо-

гил до постройки церквей на средства общины — также не ускользнули от проницательного взгляда Костаняна.

Он сообщает ценные сведения о досуге горожан, кофейнях, местах отдыха, банях, учебных заведениях, в которых приводятся факты и реалии, ранее не публиковавшиеся. Подводя итог, можно отметить, что сведения, содержащиеся в мемуарах К. Костаняна, чрезвычайно важны для этнографического изучения Александрополя и во многих случаях являются уникальными по своему характеру.

ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ Անժելա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ anjela.nersisyan.1969@mail.ru

ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ (ԸՍՏ ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ)

Ուտեստը մշակույթի ամենից կայուն և պահպանողական բաղադրիչներից է, որը յուրաքանչյուր ժողովրդի համար ինքնության կարևոր ցուցիչ է: Ուտեստի համակարգն ունի նաև հարմարվելու (ադապտացիայի) մեխանիզմներ, որոնք դրսևորվում են ժամանակի ընթացքում տեղի ունեցող փոփոխությունների ազդեցությամբ (սոցիալ-տնտեսական, էկոլոգիական և այլն):

Հայոց կենսապահովման մշակույթը ձևավորվել է երկու հիմնական տնտեսաձևերի՝ երկրագործության և անասնապահության հիման վրա, ուստի ուտեստի համակարգի հիմքը կազմում են հատիկային և կենդանական ծագման մթերքները: Որպես օժանդակ տնտեսաձևեր, ավանդաբար որոշակի դեր ունեն նաև որսորդությունն ու հավաքչությունը: Մասնավորապես հավաքչության շնորհիվ ուտեստի համակարգում կիրառվում են վայրի խոտաբույսեր, մրգեր և հատապտուղներ, ինչպես նաև սնկեր: Դրանց գործածության ծավալները նվազում կամ կարևորվում են քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական և այլ գործոնների ազդեցությամբ:

Հավաքչությունը, որպես հարմարվելու մեխանիզմներ ունեցող երևույթ, հատկապես կարևորվում է ծանր իրավիճակներում, երբ խախտվում են կենսապահովման ավանդական համակարգերը: Այս հանգամանքն ակնհայտորեն դրսևորվեց 1988 թ. երկրաշարժի, Խորհրդային Միության փլուզումաև արցախյան պատերազմի հետևանքով Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում: Անապահով խավերը, հատկապես գյուղական բնակավայրերում, այդ տարիներին իրենց ընտանիքների կարիքները հոգալու համար սկսեցին ակտիվորեն զբաղվել հավաքչությամբ:

Հավաքչությունը այդ իրավիճակին հարմարվելու ժամանակավոր ձև է, սակայն տասնամյակներով ձգվող տնտեսական ճգնաժամը ստիպեց, որ որոշ անապահով խավերի համար այն դառնա սեզոնային հիմնական զբաղմունք: Դրան նպաստեց նաև առևտրային հարաբերությունների զարգացումը, երբ հավաքչությունն աստիճանաբար ստացավ առևտրային բնույթ՝ հանգեցնելով ուտեստի համակարգում վայրի բույսերի տեսականու և գործածության ընդլայնմանն ինչպես գյուղերում, այնպես էլ քաղաքներում: Հավաքչությամբ զբաղվողները ձևավորեցին սոցիալական մոբիլության մեխանիզմներ, որոնք ընդունելի էին իրենց ու հասարակության համար և նպաստում էին գոյապահպանական խնդիրների լուծմանը: Մասնավորապես վայրի բույսերի վաճառքն առաջ բերեց նաև մեծ պահանջարկ, որն էլ իր հերթին ձևավորեց հավաքչությամբ զբաղվողների մասնագիտացած խմբեր:

Վայրի բույսերի կիրառության ընդլայնման շնորհիվ մոռացությունից փրկվեցին վայրի բույսերով պատրաստվող բազմաթիվ կերակրատեսակներ և դրանց անվանումներ, բույսերի բարբառային անվանումներ, բույսերին առնչվող հավատալիքներ, ժողովրդական բժշկության մեջ բույսերի գործածության եղանակներ և այլն:

Ճգնաժամային շրջանում հավաքչական մշակույթի ձևավորած այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են վայրի բույսերի մասին սերնդեսերունդ փոխանցված գիտելիքներից բացի նաև այլ աղբյուրների տեղեկություններով հետաքրքրվածությունը, վայրի բույսերի կարևորումը՝ որպես էկոլոգիապես մաքուր մթերք, դրանցով պատրաստվող կերակուրների բաղադրատոմսերի մեծ բազմազանությունը և այլն, հետագայում փոխանցվեցին հետճգնաժամային ժամանակաշրջանի հավաքչությանը, որոնք կարող ենք համարել վերափոխված կամ նոր սոցիալ-մշակութային երևույթներ:

Ձեկուցումը բաղկացած է հետևյալ հարցադրումներից.

1. Տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը հավաքչական մշակույթի վրա. վայրի բույսերի տեսականու և դրանց գործածության ընդլայնման պատճառները ուտեստի համակարգում:
2. Հավաքչական մշակույթում նորամուծություններ և ձևափոխումներ ճգնաժամի պայմաններում (սնկերի և փշատերև ծառերի կոների հավաքչություն և այլն):
3. Վայրի բույսերի արտադրական և կոմերցիոն նշանակության ընդլայնում:
4. Հավաքչական մշակույթում էկոլոգիական միջավայրով պայմանավորված լոկալ բնույթ ունեցող բույսերի մեծ պահանջարկ ողջ հանրապետությունում:
5. Հատապտուղների պահանջարկի աճի հետևանքով դրանք մշակովի դարձնելու ակտիվ գործընթացներ (մոշ, մոռ, հաղարջ, հապալաս և այլն):
6. Ճգնաժամային շրջանում կնոջ և տղամարդու ավանդական գործառույթների փոփոխություն: Տղամարդկանց՝ հավաքչությամբ զբաղվելու պատճառները (գործազրկություն, աղքատություն և այլն):

AMIRKHANYAN Angela (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: anjela.nersisyan.1969@mail.ru

GATHERING CULTURE IN TIMES OF ECONOMIC CRISIS (AN ETHNOGRAPHIC PERSPECTIVE)

Food represents one of the most enduring and conservative elements of culture, serving as a crucial marker of identity for any given society. As a system, food culture encompasses mechanisms of adaptation that respond to temporal shifts—whether socio-economic, ecological, or otherwise.

In the Armenian context, subsistence culture has historically developed through two primary economic foundations: agriculture and animal husbandry. Accordingly, the core of the Armenian food system is composed of cereal grains and animal-derived products. Nonetheless, auxiliary practices such as hunting and gathering have also played a meaningful role in the traditional economy. In particular, gathering has contributed to dietary diversity through the incorporation of wild herbs, fruits, berries, and mushrooms.

The significance and volume of gathered resources fluctuate in response to broader political, economic, social, and ecological conditions. Gathering, as an adaptive cultural mechanism, becomes particularly salient during periods of systemic disruption. This was especially evident during the severe socio-economic crisis in the Republic of Armenia following the 1988 Spitak earthquake, the dissolution of the Soviet Union, and the outbreak of the First Nagorno-Karabakh (Artsakh) War. In these circumstances, vulnerable populations—especially in rural communities—resorted increasingly to gathering as a means of ensuring household food security.

Although gathering is traditionally perceived as a temporary adaptive strategy, the protracted economic crisis in Armenia over recent decades has compelled certain disadvantaged groups to adopt it as a seasonal primary occupation. This transformation was further facilitated by the development of market relations, through which gathering gradually acquired a commercial dimension. As a result, the range and utilization of wild plants within the food system expanded not only in rural communities but also in urban environments.

In response to the increasing demand, gatherers devised socially accepted mechanisms of economic and social mobility, which played a significant role in addressing issues of survival. The commercial sale of wild plants generated considerable consumer interest, which, in turn, led to the emergence of specialized groups of gatherers. This expansion also contributed to the preservation of culinary traditions and intangible cultural heritage, including recipes involving wild plants, dialectal plant names, plant-related beliefs, and traditional medicinal practices.

Several key elements that shaped gathering culture during the crisis—such as the incorporation of external knowledge beyond inherited traditions, the emphasis on wild

plants as ecologically pure products, and the proliferation of diverse recipes—persisted into the post-crisis period. These developments can be understood as transformed or novel socio-cultural phenomena, illustrating the evolving role of gathering within contemporary Armenian society.

The report addresses the following key research questions:

1. The Impact of Economic Crisis on Gathering Culture: What were the principal effects of the prolonged economic crisis on traditional gathering practices? What factors contributed to the expansion of the variety and use of wild plants within the culinary system?

2. Innovations and Adaptations in Gathering Practices Under Crisis Conditions: How did gathering practices evolve during the periods of hardship? What kind of new elements (e.g., the collection of mushrooms and conifer cones) emerged in response to changing socio-economic conditions.

3. The Commercialization and Increased Production of Wild Plants: In what ways did the gathering of wild plants shift from subsistence to market-oriented activity? How did commercialization affect the scale, organization, and economic significance of gathering?

4. Ecological Preferences and the Demand for Local Flora: How has Armenia's diverse ecological environment influenced the popularity and consumption of wild plants with local specificity?. What role did ecological considerations play in shaping demand?

5. Domestication of Wild Berries in Response to Growing Demand: What processes have contributed to the transition of wild berries (e.g., blackberries, mulberries, currants, blueberries) into cultivated crops? What economic and cultural factors have driven this transformation?

6. Gender Roles and Shifts in Labor Functions During the Crisis: How did the economic crisis alter traditional gender roles within the gathering economy? What socio-economic pressures—such as unemployment and poverty—led to increased male participation in gathering activities?

АМИРХАНЯН Анжела (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: anjela.nersisyan.1969@mail.ru

КУЛЬТУРА СОБИРАТЕЛЬСТВА ВО ВРЕМЕНА ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА (ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА)

Еда представляет собой один из самых устойчивых и консервативных элементов культуры, выступая в качестве важнейшего маркера идентичности для любого данного общества. Как система, культура питания охватывает механизмы

адаптации, которые реагируют на временные сдвиги — будь то социально-экономические, экологические или иные.

В армянском контексте культура натурального хозяйства исторически развивалась через две основные экономические основы: сельское хозяйство и животноводство. Соответственно, ядро армянской продовольственной системы состоит из зерновых культур и продуктов животного происхождения. Тем не менее, вспомогательные практики, такие как охота и собирательство, также сыграли значимую роль в традиционной экономике. В частности, собирательство способствовало разнообразию рациона за счет включения дикорастущих трав, фруктов, ягод и грибов.

Значимость и объем собираемых ресурсов колеблются в зависимости от более широких политических, экономических, социальных и экологических условий. Собирательство как адаптивный культурный механизм становится особенно заметным в периоды системных потрясений. Это было особенно очевидно во время тяжелого социально-экономического кризиса в Республике Армения после землетрясения в Спитаке 1988 года, распада Советского Союза и начала Первой Нагорно-Карабахской (Арцахской) войны. В этих обстоятельствах уязвимые слои населения, особенно в сельских общинах, все чаще прибегали к собирательству как к средству обеспечения продовольственной безопасности домохозяйств.

Хотя собирательство традиционно воспринимается как временная адаптивная стратегия, затяжной экономический кризис в Армении в последние десятилетия вынудил некоторые обездоленные группы принять его в качестве основного сезонного занятия. Эта трансформация была дополнительно обусловлена развитием рыночных отношений, благодаря которым собирательство постепенно приобрело коммерческое измерение. В результате ареал и использование дикорастущих растений в продовольственной системе расширились не только в сельских общинах, но и в городской среде.

В ответ на растущий спрос собиратели разработали социально приемлемые механизмы экономической и социальной мобильности, которые сыграли значительную роль в решении проблем выживания. Коммерческая продажа дикорастущих растений вызвала значительный потребительский интерес, что, в свою очередь, привело к появлению специализированных групп собирателей. Это расширение также способствовало сохранению кулинарных традиций и нематериального культурного наследия, включая рецепты с использованием дикорастущих растений, диалектные названия растений, верования, связанные с растениями, и традиционные медицинские практики.

Несколько ключевых элементов, которые сформировали культуру собирательства во время кризиса, такие как включение внешних знаний за пределы унаследованных традиций, акцент на дикорастущих растениях как экологически чистых продуктах и распространение разнообразных рецептов, сохранились и в посткризисный период. Эти события можно понимать как трансформированные или

новые социально-культурные явления, иллюстрирующие развивающуюся роль собирательства в современном армянском обществе.

В отчете рассматриваются следующие ключевые вопросы исследования:

1. Влияние экономического кризиса на культуру собирательства. Каковы были основные последствия затянувшегося экономического кризиса для традиционных практик собирательства. Какие факторы способствовали расширению разнообразия и использования дикорастущих растений в кулинарной системе.

2. Инновации и адаптации в практике собирательства в условиях кризиса. Как развивались практики собирательства в периоды трудностей. Какие новые элементы, такие как сбор грибов и хвойных шишек, появились в ответ на изменение социально-экономических условий.

3. Коммерциализация и увеличение производства дикорастущих растений. Каким образом сбор дикорастущих растений перешел от натурального хозяйства к рыночной деятельности. Как коммерциализация повлияла на масштаб, организацию и экономическое значение собирательства.

4. Экологические предпочтения и спрос на местную флору. Как разнообразная экологическая среда Армении повлияла на популярность и потребление дикорастущих растений с местной спецификой. Какую роль экологические соображения сыграли в формировании спроса.

5. Одомашнивание диких ягод в ответ на растущий спрос. Какие процессы способствовали переходу диких ягод (например, ежевики, шелковицы, смородины, черники) в культурные культуры. Какие экономические и культурные факторы обусловили эту трансформацию.

6. Гендерные роли и сдвиги в трудовых функциях во время кризиса. Как экономический кризис изменил традиционные гендерные роли в экономике собирательства. Какие социально-экономические факторы, такие как безработица и бедность, привели к увеличению участия мужчин в собирательской деятельности.

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Սիրանույշ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ nrane3@yahoo.com

ԹԱՂՄԱՆ ԾԻՍԱՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ԿՐՈՆԱԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

Մահը մարդու ֆիզիկական գոյության անքակտելի բաղադրիչ է, որի վերաբերյալ բոլոր ազգերը ստեղծել են պատկերացումներ իրենց դավանած կրոնին և ազգային մշակույթի առանձնահատկություններին համապատասխան: Բոլոր էթնոսներն իրենց կրոնական համակարգում ներառել են ծեսեր և պատճաշ արարողակարգեր, որոնք ուղղված են անշունչ մարմնի հանդեպ հարգալից վերաբերմունքին: Այն ազգերի մի մասի մոտ դիակիզումն է, մյուս մասի մոտ՝ թաղումը, որոնք մարմնին տրվող պատիվ են:

Ննջեցյալի հիշատակը հայերի մեջ հավերժացվում է թաղման վայրը հարդարելով և տապանաքար կամ խաչքար կանգնեցնելով: Դա կապված է հոգու անմահ լինելու հավատալիքի հետ, որը կենցաղավարում է անհիշելի ժամանակներից ցայսօր՝ իր վրա կրելով կրոնածիսական մշակույթի բազմաշերտությունը: Թաղումը ոչ միայն ազգային, այլև համամարդկային մշակույթի կարևոր բաղադրիչ է, որն իր ուրույն ծիսահամակարգով, տեսակներով, կրոնաառասպելաբանական պատկերացումներով ու դրա հետ կապված հավատալիքներով արտացոլված է նաև հայ բանավոր մշակույթում: Ուշագրավ է, որ հայոց պատմիչների երկերում և վիպական բանահյուսության մեջ թաղումը հիշատակվում է որպես սրբազան արարողություն: Թաղման ծիսական արարողակարգը, ինչ խոսք, ունի իրեն առնչակից կրոնահավատալիքային համակարգը, որն առավելապես կապվում է միստիկայի հետ և ունի խիստ առանձնահատուկ ընկալում:

Մահվան մասին պատկերացումներն ու հավատալիքները համամարդկային են, սակայն յուրաքանչյուր ժողովուրդ դրանց տվել է իրեն յուրահատուկ ընկալումներ՝ պատվելով ննջեցյալի մարմինը թաղման ծեսով՝ այն հողի մեջ ամփոփելով կամ դիակիզմամբ ճանապարհելով դեպի հավիտենություն: Ըստ ժողովրդական հավատալիքի՝ մարդու մահվան օրը նախապես որոշված և գրված է ճակատին, իսկ կյանքի օրերի հաշիվը պահվում է երկնքում գտնվող կճուճներում, որոնց մեջ ամեն տարի մի կաթիլ ջուր է կաթում, երբ կճուճը լցվում է, հասնում է մարդու մահվան ժամանակը: Նաև ամեն մարդ աստղ ունի, երբ ժամանակը լրանում և աստղն ընկնում է, մարդը մեռնում է:

Թեև տարբեր ժողովուրդներ ունեն թաղման տարբեր ձևեր ու ընկալումներ, սակայն ընդհանրական է անդրաշխարհի պատկերացումն ու փիլիսոփայությունը. հոգին անմահ է, և անդրաշխարհում այն նույնպես խնամքի կարիք ունի, ուստի բոլոր կրոնների հավատալիքներում տարբեր ծեսերի, զոհաբերությունների ու խնկարկությունների միջոցով և՛ թաղման ծիսակատարության ժամանակ և՛ դրանից հետո փորձել ու փորձում են «խնամել» ննջեցյալների հոգիները:

Հոգու հանդեպ հավատքը հայերի ժողովրդակրոնական պատկերացումներում մեծ տեղ է գրավում: Նրա հետ են կապվում հանդերձյալ կյանքի մասին պատկերացումները և դրանցից բխող կրոնապաշտամունքային ծեսերը, որոնք ցայսօր կենցաղավարում են հայոց մեջ:

Մեր կողմից ուսումնասիրվող նյութը հայ ավանդության մեջ հիշատակվող թաղումն է՝ իր տեսակներով, ծիսահամակարգով, իրեն բնորոշ պատկերացումներով ու հավատալիքներով՝ համադրված ազգագրական հարուստ նյութի հետ:

Մեր նպատակն ու խնդիրն է բանավոր ավանդության ծիրում վեր հանել ու վերլուծել թաղման ծիսահամակարգի և նրան զուգահեռվող կրոնաառասպելաբանական պատկերացումների ու հավատալիքների մշակութային բազմաշերտությունը և ծիսական միջավայրը: Հոդվածում քննարկվող թեմայի շրջանակներում առկա տպագիր նյութի հետ համադրել ենք նաև բանահյուսական և ազգագրական արխիվային նյութեր, անտիպ ձեռագրեր և մեր կողմից կատարված դաշտային ուսումնասիրությունները:

Ուսումնասիրությունը կատարել ենք առասպելաբանական դպրոցի պատմահամեմատական, տեքստաբանական և զուգադրական մեթոդների համակցմամբ՝ նկատի ունենալով հոդվածի միջգիտակարգայնությունը:

Թեև ժամանկի ընթացքում, պատերացումներն ու հավատալիքները ենթարկվում են տարածաժամանակային փոփոխությունների՝ պայմանավորված մարդու գիտակցական մակարդակի զարգացմամբ ու գիտության նվաճումներով, բայց դրանք շարունակում են մնալ որպես ավանդական մշակութային արժեք՝ պահպանելով ներկայի ու անցյալի անքակտելի կապը՝ թեման պահելով արդիականության ծիրում:

ARAKELYAN Siranuysh (Armenia)
Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: nrane3@yahoo.com

THE BURIAL RITUAL SYSTEM AND RELIGIOUS-MYTHOLOGICAL PERCEPTIONS OF DEATH IN ARMENIAN TRADITIONAL CULTURE

Death is an inseparable component of human physical existence, and all nations have developed perceptions of it in accordance with their religious beliefs and cultural characteristics. All ethnicities have incorporated rituals and proper ceremonies into their religious systems to ensure respectful treatment of the lifeless body of the deceased. In some cultures, cremation is the predominant practice, while in others, burial is considered the highest form of honor for the dead.

Among Armenians, the memory of the deceased is immortalized by arranging the burial site and erecting a tombstone or a Khachkar (cross-stone). This practice is deeply

rooted in the belief in the immortality of the soul, which has persisted from ancient times to the present day, embodying the multi-layered dimensions of religious and ritual culture.

Burial is not only a significant component of Armenian national culture but also a cornerstone of universal human culture. This importance is reflected in Armenian oral tradition, which encompasses a unique ritual system, various types of burial practices, and the religious and mythological concepts and beliefs associated with them. Notably, in the works of Armenian historians and in epic folklore, burial is frequently mentioned as a sacred ceremony.

The ceremonial practices of burial are inseparably intertwined with a system of religious beliefs, often associated with mysticism, and hold a distinctly unique perception. The aim of the research is to uncover and analyze the cultural multi-layeredness and ritual framework of funeral practices, alongside their associated religious and mythological concepts and beliefs, within the context of Armenian oral traditions.

The ideas and beliefs about death are universal, but each culture has developed its own unique perceptions, honoring the body of the deceased with funeral rituals, either by burying it in the ground or sending it to eternity through cremation. According to folk beliefs, the day of a person's death is predetermined and written on their forehead, while the account of their days is kept in pots in the sky. Each year, a drop of water falls into the pot, and when it is full, the time of death arrives. Additionally, every person has a star, and when their time is up, the star falls, signifying their death.

Though different cultures have various burial customs and perceptions, the concept and philosophy of the 'otherworld' are universal: the soul is considered immortal and requires care in the otherworld. Therefore, in the beliefs of all religions, efforts have been and continue to be made to "care for" the souls of the deceased through different rituals, sacrifices, and incense offerings during and after the funeral ceremony.

Belief in the soul occupies a significant place in the religious ideology of Armenians. It is closely tied to notions of the afterlife and the religious rituals derived from these beliefs, which continue to be a part of Armenians daily life to this day.

Within the framework of the study, we have analyzed not only existing printed materials but also folkloric and ethnographic archival materials, unpublished manuscript, and recordings from our fieldwork.

The research was conducted using a combination of historical-comparative, textual, and comparative methods of the mythological school, taking into account the interdisciplinary nature of the article.

Although mythologies and beliefs evolve over time due to the development of human consciousness and advancements in science, they remain enduring cultural values. These traditions preserve the unbroken link between the present and the past, ensuring the continued relevance of this topic in contemporary discussions.

АРАКЕЛЯН Сирануйш (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: nrane3@yahoo.com

ПОХОРОННЫЙ ОБРЯДОВЫЙ КОМПЛЕКС И РЕЛИГИОЗНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СМЕРТИ В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ АРМЯН

Смерть представляет собой неотъемлемую составляющую физического существования человека, и все народы мира сформировали определённые представления о ней, обусловленные спецификой их религиозных систем и культурных традиций. На протяжении веков этнические сообщества вырабатывали ритуально-обрядовые практики, направленные на уважительное отношение к телу умершего, интегрируя их в религиозно-космологические системы. В одних культурах преобладает практика кремации, в то время как в других погребение в земле воспринимается как высшая форма почитания усопшего.

В армянской культурной традиции особое значение придаётся увековечиванию памяти об умершем посредством организации места захоронения и установления надгробного памятника или хачкара (крест-камня). Данная практика тесно связана с устойчивыми архаическими представлениями о бессмертии души, восходящими к дохристианским временам и сохраняющими актуальность до настоящего времени. Эти верования формируют многослойное ритуально-религиозное пространство, в котором обряд захоронения занимает центральное место.

Погребальная культура армян рассматривается не только как неотъемлемый элемент национальной идентичности, но и как часть универсального культурного наследия человечества. Армянская устная традиция отражает сложную систему ритуалов, типологическое разнообразие погребальных форм, а также связанные с ними религиозные и мифологические концепции. В армянских исторических хрониках и героико-эпическом фольклоре погребение неоднократно трактуется как сакральный акт, глубоко укоренённый в религиозной картине мира. Погребальный ритуал в этом контексте выступает не только как социокультурная практика, но и как выражение онтологических и космологических представлений.

Целью настоящего исследования является выявление и интерпретация культурной многослойности похоронной обрядности, а также анализ соответствующих религиозно-мифологических представлений в контексте армянской устной традиции. Несмотря на универсальность понятий, связанных со смертью, каждая культура вырабатывает собственные способы ритуального прощания с телом умершего — от захоронения до кремации. Согласно народным поверьям, день смерти человека предопределён: он «записан» на лбу, а счёт дней хранится в «небесных сосудах». Раз в год в такой сосуд капает вода, и когда он наполняется — наступает момент смерти.

Также считается, что у каждого человека есть звезда, падение которой знаменует его уход из жизни.

Независимо от культурных различий, представления о загробной жизни во многом универсальны: душа рассматривается как бессмертная сущность, нуждающаяся в заботе и покое в ином мире. В связи с этим во всех религиозных системах практикуются обряды «ухода» за душами умерших — посредством приношений, жертвоприношений и курений, как в рамках похоронного обряда, так и в постпогребальной практике.

В армянской религиозной системе вера в душу занимает центральное место, будучи неотделимой от концепции загробного бытия и сопутствующих ритуалов, которые до сих пор составляют часть повседневной культурной жизни. Настоящее исследование опирается как на опубликованные источники, так и на архивные фольклорно-этнографические материалы, неопубликованные рукописи и данные собственных полевых исследований.

Методологическая база исследования включает в себя историко-сравнительный, текстологический и интерпретативный методы в рамках мифологической школы, с привлечением междисциплинарного подхода.

Несмотря на эволюцию мифологических представлений под воздействием научного прогресса и развития сознания, они продолжают выполнять важнейшую функцию культурной памяти. Эти представления и обряды обеспечивают преемственность между прошлым и настоящим, способствуя сохранению идентичности и актуальности темы в современном гуманитарном знании.

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Լիանա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ lavetisyang@gmail.com

ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՐՄՈՒՏԼԻ ԳՅՈՒՂԻ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԸ. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹ

Ուսումնասիրության նյութ է դարձել Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում պահվող Ստեփան Բարսեղյանի ձեռագիր ֆոնդը, որը գրի է առնվել 1896թ. փետրվարի 10-ին Կարսի նահանգի Արմուտլի գյուղում: «Արմուտլի գյուղի սովորույթները» արխիվային ազգագրական նյութերում ընդգրկված են շրջանի բնակչության մեջ ժողովրդականություն վայելող սովորույթները. տոները, կերակուրները, հագուստները, գյուղն իր անցյալով, կանանց դերը և երեխաների կրթությունը, ազգակցական ու բարեկամական կապերը, հասարակական ժողովները,

դաշտային աշխատանքները: Արմուտլի գյուղը Կարսից 100 կմ հեռավորության վրա է գտնվել: Գյուղի բնակիչները հայտնի էին իրենց հյուրասիրությամբ, նահապետական սովորություններով: Տեղացիները համբավավոր, հյուրասեր տները անվանում էին «Օջախ»: Գյուղն ունեցել է մեկ եկեղեցի՝ 2 քահանայով:

Ուսուցիչները, հիմնականում, ձմռանը ազատ ժամանակ ունեցող ու լավ կարդալ իմացող մարդիկ էին, որոնց անվանում էին տիրացու: Բնակարանները խրճիթանման էին՝ բաղկացած մի մեծ բագից (բաժին, մաս), գոմից, մի տանից, որը նախատեսված էր հաց թխելու և կերակուր եփելու համար, և եթե ունևոր էին՝ մասաններից: Հագուստները այդքան էլ աչքի ընկնող չէին, կանայք հագնում էին սպիտակ կամ կարմիր երկար շապիկ, որը շատ հաճախ մինչև ոտքերն էր հասնում: Շապիկի վրայից հագնում էին զգուն, վրայից կապում էին բրդից, կարմիր ներկած գոգնոց: Աղջիկները դնում էին անփունջ ֆաս, վրան էլ կապում մետաքսից գույնզգույն կտորներ, իսկ կանայք քոլոզ էին դնում՝ վրայից կապելով հիմնականում կարմիր կտորներ: Տղամարդիկ շապիկի վրայից հագնում էին խազագի, վրայից էլ վերարկու, որին տեղացիները «սաքօ» էին անվանում: Մեջքին կապում էին հաստ գոտի, երբեմն էլ լայն ծալքերով կաշի՝ սարաճաղ, որը ծառայում էր որպես գրպան: Տաբատների վերևը շատ լայն էր, և աստիճանաբար իջնելով նեղանում էր, ոտքերին հագնում էին «կարճբուկ», կոշտ բրդից գուլպաներ, որի վրայից էլ անթաթ, «երկարբուկ» գուլպաներ, որ անվանում էին թօզլուղ: Եվ կանայք և տղամարդիկ հագնում էին տրեխներ, շատ քչերն էին ոտնաման կամ կարճ կոշիկ հագնում: Գլուխներին դնում էին թաղիքե կամ մահուդից ֆաս՝ առանց փնջի, վրան էլ մի քանի տակ չիթ էին կապում: Կերակուրները բավականին աղքատիկ էին՝ ապուր, փլավ, թանապուր, ճմուռ, հիրիսա (հարիսա), փոխինձ, սոխջուր, ձվածեղ: Հացահատիկներից պատրաստում էին կորկոտ, բլղուր և էրիշտա: Կաթնամթերքից՝ մածուն, կարագ, յուղ, խփած սեր, պանիր: Կիրակի և տոն օրերին սուրբ էին պահում, այսինքն դաշտային և այլ աշխատանքներ չէին անում: Կիրակի հագնում էին իրենց ամենանոր հագուստները, և գնում եկեղեցի՝ պատարագի: Շատ հաճախ կիրակի օրերը ուխտ էին գնում որևէ եկեղեցի, մատաղ անում, խնջույք անում, պարում: Հեղինակը նկարագրվում է նաև տեղացիների սիրված տոները՝ Նոր տարին, Ս. Ծնունդ և Մկրտությունը, Տեառնընդառաջը, Զատիկը, Համբարձումը, Վարդավառը, որոնք ուղեկցվում էին տոնին համապատասխան հատուկ ուտելիքներով, խաղերով, երգ ու պարով:

Աշխատանքում կիրառվել է բովանդակային վերլուծության մեթոդը: Մեր նպատակն է հանրայնացնել և հրատարակության հանձնել այս արժեքավոր նյութերը՝ վերհանելով դրանց կարևորությունը և նշանակությունը:

AVETISYAN Liana (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: lavetisyang@gmail.com

CUSTOMS OF THE VILLAGE OF ARMUTLU, KARS PROVINCE: ARCHIVAL MATERIAL

The subject of this study is the handwritten archival material preserved at the Institute of Archaeology and Ethnography, authored by Stephan Barseghyan. The manuscript was recorded on February 10, 1896, in the village of Armutlu, Kars Province. Entitled "The Customs of the Village of Armutlu," the document includes ethnographic notes detailing the customs popular among the local population, such as festivals, cuisine, clothing, the village's history, the role of women and the education of children, kinship and familial ties, community gatherings, and agricultural labor. The village of Armutlu was located 100 km from the city of Kars. Its inhabitants were known for their hospitality and patriarchal traditions. Local residents referred to well-known and welcoming households as "Ojakhs" (hearths). The village had one church served by two priests.

Teachers were typically literate individuals with spare time in the winter months and were referred to as "tiraču" (church assistants). Dwellings were hut-like structures, usually consisting of a large main section (bag), a barn, a room for baking bread and cooking meals, and—among the more affluent—a few additional sections. Clothing was modest. Women wore long white or red tunics that often reached down to the feet. Over the tunic, they wore a zpun (outer garment) and tied a red woolen apron. Girls wore unbraided fas (headscarves) adorned with colorful silk cloths, while married women wore kʿoloz, typically wrapped with red fabric. Men wore khazagis over their shirts, topped with a coat known locally as "sako". They fastened thick belts or wide pleated leather sashes called sarachagh, which also served as pockets. Trousers were wide at the top and gradually tapered downward. On their feet, they wore short, coarse woolen socks (karčbuk) and over them, unheeled outer socks (erkarbuk) known as tozluġ. Both men and women wore trekhs (woven shoes); only a few wore leather shoes or ankle boots. Headwear typically included felt or velvet fes without tassels, over which multiple layers of cotton cloth were tied. Their diet was relatively simple, consisting of soup, pilaf, tanapur (soup made with macun), chmur, hirisa (harisa), pokhindz, sokhjur (onion soup), and scrambled eggs. From grains, they prepared korkot (dehulled wheat), bulgur, and erishta (homemade noodles). Dairy products included macun, butter, clarified butter, churned cream, and cheese. Sundays and feast days were considered sacred, meaning no fieldwork or other labor was done. On Sundays, people wore their best clothes and attended church services. Frequently, Sunday was also a time for pilgrimages to churches, making matagh (a ritual animal sacrifice), holding feasts, and dancing. The author also describes the most cherished local holidays, including New Year, Christmas and Baptism (Theophany), Tearnandaraj (a feast of purification in the Armenian Apostolic Church), Easter, Ascension, and Vardavar, all celebrated with corresponding foods, games, music, and dance.

This study employs the method of content analysis. Our goal is to publicize and publish this valuable material, highlighting its cultural importance and significance.

АВЕТИСЯН Лиана (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: lavetisyang@gmail.com

ОБЫЧАИ СЕЛА АРМУТЛУ КАРССКОЙ ОБЛАСТИ: АРХИВНЫЙ МАТЕРИАЛ

Материалом для настоящего исследования послужил рукописный фонд Степана Барсегяна, хранящийся в архиве Института археологии и этнографии НАН РА. Запись была сделана 10 февраля 1896 года в селе Армутлу Карсской области. В архивных этнографических материалах под названием «Обычаи села Армутлу» представлены традиции, праздники, блюда, одежда, история села, роль женщин и образование детей, родственные и дружеские связи, общественные собрания и полевые работы, популярные среди местного населения того времени. Село Армутлу находилось в 100 км от города Карс. Жители села славились своим радушием и патриархальными традициями. Местные называли уважаемые и гостеприимные дома «Оджах». В селе была одна церковь с двумя священниками.

Учителями, как правило, становились грамотные люди с достаточным свободным временем в зимний период, которых называли тирацу (церковные помощники). Жилища напоминали хижины и состояли из одного большого помещения (баг — секция, часть), хлева, отдельного дома для выпечки хлеба и приготовления пищи, а в случае состоятельных хозяев — и из нескольких дополнительных построек (масан). Одежда была довольно скромной. Женщины надевали на тело длинные белые или красные рубашки, которые часто доходили до ног. Поверх рубашки надевали зпун (верхнюю одежду), а сверху завязывали шерстяной красный передник. Девушки носили распущенные платки (фас), поверх которых завязывали разноцветные шелковые ленты, а женщины — колоз, которые сверху обычно обвязывали красной тканью. Мужчины поверх рубашки надевали хазаги, а сверху — пальто, которое местные называли «сако». На поясе носили широкий ремень, иногда — кожаный широкий пояс о складками (сарачаг), который служил карманом. Верхняя часть штанов была очень широкой и постепенно сужалась к низу. На ногах надевали плотные шерстяные чулки карчбук, поверх которых — беспалые чулки еркарбук, называемые тозлуг. И мужчины, и женщины носили трехи (вид обуви), очень немногие надевали ботинки или короткую обувь. На голове носили фетровые или бархатные платки (фас) без кисточек, поверх которых завязывали несколько слоев хлопчатобумажной ткани. Питание было достаточно скудным: супы, плов, кисломолочный суп (танапур), чмур, хариса, пшеничная каша (похиндз), луковый суп (сохджур), яичница. Из зерновых готовили

коркот, булгур и эришта (лапша домашнего приготовления). Молочные продукты включали мацун, масло, топленое масло, взбитые сливки, сыр. В воскресные и праздничные дни соблюдали покой — полевые и прочие работы не выполняли. В воскресенье надевали самую новую одежду и шли в церковь на литургию. Очень часто по воскресеньям совершали паломничество в какую-либо церковь, приносили жертвы (матах), устраивали застолья и танцы. Автор также описывает любимые у местных праздники — Новый год, Рождество и Крещение, Теарнандарач (Сретение), Пасху, Вознесение, Вардавар, которые сопровождались специальными праздничными блюдами, играми, песнями и танцами.

В работе применён метод содержательного анализа. Наша цель — сделать эти ценные материалы общедоступными и подготовить их к публикации, подчеркнув их важность и значение.

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Մերի (Հայաստան)
Երևան քաղաքի պատմության թանգարան
էլ. հասցե՝ meryavetisyan1984@gmail.com

«ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ»-Ն ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԹԵՐԹ

1925թ. մայիսի 29-ին Նոր Արաբկիր ավանի հիմնադրեքով Խորհրդային Հայաստանում մեկնարկեց գաղութահայության և մայր Հայաստանի միասնականության ու համագործակցության արդյունքում ձևավորված մի գործընթաց, որը հետագայում ստացավ «Դեպի հայրենիք շարժում» ձևակերպումը: Ըստ էության, գաղութահայության վերաբնակեցումը Խորհրդային Հայաստանում միայն քաղաքական գործընթաց չէր, այլ հասուն գիտակցությամբ և ազգային գաղափարախոսության հենքով ձևավորված շարժում, որն իրական պատնեշ դարձավ գաղութահայության պատմության ու մշակույթի ձուլման վտանգի դեմ: Խորհրդային Հայաստանում հայրենադարձության սկիզբը դրվեց արաբկիրցիների ներգաղթով, ինչի արդյունքն եղավ Նոր Արաբկիր ավանի կառուցումը: Այսօր, արդեն անկախ Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի հյուսիսային մասում է գտնվում Արաբկիր վարչական շրջանը, որի հարյուրամյակին էլ նվիրված է սույն ուսումնասիրությունը: Նոր Արաբկիր ավանի հիմնադրեքին զուգահեռ տեղի ունեցավ մեկ այլ կարևոր իրադարձություն՝ «Նոր Արաբկիր տեղեկատու» թերթի հրատարակումը: Անհրաժեշտություն կար ստեղծել աշխարհասփյուռ արաբկիրցիներին հասու տեղեկատվական մի հարթակ, որի միջոցով հասարակության լայն շերտերի իրազեկումը առավել համակարգված կդարձներ հայրենիք վերադարձի շարժումը: Ուսումնասիրության նպատակն է ընդգծել թերթի

դերը Խորհրդային Հայաստանում գաղթականների վերաբնակեցման գործընթացում, ինչպես նաև՝ ցույց տալ կատարված այն հսկայածավալ աշխատանքը, որ իրականացրեց թերթը՝ որպես Նոր Արաբկիր ավանի կառուցման պատմության վավերագիր: Թեմայի ուսումնասիրության համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ Ազգային գրադարանում պահպանվող «Նոր Արաբկիր տեղեկատու» թերթի 1925-1983թթ. տպագրված համարները:

Իր շուրջ հիսունհինգ տարիների գոյության ընթացքում, թերթը տպագրվել է միության նստավայրերում՝ Նյու Յորքում, Բոստոնում, Փիլադելֆիայում, Ուոթերթաունում, Փենսիլվանիայի որոշ քաղաքներում: Տարբեր բաժիններից բաղկացած թերթը տեղեկություններ է փոխանցում Նոր Արաբկիր ավանի շինարարության ընթացքի, միության պատգամավորական ժողովների արձանագրությունների, Ամերիկայում արաբկիրցիների միության գործունեության, Խորհրդային Հայաստան այցելած սփյուռքահայ գործիչների տպավորությունների, գաղթավայրերում և Խորհրդային Հայաստանում վերաբնակեցված արաբկիրցիների կյանքի և կենցաղի մասին: Թերթի անցած ճանապարհը հարթ չի եղել:

1951թ. 37-րդ համարում նշանավորելով տեղեկատուի գոյության քառորդ դարը, խմբագրակազմն արձանագրում է, որ տեղեկատուի ստեղծումը սպասված ոգևորությամբ չի ընդունվել: Որոշ շրջանակներ նույնիսկ թերթի ստեղծման համար արվող ծախսերը որակել են նյութական միջոցների մսխում: Քիչ չի եղել նաև հրատարակությունների համար անհրաժեշտ ֆինանսական և տեխնիկական պայմանների սղությունը: Չնայած այս ամենին, Ամերիկայի արաբկիրցիների միության համառ աշխատանքի արդյունքում թերթը անշեղ իրացրեց այն բոլոր գործառույթները, որոնք ի սկզբանե մտածված էին խմբագրակազմի կողմից: Թերթի համարների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այն ավելին էր, քան ուղղակի իրազեկման աղբյուր: «Նոր Արաբկիր տեղեկատու»-ն գաղութահայության ոգեշնչումի, համախմբվածության, հայրենիք սփյուռք միասնականությունը ապահովող մի շղթա էր դարձել և ուղիղ կապված էր Խորհրդային Հայաստանում խմորվող հայրենադարձության գործընթացի հետ: Բոլորին հասկանալի, պարզ լեզվով, բայց որ ամենակարևորն է՝ անկողմնակալ, տարիներ շարունակ թերթը գրեց, արձանագրեց պատմական իրողությունները, լուսաբանեց հայտնի ու անհայտ արաբկիրցիներին, նյութական ու հոգևոր արժեքները՝ դառնալով միության հայրենանվեր գործի սպասարկողն ու խոսնակը:

AVETISYAN Mery (Armenia)
Yerevan History Museum
e-mail: meryavetisyan1984@gmail.com

"NEW ARABKIR DIRECTORY" THE OFFICIAL NEWSPAPER OF THE UNION OF AMERICAN-ARMENIAN ARABKIR RESIDENTS

On May 29, 1925, with the founding of the New Arabkir settlement, a process was launched in Soviet Armenia, formed as a result of the unity and cooperation of the

Armenian diaspora and the motherland, which later came to be known as the "Movement to the Homeland". In essence, the repatriation of the Armenian diaspora to Soviet Armenia was not merely a political process, but a movement formed with mature consciousness and based on national ideology, which became a real barrier against the danger of the assimilation of the Armenian diaspora's history and culture. The repatriation to Soviet Armenia began with the immigration of Arabkir residents, which resulted in the construction of the New Arabkir settlement. Today, the Arabkir administrative district is located in the northern part of the capital of independent Armenia, Yerevan, and this study is dedicated to the centennial of that district. Alongside the founding of the New Arabkirsettlement, another important event took place: the publication of the newspaper "New Arabkir Directory".There was a need to create an informational platform accessible to Arabkir residents around the world, through which the awareness of broad segments of society would become more systematic within the movement of returning to the homeland.The aim of the study is to highlight the role of the newspaper in the process of resettlement of refugees in Soviet Armenia, as well as to showcase the enormous work it carried out as a documentary record of the history of the construction of the New Arabkir settlement.This study is based on issues of the “New Arabkir Directory” newspaper, published from 1925 to 1983, which are preserved in the National Library of the Republic of Armenia.

During its nearly fifty-five years of existence, the newspaper was published in the Union's headquarters located in New York, Boston, Philadelphia, Watertown, and several cities in Pennsylvania.Consisting of various sections, the newspaper provides information about the construction process of the New Arabkir settlement, the minutes of the Union's representative meetings, the activities of the Arabkir Union in America, the impressions of Diaspora Armenian figures who visited Soviet Armenia, as well as the lives and daily experiences of Arabkir residents both in the diaspora and those resettled and in Soviet Armenia.The newspaper's journey was not a smooth one. In its 37th issue published in 1951, marking a quarter century of the Directory's existence, the editorial team noted that the creation of the Directory had not been received with the anticipated enthusiasm.

Certain circles even described the expenses incurred for the creation of the newspaper as a waste of material resources. There were also significant shortages of financial and technical conditions necessary for publications.Despite all this, as a result of the persistent efforts of the Union of Arabkir Residents in America, the newspaper consistently fulfilled all the functions originally envisioned by the editorial team. The study of the newspaper's issues revealed that it was more than just a source of information. "The New Arabkir Directory" had become a source of inspiration and unity for the Armenian diaspora, a vital link ensuring the solidarity of the homeland and the diaspora, directly tied to the unfolding repatriation process in Soviet Armenia. In clear and accessible language for everyone, but most importantly, with impartiality, the newspaper, over the years, recorded historical realities, documented both famous and lesser-known Arabkir residents, highlighted material and spiritual values, becoming the servant and the voice of the Union's patriotic cause.

АВЕТИСЯН Мери (Армения)
Музей истории города Еревана
e-mail: meryavetisyan1984@gmail.com

«СПРАВОЧНИК НОВЫЙ АРАБКИР» ОФИЦИАЛЬНАЯ ГАЗЕТА СОЮЗА АМЕРИКАНСКИХ АРМЯН – АРАБКИРЦЕВ

29 мая 1925 года было основано поселение Новый Арабкир, и в Советской Армении начался процесс, сформировавшийся в результате единства и сотрудничества армянской диаспоры и матери-Армении, который впоследствии получил формулировку «Движение на Родину». Переселение армянской диаспоры в Советскую Армению было не просто политическим процессом. Это движение было сформировано зрелым сознанием и основано на национальной идеологии, оно стало реальным заслоном опасности ассимиляции истории и культуры армянской диаспоры. Репатриация в Советской Армении началась с иммиграции жителей Арабкира, в результате чего было построено поселение Новый Арабкир. Сегодня административный район Арабкир расположен в северной части Еревана, столицы независимой Армении, и это исследование посвящено его столетию. Важным событием стало издание газеты «Справочник Новый Арабкир», которое произошло параллельно с основанием поселения Новый Арабкир. Возникла необходимость в создании информационной платформы, которая явилась бы доступной для жителей Арабкира по всему миру, и посредством которой информирование широкой общественности о движении возвращения на родину стало бы более системным.

Целью данного исследования является освещение роли газеты в процессе переселения беженцев в Советскую Армению, а также показ огромной работы, которую газета провела как документ истории строительства поселка Новый Арабкир. Основными материалами для изучения темы послужили номера газеты «Нор Арабкир Информейшн», издававшиеся в период с 1925 по 1983 годы, которые хранятся в Национальной библиотеке Республики Армения.

За почти пятьдесят пять лет своего существования газета издавалась в штабквартирах профсоюза в Нью-Йорке, Бостоне, Филадельфии, Уотертауне и нескольких городах Пенсильвании. Газета состоит из различных разделов, в которых дается информация о ходе строительства поселка Новый Арабкир, протоколах парламентских заседаний союза, деятельности Союза Арабкир в Америке, впечатлениях представителей армянской диаспоры, посетивших Советскую Армению, а также о жизни и быте арабкирцев, переселенных в диаспору и Советскую Армению. Путь газеты не был гладким. В 1951 году в 37-м номере, отмечавшем четверть века существования справочника, редакция отметила, что создание справочника не было встречено с ожидаемым энтузиазмом. В некоторых кругах даже расходы на создание газеты были расценены как пустая трата материальных ресурсов. Существовали также существенные финансовые и технические ограничения для издания. Несмотря на все это, в результате упорной работы Союза Арабкир в Америке газете удалось

неуклонно реализовывать все изначально задуманные редакцией функции. Изучение ее выпусков показало, что она была не просто источником информации. Газета «Справочник Нор Арабкир» стала цепочкой вдохновения, сплоченности и единства для армянской общины на родине и в диаспоре и была напрямую связана с процессом репатриации, назревавшим в Советской Армении.

ԲԱԶԵՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ bazeyan60@yandex.ru

«ԲԱՆՎՈՐ» ԹԵՐԹԸ ՈՐՊԵՍ ՎԱՂԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Սովետական տարիները էթնոմշակութային գործընթացների զարգացման առումով լի էին բարդություններով, հետաքրքիր շրջապտույտներով ու զարմանալի երևույթներով: Արտաքին աշխարհից գրեթե մեկուսացված ԽՍՀՄ-ում, ելնելով նրա ձևավորման և զարգացման առանձնահատկություններից՝ որպես բազմազգ և միաժամանակ միասնական պետություն, տեղի ունեցան բովանդակությամբ և ինտենսիվությամբ եզակի գործընթացներ, որոնք նախանշեցին ավանդական մշակույթի զարգացման յուրահատուկ ուղիներ: Դրանք տարբեր կերպ արտահայտվեցին գյուղական ու քաղաքային բնակավայրերում՝ կապված նոր քաղաքական-գաղափարախոսական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային պահանջների հետ: Հայ իրականության մեջ այդ փոփոխությունները առավել հետաքրքիր ու յուրահատուկ ձևերով դրսևորվեցին Լենինական քաղաքում, ինչի արդյունքում արդեն XX դ. կեսերին այն դարձավ ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի, այլև ԽՍՀՄ-ի կարևոր արդյունաբերական կենտրոններից մեկը:

1920 թ. Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումն ու տնտեսավարման նոր՝ պետական եղանակին անցնելը էական փոփոխություններ առաջացրեց Լենինականի կյանքում (մինչև 1924թ.՝ Ալեքսանդրապոլ): Նախկինում զարգացած արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող քաղաքում սկսվեցին լուրջ տեղաշարժեր, որոնց արդյունում որոշակիորեն փոխվեցին ոչ միայն բնակչության կազմը, հիմնական զբաղմունքները, այլև տնտեսական, հասարակական հարաբերություններն ու դրանով պայմանավորված՝ նաև կենցաղավարման մյուս ձևերը: Անցումային այդ խառնակ ժամանակների մասին հարուստ տեղեկություններ է պարունակում 1923 թ-ից հրատարակվող «Բանվոր» թերթը: Այստեղ տպագրված բազմաբնույթ նյութերը, այլ սկզբնաղբյուրների համադրմամբ, հնարավորություն են տալիս վերականգնել

ավանդական քաղաքային մշակույթ ունեցող Ալեքսանդրապոլից նոր՝ արդյունաբերական, խորհրդային Լենինականի անցման գործընթացը:

Լենինականի՝ որպես զարգացող արդյունաբերական ու նոր «բանվորական» մշակույթ կրող քաղաքի վերածվելու համար խորհրդային իշխանությունները կարևորեցին տնտեսական գործոնը: Հետազոտվող ժամանակաշրջանում քաղաքում կառուցվեցին Տեքստիլ, Մսի-պահածոների կոմբինատները, Հացի գործարանը, վերականգնվեցին ու նորացվեցին երկաթգիծը և երկաթուղային կայարանը, շահագործման հանձնվեց քաղաքը խմելու ջրով ապահովող նոր ջրագիծը և այլն: Ըստ այդմ էլ՝ նորակառույց թաղամասերը ստացան համապատասխան ֆաբրիկաների կամ գործարանների անունները, իսկ ավելի ուշ առաջացածները՝ տարածքային անուններ:

Ինչպես ցանկացած խոշոր քաղաքում, բնակության վայրը՝ թաղամասը, շրջանը կամ նույնիսկ փողոցը, միշտ եղել է և մնում է կարևոր մշակութային ցուցիչ, որը կարող է մատնանշել քաղաքացու սոցիալական կարգավիճակը և նրա կենսակերպը, որը կարող է շատ տարբեր լինել:

Այս իրողությունը ցայտուն դրսևորվեց նոր կառուցված այս թաղամասերում, ուր հաստատվեցին տվյալ ձեռնարկության տարբեր էթնիկ ու ենթաէթնիկ ծագումով բանվորները, որոնց աշխատանքային, հարևանական հարաբերությունների հոլովույթում առաջացավ թաղային յուրահատուկ ինքնություն ունեցող նոր մշակույթ, որն առայժմ ուսումնասիրված չէ: Վերոշարադրյալ իրողություններն ու դրանց ողջ գործընթացը հանգամանորեն ներկայացված են «Բանվոր» թերթի էջերում, ինչը էապես հեշտացնում է դրանց ազգաբանական ուսումնասիրությունը:

Հետազոտության նպատակն է հիմնական գծերով ներկայացնել թերթի այն հրապարակումներն ու հաղորդումները, որոնք վերաբերում են վաղխորհրդային՝ 1920-1940-ական թվականների վերոհիշյալ գործընթացներին՝ արժևորելով դրանք որպես կարևոր սկզբնաղբյուր:

BAZEYAN Karine (Armenia)

Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: bazeyan60@yandex.ru

THE “BANVOR” NEWSPAPER AS A PRIMARY SOURCE FOR THE ETHNOGRAPHIC STUDY OF EARLY SOVIET LENINAKAN

The Soviet era, in terms of the development of ethnocultural processes, was marked by complexities, intriguing turns, and remarkable phenomena. In the USSR—almost completely isolated from the outside world—unique processes of content and intensity took place due to the peculiarities of its formation and development as a multiethnic and at the same time unified state. These processes outlined distinctive paths for the evolution of traditional culture and were expressed differently in rural and urban areas, shaped by new political-ideological, socio-economic, and cultural demands. In the Armenian context, these transformations took on particularly interesting and unique forms in the city of

Leninakan, which by the mid-20th century had become not only one of Soviet Armenia's, but also one of the USSR's major industrial centers.

The establishment of Soviet rule in Armenia in 1920 and the transition to a new state-run economic system brought significant changes to the life of Leninakan (known as Alexandropol until 1924). In this city, which had a long-standing tradition of craftsmanship, serious transformations began, leading to shifts not only in the composition of the population and their primary occupations but also in economic and social relations—consequently altering other forms of everyday life. Rich information about this turbulent transitional period is found in the Banvor newspaper, which began publication in 1923. The diverse materials published in this newspaper, when combined with other primary sources, make it possible to reconstruct the transformation from Alexandropol—a city with a traditional urban culture—into the new industrial, Soviet Leninakan.

In order to turn Leninakan into a developing industrial city with a new "working-class" culture, the Soviet authorities prioritized economic development. During the period under study, the city saw the construction of the textile factory, the meat-canning plant, the bread factory, and the restoration and modernization of the railway and the station. A new water pipeline was also built to supply the city with drinking water. As a result, newly built neighborhoods were named after these factories or plants, while others that emerged later received territorial names.

As in any large city, the place of residence—a neighborhood, district, or even a street—has always been and remains a key cultural indicator, often reflecting the social status and lifestyle of its inhabitants, which can vary greatly.

This phenomenon was vividly manifested in the newly built districts, where workers of various ethnic and sub-ethnic backgrounds, employed at the respective enterprises, settled. Through their working and neighborly interactions, a new culture emerged, with distinct neighborhood identities—an area of study that remains largely unexplored. These realities and their full development process are thoroughly presented in the pages of the Banvor newspaper, significantly facilitating their ethnographic analysis.

The aim of this paper is to present the main publications and reports of the newspaper that relate to the aforementioned processes of the early Soviet period—from the 1920s to the 1940s—highlighting them as valuable primary sources.

БАЗЕЯН Карине (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: bazeyan60@yandex.ru

ГАЗЕТА «БАНВОР» КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ДЛЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ РАННЕСОВЕТСКОГО ЛЕНИНАКАНА

Советский период, с точки зрения развития этнокультурных процессов, был насыщен сложностями, интересными поворотами и удивительными явлениями. В

СССР, практически изолированном от внешнего мира, в силу особенностей его формирования и развития как многонационального и одновременно единого государства, происходили уникальные по содержанию и интенсивности процессы, которые предопределили особый путь развития традиционной культуры. Эти процессы проявлялись по-разному в сельских и городских населённых пунктах, в зависимости от новых политико-идеологических, социально-экономических и культурных требований. В армянской действительности эти изменения особенно ярко и своеобразно проявились в городе Ленинакане, который уже к середине XX века стал не только важным промышленным центром Советской Армении, но и всего СССР.

Установление советской власти в Армении в 1920 году и переход к новой государственной системе управления вызвали значительные изменения в жизни Ленинакана (до 1924 года — Александрополь). В городе, ранее отличавшемся развитыми ремесленными традициями, начались серьёзные преобразования, в результате которых изменилась не только структура населения и основные занятия, но и социально-экономические отношения, а вместе с ними — и другие формы повседневной жизни. Богатую информацию об этом переходном и противоречивом времени содержит газета «Банвор», издававшаяся с 1923 года. Разнообразные материалы, опубликованные в ней, в сопоставлении с другими источниками, позволяют воссоздать процесс трансформации Александрополя с его традиционной городской культурой в новый — индустриальный, советский Ленинакан.

Для превращения Ленинакана в развивающийся промышленный город с новой «рабочей» культурой советская власть придавала особое значение экономическому фактору. В рассматриваемый период в городе были построены Текстильный и Мясоконсервный комбинаты, хлебозавод, восстановлены и модернизированы железная дорога и ж/д вокзал, введён в эксплуатацию новый водопровод, обеспечивающий город питьевой водой и др. Соответственно новые кварталы получали названия в честь этих фабрик и заводов, а позже — территориальные наименования.

Как и в любом крупном городе, место жительства — квартал, район или даже улица—всегда было и остаётся важным культурным маркером, указывающим на социальный статус горожанина и его образ жизни, который может существенно различаться. Эта реальность особенно ярко проявилась в новых кварталах, где селились рабочие различных этнических и субэтнических групп, трудившиеся на соответствующих предприятиях. В процессе трудовых и соседских отношений среди них зарождалась новая культура с особой районной идентичностью, которая до сих пор остаётся малоизученной. Все вышеупомянутые процессы подробно освещаются на страницах газеты «Банвор», что значительно облегчает их этнографическое изучение.

Целью данного исследования является представление основных публикаций и сообщений газеты, относящихся к вышеописанным процессам 1920–1940-х годов раннесоветского периода, с акцентом на их значимость как ценного источника.

ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ Ռաֆիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ rafik.gabrielyan.iae@gmail.com

ՉԵՅԹՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԴԱՐԱՎԱՆԴԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Չեյթունը գտնվում է Կիլիկյան Հայաստանի հյուսիս-արևելքում: Այն մի քանի դար շարունակ պահպանել է ինքնավարության որոշակի մակարդակ: Շրջանի աշխարհագրական դիրքը, որը բնութագրվում է զառիվայր լանջերով ու ձորերով և սահմանափակ մատչելիությամբ, նպաստել է ինքնակառավարման հատուկ ձևի ամրապնդմանը և տարածքի օգտագործման ուրույն եղանակների ձևավորմանը:

Սույն աշխատանքը ներկայացնում է պատմական, տեղագրական, ազգագրական և աշխարհագրական աղբյուրների, այդ թվում՝ հին լուսանկարների և ճանապարհորդական նշումների համապարփակ վերլուծություն, որը միտված է Չեյթունի մշակութային լանդշաֆտը վերականգնելուն: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում դարավանդային համակարգերին, ինչպես բնակավայրի կառուցման, այնպես էլ գյուղատնտեսական գործունեության մեջ:

Ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Չեյթունը հիմնադրվել է 1375-1409 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում՝ բյուզանդական բնակավայրի տեղում: Այն առնչվում է սպարապետ Հեթումի կնոջ՝ Զարմանուհու գործունեության հետ:

Չեյթունը զարգացել է որպես ռազմավարական առումով ամրացված կետ՝ նեղ կիրճերի նկատմամբ վերահսկողության, կամուրջների առկայության և դժվարամատչելի վայրեր արագ նահանջելու հնարավորության շնորհիվ: Քաղաքն ուներ դարավանդաձև ճարտարապետություն. տները կառուցվում էին թեքությունների վրա, իսկ կտուրները օգտագործվում էին որպես փողոցներ և բակեր: Ռելիեֆը թելադրում էր տարածության և ռեսուրսների առավելագույն օգտագործում: Կտուրները կառուցվում էին ամուր գերաններով ու սյուներով: Որոշ տներ գտնվում էին ժայռերի վրա՝ ամրացված փայտե հեծաններով: Երկրագործությունն ուներ երկու հիմնական ճյուղ դաշտավարություն և այգեգործությունը: Այն զարգանում էր լանջերի դարավանդման շնորհիվ: Գետերի մոտ գտնվող այգիներում աճեցվում էին խաղող, թուզ, ընկույզ, ձիթապտուղ և այլն:

Չեյթունը ոչ միայն տնտեսական, այլև մշակութային գործունեության կենտրոն էր: Կղզիացած լինելը, ինքնաբավությունը և կենսապայմանները զեյթունցիների մոտ ձևավորել էին ռազմավարական մտածողություն: Եզակի ճարտարապետությունը, տնտեսավարման եղանակները և սոցիալական կազմակերպվածությունը Չեյթունը դարձնում էին լեռնային միջավայրին հարմարվելու վառ օրինակ:

Այսպիսով, ներկայացված ուսումնասիրությունը ընդգծում է Չեյթունի կարևորությունը որպես ինքնաբավ լեռնային բնակավայրի օրինակ, որտեղ հաշվի են առնված տարածության արդյունավետ օգտագործման սկզբունքները:

GABRIELYAN Rafik (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: rafik.gabrielyan.iae@gmail.com

ZEITUN AS A TERRACED SETTLEMENT

Zeytun, located in the northeastern part of Cilician Armenia, is a unique example of an Armenian settlement that maintained a certain level of autonomy for several centuries. The geographical location of the region, characterized by steep gorges, slopes and limited accessibility, contributed to the formation of a special form of self-government and sustainable forms of land use.

The presented work provides a comprehensive analysis of historical, topographic, ethnographic and geoinformation sources, including old photographs and travel notes, in order to reconstruct the cultural landscape of Zeytun. Particular attention is paid to the terracing system, both in the construction of the settlement and in agricultural activities.

According to the study, Zeytun was founded between 1375 and 1409 on the site of a Byzantine settlement. Armenian settlement is associated with the activities of Zarmanuhi, the wife of the sparapet Hethum.

Zeytun developed as a strategically fortified point, thanks to control over narrow gorges, the presence of bridges and the ability to quickly retreat to hard-to-reach areas. The city had a stepped, amphitheater architecture: houses were built on slopes, and the roofs were used as streets and courtyards. This distribution of space ensured the maximum use of limited land and resources. The roof structure included strong beams, clay waterproofing and rainwater drainage systems. Some houses protruded over the cliffs, supported by wooden beams.

In agriculture, a distinction was made between arable farming and gardening. Agriculture was carried out on terraced slopes. In the gardens located near the rivers, grapes, figs, nuts, olives, etc. were grown. Armenians practiced temporary resettlement in "garden houses" (aygetun).

Zeytun was the center of not only economic but also cultural activity. The remoteness, self-sufficiency and special living conditions have formed the skills of self-defense and strategic thinking among the Zeitun people. The unique architecture, economic forms and social organization make Zeitun a vivid example of the adaptation of Armenian culture to the mountain environment.

Thus, the presented study emphasizes the importance of Zeitun as an example of a sustainable mountain civilization, where space is developed with maximum efficiency thanks to traditions, labor and interaction with the natural environment. The terrace culture of Zeitun is the result not only of economic rationality but also of forced political choice in conditions of oppression.

ГАБРИЕЛЯН Рафик (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: rafik.gabrielyan.iae@gmail.com

ЗЕЙТУН КАК ТЕРРАСНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ

Зейтун, расположенный в северо-восточной части Киликийской Армении, представляет собой уникальный пример армянского поселения, сохранившего определённый уровень автономии на протяжении нескольких столетий. Географическое положение региона, характеризующееся крутыми ущельями, склонами и ограниченной доступностью, способствовало формированию особой формы самоуправления и устойчивых форм землепользования.

В представленной работе проводится комплексный анализ исторических, топографических, этнографических и геоинформационных источников, включая старые фотографии и путевые заметки, с целью реконструкции культурного ландшафта Зейтуна. Особое внимание уделяется системе террасирования, как в строительстве поселения, так и в сельскохозяйственной деятельности. Согласно исследованию, Зейтун был основан между 1375 и 1409 годами на месте византийского поселения. Армянское заселение, связано с деятельностью Зармануи — супруги спарапета Хетума.

Зейтун развивался как стратегически укреплённый пункт, благодаря контролю над узкими ущельями, наличию мостов и возможностью оперативного отступления в труднодоступные районы. Город имел ступенчатую, амфитеатральную архитектуру: дома строились по склонам, крыши использовались как улицы и дворы. Такое распределение пространства обеспечивало максимальное использование ограниченных земель и ресурсов. Конструкция крыш включала прочные балки, глиняную гидроизоляцию и системы отвода дождевой воды. Некоторые дома выступали над обрывами, поддерживаемые деревянными балками.

В сельском хозяйстве различали хлебопашество и садоводство. Земледелие велось на террасированных склонах. В садах, располагавшихся вблизи рек, выращивали виноград, инжир, орехи, оливки и тд. Армяне практиковали временное переселение в «садовые дома» (айгетун).

Зейтун являлся центром не только экономической, но и культурной активности. Территориальная удалённость, самодостаточность и особые условия жизни сформировали у зейтунцев навыки самозащиты и стратегического мышления. Уникальная архитектура, формы хозяйствования и социальная организация делают Зейтун ярким примером адаптации армянской культуры к горной среде.

Таким образом, представленное исследование подчеркивает значение Зейтуна как образца устойчивой горной цивилизации, где пространство освоено с максимальной эффективностью благодаря традициям, труду и взаимодействию с природной средой. Террасная культура Зейтуна — это результат не только хозяйственной рациональности, но и вынужденного политического выбора в условиях притеснения.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ավետիս (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ gevorg.gyulum.1995@gmail.com
ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ Գևորգ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ hnaget@mail.ru

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՒՄԸ ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻՆ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ/ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՇԵՐՏԵՐԸ ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ ԵՎ ԼԵՌՆԱՇՂԹԱՅԻՑ ԱՆԴԻՆ

Ցանկացած հակամարտության ընթացքում տեղի ունեցող տեղահանությունների հետևանքով խախտվում է տվյալ տարածաշրջանի բնիկների հիշողությունը: Ինչ-որ առումով տեղահանվածների հիշողությունները տեղահանության արդյունքում ենթարկվում են «ռեինկարնացիայի», քանի որ պարտադրանքով լքելով իրենց բնօրրանը և տեղափոխվելով նոր տարածք՝ նրանք հիմնականում, կամա-ակամա, մոռանում են իրենց բնիկ տեղավայրերի հուշարձանների հետ կապված սովորույթներն ու ավանդույթները, և դրանցից շատ քիչ բան են կարողանում ադապտացնել նոր բնակավայրերում: Դրանցից շատերն էլ ստիպված հարմարեցվում են տեղի գրված ու չգրված օրենքներին և ձևաբովանդակային առումով զգալի փոփոխությունների են ենթարկվում:

Հնագիտական հուշարձանների վերաբերյալ ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես են հուշարձանների հարևանությամբ ապրող հասարակությունները վերաբերվում այդ հնավայրերին՝ խմբագրելով հուշարձանների պատմությունը՝ երբեմն դուրս գալով գիտական հիմնավորումներից, վերածվելով միֆականացված ավանդության՝ պատմամշակութային ժառանգությանն ավելացնելով դրա շուրջ ստեղծված բանավոր ժառանգությունը:

Հնագիտական վայրերի մասին ժողովրդական պատմություններն առաջանում և փոփոխվում են դարերի ընթացում՝ ինչպես խմբագրելով և վերապատմելով նախնական պատմությունները, այնպես էլ նախնական պատմության կորստի դեպքում՝ նոր պատմություններ ստեղծելով: Հետևաբար, հնագիտական վայրերի և սոցիալական խմբերի միջև սերտ կապ կա, որը դրսևորվում է բանահյուսության վերարտադրությամբ: Այդ կապերը ոչ միայն հավատալիքների և կրոնական պատկերացումների մակարդակում են, այլև արտացոլում են ավելի լայն աշխարհայացքներ, ժամանակի սոցիալական և քաղաքական ըմբռնումներ:

Հայ-ադրբեջանական սահմանի Գեղարքունիքի հատվածի և լեռնաշղթայից անդին եղած ժողովրդական հնությունների ուսումնասիրությունն ի հայտ է բերում հասարակություններում դրսևորված ուշագրավ և համայնքային կյանքում կարևոր դեր ունեցած օրինակներ, երբ հնագիտական մոնումենտալ հուշարձանները (դամբարաններ, գերեզմաններ, ամրոցներ և այլն) ծառայել են որպես հասարակական և իրադարձային կարևոր վայրեր, իսկ վերջին դարերում էթնիկական և կրոնական

խմբերի տեղաշարժերը լեռնաշղթայի երկու կողմերում՝ նպաստել են դրանց մասին հիշողությունների բեկմանը:

Այս համատեքստում ուշագրավ են 1960-ական թվականներից հետո Խորհրդային Միության տարածքում հայկական հուշարձանների նկատմամբ ադրբեջանական վանդալիզմի դրսևորումները: Այդ դեպքերը զուգահեռը եղան Խորհրդային Ադրբեջանի բնիկ, հարյուր տակոսով հայաբնակ շրջաններում հայերի ինքնության նկատմամբ սկիզբ առած բռնարարքների: Ադրբեջանական իշխանությունները՝ սկսած 1960-ական թթ., երկու հիմնական մոտեցում են որդեգրել հայկական մշակույթի, մասնավորապես հուշարձանների նկատմամբ: Առաջինը դրսևորվել է դրանց յուրացմամբ, երկրորդը՝ ոչնչացմամբ:

Հուշարձանների նկատմամբ վայրագության դրսևորումներն ամենացայտուն կերպով արտահայտվեցին նաև պատմական Գարդման գավառում (համապատասխանում է Խորհրդային Ադրբեջանի Ղազախի, Թովուզի, Գետաբեկի, Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի և Ճահումյանի շրջաններին), որոնք իրենց գազաթնակետին հասան 1988-1992 թթ. բռնագաղթի ընթացքում և դրանից հետո, երբ մասսայականորեն ոչնչացվեցին կամ խեղաթյուրվեցին հայկական հուշարձանները, իսկ բնիկների գաղթով սկսվեց դրանց հետ կապված հիշողության բեկումը:

Այդ շրջանի բնակիչները տեղահանությունից հետո հիմնականում վերաբնակվեցին Սևանա լճի արևելյան ավանգանում, այսինքն՝ լեռնաշղթայի մյուս լանջին, ինչը բավական թարմ պահեց հիշողությունները:

Սույն զեկուցմամբ առաջին անգամ փորձ է արվում անդրադառնալ Գարդմանի հայերի բռնագաղթին, հազարամյա բնօրրանի հետ կապված մշակութային հիշողության մոռացությանը, նոր բնակավայրերում դրանց պահպանմանն ու եղած ավանդազրույցները առկա աշխարհագրական արեալին հարմարեցնելուն: Միաժամանակ Սևանա լճի ավազանը դիտարկվում է որպես Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ազգագրական շրջանների մշակութային խաչման վայր:

GRIGORYAN Avetis (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: gevorg.gyulum.1995@gmail.com
GYULUMYAN Gevorg (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: hnaget@mail.ru

THE FRACTURE OF MEMORY ON THE ARMENIAN-AZERBAIJANI BORDER: HISTORICAL MONUMENTS AND THEIR PHILOLOGICAL/ETHNOGRAPHIC LAYERS IN THE SEVAN BASIN AND BEYOND THE MOUNTAIN RANGE

Forced displacements during any conflict inevitably fracture the memory of indigenous populations in affected regions. In a sense, the memories of displaced communities undergo a

kind of "reincarnation" as, being compelled to abandon their ancestral homeland and relocate to new areas, these populations often—voluntarily or involuntarily—forget the customs and traditions tied to the monuments of their original homeland. Only fragments of these cultural elements are adapted to the new environment, many of which are modified to fit the written and unwritten rules of the host society, resulting in substantial structural and semantic transformations.

The study of folklore surrounding archaeological monuments reveals how local communities, living in proximity to these heritage sites, interpret and reinterpret the history of the monuments—often deviating from scholarly narratives and transforming them into mythologized traditions. This process enriches the cultural heritage with oral layers that develop around the site. Over centuries, such folk narratives evolve, modifying or replacing earlier stories—or inventing entirely new ones in the absence of the original narratives. Therefore, there exists a close relationship between archaeological sites and the surrounding social groups, expressed through the reproduction of folklore. These connections transcend mere religious or mythical beliefs and reflect broader worldviews, social consciousness, and political perceptions of the time.

A study of local historical monuments along the Gegharkunik segment of the Armenian-Azerbaijani border and in the regions beyond the mountain ridge reveals significant examples of communal memory. In these areas, monumental archaeological sites (such as burial mounds, cemeteries, fortresses, etc.) have served not only as material heritage but as public and event-centered landmarks. In recent centuries, however, population displacements among ethnic and religious groups on both sides of the ridge have contributed to the fragmentation of memory associated with these sites.

In this context, the acts of Azerbaijani vandalism targeting Armenian monuments after the 1960s in the Soviet Union become particularly striking. These incidents coincided with the early stages of anti-Armenian violence against indigenous Armenian communities living in Soviet Azerbaijan. From the 1960s onward, Azerbaijani authorities adopted two main approaches toward Armenian cultural heritage: appropriation and destruction.

Such acts of cultural violence were most evident in the historical province of Gardman (corresponding to the Soviet Azerbaijani districts of Kazakh, Tovuz, Getabek, Shamkhor, Khanlar, Dashkesan, and Shahumyan), reaching their peak during the forced deportations of 1988–1992. During this period, Armenian monuments were either destroyed or deliberately distorted, and the forced migration of Armenians led to a rupture in the cultural memory associated with them.

Following this displacement, many of the former inhabitants of the Gardman region resettled in the eastern basin of Lake Sevan—on the opposite side of the mountain ridge. This geographical proximity helped preserve and sustain memories of their lost homeland to some extent.

This report presents, for the first time, an attempt to analyze the forced deportation of Armenians from Gardman, the subsequent erosion of memory linked to their ancestral homeland, and the adaptation of related traditions and oral narratives to the new geographical environment. The Sevan Basin is also considered as a unique cultural crossroads of multiple ethnographic regions within the Armenian Highlands, where diverse traditions intersect and coexist.

ГРИГОРЯН Аветис (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: gevorg.gyulum.1995@gmail.com
ГЮЛУМЯН Геворг (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: hnaget@mail.ru

ИЗЛОМ ПАМЯТИ НА АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГРАНИЦЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ И ИХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ/ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СЛОИ В БАССЕЙНЕ ОЗЕРА СЕВАН И ЗА ПРЕДЕЛАМИ ГОРНОГО ХРЕБТА

Любой вооружённый конфликт, сопровождающийся насильственным переселением, неизбежно нарушает коллективную память коренного населения. В определённом смысле, воспоминания переселённых общин претерпевают своеобразную «реинкарнацию»: покидая родные земли под принуждением и обосновываясь в новых регионах, люди, как правило, утрачивают связь с памятниками своей прежней родины, забывают связанные с ними обычаи и традиции. Лишь малая часть этих элементов адаптируется к новой среде, причём часто — в изменённом виде, соответствующем местным (написанным и ненаписанным) нормам, что ведёт к их значительным содержательным и формальным преобразованиям.

Изучение народного фольклора, связанного с археологическими памятниками, показывает, как живущие поблизости сообщества воспринимают эти объекты, редактируют их историю, выходя за пределы научного дискурса и превращая её в мифологизированную традицию. Такие процессы добавляют к культурному наследию устные слои, формирующиеся вокруг памятников. С течением веков эти предания изменяются: ранние версии редактируются и пересказываются заново, а в случае утраты первоначального содержания— возникают совершенно новые повествования. Таким образом, между археологическими объектами и социумами, их окружающими, складываются тесные связи, выражающиеся в фольклорной трансляции. Эти связи охватывают не только сферу верований и религиозных представлений, но и более широкие системы мировоззрения, социального и политического самопонимания эпохи.

Исследование памятников народной старины на участке армяно-азербайджанской границы в Гегаркунике и за пределами горного хребта выявляет ценные примеры роли монументальных объектов (курганов, могильников, крепостей и т.п.) в общественной жизни. Эти объекты служили центрами важнейших событий, а позднее — с перемещением этнорелигиозных групп с обеих сторон хребта — начался процесс разрушения связанной с ними памяти.

В этом контексте особо примечательны случаи вандализма в отношении армянских памятников, зафиксированные на территории Советского Союза после 1960-х годов. Эти явления совпали с ростом насилия против армянской идентичности в коренных (в то время полностью армянонаселённых) районах Советского Азербайджана. С начала

1960-х годов азербайджанские власти применяли две основные стратегии по отношению к армянскому культурному наследию: присвоение и уничтожение.

Наиболее ярко эти акты культурного насилия проявились в исторической области Гардман (соответствует районам Казах, Товуз, Гетабек, Шамхор, Ханлар, Дашкесан и Шаумян в составе Советского Азербайджана). В период насильственного выселения армян в 1988–1992 годах и после него армянские памятники подверглись массовому уничтожению и искажению, а утрата памяти сопровождалась депортацией коренного населения.

Большинство переселённых армян из Гардмана обосновались в восточном бассейне озера Севан, то есть на противоположной стороне горного хребта, что способствовало частичному сохранению памяти о покинутой родине.

Настоящее исследование впервые предпринимает попытку осмысления депортации армян из Гардмана, утраты культурной памяти, связанной с тысячелетней родиной, и адаптации связанных с ней преданий и мифов к новой географической среде. Бассейн озера Севан при этом рассматривается как уникальное пространство культурного пересечения различных этнографических регионов Армянского нагорья.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վարդուհի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ varduhi.grigoryan@iae.am

ԳԱԶՊԵՆ ԿԱՄ «ՀԱՅՈՑ ՄԱՆԱՆԱ». ՄՈՌԱՑՎԱԾ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂՑՐԱՑՈՒՅԻՉ

Հայկական ավանդական քաղցրեղենների մեջ իր ուրույն տեղն է ունեցել գազպենը կամ գազպան, որը ստացել են կաղնու, հացենու և այլ տեսակի բույսերի վրա առաջացած հատուկ քաղցրահամ նյութը հավաքելու և մշակելու եղանակով: Տարբերում էին գազպենի երկու տեսակ՝ փոշենման, որ ավելի փոքր բույսերի վրա էր լինում (օրինակ՝ գազ կոչվող մանր փշատերև բույսի), և մեղրանման, որ գոյանում էր ծառերի տերևներին: Նյութը, հիմնականում, հավաքում և մշակում էին կանայք: Գազպենն առավելապես տարածված էր Սասունում և Մուշի դաշտում: Այս քաղցր նյութի հիշատակմանը հանդիպում ենք նաև որոշ բանահյուսական նմուշներում. հատկապես՝ երգերում (այդ թվում՝ աշխատանքային երգեր, որոնք երգվում էին հենց գազպեն հավաքելիս), որոնցում այն գովաբանվում է՝ որպես Աստծո կողմից տրված պարգև, երբեմն անվանվելով նաև սուրբ (օրինակ՝ Սուրբ Գազպեն կիջներ վերան, Մշու Գորանի):

Գազպենը տարբեր բարբառներում հայտնի է նաև գասպա, գազպա, կազպե, մանան, ման և այլ անուններով: Հաճախ այն անվանվում էր նաև «մանանա», քանի որ համարվում էր երկնքից տրվող պարգև: Երբեմն հանդիպում ենք նաև «մեղրացող» անվանը: Այն հանդես էր գալիս որպես մի շարք ավանդական կերակուրների հիմնական քաղցրացուցիչ բաղադրիչ: Ընդ որում՝ այն հնարավոր էր օգտագործել և՛ թարմ վիճակում, և՛ պահել ձմռան համար՝ կճուճներով կամ չորացրած տարբերակով: Շատ շրջաններում, որտեղ գազպենն առատ էր, այն նաև փոխանակում էին այլ մթերքների հետ, ինչի արդյունքում այս քաղցր նյութը դառնում էր տնտեսական կարևոր գործոն:

Տարոնում ընդունված էր հարսանեկան ծեսի ժամանակ գազպենը մատուցել նորապսակներին, իսկ ուխտի գնալիս այն տանում էին՝ որպես կարևոր ընծա վանքին (հենց այս պատճառով հաճախ կոչվել է նաև «Սուրբ Կարապետի հալվա»): Այն օգտագործվել է նաև որպես դեղամիջոց, ինչի մասին վկայում է նաև Մխիթար Հերացին, իսկ Անանիա Շիրակացին այն հիշատակում է Տարոնի բարիքների ցանկում: Չնայած գազպենի այսքան տարածված ու ընդունված լինելուն՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով տեղի ունեցած գաղթի արդյունքում, քաղցրահամ նյութի բացակայությամբ պայմանավորված, այլ շրջաններում վերաբնակեցվածների սերունդները այլևս չեն պատրաստում և կիրառում այն: Իսկ տնտեսական ու ծիսական մասով դրան հիմնականում փոխարինելու են եկել մեղրը և շաքարը:

Նյութի ուսումնասիրության համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ ԳԱԱ արխիվային նյութերը, որոնք պատմահամեմատական մեթոդի սկզբունքով համադրվել են ազգագրական, գեղարվեստական գրականության մեջ, բանահյուսական նմուշներում տեղ գտած նյութի հետ: Վերլուծվել են քաղցրեղենի ստացման և մշակման ավանդական եղանակները, դիտարկվել, ինչպես հիմնական բնամթերք, այպես էլ ծիսական քաղցրեղեն լինելու հիշատակված տաբերակները: Վեր են հանվել դրա երբեմնի տարածվածությունն ու կարևորությունը հայոց մշակույթում:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ գազպենը որոշ շրջաններում փոխարինել է մեղրին, լրացրել քաղցրի հիմնական պաշարն ու հանդես եկել որպես մի շարք ծիսական գործողությունների բաղադրատարր, այն նաև օգտագործվել է որպես դեղամիջոց, եղել տնտեսական հարաբերությունների կարևոր մաս՝ որպես փոխանակվող հիմնական բնամթերքներից մեկը: Դրա ստացման ու պահպանման եղանակները ժամանակի ընթացքում ձևավորել են պատրաստման ավանդական եղանակ, որը տեղահանության հետևանքով մոռացվել է, իսկ դրա օգտագործումը փոխարինվել է մեղրով, շաքարով և այլ քաղցրացուցիչներով:

GRIGORYAN Varduhi (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: varduhi.grigoryan@iae.am

GAZPEN OR THE "ARMENIAN MANNA": A FORGOTTEN TRADITIONAL SWEETENER

Among traditional Armenian sweeteners, gazpen (also known as gazpan) held a distinctive place. This natural substance was harvested and processed from a specific sweet

material that formed on oak, elm, and various other plants. Two main types of gazpen were distinguished: a powdery form that appeared on smaller plants (e.g., a shrub known as gaz), and a honey-like form that developed on tree leaves. The collection and processing of gazpen were primarily carried out by women. It was especially common in the regions of Sasun and the Mush plain. References to this sweet substance are also found in certain examples of Armenian folklore—especially songs, including work songs traditionally sung during gazpen collection. In these songs, gazpen was praised as a divine gift and was at times referred to as sacred (e.g., Surb Gazpen k'ichner veran, Mush's Gorani).

Gazpen is known in various dialects under different names, including gaspa, gazpa, kazpe, manana, man, and others. It was often called "manana" due to its perceived divine origin, likened to the biblical manna from heaven. Occasionally, the term melq'rachogh ("sweetener" or "honey-maker") was also used. Gazpen served as a primary sweetening ingredient in many traditional dishes. It could be consumed fresh or preserved for winter use, either in jars or in dried form. In regions where gazpen was abundant, it was also used as a bartering item for other goods, giving it notable economic importance. In Taron, it was customary to serve gazpen to newlyweds during wedding rituals, and to bring it as an offering to monasteries during pilgrimages. For this reason, it was often referred to as "Surb Karapet's halva." Gazpen was also used medicinally, as noted by Mkhitar Heratsi, and Anania Shirakatsi listed it among the resources of Taron.

Despite its once widespread presence, the tradition of collecting and using gazpen has largely disappeared following the Armenian Genocide, as survivors resettled in regions where the substance was unavailable. In most cases, honey and sugar came to replace it both in culinary and ritual contexts.

This study is based on archival materials from the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (NAS RA), which were analyzed using the principles of the historical-comparative method. These were cross-referenced with ethnographic data, artistic literature, and examples of folklore containing references to gazpen.

The research examined the traditional methods of obtaining and processing gazpen, considering it both as a natural product and a ritual sweetener. Variants of its use in cultural and ceremonial contexts were explored. The analysis also highlights the extent of its historical usage and significance within Armenian culture.

The study reveals that in some regions, gazpen served as a substitute for honey, supplementing the community's primary sources of sweetness. It was an integral part of various rituals, served as a medicinal substance, and held economic value as a barter item. Over time, the traditional techniques for harvesting and preserving gazpen formed a well-established cultural practice. However, displacement and migration led to the loss of this tradition, and its use has since been replaced by honey, sugar, and other sweeteners.

ГРИГОРЯН Вардуи (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: varduhi.grigoryan@iae.am

ГАЗПЕН ИЛИ «АРМЯНСКАЯ МАННА»: ЗАБЫТЫЙ ТРАДИЦИОННЫЙ ПОДСЛАСТИТЕЛЬ

Среди традиционных армянских подсластителей особое место занимал газпен (или газпан) — природное сладкое вещество, получаемое путем сбора и обработки налёта, образующегося на дубах, ильмах и других растениях. Различали два типа газпена: порошкообразный, появлявшийся на мелких растениях (например, на кустарнике под названием газ), и медообразный — формировавшийся на листьях деревьев. Сбором и обработкой газпена в основном занимались женщины. Он был особенно распространён в Сасуне и на Мушской равнине. Упоминания об этом сладком веществе встречаются также в армянском фольклоре, в частности в песнях — в том числе в рабочих, которые исполнялись непосредственно во время сбора газпена. В них газпен восхваляется как дар Божий и иногда называется святым (например, Сурб Газпен киджнер веран, Мушское «Горани»). В разных диалектах газпен известен под разными названиями: гаспа, газпа, казпе, манана, ман и др. Часто его называли «манной», так как он считался божественным даром, ниспосланным с неба. В некоторых источниках встречается также название мелкрачох (буквально «производящий мёд» или «подсластитель»). Газпен выступал в качестве основного ингредиента во многих традиционных блюдах. Его употребляли как в свежем виде, так и заготавливали на зиму — в глиняных сосудах или в сушёном виде. В регионах, где газпен был в изобилии, его также обменивали на другие продукты, что придавало ему экономическое значение.

В Тароне было принято угощать газпеном молодожёнов во время свадебных обрядов, а также приносить его в дар монастырям во время паломничеств. По этой причине его часто называли «халва Святого Карапета». Газпен также использовался как лечебное средство, о чём свидетельствует Мхитар Гераци, а Анания Ширакаци упоминает его среди природных богатств Тарона.

Несмотря на широкое распространение и признание газпена в прошлом, вследствие депортаций и исхода, вызванных Геноцидом армян, и невозможности найти это вещество в новых местах проживания, традиция его приготовления и употребления была утрачена. С течением времени его ритуальное и кулинарное значение было в основном заменено мёдом и сахаром.

Основой для настоящего исследования послужили архивные материалы НАН РА (Национальной академии наук Республики Армения), которые были сопоставлены по принципам историко-сравнительного метода с этнографическими данными, образцами художественной литературы и фольклора. Проанализированы традиционные методы получения и переработки газпена, а также его использование как природного продукта и ритуального сладкого компонента. Рассмотрены различные

формы его бытования в культуре и обрядах. Выявлена степень распространённости и значимость в армянской традиции.

Исследование показало, что в ряде регионов газпен заменял мёд и служил важным источником сладкого. Он играл ключевую роль в ритуалах, применялся как лекарственное средство и был экономически значимым продуктом, используемым для натурального обмена. Методы его сбора и хранения со временем оформились в устойчивую традицию, однако после переселения армян они были утрачены, а сам газпен был вытеснен мёдом, сахаром и другими подсластителями.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հասմիկ Թ. (Հայաստան)
Երևանի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ h.harutyunyan@ysu.am

ԿԱՐԱԳԻ ՍՏԱՑՄԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Հայոց մեջ ընդունված է եղել կարագ ստանալ մածունից, (հ)րեժանից (սերից), կաթից: Հարգի է եղել կովի մայիսյան յուղը՝ մածունից ստացված: Րեժանը կաթից առանձնացնելու համար մինչև վերջերս էլ կիրառվել է, այսպես կոչված, կաթը փռելու միջոցը: Մեծ ընտանիքներում կաթը փռել են բնակարանին կից հատուկ զով շինությունում՝ կաթնոցում, փայտե տաշտերում կամ կավե ամաններում՝ սառը ջուր խառնելով: Րեժանը հավաքել են մի քանի օր, հատկապես շոգ եղանակին ամեն օրվա րեժանի մեջ աղ են լցրել: Այսօր գրեթե համատարած գործածում են սերզատ սարքեր:

Կարագ ստացել են փայտե կամ կավե խնոցի հարելու միջոցով: Երբեմն, օրինակ՝ սարում, խնոցուն փոխարինել է տիկը: Խնոցին խփել են հիմնականում հարսները, մասնակցել են նաև աղջիկները, նույնիսկ երեխաները: Խնոցին զարնել են դադարներով, և այդ դադարների ընթացքում հյուսվել են գեղեցիկ երգեր:

Փորձառու տնտեսուհին հարոցի ձայնից կարող է կռահել, որ կարագն արդեն պատրաստ է: Եթե կարագն արդեն առաջացել է, ու էլի շարունակեն հարել, կարագը կջրիկանա: Ընդունվածից քիչ հարելու դեպքում կարագի գնդիկներն իրար չեն միանա:

Խնոցու պարունակությունը դատարկել են մեծ ամանների մեջ: Ռանի երեսից կարագը հավաքել են, կարագի գնդեր են պատրաստել, լվացել՝ սեղմելով, տրորելով, որ մնացած թանը միջից դուրս գա: Ստացված կարագը տեղավորել են կավե կճուճների մեջ, շերտ-շերտ աղ արել և սեղմել, որպեսզի արանքներում օդ չմնա, բերանը կապել են սա(ե)րեկով, մինչև ձմեռնամուտ պահել են չոր, զով տեղում՝ կիսով չափ թաղած փոշու՝ մոխրի մեջ, կարագը խոնավությունից զերծ պահելու համար:

Երկարաժամկետ պահելու նպատակով կարագը հալել են, յուղ են ստացել: Յուղը պահել են կավե բղուղների, փայտե տակառների մեջ: Կարագի, յուղի կճուճը բացելու, օգտագործելու թույլտվությունը մինչև վերջերս պատկանում էր տան մեծ մորը: Որպես վերապրուկ մնացած այդ սովորույթում արտահայտվել է ոչ թե հարսներին իշխելու երբեմնի գործառույթը (գուցե պայմանավորված նաև կարգուկանոն հաստատելու, այս դեպքում՝ յուղը չշռայլելու գործոնով), այլ ընտանիքի մեծ մոր նկատմամբ հարգանքն ու մեծարանքը: Հատկապես երեխաները սրտի թրթիռով են սպասել եղ հալելու օրվան. նախքան յուղը պահեստավորելը մեծ մայրը մի փոքր շռայլություն է թույլ տվել. պատրաստել է գաթա, հալվա և այլ համեղ ուտեստներ: Տան անդամները, տաք թոնրի շուրջ հավաքվելով, վայելել են դրանք՝ ուրախ պատմություններ պատմելով: Ավանդույթի ուժով մեծ մայրը յուղից բաժին է հանել բաժանված տղաներին:

Նախորդ դարավերջին տղամարդիկ կանանց գործը թեթևացնելու հնարամիտ միջոցներ են գտել՝ խնոցին փոխարինելով էլեկտրական շարժիչներ ունեցող հարմարանքներով: Որպես խնոցի սկսել են ծառայել նաև լվացքի մեքենաները: Փոքր ընտանիքներում այսօր կարագ ստանում են րեժանը կամ մածունը թասում ձեռքերով խառնելու կամ ապակյա երեք լիտրանոց բանկայում հարելու (երբեմն փայտե գդալով) ճանապարհով: Նոր տեխնոլոգիաների կիրառությամբ պայմանավորված՝ վերացել են ոչ միայն կարագի ստացման գործընթացի հետ կապված դժվարությունները, այլև, ցավոք, այդ գործընթացն ուղեկցող հաճելի հույզերն ու մարդկային հարաբերությունները:

Յուղի առատության ապահովմանն ուղղված հմայական բազմաթիվ միջոցներ են ձեռնարկվել, որոնք հիրաշալիորեն դրսևորվել են հատկապես Համբարձման տոնի օրը և նախորդ գիշերը:

HARUTYUNYAN Hasmik T. (Armenia)
Yerevan State University
e-mail: h.harutyunyan@ysu.am

TRADITIONAL WAYS OF BUTTER-MAKING AMONG ARMENIANS

Armenians used to make butter from sour milk, cream and milk. The best and highest quality butter was traditionally considered to be cow butter from sour milk made in May. Until recently, the so-called method of "spreading milk" was used to separate cream from milk. In large families milk "was spread" in a special cool room, in wooden troughs or clay containers, mixing it with cold water. The cream was removed from the surface of the milk over several days, and salt was added to it, especially in hot weather. Today, separators are almost universally used.

Butter was obtained by churning in a wooden or clay churn. In rare cases, for example, in summer mountain pasture, a worked-up lamb or sheep skin was used. The daughters-in-law were the ones who mainly churned, but girls and even children also participated. The churn was beat with pauses and during those pauses beautiful songs were woven.

An experienced woman can understand by the sound that the butter is ready. If you beat it more than recommended, the butter will become watery, if you beat it less, the small balls of butter will not stick together.

Buttermilk from the churn was poured into a trough. Butter was collected from the surface of the buttermilk and butter balls were made, washed, pressed to remove the remaining buttermilk. Butter was placed in clay jugs, sprinkled with salt and pressed down so that there was no air between the butter layers, covered with sheepskin or goatskin, tied up with rope and stored in a dry, cool place until winter half buried in ash to protect from moisture.

For a long-term use, butter was melted. Melted butter was stored in clay jugs and wooden barrels. Until recently permission to open the jugs and use butter belonged to the elder woman of the family. This surviving custom expressed not the former function of ruling over the daughters-in-law (which may have been due to the need to establish order, in this case, to avoid wasting butter), but rather the respect and honor shown to the grandmother of the family. The children were especially eager for the day of melting butter. Before putting away the butter for storage, the grandmother allowed herself a little generosity: she prepared gata (a traditional Armenian pastry), halva and other delicious dishes. The family gathered around the hot tonir (clay oven) and enjoyed them, telling funny stories. By tradition the grandmother of the family gave a share of the butter to the families of her sons who lived separately.

At the end of the last century men found ingenious ways to make women's work easier replacing churns with devices with attached electric motors. Washing machines also began to serve as churns. Today in small families butter is obtained by mixing cream or sour milk with hands in a suitable bowl or by churning it in a 3-liter glass jar (sometimes with a wooden spoon). Due to the use of new technologies, not only the difficulties associated with the process of obtaining butter have disappeared, but also, unfortunately, the pleasant emotions and human relationship that accompany that process.

Numerous magical practices aimed at ensuring the abundance of oil were undertaken, which were vividly manifested especially on the day of the Feast of the Ascension and on the preceding night.

АРУТЮНЯН Асмик Т. (Армения)
Ереванский государственный университет
e-mail: h.harutyunyan@ysu.am

НАРОДНАЯ СПОСОБЫ ПРИГОТОВЛЕНИЯ МАСЛА У АРМЯН

У армян было принято получать масло из кислого молока, сладких сливок и молока. Наилучшим и качественным традиционно считалось коровье масло, из кислого молока, приготовленное в мае. До недавнего времени для отделения сливок от молока использовался так называемый метод "расстилания молока". В больших семьях молоко "расстилали" в специальном прохладном помещении в деревянных корытах или глиняных тарах, смешивая с холодной водой. В течение нескольких дней с поверхности

молока снимали сливки, добавляли соль, особенно в жаркую погоду. Для снятия сливок сегодня практически все домохозяйки используют сепараторы.

Для сбивания масла применяли деревянные или керамические маслобойки. В редких случаях, например, в летовках пользовались бурдюком. Масло в основном взбивали невестки, участвовали девушки и даже дети. Масло взбивали с паузами и во время этих пауз сплетались прекрасные песни.

Опытная хозяйка может определить по звуку, что масло уже образовалось. Взбивать больше, чем рекомендуется, масло станет водянистым, меньше - комочки масла не склеятся.

Пахту с комочками масла переливали в корыто, масло собирали с поверхности пахты, делали шарики из масла, выжимали остатки пахты, промывали холодной водой. Масло помещали в глиняные кувшины, слоями посыпая солью, придавливали так, чтобы между слоями не оставалось воздуха, закрывали овечьей или козьей шкурой, прочно завязывали веревкой и до зимы хранили в сухом, прохладном месте, наполовину закопав в золу, чтобы беречь от влаги.

Для длительного употребления масло растапливали. На зиму топленое масло хранили в глиняных кувшинах и деревянных бочках. Разрешение открывать и использовать масло до недавнего времени принадлежало старшей хозяйке. Этот обычай, сохранившийся как пережиток, выражал не прежнюю функцию управления невестками (которая могла быть обусловлена еще и необходимостью наведения порядка, в данном случае чтобы не тратить масло излишне), а скорее уважение и почет оказываемые старшей хозяйке. Особенно дети с нетерпением ждали дня растапливания масла. Перед тем как убрать масло на хранение, старшая хозяйка позволяла себе небольшую роскошь: готовила гату, халву и другие вкусные блюда. Семья собиралась вокруг горячего тонира и наслаждалась сладостями, рассказывая веселые истории.

По традиции хозяйка уделяла долю масла семьям отдельно живущих сыновей. В конце прошлого века мужчины нашли находчивые способы облегчить труд женщин, заменив маслобойки устройствами с прикрепленными электродвигателями. Стиральная машина также стала выполнять функцию маслобойки. В небольших семьях сегодня масло получают, смешивая сливки или кислое молоко руками в подходящей таре или размешивая в трехлитровой стеклянной банке (иногда взбивая деревянной ложкой). Благодаря использованию новых технологий исчезли не только трудности, связанные с процессом получения масла, но и, к сожалению, приятные эмоции и человеческие отношения, сопровождающие этот процесс.

Для обеспечения изобилия масла принимались многочисленные магические меры, которые проявлялись особенно в день Вознесения Господня и накануне вечером.

ՅԱՆԳԱՅԿԻՆԱ Տատյանա (Ռուսաստան)
Մորդովայի Հանրապետության կառավարությանը կից
հումանիտար գիտությունների գիտահետազոտական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ sudakova2007@mail.ru

ՄՈՐԴՈՎԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ. ՄԻՋՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միջմշակութային փոխազդեցությունները ներկայումս համարվում են ժամանակակից գիտական դիսկուրսի առանցքային թեմաներից մեկը՝ ինչպես ընդունող հասարակություններում առանձին էթնիկ խմբերի մշակութային ինքնության պահպանման, այնպես էլ սփյուռքագիտության շրջանակում՝ այն համայնքների ուսումնասիրության համատեքստում, որոնք ձևավորվել են իրենց պատմական հայրենիքի սահմաններից դուրս և ընդգրկում են տնտեսական ու սոցիամշակութային կյանքի բազմաշերտ դրսևորումներ:

Հայկական համայնքը, որ դասվում է այսպես կոչված՝ «հին սփյուռքների» շարքին, արդեն ավելի քան մեկ դար հանդիսանում է գիտական հետազոտությունների առարկա: Նրան նվիրված է զգալի քանակությամբ մասնագիտական գրականություն, որը վկայում է թեմայի տեսական և գործնական արժեքի մասին:

Մորդովիայի Հանրապետությունում (ՌԴ) ձևավորված հայկական համայնքի նկատմամբ հետաքրքրությունը հիմնավորված է մի կողմից՝ նրա դերակատարությամբ հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման գործում, մյուս կողմից՝ սփյուռքի և ընդունող համայնքի միջև սոցիալական, մշակութային և ինքնության կառավարման ռազմավարությունների վերլուծության կարևորությամբ: Բացի տեսական հետաքրքրությունից, նման ուսումնասիրություններն ունեն նաև կիրառական նշանակություն՝ նպաստելով միջմշակութային երկխոսության և հանրային քաղաքականության ձևավորման գործընթացներին:

Հետազոտությունը ներկայացնում է գիտական և հրապարակախոսական բնույթի համադրված նյութ՝ նվիրված ոչ միայն Մորդովիայում բնակվող հայերի հարուստ և բովանդակալից պատմությանը, այլև այդ համայնքի մշակութային ինքնատիպությանը: Այն հիմնված է տարիների ընթացքում հեղինակած արխիվային, վիճակագրական և դաշտային աշխատանքների, ինչպես նաև ազգագրական արշավախմբերի արդյունքների, հրատարակված աղբյուրների և գիտական գրականության համապարփակ վերլուծության վրա:

Ներկայումս դժվար է առանձնացնել Մորդովիայի տնտեսական կամ սոցիամշակութային որևէ ոլորտ, որտեղ հայերը նշանակալի ներդրում չեն ունեցել: Նրանց բնականոն ինտեգրումը տարածաշրջանի բազմամշակութային հասարակության մեջ վկայում է համայնքի կայուն հաստատման մասին՝ որպես Մորդովիայի և, ընդհանրապես, բազմազգ Ռուսաստանի հանրապետության անբաժանելի մաս, որն առանձնանում է իր ինքնատիպ մշակույթով, եզակի պատմական ուղիով և բազմադարյա բարիդրացիական փորձով:

Հետազոտությունն ընդգրկում է ինչպես Ռուսաստանի հայ համայնքի հավաքական հիշողության գիտական վերլուծությունը, այնպես էլ՝ հեղինակի տեսաբանա-

կան մոտեցումը՝ անդրադառնալով Մորդովիայում հայերի տնտեսական գործունեության էությանը և նրա պատմական ակունքներին: Այդ վերլուծությունն իրականացվել է բազմաբնույթ աղբյուրների ներկայացուցչական համադրությամբ՝ կիրառելով ժամանակակից գիտական մեթոդաբանություն:

Ժամանակի ընթացքում Մորդովիա տեղափոխված կովկասյան էթնիկ խմբերի թվաքանակը ենթարկվել է փոփոխության: Սակայն մշտապես գերակշռել է հայ բնակչությունը: Ըստ 2010 և 2020 թթ. համառուսական մարդահամարների՝ հայերը շարունակաբար զբաղեցրել են 7-րդ հորիզոնականը Մորդովիայի ազգային փոքրամասնությունների շրջանում: Համայնքի ներքին տվյալներով՝ 2010 թ. սկզբին մինչև հոկտեմբեր նրանց թիվը կազմել է 3,800-ից 5,000 անձ՝ զգալիորեն գերազանցելով 2002թ. ցուցանիշները: Հայերը՝ որպես տարածաշրջանի ամենամեծ կովկասյան սփյուռք, բնակվում են ինչպես քաղաքային (813 մարդ, այդ թվում՝ 529-ը Սարանսկում), այնպես էլ գյուղական վայրերում (497 մարդ): 2010 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Մորդովիայում գրանցված էր 1,342 հայ, իսկ 2020 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 1,356: Ըստ վերջին մարդահամարի՝ հայերը շարունակում են մտնել Ռուսաստանի 20 ամենաբազմաթիվ ազգությունների շարքը՝ զբաղեցնելով 7-րդ տեղը՝ ռուսներից, թաթարներից, չեչեններից, բաշկիրներից, չուվաշներից և ավարներից հետո: Այնուամենայնիվ, 2010–2020 թթ. ընթացքում արձանագրվել է 236,216 հոգով (−19.98 %) թվաքանակի նվազում, ինչը վկայում է բնակչության ընդհանուր դինամիկայի և էթնոմշակութային բազմազանության վերափոխման գործընթացների մասին:

Այս համատեքստում Մորդովիայի հանրապետության ներսում մշակույթների միջև երկխոսության և տարբեր ժողովուրդների փոխհարաբերությունների որակը որոշիչ դեր է խաղալու տարածաշրջանի զարգացման մեջ: Մշակութային փոխներգործությունը և համագործակցային զարգացման մոդելները նպաստում են համայնքների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հզորացմանը: Բազմազանությունն իր հերթին կարող է նոր ինքնութենական հարթություններ բացել՝ հարստացնելով համամարդկային քաղաքակրթությունը: Որքան ինքնատիպ և բազմաշերտ լինի նույնիսկ ամենափոքր ազգի մշակույթը, այնքան արժեքավոր կլինի նրա ներդրումը համաշխարհային մշակութային հարստության մեջ:

Այս պայմաններում Մորդովիայի Հանրապետությունում հայկական սփյուռքը դրսևորվում է բարձր աստիճանի ինքնակազմակերպվածությամբ և նախաձեռնողականությամբ: Համայնքի գործունեության առանցքում են ազգային ինքնության պահպանմանն ուղղված ծրագրերը, բարեգործությունն ու մարդասիրական գործունեությունը, որոնք հիմնականում իրականացվում են ֆինանսական աջակցության և համայնքի առանձնացված ներկայացուցիչների անձնական ներգրավման միջոցով:

YANGAIKINA Tatyana (Russia)
Research Institute of the Humanities under the Government of the Republic of Mordovia
e-mail: sudakova2007@mail.ru

ARMENIANS OF MORDOVIA: INTERCULTURAL INTERACTION AND DIALOGUE OF CULTURES

Intercultural relations are undoubtedly one of the most pressing topics in contemporary scholarly discourse. This is relevant both from the perspective of preserving the cultural identity of individual ethnic groups within host communities, and in the context of diaspora studies, which explore the complex economic and socio-cultural life of communities formed beyond their historical homelands. As part of the so-called "old diasporas," the Armenian diaspora community has been the focus of academic inquiry for over a century, and a significant body of scholarly literature is dedicated to the Armenian diaspora.

The academic interest in the Armenian community that has taken root in the Republic of Mordovia (Russian Federation) is both natural and justified. It is driven by the importance of Armenians in the economic and cultural development of the region, as well as by the scholarly value of analyzing the social, cultural, and other strategic behaviors of both the diaspora and the host society. Such research is also of considerable practical relevance.

This study presents a synthesized body of scholarly and publicistic material, focusing not only on the rich and vibrant historical layer of the Armenian presence but also on the unique and compelling culture of the Armenian people residing in the Mordovian region. It is based on many years of archival, statistical, and fieldwork conducted by the author, including results of ethnographic expeditions across various districts of Mordovia, as well as analysis of published sources and academic literature.

Today, there is virtually no area of the economy or sociocultural sphere in which Armenians have not made a significant personal contribution. Their organic integration into the broader international society of the region reflects their evolution into an integral part of Mordovia and the historically established community of the Russian Federation—a state characterized by a distinctive culture, a unique historical path, and a long-standing tradition of interethnic harmony.

The study simultaneously offers an impartial and objective projection of the collective memory of the Russian-Armenian community and the author's possibly subjective interpretation of the essence and origins of the current economic and social life of Armenians in Mordovia. This reconstruction is based on a representative corpus of diverse sources analyzed using scholarly methodology.

Changes across various spheres of life have led to population movements and relocations. The demographic dynamics of Transcaucasian ethnic groups migrating to the Republic of Mordovia have varied over time. However, Armenians have consistently remained the largest group among them. According to the 2010 and 2020 Russian national censuses, Armenians maintained the seventh position among the largest ethnic groups in

the republic. As per estimates by Armenian community leaders, their population in 2010 ranged from 3,800 to 5,000 people—significantly more than in the 2002 census.

The Armenian community is the largest among Transcaucasian diasporas in the region, with 813 registered in urban areas (including 529 in Saransk) and 497 in rural areas. The 2010 census recorded 1,342 Armenians in Mordovia, while the 2020 census (conducted from October 15 to November 14, 2021) reported 1,356. Armenians rank among the top 20 most populous ethnic groups in Russia according to the 2020 census and hold seventh place in the Republic of Mordovia after Russians, Tatars, Chechens, Bashkirs, Chuvash, and Avars. However, the absolute decrease in the number of Armenians between 2010 and 2020 was 236,216 people (a 19.98% decline). This trend reflects the growing ethno-cultural and ethno-confessional diversity of the region's population.

Consequently, the social landscape in Mordovia will increasingly depend on intercultural dialogue and interethnic relations among its residents. The unity and dynamic interaction of cultures within communities create favorable conditions for the socio-economic, political, and cultural development of all ethnic groups. Cultural diversity, in turn, adds new dimensions to collective identities and enriches global civilization. The more diverse and vibrant the culture of each ethnic group—even the smallest—the greater its contribution to the shared treasury of human civilization.

Thus, the continued existence and functioning of the Armenian Spyurk (diaspora) in the Republic of Mordovia is characterized by a notably high level of community self-organization and a wide array of cultural initiatives aimed at preserving national identity. A key feature of this community is its commitment to philanthropy and compassion, primarily realized through financial contributions and the personal involvement of prominent members of the diaspora.

ЯНГАЙКИНА Татьяна (Россия)
Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при
Правительстве Республики Мордовия
e-mail: sudakova2007@mail.ru

АРМЯНЕ МОРДОВИИ: МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И ДИАЛОГ КУЛЬТУР

Межкультурные взаимоотношения, несомненно, являются одной из наиболее актуальных тем в современном исследовательском поле, как с точки зрения сохранения культурной идентичности отдельных этнических групп в сообществах-реципиентах, так и в ракурсе диаспоральных исследовательских программ, анализирующих все многообразие экономической и социокультурной жизни общин, сформировавшихся вне границ своей исторической территории. Армянское диаспоральное сообщество, входящее в число так называемых «старых диаспор», на

протяжении более ста лет неоднократно становилось предметом исследований и армянской диаспоре посвящена богатая научная литература.

Исследовательский интерес к армянскому сообществу, сформировавшемуся в Республике Мордовия (РФ), закономерен и определяется как значимостью роли армян в экономической и культурной жизни республики, так и важностью научного анализа социальных, культурных и других стратегий как представителей диаспоры, так и принимающего сообщества. Существенное прикладное значение подобных исследований также, несомненно.

Исследование представляет собой синтезированный материал научно-публицистического характера, посвященный не только богатейшему и яркому пласту истории, но и особой притягательной культуре людей армянского этноса, проживающих на мордовской земле. Оно основано на многолетних архивных, статистических и полевых изысканиях автора, результатах этнографических экспедиций, проведенных по районам Мордовии, анализе опубликованных источников и научной литературы.

В настоящее время нельзя назвать такую отрасль экономики или социокультурной сферы, в которой армяне не привнесли личный, существенный вклад в развитие. Их органичное вплетение в общий интернациональный социум края знаменует и становление этого народа как неотъемлемой части Мордовии и исторически сложившейся устойчивой совокупности людей великой России, обладающей неповторимой самобытной культурой, уникальной судьбой и многолетним опытом добрососедских отношений.

В исследовании, с одной стороны, непредвзято и объективно спроецирована коллективная память российского армянского сообщества, с другой, – авторское, возможно субъективное видение сущности и истоков настоящего бытия хозяйственной деятельности армян Республики Мордовия, как вариант реконструкции, выполненной на квинтэссенции представительного корпуса разнообразных источников, обработанных научными методами.

Изменения в различных сферах жизни приводят к перемещению людей с одного места жительства на другое. Так, динамика численности представителей закавказских этносов, мигрировавших в Республику Мордовия, варьировала. Однако всегда преобладала численность армян, которые, исходя из данных всероссийских переписей населения 2010 и 2020 гг., крепко удерживали седьмую позицию в численности населения наиболее многочисленных национальностей республики (по оценке лидеров армянской диаспоры, за период с начала по октябрь 2010 г. – от 3 800 до 5 000 чел.), что значительно превышает результаты Всероссийской переписи населения 2002 г. Самая крупная из закавказских диаспор – армянская – расселена следующим образом: в городах зарегистрировано 813 чел., причем 529 чел. живут в г. Саранске, а в сельской местности – 497 чел. Согласно данным Всероссийской переписи населения 2010 г., в Республике Мордовия их насчитывается 1 342 чел., по Всероссийской переписи населения 2020 г. (проходила с 15 октября по 14 ноября 2021 г.) – 1 356 чел. Армяне входят в рейтинг 20 наиболее многочисленных народов России по данным Всероссийской переписи населения 2020 г. (если сравнивать их

численность с данными Всероссийской переписи населения 2010 г.) и также занимают 7 строчку в указанном рейтинге после русских, татар, чеченцев, башкир, чуваш и аварцев. Показатель абсолютной убыли численности армянского этноса за 2010 – 2020 гг. составляет – 236 216 чел. (или −19,98 %). Безусловно, это ведет к всевозрастающему этнокультурному и этноконфессиональному разнообразию социумов, проживающих в регионе.

В связи с этим обстановка в Республике Мордовия будет напрямую коррелироваться с диалогом культур и межэтническими отношениями народов, ее населяющих. Единение и прогрессивное взаимодействие культур в развитии сообществ создают благоприятные условия для социально-экономического, политического и культурного развития всех этносов, а их разнообразие может придать новые оттенки идентичности народов, насыщенные в этническом и интеллектуальном отношении. Чем богаче и многообразнее будет культура каждого, даже самого малочисленного народа, тем больший вклад поступит в общую сокровищницу мировой цивилизации.

Таким образом, в настоящее время существование и функционирование армянского Спюрка в Республике Мордовия носит характерно высокий уровень самоорганизации общины, разнообразие культурных инициатив, направленных на сохранение национальной идентичности. Ключевым моментом общины является благотворительность и милосердие армян в Мордовии, прежде всего, она осуществляется посредством материальных вложений и личным участием отдельных выделенных нами членов диаспоры.

ՇԱՀՎԵՐԴՅԱՆ Մարգարիտա (Հայաստան)
Վանաձորի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ shahverdyanm@gmail.com

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ. ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հիշողության հիմնախնդիրները ուսումնասիրվել են մարդկության պատմության հին ժամանակներից: Այս հարցերին անդրադարձել են նաև հայ միջնադարյան մտավորականները: Հայ փիլիսոփայական ավանդույթն ունի հարուստ պատմություն, ներառյալ հիշողության մասին մտորումները աստվածաբանության, մետաֆիզիկայի և էթիկայի համատեքստում, որպես հոգևոր և մտավոր կյանքի կարևոր տարր: Դրանք արդիական են մնում մեր օրերում՝ ընդգծելով հիշողության կարևորությունը կյանքի տարբեր բնագավառներում: Աշխատանքի նպատակն է ուսումնա-

սիրել և դասակարգել վաղ և միջնադարյան հայ մտավորականների՝ հիշողության վերաբերյալ տեսակետները:

Հիշողության վերաբերյալ հայ միջնադարյան մտավորականների տեսակետները դասակարգելու համար հետազոտության կազմակերպման և արդյունքների վերլուծության նպատակով կիրառվել են պատմափիլիսոփայական վերլուծության, համակարգման և դասակարգման և ժամանակագրական մեթոդները՝ հիշողության վերաբերյալ հայացքների էվոլյուցիայի վաղ միջնադարից մինչև 12-րդ դար: Նշված մեթոդները թույլ են տալիս դիտարկել հայ միջնադարյան մտավորականների գաղափարները նրանց պատմական և փիլիսոփայական համատեքստում՝ բացահայտելով հիշողության մասին պատկերացումների փոփոխությունները:

Հետազոտությունը իրականացվել է ներքոհիշյալ մտավորականների թվարկված աշխատությունների վերլուծության հիման վրա, չնայած նրանց թողած ժառանգությունը շատ ավելի մեծ և խորն է. Գրիգոր Լուսավորիչ (Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց), Մեսրոպ Մաշտոց (Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի»), Մովսես Խորենացի («Հայոց պատմություն»), Դավիթ Անհաղթ («Սահմանք իմաստասիրութեան», «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի»), Անանիա Շիրակացի («Մատենագրություն»), Գրիգոր Նարեկացի («Մատյան ողբերկության»), Ներսես Շնորհալի («Ողբ Եդեսիոյ», «Թուղթ ընդհանրական»):

Գրիգորի Լուսավորիչն իր օրինակով և ուսուցմամբ ընդգծեց հիշողության կարևորությունը հոգևոր աճի, բարոյական և կրոնի պահպանման համար:

Մեսրոպ Մաշտոցը կարևորում է հիշողության դերը կրթական, դաստիարակության և վարդապետության գործընթացում, պատմական գիտելիքի պահպանման գործում, հոգևոր կյանքում:

Մովսես Խորենացին ցույց է տալիս, թե ինչպես պահել ոչ միայն մարդկային կերպարը, այլև պաշտպանված լինել, հիշել անցյալը ապագայի կառուցման համար: Նրա մոտ հիշողությունը ազգապաշպան նշանակություն ունեցող երևույթ է:

Դավիդ Անհաղթը տարբերակում էր զգայական և բանական հիշողությունը, որտեղ վերջինս ավելի բարձր կարգի էր և կապվում էր մետաֆիզիկական ճանաչողության հետ: Հիշողությունը հոգու զորությունն է, որով ճանաչվում է անցյալը, ինչպես բանականությամբ՝ ներկան, իսկ կանխազգացողությամբ՝ ապագան:

Անանիա Շիրակացին մեծ կարևորություն էր տալիս հիշողությանը՝ որպես գիտելիքի պահպանման, ուսուցման և բանականության զարգացման հիմնական գործոն:

Գրիգոր Նարեկացու հիշողության մասին մտորումները դուրս են անցյալի իրադարձությունները վերհիշելու պարզ ակտից և ընդգրկում են հոգևոր հարթություն: Ներսես Շնորհալին ընդգծում էր, որ հիշողությունը ոչ միայն անհատական, այլև հավաքական նշանակություն ունի, քանի որ պատմական անցյալի հիշողության ուժը մխիթարություն է երկրային կյանքի համար:

Հիշողությունը վերոնշյալ մտավորականների մոտ դիտվում էր որպես գիտելիքի, ինքնաճանաչման, ապաշխարության և հավատքի ամրապնդման գործիք: Նրանք խոսում են անհատական և կոլեկտիվ հիշողության, անձնային ու ազգային ինքնության, հիշողության գործընթացների և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին, որոնք ակտուալ են մինչ օրս: Գրականության վերլուծության և համադրման արդյունքում վերը

նշված տեսակետները բաժանել ենք հետևյալ մակարդակների՝ գիտական և փիլիսոփայական, պատմական և ազգային ինքնության, հոգևոր և բարոյական:
Առանձնացրել ենք հիշողության վերաբերյալ տեսակետների երեք հիմնական խմբեր.

- *Հիշողությունը որպես պատմական և ազգային ինքնության միջոց.* Այն ներառում է ոչ միայն անցյալի մասին տեղեկատվության փաստացի պահպանումը, այլև դրա ակտիվ վերաիմաստավորումը, մեկնաբանումը և սերնդեսերունդ փոխանցումը՝ որպես ազգապահպանման և հավաքական հիշողության տարր:
- *Հիշողությունը որպես գիտության և փիլիսոփայության զարգացման միջոց*: Հիշողությունը ուղղակի անցյալի արխիվ չէ, այլ ակտիվ գործիք, որը նպաստում է գիտության և փիլիսոփայության զարգացմանը: Հիշողությունը ապահովում է գիտելիքի շարունակականությունը, թույլ է տալիս քննադատորեն վերլուծել սխալներն ու ձեռքբերումները, ոգեշնչում է նոր գաղափարների ստեղծմանը:
- *Հիշողությունը որպես հոգևոր և բարոյական արժեքների պահպանման և արտահայտման միջոց*: Այն միավորում է սերունդների փորձը՝ փոխանցելով արժեքներ, բարոյական ուղեցույցներ և հոգևոր ժառանգություն, նպաստելով ինքնագիտակցությանը և ներաշխարհի զարգացմանը:

SHAHVERDYAN Margarita (Armenia)
Vanadzor State University
e-mail: shahverdyanm@gmail.com

ARMENIAN MEDIEVAL INTELLECTUALS ON MEMORY: (A Historical Overview)

The problems of memory have been studied in the history of mankind since ancient times. These issues were also addressed by Armenian medieval intellectuals. The Armenian philosophical tradition has a rich history, including reflections on memory in the context of theology, metaphysics and ethics, as an important element of spiritual and intellectual life. They remain relevant today, emphasizing the importance of memory in various spheres of life.

The aim of the article is to study and classify the views of early and medieval Armenian intellectuals on memory. In order to classify the views of Armenian medieval intellectuals on memory, the methods of historical-philosophical analysis, the method of systematization and classification, and the chronological method of the evolution of views on memory from the early Middle Ages to the 12th century were used to conduct the research and analyze the results.

The above-mentioned methods help us to consider the ideas of Armenian medieval intellectuals in their historical and philosophical context, revealing changes in their understanding of memory.

The research was conducted based on the analysis of the works of the intellectuals listed below, although the legacy they left behind is much greater and deeper: Gregory Lusavorich(the Illuminator), (Agatangeghos (History of the Armenians), Mesrop Mashtots

(Koryun "Vark Mashtots"), Movses Khorenatsi ("History of the Armenians"), David Anhakht ("The Boundary of Philosophy", "Commentary on Aristotle's Analysis"), Anania Shirakatsi ("Biography"), Gregory Narekaci ("The Book of Lamentations"), Nerses Shnorhali ("Lamentation of Edessa", "General Letter").

Gregory the Illuminator emphasized the importance of memory for spiritual growth, moral and religious preservation.by his example and teaching,

Mesrop Mashtots emphasizes the importance of memory in the process of education, upbringing and doctrine, in the preservation of historical knowledge and spiritual life.

Movses Khorenatsi shows how to preserve not only the human image, but also to be protected, to remember the past for the construction of the future. For him, memory has a role of national protection.

David Anhakht distinguished between sensory and rational memory, where the latter was of a higher order and was associated with metaphysical cognition. Memory is the power of the soul, by which the past is recognized, just as reason recognizes the present, and premonition recognizes the future.

Anania Shirakatsi attached great importance to memory as the main factor in the preservation of knowledge, learning, and development of reason.

Grigor Narekatsi's reflections on memory go beyond the simple act of recalling past events and include a spiritual dimension.

Nerses Shnorhali emphasized that memory has not only individual, but also collective significance, since the power of memory of the historical past is a consolation for earthly life.

Memory was seen by the above-mentioned intellectuals as a tool for knowledge, self-knowledge, repentance, and strengthening faith. They talk about individual and collective memory, personal and national identity, memory processes, and many other issues, which are relevant to this day. As a result of the analysis and comparison of the literature, we have divided the above-mentioned views into the following levels: scientific and philosophical, historical and national identity, spiritual and moral.

We have identified three main groups of views on “memory”:

a) Memory as a means of historical and national identity. It includes not only the actual preservation of information about the past, but also its active reinterpretation, interpretation and transmission from generation to generation as an element of national preservation and collective memory.

b) Memory as a means of developing science and philosophy. Memory is not just an archive of the past, but an active tool that contributes to the development of science and philosophy. Memory ensures the continuity of knowledge, allows critical analysis of mistakes and achievements, inspires the creation of new ideas.

c) Memory as a means of preserving and expressing spiritual and moral values. It unites the experience of generations, transmitting values, moral guidelines and spiritual heritage, contributing to self-awareness and inner world development.

ШАХВЕРДЯН Маргарита (Армения)
Ванадзорский государственный университет
e-mail: shahverdyanm@gmail.com

АРМЯНСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ О ПАМЯТИ: КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Проблемы памяти изучались в истории человечества с древнейших времен. К этим вопросам обращались и армянские средневековые мыслители. Армянская философская традиция имеет богатую историю, включающую размышления о памяти в контексте теологии, метафизики и этики, как важного элемента духовной и интеллектуальной жизни. Они остаются актуальными и сегодня, подчеркивая важность памяти в различных сферах жизни. Целью статьи является изучение и классификация взглядов ранних и средневековых армянских мыслителей на память.

Для классификации взглядов армянских средневековых мыслителей на память при организации исследования и анализе полученных результатов были использованы метод историко-философского анализа, метод систематизации и классификации, а также хронологический метод эволюции взглядов на память от раннего средневековья до XII века. Указанные методы позволяют рассматривать идеи армянских средневековых мыслителей в их историко-философском контексте, выявляя изменения в их понимании памяти.

Исследование проводилось на основе анализа произведений нижеперечисленных мыслителей, хотя оставленное ими наследие гораздо масштабнее и глубже: Григорий Просветитель (Агатангехос «История Армении»), Месроп Маштоц (Корюн «Варк Маштоц»), Мовсес Хоренаци («История Армении» »), Давид Непобедимый («Граница философии», «Комментарий к анализу Аристотеля»), Анания Ширакаци («Жизнеописание»), Григорий Нарекаци («Книга скорбных песнопений»), Нерсес Шнорали («Плач Эдессы», «Общее письмо»).

Григорий Просветитель своим примером и учением подчеркивал важность памяти для духовного роста, нравственного и религиозного сохранения.

Месроп Маштоц подчеркивает важность памяти в процессе образования, воспитания и учения, сохранения исторических знаний, о духовной жизни.

Мовсес Хоренаци показывает, как надо сохранить не только человеческий образ, но и быть защищенным, помнить прошлое для построения будущего. Для него память является средством защиты нации. Давид Непобедимый различал чувственную и рациональную память, где последняя была более высокого порядка и связана с метафизическим познанием. Память — это сила души, посредством которой прошлое осознается, так же как разум осознает настоящее, а предчувствие осознает будущее. Анания Ширакаци придавал большое значение памяти как главному фактору сохранения знаний, обучения и развития разума.

Размышления Григора Нарекаци о памяти выходят за рамки простого акта припоминания прошлых событий и включают духовное измерение. Нерсес Шнорали

подчеркивал, что память имеет не только индивидуальное, но и коллективное значение, поскольку сила памяти исторического прошлого является утешением для земной жизни. Память рассматривалась вышеупомянутыми мыслителями как инструмент познания, самопознания, покаяния и укрепления веры. Они говорят об индивидуальной и коллективной памятьи, личной и национальной идентичности, о процессах памяти и многие другие вопросы, которые актуальны и по сей день. В результате анализа и сопоставления литературы мы разделили вышеуказанные взгляды на следующие уровни: научно-философские, историко-национальные, духовно-нравственные.

В результате исследования мы выделили три основные группы взглядов на память. Память как средство исторической и национальной идентичности. Она включает в себя не только фактическое сохранение информации о прошлом, но и ее активное переосмысление, интерпретацию и передачу из поколения в поколение как элемент национального сохранения и коллективной памяти.

Память как средство развития науки и философии. Память — это не просто архив прошлого, а активный инструмент, способствующий развитию науки и философии. Память обеспечивает преемственность знаний, позволяет критически анализировать ошибки и достижения, вдохновляет на создание новых идей.

Память как средство сохранения и выражения духовно-нравственных ценностей. Она объединяет опыт поколений, транслируя ценности, нравственные ориентиры и духовное наследие, способствует развитию самосознания и внутреннего мира.

ՇԱՄԱՄՅԱՆ Նարինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ dancenano@mail.ru

«ՅՈՒՐԻ-ՅՈՒՐԻ» ՄԵՆԱՊԱՐԸ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մենապարը կապված է XX-րդ դ. սկզբի (1915 թ.) հայերի համար ցավալի պատմական իրադարձությունների հետ: Ուշագրավ է, որ Մեծ Եղեռնից հետո Խորհրդային Հայաստանի որոշ բնակավայրերում հարսանեկան արարողությունների և տարբեր առիթների ժամանակ տվյալ պարեղանակը արգելել են կատարել: Մեր դաշտային հետազոտությունների ընթացքում պարզվեց, որ Մեծ Եղեռնի ժամանակ թուրքերը հենց այս պարեղանակի ներքո էին հայ կանանց կտտանքների ենթարկել և հետո՝ սպանել: «Յուրի-յուրի» մենապարի սարսափելի պատմությունները դեռևս

շարունակվում են պահպանվել ցեղասպանություն վերապարածների սերունդների հիշողություններում: Առհասարակ զոհին սպանելուց առաջ ստիպել պարել՝ նման դեպքերի հանդիպում ենք երաժշտագետ-պարագետ Կուրտ Զաքսի *Համաշխարհային պարի պատմություն* ստվարածավալ աշխատության մեջ, օրինակ՝ թուրք զինվորների առջևից քայլող հույն երիտասարդ աղջիկները և կանայք իրենց երեխաների հետ պարում էին հին «Ռոմայկան» (romaika), նախքան ժայռից իրենց նետելը, Կամերոնի առաջնորդները ապստամբության համար դատապարտվելով մահվան՝ քայլում էին դեպի կախաղան երգելով և պարելով:

Տվյալ զեկուցման մեջ մեր խնդիրն է անդրադառնալ «Յուրի-յուրի» մենապարի պատմական դեպքերին, որոնք գրանցել ենք Շիրակի, Արարատի, Գեղարքունիքի, Արագածոտնի, Վայոց ձորի մարզերից 2011-2020 թթ. դաշտային հետազոտությունների ընթացքում:

Տվյալ պարն իր պատմական կոնտեքստում ուսումնասիրելու համար առաջնորդվել ենք հետևյալ գործիքակազմով.

- Գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրություն,
- Դաշտային հետազոտություն՝ հատուկ հարցաշարի (հիմնականում Սրբուհի Լիսիցյանի կազմած և մեր կողմից լրացված) կիրառմամբ,
- Դաշտային հետազոտության ընթացքում նկարահանում,
- Գրավոր աղբյուրների, դաշտային հետազոտության նյութերի համեմատություն:

Թեմայի արդիականությունն է գիտական շրջանառության մեջ դնել դաշտային հետազոտության ընթացքում գրանցած այն բանավոր վկայությունները, որոնք կապված են Մեծ Եղեռնի հետ:

Հայաստանի որոշ բնակավայրերում ընդունված էր պարը կատարել միայն կանանց կողմից, օրինակ Շիրակի մարզի Ազատան, Ոսկեհասկ գյուղերում, իսկ տղամարդիկ իրավունք չունեին մասնակցելու: Կան շրջաններ, որտեղ կատարել են երկու սեռի ներկայացուցիչներն էլ: Արարատ մարզի Այգեստան, Դվին, Կանաչուտ, Արևշատ, Հնաբերդ գյուղերում ընդունված էր «Յուրի-յուրի» պարել տղամարդկանց և կանանց մասնակցությամբ: Այսինքն՝ այս մի դեպքում էլ այն ձեռք է բերել խմբապարի բնույթ: Մենապարը կազմված է եղել սյուզմայաձև (եղևնանախշ) պարաքայլերից: Այդ շարժումը ժողովրդի մեջ տարածված է ցըլ էրթալ, ցոլալով պարել, ցոլ էրթալ, ցոլքով էրթալ, ցըլ տալ եզրույթներով:

Կատարողներն ամեն ձեռքին ունեցել են օղու հախճապակյա երկու բաժակ՝ մեկը բութ մատին, մյուսը՝ ցուցամատին: Արագածոտնի և Գեղարքունիքի շրջաններում այդ պարը համարվում էր միայն կանանց համար նախատեսված: Ուջանում և Ապարանում երիտասարդ աղջիկները կարող էին պարել, այն էլ՝ առանց բաժակների. դա վերապահված էր միայն մեծերին: Ըստ Ապարանի բանասացների՝ «Յուրի-յուրին» վեց տեսակ շարժում է փոխում պարի ընթացքում: Ապարանի Լուսագյուղ գյուղում կանայք պարը կատարելուց լաչակով դեմքը փակում էին. երբեմն լավ պարողին ասում էին դռ-դռ պարող: Որոշ բնակավայրերում այս պարը կատարվել է առանց բաժակների, քանի որ հախճապակյա բաժակներ չէին ճարվում: Իսկ օրինակ՝ Կոտայքի մարզի Լեռնանիստ գյուղում «Յուրի-յուրի» պարում էին՝ բաժակի փոխարեն կիրառելով թաշկինակներ: Ալափարսում կանայք իրավունք չունեին բաժակնե-

րով պարել, միայն տղամարդիկ էին պարում բաժակներով, պարը շարունակվում էր այնքան, մինչև բաժակները կոտրվեին:

Այսպիսով, վերոնշյալ փաստերի համաձայն, տվյալ մենապարը տասնյակ տարիներ շարունակ չկատարվելով տարբեր արարողությունների ժամանակ՝ կորցրել է իր կենսունակությունը՝ դառնալով պատմական հիշողություն հայկական պարային մշակույթում:

SHAMAMYAN Narine (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: dancenano@mail.ru

“YURI-YURI” SOLO DANCE: HISTORICAL MEMORIES

The "Yuri-Yuri" solo dance is linked to the tragic events of the early 20th century, particularly the Armenian Genocide of 1915. Notably, in post-genocide Soviet Armenia, this dance melody was banned during weddings and public ceremonies in certain regions. Our field research revealed that during the “Armenian Genocide”, Turkish soldiers tortured and killed Armenian women while this melody played. The terrifying narratives associated with the "Yuri-Yuri" dance have been preserved in the collective memory of genocide survivors’ descendants.

The act of forcing victims to dance before execution is also documented in ethnomusicologist Curt Sachs’s World History of the Dance. He cites cases such as Greek women dancing the traditional Romaika with their children before leaping from cliffs, and Cameroon tribal leaders singing and dancing on the way to their execution.

This report examines historical testimonies related to the "Yuri-Yuri" solo dance collected during fieldwork (2011–2020) in the Armenian provinces of Shirak, Ararat, Gegharquniq, Aragatsotn, and Vayots dzor. The relevance of the topic lies in introducing oral histories associated with the “Armenian Genocide” into scholarly discourse.

To study historical context of this dance, we were guided by the following tools:

- Study of written sources;
- Field research using a special questionnaire (mainly compiled by Srbuhi Lisitsyan and completed by us);
- Filming during field research;
- Comparison of written sources and field research materials.

In some villages, such as Azatan and Voskehask in the Shirak region, the dance was performed by women, while in others—such as Aygestan, Dvin, Kanachut, Arevshat, and Hnaberd in Ararat Province—both men and women participated, giving the dance a group character. The dance included symmetrical step patterns, commonly referred to by local terms such as *ցոլ էդթալ, ցոլալով պարել.*

Dancers held two glasses, one on the thumb and the other on the index finger.

In Aragatsotn and Gegharquniq, the dance was traditionally female only. In Ujan and Aparan, young girls performed the dance without glasses, which were reserved for

elders. According to bearere's in Aparan, six distinct movements occur throughout the performance. In Lusagyugh village, women covered their faces with a veil while dancing. In some areas, the dance was performed without glasses due to the lack of materials. In Lernanist village (Kotayk Province), dancers used handkerchiefs instead. In Alapars, only men danced with glasses, continuing until the glasses shattered.

Over time, the "Yuri-Yuri" solo dance fell out of practice in ceremonial daily life, eventually becoming a symbolic trace of cultural memory within Armenian dance tradition.

ШАМАМЯН Нарине (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: dancenano@mail.ru

СОЛО-ТАНЕЦ "ЮРИ-ЮРИ". ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ

Соло-танец "Юри-Юри" связан с трагическими событиями начала XX века, в частности, с "Геноцидом армян" 1915 года. Примечательно, что после "Геноцида армян" в некоторых регионах Советской Армении исполнение этой мелодии запрещалось во время свадеб и других торжеств. В ходе полевых исследований было установлено, что во время Геноцида турецкие солдаты пытали и убивали армянских женщин под эту мелодию. Ужасающие рассказы, связанные с танцем «Юри-Юри» до сих пор сохраняются в памяти потомков выживших.

Факт принуждения жертв к танцу перед убийством также зафиксирован в фундаментальном труде этномузыколога Курта Закса "Всемирная история танца". Например, Женщины и девушки с детьми из Греции танцевали традиционный "Ромайка" перед тем, как броситься со скалы, а вождей Камеруна, приговорённых к смерти за восстание, заставляли петь и танцевать по пути к виселице.

Цель доклада - представить исторические свидетельства, связанные с "Юри-Юри", зафиксированные в результате полевых исследований 2011–2020 гг. в Ширакской, Араратской, Гегаркуникской, Арагацотнской и Вайоцдзорской областях Армении. Актуальность темы заключается во введении в научный оборот устных свидетельств, связанных с Геноцидом.

Для исследования исторического контекста этого танца мы руководствовались следующими инструментами:

- Исследование письменных источников,
- Полевые исследования с использованием специальной анкеты (в основном составленной Србуи Лисицяном и заполненной нами),
- Видеосъемка во время полевых исследований,
- Сопоставление письменных источников и материалов полевых исследований.

В некоторых сёлах, например, Азатан и Воскеаск в Ширакской области, танец исполнялся исключительно женщинами. В других, таких как Айгестан, Двин, Каначут, Аревшат, Хнаберд в Араратской области, в танце участвовали и мужчины, и женщины, что придавало ему характер группового танца. Танец строился на

симметричных, орнаментальных движениях, которые в народе называли “цыл эртал”, “цолков эртал” и т.д.

Исполнители держали по две рюмки — одну на большом, другую на указательном пальце. В Арагацотнской и Гегаркуникской областях танец считался исключительно женским. В селе Уджане Аштаракского района молодым девушкам не позволялось танцевать без рюмок — они были прерогативой старших. По преданиям информаторов из Апарана, “Юри-Юри” включает шесть смен движений. В селе Лусагюха Апаранского района, женщины во время исполнения закрывали лицо платком. В некоторых местах танец исполнялся без рюмок из-за их недоступности. В селе Лернанист Котайкской области использовались платки вместо рюмок. В селе Алапарсе, напротив, только мужчины имели право танцевать с рюмками, и танец продолжался до тех пор, пока рюмки не разбивались.

Таким образом, исходя из вышеизложенных фактов, данный сольный танец в течение нескольких десятилетий не исполнялся в рамках различных обрядовых мероприятий, что привело к утрате его практического функционирования и превращению в составляющую исторической памяти армянской танцевальной культуры.

ՇՈՒՎԱԵՎԱ Ելենա (Հայաստան)
Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղ
էլ. հասցե՝ lena478@mail.ru

Վ.Վ. ՎԵՐԵՇՉԱԳԻՆԸ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՈԼՈԿԱՆՆԵՐԸ. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (1865 թ.)

Ներկայացվող զեկուցման նյութը ներառում է համակողմանի ազգագրական վերլուծություն Վասիլի Վասիլևիչ Վերեշչագինի՝ XIX դարի նշանավոր ռուս մարտանկարչի և ռեալիստի ստեղծագործական ժառանգության, որն անդրադառնում է Անդրկովկասում նրա հանդիպումներին մոլոկանների համայնքների հետ: Հետազոտության հիմքը կազմում են նկարչի ճանապարհային օրագրերը և ակնարկները, ինչպես նաև նրա գեղանկարչական ու գրաֆիկական աշխատանքները, որոնք ստեղծվել են 1865 թ. ազգագրական արշավախմբի շրջանակում:

Զեկուցման շրջանակում մանրամասնորեն դիտարկվում են մոլոկան համայնքի ծիսական և արարողակարգային առանձնահատկությունները, արձանագրվում են ներքին կրոնական տարաձայնությունները, մասնավորապես՝ տարբերությունները ավանդական «մաքուր» մոլոկանների և էքստատիկ ուղղության՝ «ցատկողների» միջև: Բացի այդ, վերլուծության է ենթարկվում նաև տեղական սոցիալական համատեքստը, որի մեջ զարգացել և գոյություն են ունեցել այս կրոնական խմբերը:

Վերեշչագինը կիրառել է համադրական և բազմաշերտ մոտեցում դուխոբորների և մոլոկանների ուսումնասիրության գործում՝ միաժամանակ օգտագործելով գեղարվեստական փաստագրումը և նրանց դավանանքին, կենցաղային ավանդույթներին ու սոցիալ-մշակութային առանձնահատկություններին վերաբերող վերլուծական դիտարկումները: Նրա արձանագրություններն ընդգրկում են ոչ միայն կրոնական կյանքի արտաքին արտահայտությունները՝ հագուստը, ծեսերը, գենդերային դերաբաշխումը և համայնքային սոցիալական հիերարխիան, այլև համայնքի ներսում առկա հոգեբանական և բարոյական հակասությունները, որոնք բնորոշ են փակ և հալածվող խմբերին:

Հատուկ ուշադրության առարկա է դառնում «մաքուր» մոլոկանների աստվածապաշտության ընթացքը: Վերեշչագինը նկարագրում է Սուրբ Գրքի ընթերցման ծեսը՝ ուղեկցվող երեցների մեկնաբանություններով, սաղմոսների խմբակային երգեցողությունը, ինչպես նաև եղբայրության և փոխադարձ ճանաչման խորհրդանշական համբույրի ծեսը: Դրան հակադրվում է «ցատկողների» ուղղությունը, որը բնութագրվում է էքստատիկ դրսևորումներով, երկարատև ժամերգություններով, մարմնական էքստազով ու միստիկ ելույթներով, ինչը Վերեշչագինի կողմից ընկալվում է քննադատական և զգուշավոր վերաբերմունքով:

Վերեշչագինի ստեղծած մոլոկանների գեղարվեստական դիմանկարները ոչ միայն գեղագիտական արժեք են ներկայացնում, այլև կարևոր գիտական աղբյուր են. դրանք հնարավոր են դարձնում ուսումնասիրել ազգային տարազի առանձնահատկությունները, համայնքի անդամների տարիքային ու գենդերային տարբերությունները, ինչպես նաև հոգեբանական ներաշխարհը:

Ընդհանուր առմամբ, Վերեշչագինի հավաքածուի նյութերը կարևոր և եզակի աղբյուր են XIX դարի կեսերի Կովկասի կրոնական փոքրամասնությունների ուսումնասիրման համար՝ միավորելով գեղարվեստական արտահայտչականությունը, էթնոգրաֆիական ճշգրտությունը և մոլոկան համայնքների ներսում տեղի ունեցած մշակութային ու կրոնական գործընթացների խորքային ըմբռնումը:

SHUVAYEVA Elena (Armenia)
Ijevan Branch of Yerevan State University
e-mail: lena478@mail.ru

V.V. VERESHCHAGIN AND THE MOLOKANS OF TRANSCAUCASUS - ETHNOGRAPHIC CHRONICLE OF (1865)

The report presents a comprehensive ethnographic analysis of the materials of Vasily Vasilievich Vereshchagin, one of the most prominent Russian battle painters and realists of the 19th century, focusing on his encounters with the Molokans in the Transcaucasus. The study is based on the artist's travel diaries and essays, as well as his paintings and graphic works created during his 1865 ethnographic expedition. The report thoroughly examines the characteristics of the Molokan community's worship services and rituals,

documents internal religious disagreements—particularly the distinctions between the traditional "pure" Molokans and the ecstatic sect of the "Jumpers"—and analyzes the local social context in which these religious groups existed.

Vereshchagin demonstrates a holistic approach to studying the Doukhobors and Molokans by combining artistic representation with analytical reflection on their doctrine, everyday customs, and sociocultural features. His observations capture not only the external attributes of religious life—such as clothing, rituals, gender roles, and social hierarchy—but also the internal psychological and moral tensions characteristic of these insular and persecuted communities. Special attention is given to the description of the "pure" Molokans' worship, where Vereshchagin records the ritual of Scripture reading accompanied by presbyter interpretations, communal psalm singing, and the ritual of kissing as a symbol of brotherhood and mutual recognition. In contrast, the ecstatic "Jumpers" are described as engaging in prolonged services marked by bodily ecstasy, crying, jumping, shouting, raised hands, and glossolalia, which Vereshchagin regards with skepticism.

Vereshchagin's artistic portraits of the Molokans serve not only aesthetic but also scientific purposes, reflecting details of traditional costume, age and gender distinctions, and the psychological states of community members.

Vereshchagin's materials constitute a unique source for studying the religious minorities of the Caucasus in the mid-19th century, combining artistic expressiveness with ethnographic accuracy and a profound understanding of the cultural and religious processes occurring within the Molokan milieu.

ШУВАЕВА Елена (Армения)
Иджеванский филиал Ереванского государственного университета
e-mail: lena478@mail.ru

В.В. ВЕРЕЩАГИН И МОЛОКАНЕ ЗАКАВКАЗЬЯ — ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ХРОНИКА (1865 г.)

В докладе проводится комплексный этнографический анализ материалов Василия Васильевича Верещагина, одного из выдающихся русских баталистов и реалистов XIX века, посвящённых его встречам с молоканами в Закавказье. Основой исследования служат путевые дневники и очерки художника, а также его живописные и графические работы, созданные в ходе этнографической экспедиции 1865 года. В докладе подробно рассматриваются особенности богослужений и обрядов молоканской общины, фиксируются внутренние религиозные разногласия, в частности, различия между традиционными «чистыми» молоканами и экстатическим течением «прыгунов», а также анализирует локальный социальный контекст, в котором существовали эти религиозные группы.

Верещагин демонстрирует комплексный подход к изучению духоборов и молокан, сочетая художественную фиксацию с аналитическим осмыслением их вероучения, бытовых традиций и социокультурных особенностей. Его наблюдения отражают не только внешние атрибуты религиозной жизни — одежду, ритуалы, гендерные роли и социальную иерархию — но и внутренние психологические и моральные противоречия, характерные для замкнутых и преследуемых общин. Особое внимание уделяется описанию богослужений «чистых» молокан, где Верещагин фиксирует ритуалы чтения Писания с толкованиями пресвитера, совместное пение псалмов и обряд поцелуев как символ братства и взаимного признания. В противоположность им описывается религиозное течение «прыгунов», характеризующееся экстатическими проявлениями, продолжительными службами, телесным экстазом и мистическими речами, что вызывает у Верещагина скептическое отношение.

Художественные портреты молокан, выполненные Верещагиным, служат не только эстетическим, но и научным целям, отражая детали национального костюма, возрастные и гендерные особенности, а также психологическое состояние представителей общины.

Материалы Верещагина представляют собой уникальный источник для изучения религиозных меньшинств Кавказа середины XIX века, объединяя художественную выразительность с этнографической точностью и глубоким пониманием культурных и религиозных процессов, происходивших в молоканской среде.

ՊԱՊԻԿՅԱՆ Քրիստինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ papikyanqristine8@gmail.com

ՉԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՑՈՒ «ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ»-Ը ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

XVII դ. ականավոր պատմագիր Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրութիւն»-ը բաղկացած է երեք մասից, որը ընդգրկում է հայոց պատմությունը՝ սկսած Արշակունիների թագավորությունից, Սասանյանների դինաստիայի հաստատումից մինչև 1699 թվականը:

Պատմագիրը ծնվել է Կոտայք գավառի Քանաքեռ գյուղում 1627 թ. և իր հետագա ստեղծագործական կյանքն ու գործունեությունը ծավալել է Արագածոտն գավառում՝ Հովհաննավանքում (մահացել է Հովհաննավանքում՝ 1699 թ.): Այս է

պատճառը, որ նա իր աշխատանքի մեծագույն մասը նվիրել է այս շրջանների ուսումնասիրությանը: Քանաքեռցու «Պատմագրութիւն» աշխատության մեջ գրառված նյութերը վերաբերում են ուշ միջնադարի Հայաստանի տնտեսական կյանքի հիմնական ճյուղերին: Մասնավորապես նա անդրադարձել է դաշտամշակությանը և գյուղատնտեսության մյուս ենթաճյուղերին (երկրագործություն, պտղաբուծություն, այգեգործություն): Ուշագրավ են նրա տեղեկությունները նշված բնագավառների հետ կապված արտադրական կառույցների վերաբերյալ: Քանաքեռցին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում երկրագործության մեջ կիրառվող աշխատանքային գործիքների մասին: Նրա տվյալները կարևոր պատմական-ազգագրական սկզբնաղբյուր են հանդիսանում: Պատմիչը, իր աշխատանքը շարադրելիս, հիմք է ընդունել ոչ միայն վիմագիր արձանագրությունները, մատենագիր գրականությունը, իբրև բանահավաք, ականատես-վկայի ճշգրտությամբ հստակ ու արժանահավատ տեղեկություններ է հաղորդում իր ժամանակաշրջանի պատմության, սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ: Քանաքեռցու «Պատմագրութիւն» երկի առանցքն աշխատավոր, կոռի աշխատանքի տակ կքած հայ գյուղացին է, ով գտնվելով պարսկական տիրապետության տակ՝ ենթարկվում էր ընչաքաղց խաների կամայականություններին, ապօրինի հարստահարումներին ու ծանր հարկային քաղաքականությանը: Պատմագիրը անդրադարձել է նաև պարսիկ խաների կողմից տնտեսության զարգացմանն ուղղված աշխատանքների իրականացմանը, որոնք հետապնդում էին քաղաքական և անձնական շահեր: Պարսիկ խաները հարստություն ձեռք բերելու նկատառումներով Կոտայքի և Արագածոտնի տարածքներում անց են կացնում ջրանցքներ ոռոգման համակարգը բարելավելու համար, ինչը կարող էր նպաստել իրենց հարստացմանը:

Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրութիւն»-ը կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում իր ապրած ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմության, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության տեսանկյունից: Նրանում զետեղված ազգագրական նյութերը հիմք են հանդիսանում ուշ միջնադարում հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի նկարագրի վերաբերյալ համապարփակ պատկերացում կազմելու համար՝ հնարավորություն տալով հետագա նոր ուսումնասիրությունների իրականացմանը: Եթե վաղ և զարգացած միջնադարի պատմիչների հաղորդած տվյալները խիստ կարևոր են Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր դեմքերի կյանքի և գործունեության զանազան խնդիրները հասկանալու և պարզաբանելու համար, ապա XVII դ. պատմիչների երկերի հիմնական ատաղձը շարքային ժողովուրդն է, որով էլ այն առանձնանում է վաղ շրջանի պատմիչների երկերից: Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրութիւն»-ը եզակի սկզբնաղբյուր է հասարակ մարդու կյանքն ու կենցաղը լուսաբանելու համար: Նրա հերոսը հայ շինականն է, երկրագործը, արհեստավորը: Այս առումով ուշ միջնադարի պատմիչներ Զաքարիա Քանաքեռցին, Առաքել Դավրիժեցին, Զաքարիա Ագուլեցին, Գրիգոր Դարանաղցին գալիս են նպաստելու շարքային գյուղացու կյանքի ամենատարբեր ոլորտների լուսաբանմանը: Թեման արդիական և կարևոր է այս առումով:

PAPIKYAN Kristine (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: papikyanqristine8@gmail.com

"CHRONICLE" OF ZAKARIA KANAKERTSI AS A SOURCE ON ARMENIAN AGRICULTURE

"The Chronicle", written by the renowned 17th-century Armenian historian Zakaria Kanakertsi, is divided into three parts. It presents a historical account of Armenia from the Arshakid Kingdom and the rise of the Sassanid dynasty up to the year 1699. Zakaria Kanakertsi was born in 1627 in the village of Kanaker in the Kotayk region. He served as the abbot of the Hovhannavank Monastery in the Aragatsotn region and died there in 1699. His chronicle primarily focuses on the regions of Aragatsotn and Kotayk, highlighting the main branches of the late medieval Armenian economy, particularly agriculture — field cultivation as well as related sub-branches such as farming, fruit growing, and gardening. The information he provides serves as a valuable historical and cultural primary source. Kanakertsi based his work on the writings of earlier chroniclers and epigraphic inscriptions carved on various monuments. As a direct witness to many of the events he describes, his accounts are considered credible and accurate. He places special emphasis on the condition of the Armenian peasantry, who, under Persian domination, endured severe oppression, including the tyranny of local khans, unlawful exploitation, and a heavy tax burden. Additionally, Kanakertsi addresses the economic policies carried out by the Persian khans, driven by both political motives and personal interests. In pursuit of wealth, these khans constructed irrigation canals in the territories of Kotayk and Aragatsotn, aiming to boost agricultural productivity and, ultimately, their own profits.

"The Chronicle" of Zakaria Kanakertsi is a valuable source for the study of the historical period in which the author lived, as well as the political, social, and economic life of Armenia during the late Middle Ages. The ethnographic details contained in the work provide a crucial foundation for understanding various aspects of the daily life and economic activities of the Armenian people.

Unlike historians of the early and high Middle Ages, who primarily focused on secular and religious elites, 17th-century Armenian authors shifted their attention to the lives of ordinary people. Particularly noteworthy in this regard is "The Chronicle" of Zakaria Kanakertsi, in which the narrative centers on the farmer, the artisan, and the builder — representatives of the working class. Alongside other late medieval authors such as Arakel Davrizhetsi, Zakaria Aguletsi, and Grigor Daranakhtsi, Kanakertsi made a significant contribution to documenting various aspects of peasant life. The study of this aspect makes the topic of the article particularly relevant.

ПАПИКЯН Кристине (Армения)
Институт Археологии и этнографии НАН РА
e-mail: papikyanqristine8@gmail.com

«ХРОНИКА» ЗАКАРИИ КАНАКЕРЦИ КАК ИСТОЧНИК О ЗЕМЛЕДЕЛИИ АРМЯН

«Хроника» – труд знаменитого историка XVII в. Закарии Канакерци, разделен на три части. В нем он изложил историю Армении, начиная от царства Аршакидов и установления династии Сасанидов вплоть до 1699 г. Историк родился в 1627 г. в селе Канакер Котайкской области и был настоятелем монастыря Ованнаванк в Арагацотнской области. Он умер в Ованнаванке в 1699 г. Его труд в основном посвящен изучению Арагацотна и Котайка, в частности ключевым отраслям экономики позднесредневековой Армении: возделывание полей и другие подотрасли сельского хозяйства (земледелие, плодоводство, садоводство). Он пишет также о производственных строениях, связанных с ними, и дает детальное описание земледельческих орудий. Приводимые им сведения представляют собой ценные историко-культурные первоисточники. В своей работе он опирался на труды предыдущих летописцев, а также на эпиграфические надписи, высеченные на памятниках. Будучи непосредственным свидетелем описываемых событий, Канакерци передает достоверную информацию об исторических реалиях и экономической жизни армянского народа. Особое внимание он уделяет положению крестьян, которые, находясь под персидским гнетом, страдали от тирании ханов, произвола и тяжелого налогового бремени. Историк также коснулся вопроса осуществления хозяйственных работ персидскими ханами, которые преследовали политические и личные интересы. Для обогащения персидские ханы строили каналы на территориях Котайка и Арагацотна для улучшения ирригационной системы, что могло способствовать их обогащению.

«Хроника» Закарии Канакерци является ценным источником для изучения исторической эпохи, в которой жил автор, а также политической, социальной и экономической жизни Армении в позднем Средневековье. Этнографические сведения, содержащиеся в труде, служат важной основой для освещения различных аспектов повседневной и хозяйственной жизни армянского народа.

В отличие от историков раннего и развитого Средневековья, сосредоточенных на деятельности светских и духовных элит, армянские авторы XVII в. уделяют основное внимание жизни простого народа. Особое значение в этом контексте имеет «Хроника» Закарии Канакерци, где в центре повествования находятся земледелец, ремесленник, строитель — представители трудового слоя. Вместе с другими авторами позднего Средневековья, такими как Аракел Даврижеци, Закария Агулеци и Григор Даранахци, он вносит важный вклад в освещение различных сфер жизни крестьянства. Изучение этого аспекта делает тему статьи особенно актуальной.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Արմինե (Հայաստան)
Երևան քաղաքի պատմության թանգարան
էլ. հասցե՝ meryavetisyan1984@gmail.com

ՀԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒՆԻՎԵՐՍԱԼ (ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ) ԽԱՆՈՒԹՆԵՐՆ ԸՍՏ «ЭРИВАНСКІЯ ОБЪЯВЛЕНІЯ» ԹԵՐԹԻ

Հին Երևանի ներքաղաքային կյանքի ու կենցաղի տարբեր ոլորտներն ուսումնասիրելու տեսանկյունից անսպառ աղբյուր է «Эриванскія объявленія» թերթը, որն ավելի քան 100 տարի անց էլ չի կորցրել իր արդիականությունը վերոնշյալ հարցերի վերաբերյալ բազմաթիվ նոր բացահայտումներ անելու առումով:

Թերթը հրատարակվել է 1883-1917 թթ.-ին, սկզբում հայերեն, որոշ ժամանակ ռուսերեն, հետո նաև երկլեզու: Այն լույս է տեսել շաբաթը 1-3 անգամ, նախկին Քարվանսարայի (այժմ՝ Աբովյան փողոցին զուգահեռ՝ մինչև Թումանյան փողոցը) թիվ 41 առանձնատանը: Թերթի գլխավոր խմբագիրն էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ, մշակութային հայտնի գործիչ Էմին Տեր-Գրիգորյանը: Այն բաժանվում էր անվճար, իսկ տպագրության հետ կապված ծախսերը փոխհատուցվում էին գովազդային վճարներից գոյացած գումարով:

Ներկա շարադրանքում գերազանցապես «Эриванскія объявленія»-ում (այսուհետ կօգտագործենք «Երևանի հայտարարություններ» հայերեն անվանումով հապավումը՝ «ԵՀ») տեղ գտած նյութերի հիման վրա անդրադարձ է արվել 19-րդ դարի վերջերին-20-րդ դարի սկզբներին քաղաքում գործող ունիվերսալ (ընդհանուր) խանութներին, դրանցում վաճառվող ապրանքատեսակներին, խանութների անվանումներին, ընդունված գովազդային դիմելաձևերին և այլն: Վերոհիշյալ հարցերը ներկայացնելու համար, կատարվել են հետևյալ դիտարկումները. ա)ունիվերսալ խանութներում խառը վաճառվում էին ամենատարբեր ապրանքներ՝ սկսած հագուստներից մինչև բնակչության շինբարեկարգման ու կենցաղային պահանջմունքները բավարարող, բ) հայ առևտրականների միջոցով քաղաք էին ներմուծվում եվրոպական ու ռուսական տարբեր ապրանքատեսակներ, որոնք մինչ այդ ընդունված չէին և ծանոթ չէին քաղաքացիներին, գ) քաղաքում ձևավորվում էին առևտրական գիլդիաները և վարձակալությամբ տարածք տրամադրելու ավանդույթը, դ) խանութների ճնշող մասը համապատասխան արտասահմանյան ընկերությունների մասնաճյուղն էին, որոնց սեփականատերը հայեր էին կամ համատեղ սեփականություն էին, ինչի մասին վկայում են դրանց օտար անվանումները՝ «Կորեա», «Եվրոպական», «Փոքր Մոսկվա», «Սաքսոնական», «Յարոսլավլյան» և այլն:

Հատկանշական է նաև, որ «ԵՀ»-ում խանութների վերաբերյալ տեղեկատվությունը հաճախ ստանում ենք միջնորդավորված ձևով, ինչպես, օրինակ՝ «Աստաֆյան փողոցում վաճառվում է 30-90 արշին չափով այգի, հարցնել Իոսիֆ (Հովսեփ) Խաչատրյանցի երկաթեղենի խանութում»:

Թերթի հայտարարությունները թույլ են տալիս ասելու, որ քաղաքի բոլոր խանութները գերազանցապես տեղակայված էին կենտրոնում, մասնավորապես Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան): Դրանց տերերը մեծահարուստներ էին, ովքեր շատ հա-

ճախ, իրենց առանձնատների առաջին հարկերը տրամադրում էին սեփական խանութներին կամ տալիս էին վարձակալությամբ:

Ուշադրություն է գրավում նաև գովազդներում քաղաքացիներին դիմելու ձևերը, որոնցում հորդորվում է գնորդների նկատմամբ ուշադիր և հարգալից վերաբերմունք դրսևորել:

Շարադրանքում ունիվերսալ խանութները ընդգրկվել են հետևյալ խմբերում՝ երկաթեղենի, ներկերի, կաշվեղենի, կահույքի, ծաղիկների, ոսկեղենի, ժամացույցների, կոսմետիկայի, կարի մեքենաների: Երկաթեղենի խանութներից էին Իսահակ Տեր-Իսահակյանի, Հովսեփ Խաչատրյանցի, Թորոսյան եղբայրների «Նալբանդ», Շահինյանցի խանութները:

Հին Երևանի կահույքի հայտնի խանութներից էր «Կորեան», Օ. և Հ. Մնացականյան եղբայրների ոսկեղենի և ժամացույցների խանութները, ծաղիկների «Ֆլորա» խանութը և Բ. Եղիազարովի ջերմոցը (այստեղ բացի բույսեր ու ծաղիկներ աճեցնելուց, կատարվում էր նաև դրանց վաճառքը):

Շատ հետաքրքիր է կոսմետիկայի խանութների վերաբերյալ տեղեկատվությունը, որի շնորհիվ պատկերացում է ստեղծվում ոչ միայն վաճառվող կոսմետիկ պարագաների մասին, այլև երևում է, որ առանձին կոսմետիկայի խանութներ փաստորեն չեն եղել, այլ դրանք, որպես կանոն վաճառվել են դեղատներում: Բացառություն էր բերդի փողոցում՝ Աֆրիկյանների տանը, գործող «Էկոնոմիա» դեղապարֆումերիա-կոսմետիկայի խանութը:

Կարի մեքենաների խանութների հայտարարություններից տեղեկանում ենք ժամանակի հայտնի կարի մեքենա արտադրող ֆիրմաների մասին, որոնց արտադրանքը ներկրվում էր Երևան: Բացառիկ վկայություն է «Զինգեր» հայտնի կարի մեքենայի 1884թ. հունիսի 22-ին քաղաք մուտք գործելու վերաբերյալ հայտարարությունը:

Հաղորդման մեջ առանձին անդրադարձ է արվել նաև ընդհանուր տեսակետով այն խանութներին, որոնց վերաբերյալ տեղեկատվությունը հաղորդվում է միայն նրանց տերերի անունները նշելով, ինչը թույլ է տալիս հավաքելու հին Երևանի խանութների հնարավոր ամբողջական խճանկարը:

SARGSYAN Armine (Armenia)
Yerevan History Museum
e-mail: meryavetisyan1984@gmail.com

THE UNIVERSAL (GENERAL) STORES OF OLD YEREVAN ACCORDING TO THE «ЭРИВАНСКІЯ ОБЪЯВЛЕНІЯ» NEWSPAPER

From the perspective of studying various aspects of inner-city life and everyday practices in Old Yerevan, the«Эриванскія объявленія»newspaper is an inexhaustible source, which, even more than 100 years later, has not lost its relevance for uncovering numerous new insights intothe above-mentioned issues.

The newspaper was published in 1883-1917, initially in Armenian, later for a time in Russian, and eventually in both languages. It was published 1-3 times a week, atHouse No. 41 of the former Caravanserai (now parallel to Abovyan Street, up to Tumanyan Street). The editor-in-chief was Emin Ter-Grigoryan, a graduate of the Lazarian Seminary in Moscow and a prominent cultural figure. The newspaper was distributed free of charge,with printing costs covered by the revenue from advertisements.

In the present study, based primarily on materials published in the «Эриванскія объявленія»(hereafter referred to by its Armenian abbreviation"YA" – "Yerevan Advertisements"), reference is made to the universal (general) stores operating in the city in the late 19th and early 20th centuries, the types of products sold in them, the names of the stores, common advertising forms, and more. To present the above-mentioned issues, the following observations have been made: a) A wide variety of products were sold in universal stores, ranging from clothing to items used for household needs and construction improvement; b)Through Armenian merchants, various European and Russian products, that were previously unfamiliar and uncommon in the city, were imported to Yerevan; c) Trade guilds were taking shape in the city, along with the tradition of renting out premises;d) The majority of stores were branches of relevant foreign companies, whose owners were Armenians or co-owners, as evidenced by their foreign names such as"Korea", "European", "Little Moscow", "Saxon", "Yaroslavl" and others.

It is also noteworthy that in "YA", information about shops is often conveyed indirectly, for example: "A garden measuring 30 to 90 arshins is for sale on Astafyan Street, inquire at Iosif (Hovsep) Khachatryants' hardware store ".

The newspaper announcements allow us to say that all the shops in the city were predominantly located in the center, particularly on Astafyan Street (now Abovyan Street). Their owners were wealthy individuals who often allocated the first floors of their mansions to their own shops or rented them out.

The forms of addressing citizens in the advertisements are also noteworthy, in which sellers are urged to show attentive and respectful behavior toward customers.

In the study, the universal stores were categorized under the following groups: hardware, paint, leather goods, furniture, flowers, jewelry, watches, cosmetics and sewing machines. Among the hardware stores were those of Isahak Ter-Isahakyan, Hovsep Khachatryants, the Torosyan Brothers' "Nalband", and Shahinyants.

Among the famous furniture stores in Old Yerevan was "Korea", the jewelry and watch storesof the O. and H. Mnatsakanyan brothers, the "Flora" flower shop, and B. Yeghi-azarov's greenhouse, where, in addition to growing plants and flowers, they were also sold.

The information on cosmetics stores is particularly interesting,as it provides insight not only into the cosmetic products that were sold but also reveals that, in fact, there were no separate cosmetics stores, but, as a rule, these items were generally sold in pharmacies.The exception was the 'Economia' pharmaceutical-perfumery-cosmetics store, which operated in the Afrikyans’ house on the fortress street.

From the advertisements of sewing machine stores, we learn about the famous sewing machine manufacturing companies of the time, whose products were imported to

Yerevan. A unique testimony is the announcement regarding the entry of the famous 'Singer' sewing machine into the city on June 22, 1884.

This study also makes separate reference to those stores with a general assortment, about which information is provided only through the mention of their owners' names, which allows for the reconstruction of a possible complete mosaic of old Yerevan's stores".

САРГСЯН Армине (Армения)
Музей истории города Еревана
e-mail: meryavetisyan1984@gmail.com

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ МАГАЗИНЫ СТАРОГО ЕРЕВАНА СОГЛАСНО ГАЗЕТЕ «ЭРИВАНСКІЯ ОБЪЯВЛЕНІЯ»

С точки зрения изучения городской жизни и различных областей быта старого Еревана газета «Эриванские объявления» является неиссякаемым источником информации, которая по прошествию более 100 лет не потеряла своей актуальности.

Газета издавалась 1883-1917гг. сначала на армянском, некоторое время на русском, затем на двух языках. «Эриванские объявления» выходили от одного, до трех раз в неделю, в особняке под номером 41 на Каравансарайской улице (ныне территория параллельная улице Абовяна, до улицы Туманяна). Главным редактором газеты был выпускник Лазаревского училища, известный деятель культуры Эмин Тер-Григорян. Газета раздавалась бесплатно, а расходы, связанные с типографией, покрывались за счет платы за рекламу.

В данной статье на основе информации из газеты «Эриванские объявления» представлены действующие в конце 19, начале 20в. универсальные магазины, ассортимент их товаров, названия, реклама и т.д. На основе информации можно сделать следующие выводы: Во-первых,в универсальных магазинах продавались самые разные товары, начиная с одежды и до бытовых и строительных товаров. Во-вторых, посредством армянских коммерсантов в город ввозились российские и европейские товары, которые до этого не были известны горожанам. В-третьих, в городе формировались торговые гильдии и традиция аренды территорий. В-четвертых, большинство магазинов являлись филиалами соответствующих заграничных товариществ о чем свидетельствуют их иностранные названия: «Корея», «Европейский», «Малая Москва», « Саксонский», «Ярославский» и т.д.

Примечательно также то, что информацию о магазинах в газете «Эриванские объявления» часто получаем опосредственно, как например, «На Астафьевской улице продается сад размером 30-90 аршин, спросить в магазине железа Иосифа (Овсеп) Хачатрянца». Объявления в газете свидетельствуют о том, что магазины в основном находились в центре города, в частности на Астасфьевской улице (ныне Абовяна).

Владельцы магазинов были богатыми людьми, которые часто первые этажи своих особняков отводили под магазины или сдавали в аренду. Из известных магазинов старого Еревана можно выделить магазины часов и ювелирных изделий братьев Мнацаканянов, магазин цветов «Флора» и теплицу Б. Егиазарова (где не только выращивали, но и продавали цветы). Интересна информация о том, что специализированных магазинов по продаже косметики в городе не было, предметы косметики продавались в аптеках. Исключением был магазин «Эврика» действующий в доме Африкянов на Крепостной улице.

В статье также представлены те универсальные магазины, сведения о которых ограничиваются именами их владельцев, что, однако дополняет информацию о магазинах старого Еревана.

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հասմիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
էլ. հասցե՝ hasmikgalstyan1979@gmail.com

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԻԿՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐՆ ՈՒ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդական երգային բանահյուսությունն առանձնանում է իր ժանրային ու տեսակային բազմազանությամբ, որոնց շարքում յուրահատուկ տեղ ունեն խաղիկները: Վերջիններս փոքրածավալ պարերգեր են՝ ռիթմիկ ու հեշտ հիշվող տեքստերով, պարզ կառուցվածքով, որոնք հատկապես տարածված են գյուղական միջավայրում: Խաղիկները հանպատրաստից հորինված, բանավոր ավանդությամբ փոխանցվող երգեր են, որոնք, անցնելով անհատ կատարողից հանրությանը, դառնում են հասարակական սեփականություն, մշտապես վերամշակվում ու ապրում տարբեր կենցաղային իրավիճակներում:

Խաղիկները, իրենց պատկերավոր ու համարձակ պարզությամբ, արտացոլում են հայ մարդու կենցաղի ու մտածողության գրեթե բոլոր կողմերը՝ հասարակական փոխհարաբերություններ, աշխատանքային գործընթացներ, բնության նկատմամբ վերաբերմունք, հայրենասիրական զգացումներ: Սակայն, անկախ այս բազմազանությունից, խաղիկների գերակշիռ թեման մնում է սերը, որից բխում են զգայական տարբեր դրսևորումներ՝ կարոտ ու թախիծ, ուրախություն ու ցավ, հեգնանք ու ծաղր և այլն:

Պայմանավորված կատարման միջավայրով ու կիրառության ձևով՝ խաղիկները ոչ միայն երգվել են և ուղեկցվել պարերով, այլև արտասանվել են որպես գուշակության տեքստեր՝ հիմնականում Համբարձման տոնի ժամանակ:

Խաղիկների գիտական ուսումնասիրության ակունքները սկսվում են դեռևս XX դարի սկզբին: Կոմիտասը առաջինն էր, որ ձեռնարկեց հայ ժողովրդական երգերի մեղեդիների գրառումն ու ուսումնասիրման գործընթացը, իսկ Մանուկ Աբեղյանն ուսումնասիրեց դրանց բանասիրական կողմերը: Հենց Աբեղյանն էլ, հիմք ընդունելով «խաղ» ժողովրդական անվանումը, ներմուծեց «խաղիկ» եզրույթը՝ ընդգծելով դրանց «պար» իմաստը՝ համապատասխան խաղիկների պարերգային գործառույթի:

Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում այս երգերին տրվում են տարբեր անվանումներ՝ խաղ, խաղիկ, մանի, մընի, խանա, խանե, թաղալո, թաղալու, ջանգյուլում, ջանիման, յայլի, ինչպես նաև պարտան երգեր, ծաղկոցի երգեր, համբարձման կամ ջանգյուլումի երգեր և այլն:

Ներկայացված ուսումնասիրությունը նվիրված է խաղիկների կիրառության միջավայրի ու անվանումների տարբերակների քննությանը: Հիմնական նպատակն է դիտարկել խաղիկների գործառույթը սոցիալ-մշակութային համատեքստում, ինչպես

նաև ուսումնասիրել դրանց անվանումները՝ լեզվաբանական և պատմամշակութային տեսանկյուններից: Լինելով ժողովրդի բանավոր և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության բաղկացուցիչ՝ խաղիկների հետազոտությունը հիմնվում է որակական մեթոդաբանության վրա՝ ներառյալ տեքստաբանական վերլուծությունը, լեզվաբանական քննությունը, աղբյուրների համադրությունը և դաշտային ուսումնասիրությունները:

Աշխատանքում հատուկ ուշադրություն է դարձվում խնդրո առարկա երգերի անվանումների ստուգաբանությանը, ինչպես նաև խաղիկների կրկնակների (հանգերգ, դարձ, խանա) գործառույթին: Պարերգերի կատարման ժամանակ հենց կրկնակներն են որոշում պարի բնույթն ու ռիթմը: Դրանք հաճախ հանդես են գալիս որպես տեքստից անկախ բաղադրիչներ՝ դառնալով ցանկացած պարերգային կառուցվածքի անբաժան մաս:

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ խաղիկը ժողովրդական գիտակցության գեղարվեստական արտահայտություններից է,որն իր պատկերային համակարգով արտացոլում է առարկայական իրականությունն ու ձեռք բերում պատմամշակութային արժեք:

GALSTYAN Hasmik (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
Shirak Centre for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: hasmikgalstyan1979@gmail.com

AN OVERVIEW OF ARMENIAN FOLK SONGS (KHAGHIKS) AND THEIR NAMES

Armenian folk song tradition is rich in its genres and types, among which khaghiks hold a distinct place. These are small-scale dance songs, characterized by rhythmic and easily memorable texts, simple structures, and widespread use particularly in rural settings. Khaghiks are often improvised compositions passed down orally; they evolve from individual performers to collective heritage, becoming public property and undergoing constant transformation as part of everyday life.

With their vivid imagery and expressive simplicity, khaghiks reflect nearly every aspect of the Armenian worldview and daily life: social relationships, labor processes, connection to nature, and patriotic sentiments. Nevertheless, love remains the predominant theme, from which arise a range of emotional expressions-longing and melancholy, joy and sorrow, irony and satire, among others.

Depending on their performance context and use, kaghiks have functioned not only as songs accompanied by dance but also as spoken texts used for divination, most commonly during the Feast of Ascension (Hambardzum).

The academic study of kaghiks dates back to the early 20th century. Komitas initiated the collection and musical study of Armenian folk melodies, while Manuk Abeghyan undertook their philological research. It was Abeghyan who introduced the term “khaghik”, deriving it from the folk term “khagh” (meaning “game” or “dance”), to emphasize the dance-related function of the songs.

Across Armenia's ethnographic regions, these songs are known by various names: khagh, kaghik, mani, mni, khana, khane, taghalo, taghalu, jangyulum, janiman, yayli, as well as partun songs, tsaghkots songs, Ascension or Jangyulum songs.

The present study is dedicated to the analysis of khaghiks mainly focusing on their functional contexts and the variations of their names. The main aim is to study the role and function of khaghiks within their socio-cultural environment and to explore their nomenclature from both linguistic and historical-cultural perspectives. As an integral part of Armenia's oral and intangible cultural heritage, the study of khaghiks is grounded in qualitative research methodology, including textual analysis, linguistic examination, comparative source study, and ethnographic fieldwork.

This research pays particular attention to the etymology of these names, as well as to the role of refrains (hangerg, dardz, khana) in the structure of khaghiks. During performance, refrains determine the type and rhythm of the dance. Often acting as fixed formulas or invariants, refrains may stand independently of the main text, becoming integral parts of any dance-song structure. The study shows that khaghiks represent an artistic expression of collective consciousness, mirroring objective reality through imagery and acquiring significant historical and cultural value.

ГАЛСТЯН Асмик (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: hasmikgalstyan1979@gmail.com

ОБЗОР АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН (ХАХИКОВ) И ИХ НАЗВАНИЙ

Армянская народная песенная традиция богата жанрами и видами, среди которых особое место занимают хахики. Это небольшие танцевальные песни, отличающиеся ритмичным и легко запоминающимся текстом, простой структурой и широким распространением, особенно в сельской местности. Хахики часто представляют собой импровизированные композиции, передающиеся устно; они переходят от индивидуального исполнения к коллективному наследию, становятся народным достоянием и постоянно трансформируются, являясь частью повседневной жизни.

Благодаря ярким образам и выразительной простоте, хахики отражают практически все аспекты армянского мировоззрения и повседневности: социальные отношения, трудовые процессы, связь с природой, патриотические чувства. Тем не менее, главенствующей темой остаётся любовь, порождающая широкий спектр эмоциональных выражений — тоску и грусть, радость и печаль, иронию и сатиру.

В зависимости от контекста исполнения и назначения, хахики функционировали не только как песни, сопровождающие танец, но и как речевые тексты, использовавшиеся для гаданий, особенно в период праздника Вознесения (Амбардзум).

Академическое изучение хахиков началось в начале XX века. Комитас положил начало сбору и музыкальному исследованию армянских народных мелодий, в то время как Манук Абегян занялся их филологическим изучением. Именно Абегян ввёл термин «хахик», производный от народного слова «хах» (в значении «игра» или «танец»), чтобы подчеркнуть танцевальную функцию этих песен.

В разных этнографических регионах Армении эти песни известны под различными названиями: хах, хахик, мани, мни, хана, хане, тагало, тагалу, джангюлум, джаниман, яйли, а также как партунские песни, цахкоцские песни, песни Вознесения или джангюлум-песни.

Настоящее исследование посвящено анализу хахиков, с акцентом на их функциональные контексты и вариативность названий. Основной целью является изучение роли и функций хахиков в их социокультурной среде, а также исследование их номенклатуры с лингвистической и историко-культурной точек зрения. Будучи неотъемлемой частью устного и нематериального культурного наследия Армении, изучение хахиков основано на качественной методологии, включающей текстовый анализ, лингвистическое исследование, сравнительное изучение источников и этнографическую полевую работу.

Особое внимание в исследовании уделяется этимологии названий, а также роли рефренов (хангерг, дарц, хана) в структуре хахиков. Во время исполнения рефрены определяют тип и ритм танца. Часто являясь устойчивыми формулами или инвариантами, рефрены могут существовать независимо от основного текста, становясь неотъемлемой частью любой танцевально-песенной структуры. Исследование показывает, что хагики представляют собой художественное выражение коллективного сознания, отражающее объективную реальность через образность и обладающее значительной историко-культурной ценностью.

ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ Գևորգ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ hnaget@mail.ru

ԿԿՈՒ ԵՎ ԲՎԵՃ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Հայ բանահյուսության մեջ զգալի թիվ են կազմում կկվի և բվեճի մասին հյուսված ավանդազրույցները, որոնցում, սոսկ ժողովրդական հավատալիքներից զատ, արտացոլված են նաև հնագույն առասպելաբանական պատկերացումներ, որոնցից ամենատիպիկը, թերևս, մարդուց թռչնի կերպափոխումն է, քանի որ այս թռչուններին վերաբերող զրույցները հիմնականում ծագումնաբանական են:

Կկուն ու բվեճը, սակայն, Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ազգագրական շրջաններում հաճախ հանդիպում են նաև (բվեճը՝ մշտապես) բոլորովին այլ՝ բացատրության կարիք զգացող անուններով: Դրանցից ամենացցունը կկվի դեպքում՝ «Բերուկ և գագո», իսկ բվեճի դեպքում՝ «Սհակ/Սըհակ» թռչնանուններն են: Ցօրս այդ թռչնանունները հոլովվում են առանձին՝ որպես կկվի և բվեճի հետ առնչություն չունեցող, որը ճիշտ մոտեցում չէ:

«Բերուկ և գագո» թռչնանունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել անվանի գրականագետ, բանագետ Արամ Ղանալանյանը: 1969թ. հրատարակվում է նրա «Ավանդապատում» կոթողային աշխատությունը, որն ուսումնասիրությունից զատ,

պարունակում է նաև իննը հարյուրից ավելի ավանդազրույց, որոնց ընդհանուր պատումները միասին մոտենում են երկու հազարի սահմանին: Գրքի «Կենդանիներ» բաժնում տեղ է գտել նաև «Բեբուկ և գագո» վերնագրով մի ավանդազրույցի երկու տարբերակ, որոնք խորթ մոր խարդավանքների պատճառով զարնան սկզբից կանկառ հավաքելուց գնացած, ակամա, միմյանց սպանած և անելանելի վիճակից թռչնի կերպափոխված որբ քույր ու եղբայր են:

Ղանալանյանի համար սկզբնաղբյուրներ են հանդիսացել Գևորգ Հալաջյանի՝ Դերսիմի ազգագրության մասին՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում պահվող նյութերն ու Պոլսի «Բիւրակն» շաբաթաթերթի 1899 թ. համարներից մեկում Ատիլ ստորագրությամբ տպագրված «Գագօ, Գագօ (Հէքեաթ)» ավանդազրույցը: Բանագետն այս ավանդազրույցը դասակարգել է առանձին ենթավերնագրով, ինչպես դասակարգված են, օրինակ, աղավնու, ագռավի, արագիլի և այլ թռչունների մասին հյուսված զրույցները: Հենց այս բաժանումն էլ հետագա ուսումնասիրողների մոտ տպավորություն է ստեղծել, որ դրանք առանձին թռչուններ են, ուստի նրանք էլ իրենց հերթին առաջնորդվել են նույն կերպ:

Բվեճ թռչունի հետ կապված՝ «Սհակ» թռչնանունն առաջին անգամ հանդիպում է Գարեգին Սրվանձտյանցի՝ 1884 թ., լույս տեսած «Համով-հոտով» գրքում տեղ գտած ավանդազրույցում («Սըհակ»), որը բանահավաք-ազգագրագետը գրի է առել Բաղեշում: Սրա սյուժեն հիմնաքարային նմանություններ ունի Հալաջյանի և Ատիլի հաղորդած ավանդազրույցների հետ. այս դեպքում էլ քրոջ մոտից անհետանում է նրա մազերը սանրող եղբայրը, որի փնտրելով ու կանչելով, անելանելի վիճակից նա կերպափոխվում է՝ դառնալով թռչուն:

Այս թռչնի մասին ավանդազրույցը նույնպես Ղանալանյանը դասակարգել է առանձին ենթավերնագրի («Սհակ թռչուն») ներքո, որը նույնպես առանց քննության ելակետ է ընդունվել հետագա ուսումնասիրողների կողմից՝ ելնելով Ղանալանյանի՝ նորագույն շրջանի հայ բանագիտության մեջ ունեցած անկյունաքարային նշանակությունից:

Բանագիտական նյութերի ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ քննո առարկա թռչունների մասին հյուսված ավանդազրույցները, թռչունների առասպելաբանական կերպարները սյուժետային և մոտիվային զգալի նմանություններ ունեն միմյանց հետ և հաճախ համարյա նույնանում են, քանի որ երկուսի դեպքում էլ.

ա. հերոսները որբ քույր ու եղբայր են,

բ. ավանդազրույցները ծագումնաբանական են, որոշ առումներով՝ նաև ստուգաբանական, քանի որ բացատրում են տվյալ թռչնանունների առաջացման պատճառները,

գ. ծագումը բխում է վշտից կամ անելանելի վիճակից ելնելու նպատակով՝ մարդուց թռչնի փոխակերպմամբ,

դ. կերպափոխումը տեղի է ունենում կերպափոխվողի՝ Աստծուն ուղղված խնդրանքով, որն Աստված կատարում է:

Ուստի այս երկու թռչունների շուրջ հյուսված ավանդազրույցների քննությունն ու առասպելաբանական կերպարների համեմատությունը պայմանավորված են հենց

վերը նշված ընդհանրություններով: Նշենք նաև, որ զեկուցումը, բացի հիշատակված ավանդազրույցներից, հարստացված է նաև այլ՝ ավելի ուշ շրջանում գրառված կամ ուղղակի «Ավանդապատում»-ում չընդգրկված ավանդազրույցներով, սակայն հիմնական ատաղձը հիշատակվածներն են, քանի որ դրանցով լուծվում են, ինչպես նշվեց, այդ թռչունների թե՛ առասպելաբանական կերպարները, թե՛ անունների առաջացման պատճառները: Սույն զեկուցմամբ առաջին անգամ փորձ է արվում՝ տալու բոլոր այդ հարցերի պատասխանները:

GYULUMYAN Gevorg (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: hnaget@mail.ru

FOLKLORIC AND MYTHOLOGICAL IMAGES OF THE CUCKOO AND THE LITTLE OWL IN ARMENIAN LEGENDS

In Armenian folklore, a considerable number of legends are dedicated to the cuckoo and the little owl, in which not only folk beliefs but also ancient mythological concepts are reflected. Among the most characteristic of these is, arguably, the motif of human-to-bird transformation, as the stories concerning these birds are predominantly etiological in nature.

Nevertheless, in various ethnographic regions of the Armenian Highlands, the cuckoo and the little owl (the latter almost universally) often appear under entirely different names, which demand explanation. The most striking examples include "Bebuk and Gago" in reference to the cuckoo, and "S'hak/Sahak" as a name for the little owl. To this day, these bird names are treated independently, unconnected to the cuckoo or the owl—an approach that is not methodologically sound.

The name "Bebuk and Gago" was introduced into scholarly circulation by the renowned literary scholar and folklorist Aram Khanalanyan. In 1969, he published his monumental work "Avandapatum" ("Legendary Narrative"), which, in addition to a detailed study, includes more than 900 legends; the total number of plot variants within the volume approaches 2,000. In the section titled "Animals", two versions of a legend titled "Bebuk and Gago" are recorded, telling the story of an orphaned brother and sister who, due to the schemes of their stepmother, go to collect kank'ar herbs in early spring, unintentionally kill one another, and, in utter despair, are transformed into birds. Khanalanyan's sources include ethnographic material on Dersim by Gevorg Halajyan preserved in the archives of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Armenian National Academy of Sciences, as well as a folktale titled "Gago, Gago, Gago (Hekyat)", published under the pen name Atil in the 1899 issue of the Biurakn newspaper of Constantinople.

Khanalanyan classified these legends under a separate subheading, similar to the way he grouped tales about the dove, crow, stork, and other birds. This taxonomy created the

impression among later researchers that “Bebuk and Gago” were distinct bird species—an interpretation that was subsequently followed without question.

As for the name "S’hak" in connection with the owl, it first appears in a folktale recorded by Garegin Srvandztyan in his 1884 publication “Hamov-hotov”. The narrative, collected in Bitlis (Baghesh), shares fundamental similarities with the stories cited by Halajyan and Atil. In this version, too, the brother disappears while combing his sister’s hair; she searches for him in vain, and, consumed by sorrow, is transformed into a bird while calling his name.

This tale was also classified by Khanalanyan under a distinct subheading ("S’hak Bird"), which later researchers adopted as a given—largely due to Khanalanyan’s foundational status in modern Armenian folklore studies.

Analysis of these folkloric materials leads to the conclusion that the legends surrounding these birds exhibit considerable thematic and structural parallels, often bordering on full overlap. In both cases:

a) the protagonists are orphaned siblings (brother and sister);
b) the tales are etiological, and in some cases also etymological, as they explain the origins of specific bird names;
c) the transformation occurs as a result of sorrow or a desperate situation, resolved through metamorphosis into a bird;
d) the metamorphosis is granted by God in response to a plea from the suffering character.

Thus, the study and comparison of the legends surrounding these two birds are justified by the shared features outlined above. It should also be noted that, in addition to the aforementioned sources, the report incorporates other versions recorded in later periods or not included in Avandapatum. However, the core foundation remains based on these principal narratives, as they contain both the mythological representations of the birds and explanations for the origins of their names.

This report presents, for the first time, an attempt to offer comprehensive answers to all these questions.

ГЮЛУМЯН Геворг (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: hnaget@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ КУКУШКИ И СОВЁНКА В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ПРЕДАНИЯХ

В армянском фольклоре значительное место занимают предания о кукушке и совёнке, в которых, помимо народных поверий, отражены и древние мифологические представления. Одним из самых характерных элементов этих преданий, безу-

словно, является мотив превращения человека в птицу, поскольку рассказы, связанные с этими птицами, в основном являются этиологическими по своей сути.

Однако в различных этнографических районах Армянского нагорья кукушка и совёнок (последний — практически всегда) часто встречаются под совершенно другими названиями, требующими отдельного объяснения. Наиболее примечательными среди них являются названия «Бебук и Гаго» для кукушки и «Схак» или «Сыхак» для совёнка. До сих пор эти названия трактуются отдельно и не связываются с кукушкой или совёнком, что не является корректным подходом.

Научное обращение к названию «Бебук и Гаго» впервые предложил известный литературовед и фольклорист Арам Ханалян. В 1969 году выходит его фундаментальный труд «Авандапатум», в котором наряду с исследованием собрано и опубликовано более девятисот преданий, а общее число сюжетов приближается к двум тысячам. В разделе «Животные» книги приводятся две версии предания под названием «Бебук и Гаго», где из-за козней мачехи, осиротевшие брат и сестра, отправившиеся весной собирать канкар, по недоразумению убивают друг друга, а затем в безысходности превращаются в птиц. В качестве источников Ханалян использовал материалы Геворга Халачяна об этнографии Дерсима, хранящиеся в архиве Института археологии и этнографии НАН РА, а также опубликованное под псевдонимом Атил в газете «Бюракн» (Константинополь, 1899 г.) предание под заголовком «Гаго, Гаго, Гаго (Сказание)».

Ханалян классифицировал эти рассказы под отдельным подзаголовком, аналогично тому, как он группировал предания о голубе, вороне, аисте и других птицах. Именно это распределение породило у последующих исследователей впечатление, будто речь идёт о самостоятельных птицах, и они также продолжили воспринимать их как отдельные виды.

Что касается названия «Сыхак» в связи с совёнком, то оно впервые появляется в предании, записанном в Битлисе (Багеш) и опубликованном Гарегином Сревандзтянцем в 1884 году в книге «Хамов-Хотов». Сюжет этого сказания имеет ключевые параллели с версиями Халачяна и Атиля: и здесь брат, расчёсывавший волосы сестры, внезапно исчезает, а сестра, безуспешно его разыскивая и зовя, в отчаянии превращается в птицу.

Это предание также было классифицировано Ханаляном под отдельным подзаголовком («Птица Схак»), что в дальнейшем также было воспринято исследователями без дополнительного анализа — во многом благодаря авторитету Ханаляна как одной из ключевых фигур в новейшей армянской фольклористике.

Анализ научных источников позволяет сделать вывод, что предания, связанные с указанными птицами, имеют значительные сюжетные и мотивные параллели, вплоть до почти полной идентичности. В обоих случаях:

а) героями являются осиротевшие брат и сестра;

б) предания имеют этиологический, а частично — и этимологический характер, объясняя происхождение соответствующих названий;

в) превращение связано с горем или безысходной ситуацией, где метаморфоза в птицу — единственный выход;
г) превращение совершается по мольбе героя к Богу, который отвечает на её просьбу.

Таким образом, исследование преданий о кукушке и совёнке, их мифологических образов и сравнительный анализ мотивов оправданы именно указанными параллелями. Отметим, что кроме вышеупомянутых источников, в докладе использованы также более поздние или ранее не включённые в «Авандапатум» версии, однако его основа всё же опирается на данные Ханаляна, поскольку именно через них раскрываются как мифологические образы птиц, так и происхождение их имён.

Настоящий доклад впервые ставит задачу дать исчерпывающие ответы на все эти вопросы.

ԳՈԳԻԱՇՎԻԼԻ Էլենե (Վրաստան)
Թբիլիսիի Իվանե Ջավախիշվիլիի անվան պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ elene.gogiashvili@tsu.ge

ՄՐՑԱԿԻՑ՞, ԹԵ՞ ԸՆԿԵՐ: ՈՒԺԵՂ ԿՆՈՋ ՄՈՏԻՎԸ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ (ATU 519)

Մարտիկ կնոջ առասպելը վաղուց հաստատված մոտիվ է ինչպես Մերձավոր Արևելքի, այնպես էլ Եվրոպայի խոսքային և գրական ավանդույթներում: Ներկայացված ուսումնասիրությունը դիտարկում է վրացական և հայկական ժողովրդական հեքիաթները միջազգային հեքիաթի դասակարգման համակարգում ներառված **ATU 519 - «Ուժեղ կինը՝ որպես հարս»** հեքիաթի տիպի շրջանակում: Այս հեքիաթներում առաջադրվում է աչքի ընկնող մի կին հակառակորդ, որը հաճախ հանդես է գալիս տղամարդու հանդերձանքով: Վրացական և հայկական տարբերակներում այդ կերպարը կոչվում է տարբեր, սակայն ձայնապես նման պարսկական ծագման անուններով՝ հայկականում՝ Արաբ-Զանգի, վրացականում՝ Արաբուզենգի կամ Արաբի:

Հեքիաթների առանցքային դրվագներից մեկում հերոսը բախվում է հզոր մի կնոջ հետ, որը ner often ներկայացվում է որպես հսկուհի և հայտարարում է, որ կամուսնանա միայն այն մարդու հետ, ում ուժը համարժեք կլինի իր ուժին: Փեսացուները, որոնք պարտվում են մարտում, դատապարտվում են մահվան: Հեքիաթների սյուժեն հետևողականորեն զարգանում է միևնույն կառուցվածքով՝ կինը պիտի պարտվի ըմբշամարտում միայն այն ժամանակ, երբ կհամաձայնի ամուսնանալ հերոսի հետ:

Հերոսուհի կույսի կերպարը լայն տարածում ունի բազմաթիվ ժողովուրդների էպոսներում, ժողովրդական հեքիաթներում և երգերում: Իրենց վաղ շրջանի ձևերում նման մոտիվները կարող են արտացոլել սոցիալական կառուցվածքները, իսկ ավելի ուշ ժամանակներում՝ հերոսական դարաշրջանի իդեալները: Ակնհայտ է, որ պատմական իրողությունները հաճախ են ներշնչել առասպելների ստեղծմանն ու վերափոխմանը՝ ներառելով միզոգին (կանանց թերագնահատող) տարրեր, որոնք միաժամանակ բարձրացնում և սահմանափակում են կին կերպարի դերը: Վրացական և հայկական հեքիաթներում նկատվում են ակնառու նմանություններ ինչպես արևելյան, այնպես էլ եվրոպական խոսքային ավանդույթների հետ՝ warrior woman-ի՝ մարտական կնոջ կերպարը ներկայացնելով որպես դինամիկ, սակայն երկիմաստ մի կերպար՝ ժողովրդական բանավոր պատմության համակարգում:

GOGIASHVILI Elene (Georgia)
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
e-mail: elene.gogiashvili@tsu.ge

ANTAGONIST OR FRIEND? THE STRONG WOMAN'S MOTIF IN GEORGIAN AND ARMENIAN FOLKTALES (ATU 519)

The myth of warrior women is a well-established motif in the narrative traditions of both the Near East and Europe, appearing in both literary and oral forms. This paper examines Georgian and Armenian folktales within the framework of the international tale type ATU 519, "The Strong Woman as Bride".

In these folktales, a prominent female antagonist often appears in male attire. Across different Georgian and Armenian versions, this character is referred to by varying but phonetically similar Persian names: Arab-Zangi (Armenian), Arabuzengi and Arabi (Georgian). A key episode involves the hero confronting a powerful woman—sometimes depicted as a giantess—who declares she will only marry someone whose strength equals her own. Suitors who fail the challenge are put to death. These tales follow a consistent narrative pattern: the warrior woman must be defeated in a wrestling match before she agrees to marry.

The image of the heroic virgin is also widespread in the epics, folktales and folk songs of many cultures. In their earliest forms, such motifs may reflect social structures and, in later periods, the ideals of a heroic age. It is evident that historical realities have frequently inspired the creation and transformation of myth, often incorporating misogynistic elements that both elevate and constrain female figures. Georgian and Armenian folktales reveal clear parallels with both Oriental and European narrative traditions, presenting the motif of the warrior woman as a dynamic yet ambivalent figure within the oral storytelling tradition.

ГОГИАШВИЛИ Елене (Грузия)
Тбилисский государственный университет имени Иване Джавахишвили
e-mail: elene.gogiashvili@tsu.ge

АНТАГОНИСТ ИЛИ ДРУГ? МОТИВ СИЛЬНОЙ ЖЕНЩИНЫ В ГРУЗИНСКИХ И АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ (ATU 519)

Миф о женщинах - воинах — популярный мотив в фольклорной традиции Ближнего Востока и Европы, представленный как в письменной, так и в устной форме. В статье рассматриваются грузинские и армянские народные сказки в контексте международного сказочного типа ATU519 “Сильная женщина в роли невесты”.

В этих сказках женский персонаж-антагонист часто появляется в мужском обличье. В различных грузинских и армянских вариантах сказок она фигурирует под разными, но фонетически схожими персидскими именами: Араб-Занги (в армянских версиях), Арабузенги и Араби (в грузинских).

Ключевой эпизод повествует о столкновении героя с могущественной женщиной — иногда в образе великанши, — которая заявляет, что выйдет замуж только за того, чья сила равна её собственной. Женихи, не выдержавшие испытания, подвергаются смерти. Эти сказки следуют устойчивой повествовательной схеме: прежде чем согласиться на брак, женщина должна быть побеждена в поединке.

Образ героической девы также широко представлен в эпосах, сказках и народных песнях различных культур. На ранних этапах такие мотивы могли отражать матриархальные черты социальной организации, а в более поздние времена — идеалы героической эпохи. Очевидно, что историческая реальность нередко вдохновляла создание и трансформацию мифов, включающих мизогинические элементы, которые одновременно возвышают и ограничивают женские образы.

Грузинские и армянские народные сказки обнаруживают очевидные параллели как с восточными, так и с европейскими фольклорными традициями, представляя образ женщины-воина как динамичную, но амбивалентную фигуру в устной повествовательной культуре.

ԽԵՄՉՅԱՆ Էսթեր (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ ekhemchyan@yandex.ru

ԿԱՐՍ-ՇԻՐԱԿՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ[1]

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է կոնկրետ տարածքային ընդգրկում ունեցող մականուններին: Ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում պահվող (անտիպ) Կարս-Շիրակի տարածաշրջանը ներկայացնող մականունները:

Կարս-Շիրակյան տարածաշրջանի բանավոր ավանդույթի ինքնատիպ դրսևորումներից մեկը մականուն է, որը հասարկության անդամների անձանվանական բանաձևերին զուգահեռ ակտիվ կերպով ստեղծվել և շրջանառվել է: Ի տարբերություն անձնանունների, որոնք ուսումնասիրվող տարածաշրջանում վերջին երկուհարյուրամյակի ընթացքում հիմնականում հանդես են եկել եռաբաղադրիչ բանաձևային կազմով (անուն, հայրանուն, ազգանուն), մականունները անհատի ինքությունը բացահայտող բանաձևի դեր են ունեցել: Իրենց իմաստաբանական տեսակներով և բնութագրիչներով Կարս-Շիրակյան մականունները բաժանվում են հետևյալ հիմնական տարատեսակներին.

ա) մականուններ, որոնք պայմանավորված են անհատի մասնագիտության, արհեստի, զբաղմունքի կամ գործի բնույթով, օրինակ՝ Բոստանչի Սենոն, Դալլաք Շառոն, Դամրչի Մանուկը, Խոզարած Ցոլակը, Չարչի Մխոյենք, Ֆայտոնչի Կապետը և այլն,

բ) ներկայացնում են անհատական հետաքրքրությունները, օրինակ՝ Գրամաֆոն Մուկուչը, Տուռնիկ Օնիկը, Շուն խաղցնողը (Կարեն Տիգրանյան), Տանգո Գևորը, Ստիլակ Ճուկ Գևորը և այլն,

գ) մականուններ՝ պայմանավորված անհատի ֆիզիկական և հոգեկան շեղումներով, օրինակ՝ Տանձի պոչենք, Խելառ Աշոն, Խլեզ Օնիկը, Խույսուզ Սերոժը, Ծուռվիզ Հայկը, Ժաժան գլոխ Թաթոսը, Չուփուռ Թադոսը, Քաչալ Մկոն և այլն,

դ) մականուններ, որոնք ներկայացնում են անհատի կրթական մակարդակը, օրինակ՝ Դեպոյի Ճնճողը (Հովհաննես Ափինյան – տպարանապետ), Ժակ Բոնբոնը (փաստաբան), Ղազարապատցի Ավոն (Ավետիք Իսահակյան),

ե) անհատի ծննդավայրը կամ բնակավայրը որպես մականվան ցուցիչ, օրինակ՝ Չիֆտալինսկի Վարոս (Չիֆտալու գյուղից), Ջաջուռցի Արշակը, Սլաբոտկի Մանուկը, Ղանլիջեցի Սերկոն, Փալդրվանցոց Նազարեթը,

զ) ընտանեկան-հասարակական կյանքում գրաված դիրքով, օրինակ՝ Տեր Աբուլ, Բաշպորտ Դերենիկ, Բառբառ Յակոբ (հեքիմ) և այլն:

Մականունների զգալի մասը ներկայացնում է Գյումրի քաղաքի ազգաբնակչության հարյուրամյա պատմությունը և ինչպես բնորոշել է բանահավաք Պարույր

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի 25RG-6B114 ծածկագրով նածագծի շրջանակում

Բարսեղյանը. «Այդ քաղաքի բնակչությունն ունեցել է և շարունակում է ունենալ այն սովորությունը, որ իր համաքաղաքացուն կցում է շատ ժամանակ զարմանալի բնորոշ կամ թևավոր մի ավելորդ անուն»:

Մականունների ստեղծման համար հիմք են ծառայել.

ա) ծաղրը և սարկազմը մականունը կրողի նկատմամբ,

բ) հարգանքի, սիրո և գնահատանքի դրսևորումը,

գ) մականունակիրների հեղինակությունը հասարակության մեջ,

դ) առանձին անհատների կյանքի ինքնատիպ դեպքերը, որ առիթ են դարձել մականվան համար:

Իրենց կառուցվածքով Կարս-Շիրակյան մականունները հիմնականում հանդես են գալիս մեկբաղադրիչ, երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ բանաձևերով:

Բանահավաք Պ. Բարսեղյանն իր գրառած մականունների հավաքածուն ներկայացրել է որոշակի համակարգով: Մականվան դիմաց տվել է մականունակրի անուն-ազգանունը, մասնագիտությունը, բնավորությունը, հետաքրքրությունները, հասարակական կշիռը, մականուն ստանալու պատճառը, իր անձի հետ կապված այլ մանրամասներ:

Մականունների քննությունը ցույց է տալիս Գյումրի քաղաքի հասարկության սոցիալական վիճակը, սովորությունները, փոխհարաբերությունները և բազմաթիվ այլ կարևոր նրբերանգներ, որոնք պատկերացում են տալիս Գյումրիի պատմության փուլերի մասին:

Ուսումնասիրությունը նաև ցույց է տալիս, որ մականունները կազմել են Կարս-Շիրակյան տարածաշրջանի ազգաբնակչության կյանքի ու կենցաղի անբաժան մասը և մի անփոխարինելի հմայք են հաղորդել անհատի անձնանվանմանը և այն լրացրել ինքնատիպ փաստերով ու նրբերանգներով:

KHEMCHYAN Ester (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: ekhemchyan@yandex.ru

NICKNAMES OF THE KARS-SHIRAK REGION AND THEIR CHARACTERISTICS[1]

This study is devoted to nicknames having specific territorial distribution. The basis for the research was nicknames representing the Kars-Shirak region, stored in the archive of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Armenia (unpublished).

One of the distinctive manifestations of the oral tradition of the Kars-Shirak region is the nickname, which was actively created and circulated parallel to the personal naming

[1] The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 25RG-6B114)

formulas of society members. Unlike personal names, which in the studied region over the past two centuries have mainly been represented by three-component formulaic structures (first name, patronymic, surname), nicknames played the role of a formula revealing the individuality of a person. According to their semantic types and characteristics, Kars-Shirak nicknames are divided into the following main varieties:

a) nicknames conditioned by an individual's profession, craft, occupation or nature of work, for example: Bostanchi Seno, Dallak Sharo, Damrchi Manuk, Khozarats Tsolak, Charchi Mkhoyenk, Faytonchi Kapet, etc.,
b) representing individual interests, for example: Gramafon Mukuch, Turnik Onik, Shun khagtsnokh (Karen Tigranian), Tango Gevor, Stilak Chuk Gevor, etc.,
c) nicknames conditioned by an individual's physical and mental deviations, for example: Tanzi pochenk, Khelar Ashon, Khlez Onik, Khuysuz Serozh, Tsurviz Hayk, Zhazhan glokh Tatos, Chupur Tados, Kachal Mkon, etc.,
d) nicknames representing an individual's educational level, for example: Depoyi Chnchokh (Hovhannes Apinyan — typographer), Zhak Bonbon (lawyer), Ghazarapatsi Avon (Avetik Isahakyan),
e) an individual's place of birth or residence as a nickname indicator, for example: Chiftalinski Varos (from Chiftalu village), Jajurtsi Arshak, Slabotki Manuk, Ghanlijetsi Serkon, Paldrvantsots Nazaret,
f) according to position in family-social life, for example: Ter Akul, Bashport Derenik, Barbar Yakob (doctor), etc.

A significant part of the nicknames represents the centennial history of the population of Gyumri city, and as folklore collector Parouyr Barseghyan characterized it: "The population of this city had and continues to have the tradition of assigning to its fellow citizen very often a surprisingly characteristic or winged additional name." The basis for creating nicknames served:

a) mockery and sarcasm toward the nickname bearer,
b) manifestation of respect, love and appreciation,
c) the authority of nickname bearers in society,
d) peculiar cases from individual lives that became the occasion for a nickname.

By their structure, Kars-Shirak nicknames are mainly represented by one-, two- and three-component formulas.

P. Barseghyan presented his collected collection of nicknames in a certain system. Opposite the nickname, he provided the name-surname of the nickname bearer, profession, character, interests, social weight, reason for receiving the nickname, other details related to his personality.

The study of nicknames shows the social condition of Gyumri city society, customs, relationships and many other important nuances that give an idea about the stages of Gyumri's history.

The research also shows that nicknames constituted an integral part of the life and lifestyle of the Kars-Shirak region's population and imparted irreplaceable charm to individual personal naming, supplementing it with peculiar facts and nuances.

ХЕМЧЯН Эстер (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: ekhemchyan@yandex.ru

ПРОЗВИЩА КАРС-ШИРАКСКОГО РЕГИОНА И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ[1]

Данное исследование посвящено прозвищам, имеющим конкретное территориальное распространение. Основой для исследования послужили прозвища, представляющие Карс-Ширакский регион, хранящиеся в архиве Института археологии и этнографии НАН РА (неопубликованные).

Одним из своеобразных проявлений устной традиции Карс-Ширакского региона является прозвище, которое активно создавалось и бытовало параллельно с личными именными формулами членов общества. В отличие от личных имен, которые в изучаемом регионе в течение последних двух столетий в основном представлены трехкомпонентной формульной структурой (имя, отчество, фамилия), прозвища играли роль формулы, раскрывающей индивидуальность личности. По своим семантическим типам и характеристикам карс-ширакские прозвища делятся на следующие основные разновидности:

а) прозвища, обусловленные профессией, ремеслом, занятием или характером деятельности индивида, например: Бостанчи Сено, Даллак Шаро, Дамрчи Манук, Хозарац Цолак, Чарчи Мхоенк, Файтончи Капет и др.,

б) представляющие индивидуальные интересы, например: Грамафон Мукуч, Турник Оник, Шун хагцнох (Карен Тигранян),Танго Гевор,Стилак Чук Гевор и др.,

в) прозвища, обусловленные физическими и психическими отклонениями индивида, например: Танзи поченк, Хелар Ашо, Хлез Оник, Хуйсуз Серож, Цурвиз Айк, Жажан глох Татос, Чупур Тадос, Качал Мко и др.,

г) прозвища, представляющие образовательный уровень индивида, например: Депойи Чнчох (Ованес Апинян — типограф), Жак Бонбон (адвокат), Газарапатци Аво (Аветик Исаакян),

д) место рождения или место жительства индивида как указатель прозвища, например: Чифталински Варос (из села Чифталу), Джажурци Аршак, Слаботки Манук, Ганлиджеци Серко, Палдрванцоц Назарет,

е) по положению в семейно-общественной жизни, например: Тер Акул, Башпорт Дереник, Барбар Якоб (знахарь) и др.

Значительная часть прозвищ представляет столетнюю историю населения города Гюмри, и как охарактеризовал собиратель фольклорного материала Паруйр Барсегян: «Население этого города имело и продолжает иметь ту традицию, что

[1] Исследование выполнено в рамках проекта Комитета по высшему образованию и науке МОНКС РА (код проекта № 25RG-6B114).

своему согражданину присваивает очень часто удивительно характерное или крылатое дополнительное имя». Основой для создания прозвищ послужили:

а) насмешка и сарказм по отношению к носителю прозвища,

б) проявление уважения, любви и оценки,

в) авторитет носителей прозвищ в обществе,

г) своеобразные случаи из жизни отдельных индивидов, которые стали поводом для прозвища.

По своей структуре карс-ширакские прозвища в основном представлены одно-, двух- и трехкомпонентными формулами.

П. Барсегян представил собранную им коллекцию прозвищ в определенной системе. Напротив прозвища он дал имя-фамилию носителя прозвища, профессию, характер, интересы, общественный вес, причину получения прозвища, другие детали, связанные с его личностью.

Изучение прозвищ показывает социальное состояние общества города Гюмри, обычаи, взаимоотношения и многие другие важные нюансы, которые дают представление об этапах истории Гюмри.

Исследование также показывает, что прозвища составляли неотъемлемую часть жизни и быта населения Карс-Ширакского региона и придавали незаменимое очарование личному именованию индивида, дополняя его своеобразными фактами и нюансами.

ԽԵՄՉՅԱՆ Մարինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. փոստ՝ mkhemchyan@yandex.ru

ATU 707 ՏԻՊԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՐՍ-ՇԻՐԱԿ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ[1]

Ձեկուցման մեջ քննության են առնվել Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի այն հրաշապատում հեքիաթները, որոնք համապատասխանում են Հանս-Յորգ Ուլթերի միջազգային դասակարգմամբ «Երեք ոսկեղեն երեխաներ» խորագիրը կրող ATU 707 տիպին: Մանրամասն ուսումնասիրության արդյունքում առանձնացվել են Կարսի «Յաշիֆիդան և Չնաշխարիկ», ինչպես նաև Շիրակի «Օսկեքյանքյուլ տըղի հեքյաթը», «Բիլդիլիկի Մառջանի հեկյաթը» և «Հազարան բլբուլ» հրաշապատում հեքիաթները, որոնք ATU 707 տիպի համատեքստում Հայաստանի մյուս տարածաշրջանների նմանատիպ հեքիաթների հետ ունենալով որոշակի նմանություններ, այդուհանդերձ ունեն առանձնահատկություններ՝ կախված տարածաշրջանների աշխարհա-

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի 25RG-6B114 ծածկագրով նախագծի շրջանակում:

գրական դիրքից,սոցիալ-տնտեսական, բնակլիմայական պայմաններից, ինչպես նաև բանահյուսական նյութի հնարավոր փոխներթափանցումներից:

Նախ ներկայացվում է ATU 707 տիպի հեքիաթների հիմնական կաղապարը, որի տարբեր մոտիվները դրսևորվում են ինչպես Հայաստանի տարբեր տարածաշրջանների (Այրարատ, Արցախ, Ղարադաղ, Վասպուրական, Տավուշ, Բուլանըխ, Մուշ, Տարոն, Կարս, Շիրակ, Սյունիք, Լոռի), այնպես էլ այլ ժողովուրդների (արաբական, վրացական, դաղստանյան, քրդական, թուրքական, Պամիրի ժողովուրդների, սլավոնական, լիտվական, իտալական) նմանատիպ հրաշապատում հեքիաթներում: Սթիթ Թոմփսոնը, այնուհետև Հանս-Յորգ Ութերը համարում են, որ այս տիպի հեքիաթների ամենավաղ գրական դրսևորումն իտալական նովելիստ Ջանֆրանչեսկո Ստրապարոլայի «Հաճելի գիշերներ» գրքի (1550) չորրորդ գիշերվա երրորդ հեքիաթն է: Նրանք համարում են, որ ավելի վաղ ստեղծված արաբական «Հազար ու մի գիշերները» Եվրոպա է մուտք գործել Անտուան Գալլանի ֆրանսերեն թարգմանությամբ (17-րդ դարավերջ-18-րդ դարասկիզբ): Չնայած, որ այդ հեքիաթի արաբական տարբերակը կարող էր տարածվել Արևելքի երկրներում ավելի վաղ, քան Ստրապարոլայի հեքիաթը: Հենց ATU 707-ի միջուկն էլ, կարելի է ասել, հիմնված է Ստրապարոլայի հեքիաթի վրա:

Կարսի և Շիրակի նույնատիպ հեքիաթները դասվում են այն հեքիաթներին, որոնցում հերոսին ոչնչացնելու նպատակով ուղարկում են անհնարին խնդիրներ իրագործելու, այնուհետև ոսկեղեն երեխաները, ինչպես նաև նրանց ծնած և քույրերի խարդավանքի հետևանքով անարգված մայրը վերականգնում են իրենց իրավունքները:

Հեքիաթների (մասնավորապես Կարսի և Շիրակի) մանրամասն հետազոտությունը ցույց է տվել, որ հայկական հեքիաթները ավելի շատ եզրեր ունեն հարևան ժողովուրդների՝ վրացական, քրդական, թուրքական հեքիաթների հետ, որոնք պայմանավորված են բանահյուսական նյութի տարածաշրջանային փոխներթափանցումներով, իսկ Պամիրի ժողովուրդների, ռուսական, լիտվական հեքիաթները կարելի է ասել, որ ավելի շատ ազդեցություն են ունեցել Արևմուտքից: Այդ եզրակացությանն ենք հանգում հաշվի առնելով մոտիվների նմանություններն ու տարբերությունները:

KHEMCHYAN Marine (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: mkhemchyan@yandex.ru

MANIFESTATIONS OF ATU 707 TYPE IN THE FAIRY TALES OF THE KARS-SHIRAK REGION[1]

The paper examines those fairy tales from the Kars-Shirak region that correspond to the ATU 707 type according to Hans-Jörg Uther's international classification, entitled "The

[1] The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 25RG-6B114)

Three Golden Children." As a result of detailed research, the fairy tales "Yashifidan and Chnashkharik" from Kars, as well as "The Tale of the Golden-Haired Boy," "The Tale of Bildiliki Marjan," and "The Thousand-Voiced Nightingale" from Shirak have been identified. These fairy tales, within the context of ATU 707 type, while having certain similarities with similar tales from other regions of Armenia, nevertheless possess distinctive features depending on the geographical location of the regions, socio-economic and natural-climatic conditions, as well as possible mutual penetrations of folkloric material.

First, the basic framework of ATU 707 type fairy tales is presented, whose various motifs are manifested in similar fairy tales both from different regions of Armenia (Ayrarat, Artsakh, Karadagh, Vaspurakan, Tavush, Bulanykh, Mush, Taron, Kars, Shirak, Syunik, Lori) and from other peoples (Arabic, Georgian, Dagestani, Kurdish, Turkish, Pamir peoples, Slavic, Lithuanian, Italian). Stith Thompson and later Hans-Jörg Uther consider that the earliest literary manifestation of this type of fairy tale is the third tale of the fourth night in the book "The Pleasant Nights" by Italian novelist Gianfrancesco Straparola (1550). They believe that the earlier created Arabic "One Thousand and One Nights" entered Europe through Antoine Galland's French translation (late 17th - early 18th century).

Although the Arabic version of this tale could have spread in Eastern countries earlier than Straparola's tale, it can be said that the core of ATU 707 is based precisely on Straparola's tale.

The similar tales from Kars and Shirak belong to those tales in which, with the purpose of destroying the hero, he is sent to accomplish impossible tasks, and then the golden children, as well as their mother who bore them and was dishonored as a result of her sisters' intrigues, regain their rights.

The detailed study of the tales (particularly those from Kars and Shirak) has shown that Armenian tales have more similarities with the tales of neighboring peoples—Georgian, Kurdish, Turkish—which are conditioned by regional interpenetration of folkloric material, while the tales of Pamir peoples, Russian, and Lithuanian tales can be said to have been more influenced from the West. We arrive at this conclusion by considering the similarities and differences of motifs.

ХЕМЧЯН Марине (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: mkhemchyan@yandex.ru

ПРОЯВЛЕНИЯ ТИПА ATU 707 В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ РЕГИОНА КАРС-ШИРАК1

В докладе исследованы те волшебные сказки региона Карс-Ширак, которые соответствуют типу ATU 707 международной классификации Ганса-Йорга Утера,

1 Исследование выполнено в рамках проекта Комитета по высшему образованию и науке МОНКС РА (код проекта № 25RG-6B114).

под названием «Три золотых ребенка». В результате подробного исследования выделены волшебные сказки «Яшифидан и Чнашхарик» Карсского региона, также «Сказка о златоволосом мальчике», «Сказка о Билдилики Марджан» и «Тысячеголосая птица» (Хазаран Блбул) Ширакского региона, которые в контексте типа ATU 707, имея определенные сходства с однотипными сказками других регионов Армении, тем не менее имеют свои особенности, в зависимости от географического расположения регионов, социально-экономических, природно-климатических условий, а также возможных взаимных проникновений фольклорных материалов.

Сначала представляется основная модель сказок типа ATU 707, разные мотивы которой проявляются в однотипных волшебных сказках как разных регионов Армении (Айрарат, Арцах, Карадаг, Васпуракан, Тавуш, Буланых, Муш, Тарон, Карс, Ширак, Сюник, Лори) также других народов (арабских, грузинских, дагистанских, курдских, туркских, народов Памира, славянских, литовских, итальянских). Стит Томпсон, затем Ганс-Йорг Утер считают, что самое раннее литературное проявление сказок этого типа является третья сказка четвертой ночи книги «Приятные ночи» итальянского новеллиста Джанфранческо Страпаролы (1550). Они считают, что созданная ранее «Тысяча и одна ночь» попала в Европу благодаря французскому переводу Антуана Галлана (конец 17-го в. – начало 18-го в.). Несмотря на то, что арабская версия этой сказки в странах Востока могла бы распространяться раньше, чем сказка Страпаролы, можно сказать, что ядро типа ATU 707 основано именно на сказке Страпаролы.

Однотипные сказки Карса и Ширака относятся к тем сказкам, в которых с целью уничтожения героя, его отправляют на выполнение невыполнимых заданий, а затем золотые дети, а также их мать, которая их родила и была опозорена в результате интриг своих сестер, вновь обретают свои права.

Детальное изучение сказок (в частности карсских и ширакских) показало, что армянские сказки имеют больше сходства со сказками соседних народов: грузинскими, курдскими, турецкими, что обусловлено региональным взаимопроникновением фольклорного материала, тогда как сказки народов Памира, русские и литовские, можно сказать, больше подвержены влиянию с Запада. К такому заключению мы пришли, учитывая сходства и различия мотивов.

ԽԵՉՈՅԱՆ Անահիտ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ khechoyan.anahit@mail.ru

ԾԻՍԱՀՄԱՅԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

Սույն զեկուցումը, որը կազմված է երկու՝ իրար փոխկապակցված բաժիններից, նվիրված է պարի՝ մասնավորապես ծիսահմայական շարժման՝ գեղարվեստական տեքստերում արտահայտման ձևերի և գործառույթների ուսումնասիրությանը: Այստեղ, առանցքային նպատակը պարային շարժման ուսումնասիրությունն է՝ որպես նախնական սիմվոլիկ-ծիսական շերտի գրական արտահայտություն: Զեկույցի երկմաս կառուցվածքը պայմանավորված է պարային շարժման՝ ըստ ծիսական դրսևորման՝ տարբեր համատեքստերում կատարած գործառույթներով. առաջին մասում վերլուծության առարկան են հարսանեկան ծեսերում պարային ներկայացումները, իսկ երկրորդում՝ ռազմի պարերը:

Այս զեկուցման մեջ քննության են առնվում մի շարք հայ գրողների ստեղծագործությունները, որոնցում պարային շարժումն ու դրա հետ առնչվող գործողությունները դառնում են տեքստի իմաստաբանական առանցքը: Ակսել Բակունցի «Ծիրանի փողը» պատմվածքում, Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» և «Խոդեդանը» վեպերում, Գևորգ Էմինի «Սասունցիների պարը» բանաստեղծությունում, Հակոբ Մնձուրու «Էմիրկեանի փուռը գնաց» պատմվածքում, Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմում և Վարդգես Օվյանի «Հարսանիք»-ում պարը կամ պարային շարժումները գրականորեն ձևափոխված են՝ երբեմն դառնալով հիշողության մարմնավորում, երբեմն՝ դիմադրության նշան, երբեմն էլ՝ ծիսական գործողություն:

Պարն այս ստեղծագործություններում դիտարկվում է ոչ միայն իբրև այուժետային զարգացման միջոց, այլև գրական ռիթմի, կերպարների ներսում ընթացող զգացմունքների, տեքստային տարածքի կառուցման և սրբազան ժամանակի վերարտադրության միջոց. այն արտահայտվում է անհատի և համայնքի հույզերը, հիշողությունները, մշակութային ինքնությունը և ազգային պայքարի փորձառությունները:

Տարբեր ժանրերի և ոճերի գործերում՝ լինի դա պոեզիա թե արձակ, պարը դառնում է որպես համախմբող,կոլեկտիվ ինքնության և «վերամարմնավորման» միջոց: Հարսանեկան պարերը ստանում են ծիսական բովանդակություն՝ հանդես գալով որպես ընտանիքի հաստատման և համայնքի միասնության խորհրդանիշ: Ռազմապարերը մարմնավորում են ազգային հիշողությունը, հավաքական դիմադրությունն ու պատմության վերապրումը:

Խ. Դաշտենցի մոտ յարխուշտան՝ պատերազմի գնալուց առաջ կատարվող կենսապայքարի ռազմական ծես է, Ա. Բակունցի մոտ՝ նախնյաց հիշողության կանչ, Էմինի մոտ՝ կորուստներից հետո վերածննդի գաղափար, իսկ Հ.Մնձուրու ստեղծագործության մեջ պարային դրվագը դառնում է տոնախմբության հուզական արտահայտման բարձրակետը: Այս բոլոր տարբերակներում պարը մարմնավորում է այն

սրբազան տարածքը, որում ազգային ոգին ձևավորվում է ոչ թե խոսքով, այլ՝ շարժմամբ:

Խ. Դաշտենցը հարսանեկան նկարագրության մեջ ընդգծում է համայնքի ներգրավվածությունը՝ իբրև ծիսական միջավայրում կատարվող հավաքական մասնակցություն, պարն այստեղ վերածվում է մի գործողության, որի միջոցով ընտանիքի ձևավորումը ստանում է համայնքի կողմից ճանաչում և հաստատում: Պ. Սևակի ստեղծագործության մեջ այն դառնում է ժողովրդի գոյության ձևերից մեկը, իսկ Վ. Օվյանի պատմվածքում պարային դրվագները, որոնք թեև հումորային ձևով են ներկայացվում, իրենց մեջ պահպանում են ծիսական շարժման միջոցով անհասանելիի, երևութականի, հնարավոր է նաև երկնայինի հետ կապը:

Տեսական մակարդակում այս վերլուծությունը հենվում է Վիկտոր Թյորների և Միրչա Էլիադեի՝ «սրբազան ժամանակ և ծիսական տարածություն» գաղափարների վրա: Շարժումը դառնում է ժամանակի խորհրդանշական կառավարման ձև՝ զատվելով կենցաղայինից և դառնալով «սրբազան ոլորտի» մաս: Բնության տարերային ուժերի հետ զուգահեռվող շարժումները գրականության մեջ վերածվում են խորհրդանշական տարածության, ուստի մասնակիցներն էլ հայտնվում են Վիկտոր Թյորների բնութագրած «միջանցիկ ժամանակի» հարթության մեջ:

Ձեկուցման եզրափակիչ մասը ցույց է տալիս, որ պարն ու շարժումը, գրական տեքստում, միաժամանակ, կառուցում են կերպարային հարաբերություններ (մարդ-համայնք, անցյալ-ներկա, մարմին-տիեզերք), ակտիվացնում հիշողության շերտերը և ստեղծում խորհրդանշական կապեր:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ հայ գեղարվեստական գրականության մեջ ծիսահմայական շարժման արտահայտումը չի բխում զուտ հորինվածքային պահանջից, այն դառնում է գեղարվեստական ձևի, ռիթմի ներքին շարժիչ ուժը: Շարժումները դիտարկվում են որպես մշակութային հիշողության կրողներ՝ մարմինը դարձնելով ծիսական հաղորդակցման հիմնական հարթակ: Այսպիսով, պարն դառնում է գեղարվեստական երկխոսության գործիք՝ արարողակարգային սիմվոլ:

KHECHOYAN Anahit (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: khechoyan.anahit@mail.ru

THE EXPRESSION OF RITUAL MOVEMENT THROUGH A LITERARY TEXT

This report, which consists of two interconnected sections, is devoted to the study of the forms and functions of the expression of ritual movement in literary texts. Here, the key goal is the study of dance movement as a literary expression of the initial symbolic-ritual layer. The two-part structure of the report is due to the functions performed by dance movement in different contexts according to its ritual manifestation: in the first part, the subject of analysis is dance performances in wedding rituals, and in the second one it's war dances.

This report examines the works of a number of Armenian writers in which dance movement and related actions become the semantic axis of the text. In Aksel Bakunts's short story "The Apricot Pipe", Dashtents's novels "The Call of the Plowmen" and "Khodedan", Gevorg Emin's poem "The Dance of the Sasuns", Hakob Mndzuru's short story "The Emirkyan Bakery Has Gone", Paruyr Sevak's poem "Non-Stop Campanile", and Vardges Ovyan's "The Wedding", dance or dance movements are literary transformed, sometimes becoming an embodiment of memory, sometimes a sign of resistance, and sometimes a ritual act.

In the mentioned literary works, dance is regarded not only as a means of narrative development, but also as a vehicle for literary rhythm, the expression of characters' inner emotional states, the construction of textual space, and the reproduction of sacred time. It conveys the emotions of the individual and the community, memories, cultural identity, and experiences of national struggle of the individual and the community.

In the works of various genres and styles, whether poetry or prose, dance becomes a unifying, collective identity and "reincarnation" medium. Wedding dances take on ritual content, acting as a symbol of family establishment and community unity. War dances embody national memory, collective resistance and the reliving of history.

In Kh. Dashtents's work, yarkhusta is a military ritual of the struggle for life before going to war, in A. Bakunts's work, it is a call to the memory of ancestors, in G. Emin's work, it is the idea of rebirth after losses, and in H. Mndzuri's work, the dance episode becomes the culmination of the emotional expression of the celebration. In all these versions, dance embodies the sacred space in which the national spirit is formed not through words, but through movement.

Kh. Dashtents emphasizes the involvement of the community in his description of the wedding as a collective participation in a ritual environment, dance here turns into an action through which the formation of a family receives recognition and approval from the community. In P. Sevak's work, it becomes one of the forms of existence of the people, and in V. Ovyan's story, the dance episodes (although presented in a humorous manner) retain in themselves a connection with the inaccessible, the imaginary, and possibly also the earthly through ritual movement.

At a theoretical level, this analysis is based on Victor Turner's and Mircea Eliade's ideas of "sacred time and ritual space." Movement becomes a form of symbolic management of time, separating it from the mundane and becoming part of the "sacred sphere." Movements that parallel the elemental forces of nature are transformed into symbolic space in literature, and thus the participants find themselves in the plane of "transient time" described by Victor Turner.

The final part of the article shows that dance and movement, in a literary text, simultaneously build figurative relationships (person-community, past-present, body-universe), activate layers of memory, and create symbolic connections.

In summary, it can be said that in Armenian fiction, the expression of ritual movement does not stem from a purely compositional requirement; it becomes the internal driving force of artistic form and rhythm. Movements are viewed as carriers of cultural memory, making the body the main platform for ritual communication. Thus, dance becomes a tool of artistic dialogue, a ceremonial symbol.

ХЕЧОЯН Анаит (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: khechoyan.anahit@mail.ru

ВЫРАЖЕНИЕ РИТУАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ЧЕРЕЗ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТЕКСТ

Данный доклад, состоящий из двух взаимосвязанных частей, посвящен исследованию форм и функций выражения ритуального движения в литературных текстах. Здесь ключевой целью является изучение танцевального движения как литературного выражения исходного символико-ритуального пласта. Двухчастная структура доклада обусловлена функциями, выполняемыми танцевальным движением в разных контекстах по его ритуальному проявлению: в первой части предметом анализа являются танцевальные постановки в свадебных обрядах, во второй — военные танцы.

В докладе рассматриваются произведения ряда армянских писателей, в которых танцевальное движение и связанные с ним действия становятся смысловой осью текста. В рассказе Акселя Бакунца «Абрикосовая трубка, романах Даштенца «Зов пахарей» и «Ходедан», поэме Геворга Эмина «Танец сасунцев», поэме Паруйра Севака «Неумолкаемая колокольня» и «Свадьба» Вардгеса Овяна танец или танцевальные движения литературно трансформируются, становясь иногда олицетворением памяти, иногда знаком сопротивления, а иногда ритуальным актом.

В этих литературных произведениях танец рассматривается не только как средство развития повествования, но и как средство литературного ритма, выражения внутренних эмоциональных состояний персонажей, построения текстового пространства и воспроизведения сакрального времени. Он передает эмоции личности и сообщества, воспоминания, культурную идентичность и опыт национальной борьбы личности и сообщества.

В произведениях разных жанров и стилей, будь то поэзия или проза, танец становится объединяющим, коллективным средством идентичности и «реинкарнации». Свадебные танцы приобретают ритуальное содержание, выступая символом создания семьи и единства сообщества. Военные танцы воплощают национальную память, коллективное сопротивление и возрождение истории.

У Даштенца ярхушта - военный ритуал борьбы за жизнь перед походом на войну, у Бакунца - призыв к памяти предков, у Эмина - идея возрождения после потерь, а у Мндзури танцевальный эпизод становится кульминацией эмоционального выражения праздника. Во всех этих вариантах танец воплощает сакральное пространство, в котором национальный дух формируется не через слова, а через движение.

Х. Даштенц подчеркивает вовлеченность общины в своем описании свадьбы как коллективного участия в ритуальной среде, танец здесь превращается в действие, через которое образование семьи получает признание и одобрение со стороны общины. У П. Севака он становится одной из форм существования народа, а в рассказе В. Овяна танцевальные эпизоды, хотя и представлены в юмористической форме,

сохраняют в себе связь с недоступным, воображаемым, а возможно, и земным через ритуальное движение.

На теоретическом уровне этот анализ базируется на идеях Виктора Тернера и Мирчи Элиаде о «священном времени и ритуальном пространстве». Движение становится формой символического управления временем, отделяя его от обыденности и становясь частью «священной сферы». Движения, параллельные стихийным силам природы, трансформируются в литературе в символическое пространство, и таким образом участники оказываются в плоскости «преходящего времени», описанного Виктором Тернером.

В заключительной части статьи показано, что танец и движение в литературном тексте одновременно выстраивают образные отношения (человек-сообщество, прошлое-настоящее, тело-вселенная), активируют слои памяти и создают символические связи.

Можно сказать, что в армянской художественной литературе выражение ритуального движения не вытекает из чисто композиционного требования; оно становится внутренней движущей силой художественной формы и ритма. Движения рассматриваются как носители культурной памяти, делая тело главной платформой для ритуального общения. Таким образом, танец становится инструментом художественного диалога, церемониальным символом.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Թամար (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ tamar.hayrapetyan@gmail.com

ՄՈԼԵԽԱՂԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՄԱՍՏԸ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մոլեխաղերը ծագել են մարդկային հասարակության գոյության հենց սկզբից և ունեցել են ծիսական նշանակություն: Ժամանակի ընթացքում տարբեր կենցաղային ու գործնական հարցերի վերաբերյալ որոշումներ կայացնելիս մարդիկ ռիսկի են գնացել՝ ազարտային խաղերից ակնկալելով որոշակի ցանկալի արդյունք:

Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ տարածված է հեքիաթների մի խումբ, որտեղ մարդու հասարակական գործունեության բոլոր կարևոր ձևերը սկզբնապես ներհյուսված են խաղին:

Հայկական հեքիաթների ընդհանրական դիպաշարերի հիմքում ընկած են հնագույն ծիսական վեգախաղը, զառախաղն ու գրազը, այնուհետև նարդին, շախմատը (տարբերակներում՝ շաթրանջ, սաթրանջ, սանթրաջ, սաթրաջ և այլն) թե' որպես ին-

տելեկտուալ և թե' որպես շահութաբեր խաղ, որոնք հիմնականում նույնանում են թղթախաղ-ղումարի հետ:

Վեգը՝ որպես առաջին ազարտային խաղի միջոց և գաղտնածիսային ենթատեքստ, բնականաբար, հետաքրքրել է հետազոտողներին:

Կարելի է ասել, որ փողի, ապրանքադրամի նախատիպեր են հանդիսացել խաղերում օգտագործվող շահույթ հետապնդող անդրանիկ միջոցները՝ ծովախեցին, ուլունքաշարը, ոսկորը (ատամը, վեգը) և այլ պարզունակ խորհրդանշական առարկաներ, ինչպես, օրինակ՝ տիեզերական կլոր ձև ունեցող օղակը, հետագայում հունական սիմբոլոնը և հռոմեական տեսսերան, որոնք անպայման իրենց վրա կրում էին սակրալ նշանով կնիք, դրոշմ: Վեգով խաղը համարվում էր ամենատարածված ազարտային խաղը: Աթենասը և Այաքսը Տրոյայի բանակի դեմ դուրս գալուց առաջ այդ խաղն են խաղացել: Իսկ զառ խաղալը կենցաղավարել է նաև հին հնդկական վիպական գրականության մեջ, Ռիգվեդայում, միջնադարյան տեքստերում ու գուշակություններում:

Ուսումնասիրության նպատակն է հայ բանահյուսական վիպական ստեղծագործություններում քննել մոլեխաղը (ազարտային խաղը), նրա ծագման ակունքներն ու զարգացման ընթացքը, քանի որ խաղի ու մրցակցության մշակութային գործառույթը, ինչպես հայ, այնպես էլ միջազգային բանահյուսության մեջ, ոչ միայն չի սահմանափակվում ծիսական գաղտնիմաստով, այլև հավակնում է դառնալ առօրյա կյանքի բաղկացուցիչ մաս:

Ձեկուցման թեման արդիական է՝ պայմանավորված ժամանցի կազմակերպման ոլորտում խաղային բիզնեսի շարունակական աճով, որը հետապնդելով խոշոր շահույթ (խաղատներ, շահումով խաղեր, բինգոներ, վիճակախաղեր, խաղադրույքների օնլայն հարթակներ և այլն)՝ կարող է զգալի փոփոխություն մտցնել հանրույթի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Հանս-Յորգ Ութերի «Միջազգային հեքիաթների տիպերը» նշացանկի (HJU) 882A* թվահամարին համապատասխանող հայկական հեքիաթներում ընչաքաղց վաճառականը հանիրավի անվանարկում է երիտասարդ գործընկերոջ կնոջը,պնդում է, որ կասի կնոջ վրա եղած նշանները և գրազ (մարջ) գալիս նրա հետ՝ վերջինիս ունեցվածքի վրա:

«Սումբաթի հեքիաթում» համանուն հերոսը, համոզված լինելով կնոջ հավատարմության մեջ, գրազ է գալիս՝ պահանջելով ապացույցներ: Գրազը արխաիկ հասարակություններին բնորոշ ծիսական մրցության ձև է, որի միջոցով հեքիաթի հերոս Սումբաթը ինքնահաստատման փորձություններ է հաղթահարում թե' իրական-կենցաղային և թե' ծիսական մակարդակում: Ուշագրավ է, որ դեռևս XVII դարում ժամկետային առևտրային գործարքները հայտնի էին «գրազներ» անունով:

Աշխատանքն իրականացվել է պատմահամեմատական, տեքստաբանական, նշանագիտական ուսումնասիրության մեթոդներով, որոնց արդյունքում եզրահանգել ենք, որ ծովախեցու, վեգի, զառի իմաստագործառութային բազմազանությունը թե' հայ և թե' միջազգային ստուգաբանության մեջ՝ բանահյուսական, ազգագրական, մշակութաբանական նյութերում ձևավորում են մեկ ընդհանրական դաշտ, որտեղ տեսանելի են ապրանքադրամի վիճակահանության, սակարկվող առ և տուրի, վեճ ու կռվի, պայքարի ու նվաճման փուլերը՝ կապված մասնավորապես մոլեխաղերի

հետ, որոնց հիմքում ընկած է հնագույն ծիսական գաղտնիմաստն ու հետագա ակնկալվող շահույթը:

HAYRAPETYAN Tamar (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: tamar.hayrapetyan@gmail.com

THE RITUAL SYMBOLISM OF GAMBLING IN ARMENIAN EPIC FOLKLORE

Gambling games date back to the earliest periods of human civilization and originally held ritual significance. Over time, people began to take risks and make important decisions through games of chance, hoping for favorable outcomes.

A group of Armenian folktales centers around this idea, where many essential aspects of human activity are initially woven into the act of play. At the core of their narrative structures lie ancient ritualistic games such as knucklebone (a game involving bone or dice), dice throwing, and betting. Later on, games like backgammon and chess (different versions-shatranj, satranj, santraj, etc.) appear, both as intellectual pursuits and as games involving stakes which often merge with gambling and card games.

The knucklebone as one of the earliest gaming tools with symbolic-ritual undertones has attracted the attention of many scholars. In fact, objects used in such early games, such as seashells, beads, bones (teeth, knucklebone), and other primitive symbolic items can be seen as prototypes of money or commodity currency. Circular objects resembling the shape of the cosmos, the Greek symbolon, or the Roman tessera, often bore sacred seals or marks, hinting at their sacral function.

Playing with knucklebone was among the most widespread forms of gambling. It is said that Athena and Ajax played such a game before heading into battle against Troy. Dice games also appear in ancient Indian epic literature, including the Rigveda, medieval texts, and divinatory traditions.

This study aims to examine representations of gambling in Armenian epic folklore, tracing its origins and evolution. The cultural function of games and competition in folklore, both Armenian and international, goes beyond mere ritual significance. Rather, it integrates into everyday life as a social and cultural phenomenon.

The topic remains highly relevant today given the rise of the gambling industry as a form of entertainment. With its focus on large profits, through casinos, lottery games, bingo, betting, and online platforms, it has a growing impact on the social, economic, and cultural life of the public.

In Armenian folktale 882A*, classified according to "The Types of International Folktales" by Hans-Jörg Uther, we find tales where a greedy merchant falsely accuses a young colleague’s wife, claiming he can describe identifying marks on her body. He then wagers on this claim, putting the man’s property at stake. In “Sumbat’s Tale”, the hero

Sumbat, confident in his wife's loyalty, accepts the wager and demands proof. The wager here reflects a ritualized form of competition characteristic of archaic societies, and Sumbat's trials serve as acts of self-assertion on both a real-world and symbolic level. Interestingly, as early as the 17th century, term-based commercial deals were referred to as "wagers" in Armenian.

The study applies comparative-historical, textual, and semiotic analysis methods. Our findings show that the symbolic functions of seashells, bones, and dice in both Armenian and broader international contexts-across folklore, ethnography, and cultural anthropology-create a shared semantic field. Within this field, we observe overlapping stages of exchange, dispute, struggle, and conquest that are closely tied to gambling games, all rooted in ancient ritual meaning and the pursuit of anticipated gain.

АЙРАПЕТЯН Тамар (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: tamar.hayrapetyan@gmail.com

РИТУАЛЬНАЯ СИМВОЛИКА АЗАРТНЫХ ИГР В АРМЯНСКОМ ЭПИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Азартные игры существуют с самых ранних этапов развития человеческого общества и изначально имели ритуальное значение. Со временем люди стали использовать игры для принятия решений в различных бытовых и практических ситуациях, надеясь получить желаемый результат, рискуя в процессе.

В армянском народном фольклоре существует группа сказок, в которых важнейшие формы человеческой деятельности изначально переплетены с игрой. В основе сюжетов этих сказок лежат древние ритуальные игры — костяшка (игра с косточкой), кости, пари, а также более поздние настольные игры, такие как нарды и шахматы (в разных вариантах называемые шатрандж, сатрандж, сантрадж и т.д.). Эти игры представлены как интеллектуальные, но в то же время как связанные с материальным выигрышем, часто сливающиеся с карточными и азартными играми.

Костяшка как одно из первых средств игры и сакральный символ давно привлекал внимание исследователей. В играх использовались предметы, ставшие прообразом денег и товарно-обменных средств: морские раковины, бусины, кости (зубы, костяшка) и другие примитивные символические объекты — например, кольца, напоминающие форму космоса, греческий симболон и римская тессера, которые обязательно имели на себе сакральные печати или знаки.

Игра с костяшкой считалась одной из самых распространённых азартных игр. По легенде, Афина и Аякс играли в неё перед тем, как выступить против Трои. Подобные игры с костями были распространены также в древнеиндийской эпической литературе, в Ригведе, средневековых текстах и системах гадания.

Цель данного исследования — проследить истоки и развитие азартных игр в армянской эпической традиции. Игровая и соревновательная функция в культуре, как в армянском, так и в международном фольклоре, выходит за рамки ритуального значения и становится частью повседневной жизни.

Актуальность темы очевидна, учитывая стремительный рост игровой индустрии в сфере досуга. Преследуя крупную прибыль (казино, лотереи, бинго, ставки, онлайн-платформы и др.), азартные игры способны оказывать серьёзное влияние на социально-экономическую и культурную жизнь общества.

В армянских сказках, соответствующих классификации Ханса-Йорга Утера под номером 882A*, жадный купец несправедливо обвиняет жену молодого торгового партнёра, утверждая, что может описать её телесные приметы. Он заключает пари, поставив на кон имущество мужчины. В сказке «История Сумбата» главный герой, будучи уверенным в верности своей жены, принимает вызов и требует доказательств. Пари здесь представлено как архаическая форма ритуального состязания, в которой Сумбат преодолевает испытания и утверждает себя как в бытовом, так и в сакральном плане. Примечательно, что ещё в XVII веке срочные торговые сделки в Армении назывались «пари».

Исследование выполнено с использованием историко-сравнительного, текстологического и семиотического методов. В результате мы пришли к выводу, что символическое значение раковин, костей и игральных кубиков как в армянской, так и в международной традиции (фольклорной, этнографической, культурологической) формирует общее смысловое поле. В нём прослеживаются стадии обмена, торговли, споров, борьбы и завоеваний — всё это связано с азартными играми, в основе которых лежит древний ритуальный подтекст и ожидание выигрыша.

ՂՌԵՋՅԱՆ Լուսինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ.հասցե՝lgrejyan@yandex.ru

ԵՐԴՄԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՎ ԴՐԱ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Երդման ինստիտուտը հայ մշակութային, իրավական և հոգևոր կյանքում ձևավորվել և հստակ դրսևորվել է դեռևս վաղ շրջանում՝ սկսած 5-րդ դարից, երբ հայ գրչության առաջին պատմագիրները՝ Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Եղիշեն, Կաղանկատվացին և ուրիշներ, արդեն արձանագրում են սրբազան խոսքի՝

երդման դերը պատմական իրադարձությունների և հասարակական հարաբերությունների պայմանավորման գործում: Ժամանակի ընթացքում, անցնելով միջնադար, երդումը ձևավորվում է իբրև բազմաշերտ ինստիտուտ՝ միավորելով բարոյական, իրավական, եկեղեցական և քաղաքական գործառույթներ: Հայ իրավական ժողովածուները, եկեղեցական կանոնագրքերը և պատմական տարեգրությունները ցույց են տալիս, թե որքան խորն է արմատավորված սրբազան խոսքի մշակույթը հասարակության մեջ՝ որպես վստահության և պատասխանատվության հենասյուն:

Երդումը պատմության ողջ ընթացքում եղել է կարևոր գործիք՝ պարտավորությունների ամրագրման, դավանանքի հաստատման և դաշինքների ապահովման համար: Այն ոչ միայն իրավական կամ քաղաքական նշանակություն ունեցող արարողություն է, այլև խոր արմատներ ունի մշակութային, սոցիալական և կրոնական համակարգերում: Հայոց պատմության ընթացքում երդման ինստիտուտը դրսևորվել է թե՛ դիվանագիտական պայմանագրերի կնքման, թե՛ հավատարմության երդումների միջոցով, և թե՛ կրոնական ու բարոյական նորմերի հաստատման համատեքստում:

Հայոց պատմագրական աղբյուրները վկայում են, որ երդումը կարևոր դեր է ունեցել ինչպես անձնական հարաբերություններում, այնպես էլ պետական կառավարման և միջազգային քաղաքականության մեջ: Այն ոչ միայն իրավական և բարոյական երաշխիք էր, այլև հզոր հոգեբանական գործոն, որը պարտավորեցնում էր անձին պահպանել իր խոստումը: Հետևաբար, հայոց պատմության մեջ երդումը պետք է դիտարկել որպես ազգային ինքնության, մշակութային արժեքների և իրավական մտածողության անբաժան մաս:

Հայ պատմագրության մեջ երդման երևույթը հանդիպում է տարբեր պատմիչների աշխատություններում, որտեղ այն ոչ միայն փաստագրական տարր է, այլև կարևոր միջոց՝ պատմական իրադարձությունների ընթացքը հասկանալու համար:

Հայ մատենագիտության մեջ երդումը դիտարկվում է հետևյալ կարևոր ասպեկտներով.

- Երդումը՝ որպես հավատարմության երաշխիք, քաղաքական դաշինքների, պայմանագրերի ու դավանանքի հաստատման միջոց:
- Երդումը՝ որպես սրբազան պարտավորություն, կրոնական ուխտերի, եկեղեցական ուխտագրությունների մաս:
- Երդումը՝ որպես իրավական և դատական գործառույթ, վկաների, մեղադրյալների ու դատական գործընթացների կարևոր տարր:
- Երդման խախտումը որպես դավաճանությունների, դաշինքների խզման և քաղաքական անկայունության պատճառ:

Այսինքն՝ երդումը հայոց պատմության ընթացքում հանդիսացել է պետականության, դիվանագիտության և կրոնական կյանքի առանցքային տարրերից մեկը: Այն ապահովել է դաշինքների կայունությունը, պայմանագրերի պարտավորությունների կատարումը և հավատարմության ամրապնդումը: Այն հանդիսացել է նաև սոցիալական կարգուկանոնի երաշխիք, որի խախտումը բերում էր ոչ միայն իրավական, այլև բարոյական ծանր հետևանքների:

Այսօր երդման ինստիտուտը շարունակում է պահպանել իր կարևորությունը, թեև այն ավելի շատ դրսևորվում է իրավական և պետական գործընթացներում՝ դա-

տարաններում, պետական պաշտոնների ստանձման ժամանակ և միջազգային հարաբերություններում, սակայն նրա դերը մնում է կարևոր՝ որպես հավաստիության, հավատարմության և բարոյական պատասխանատվության խորհրդանիշ:

GHREJYAN Lusine (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: lgrejyan@yandex.ru

THE SYMBOL OF THE OATH AND ITS ROLE IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHICAL SOURCES

The institution of the oath in Armenian cultural, legal, and spiritual life was formed and established in the early period, starting from the 5th century. Already then, the first Armenian chroniclers (such as Pavstos Buzand, Movses Khorenatsi, Yeghishe, Kagankatvatsi, and others) recorded the role of the sacred word, the oath, in shaping historical events and social relations. With the transition to the Middle Ages, the oath evolved into a multi-layered institution, combining moral, legal, ecclesiastical, and political functions.

Armenian legal compilations, church canonical texts, and chronicle sources testify to how deeply rooted the culture of the sacred word was in society, serving as a pillar of trust and a foundation for responsibility. Throughout history, the oath was an important tool for securing obligations, affirming faith, and ensuring alliances. It was not merely an act of legal or political significance but a phenomenon deeply embedded in cultural, social, and religious systems. In Armenian history, the institution of the oath manifested itself in the conclusion of diplomatic treaties, oaths of allegiance, and in the context of affirming religious and moral norms. Armenian historiographical sources indicate that the oath played a crucial role in both personal relationships, state administration, and international politics. It served not only as a legal and moral guarantee but also as a powerful psychological factor obliging a person to keep their promise. Consequently, in Armenian history, the oath should be considered an integral part of national identity, cultural values, and legal thinking.

In Armenian historiography, the phenomenon of the oath is reflected in the works of various historiographers, acting not only as documentary evidence but also as a key means for understanding the course of historical events. In Armenian written tradition, the oath is considered in the following key aspects:

- Oath as a Guarantee of Loyalty: A means for affirming political alliances, treaties, and strengthening faith.
- Oath as a Sacred Obligation: Part of religious vows and ecclesiastical agreements.
- Oath as a Legal and Judicial Function: An important element in judicial processes, testimonies, and accusations.

• Consequences of Breaking an Oath: A cause of betrayals, dissolution of alliances, and political instability.

Thus, throughout Armenian history, the oath was one of the key elements of statehood, diplomacy, and religious life. It ensured the stability of alliances, the fulfillment of contractual obligations, and the strengthening of loyalty. The oath also acted as a guarantee of public order, the violation of which entailed not only legal but also severe moral consequences. In the modern world, the institution of the oath continues to maintain its significance, and despite the fact that today it is largely manifested in legal and state processes — in judicial proceedings, when entering public office, and in international relations — its role remains important as a symbol of credibility, fidelity, and moral responsibility.

КРЕДЖЯН Лусине (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: lgrejyan@yandex.ru

СИМВОЛ КЛЯТВЫ И ЕЕ РОЛЬ В АРМЯНСКИХ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Институт клятвы в армянской культурной, правовой и духовной жизни сформировался и утвердился еще в ранний период - начиная с V века. Уже тогда первые армянские летописцы (такие как Павстос Бузанд, Мовсес Хоренаци, Егише, Каганкатваци и другие) зафиксировали роль священного слова, клятвы, в формировании исторических событий и общественных отношений. С переходом в Средневековье клятва оформилась как многослойный институт, объединивший в себе моральные, правовые, церковные и политические функции.

Армянские правовые сборники, церковные канонические тексты и летописные источники свидетельствуют о том, насколько глубоко укоренилась в обществе культура священного слова, служившая опорой доверия и основой ответственности. Клятва на протяжении всей истории была важным инструментом для закрепления обязательств, утверждения вероисповедания и обеспечения союзов. Это не просто акт юридического или политического значения, а явление, глубоко укоренённое в культурных, социальных и религиозных системах. В истории армян институт клятвы проявлялся как при заключении дипломатических договоров, так и в присягах на верность, а также в контексте утверждения религиозных и нравственных норм. Армянские историографические источники свидетельствуют, что клятва играла важную роль как в личных отношениях, так и в государственном управлении и международной политике. Она служила не только юридической и моральной гарантией, но и мощным психологическим фактором, обязывавшим человека сдержать своё обещание. Следовательно, в истории армян клятву следует

рассматривать как неотъемлемую часть национальной идентичности, культурных ценностей и правового мышления.

В армянской историографии феномен клятвы находит отражение в трудах различных историографов, выступая не только как документальное свидетельство, но и как ключевое средство для понимания хода исторических событий.

В армянской письменной традиции клятва рассматривается в следующих ключевых аспектах:

- Клятва- как гарантия верности: средство для утверждения политических союзов, договоров и укрепления веры.
- Клятва - как священное обязательство: часть религиозных обетов и церковных соглашений.
- Клятва - как юридическая и судебная функция: важный элемент в судебных процессах, свидетельских показаниях и обвинениях.
- Последствия нарушения Клятвы: причина предательств, разрыва союзов и политической нестабильности.

Таким образом, клятва на протяжении армянской истории являлась одним из ключевых элементов государственности, дипломатии и религиозной жизни. Она обеспечивала стабильность союзов, выполнение договорных обязательств и укрепление верности. Клятва также выступала гарантией общественного порядка, нарушение которой влекло за собой не только юридические, но и тяжёлые моральные последствия. В современном мире институт клятвы продолжает сохранять свою значимость, и несмотря на то, что в наши дни он в большей степени проявляется в юридических и государственных процессах — в судопроизводстве, при вступлении в государственные должности и в международных отношениях, тем не менее, его роль остаётся важной как символ достоверности, верности и моральной ответственности.

ՄԱԴԱԹՅԱՆ Լուսինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Հայ-ռուսական համալսարան
էլ. հասցե՝ madatyanlusine@yandex.ru

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Ժողովրդական հեքիաթները բնորոշվում են մի շարք յուրահատկություններով, այդ թվում՝ ժամանակի և տարածության յուրօրինակ դրսևորումներով: Բանահիտական ուսումնասիրություններում հեքիաթի մեջ գործածվող ժամանակի և տա-

րածքի վերաբերյալ կան տարբեր մոտեցումներ: Ըստ հիմնական մոտեցումների՝ հեքիաթում ժամանակը և տարածությունը հաճախ հանդես են գալիս որպես երկրորդական տարրեր, քանի որ այս ժանրում առավել կարևոր են իրադարձությունների ընթացքն ու արդյունքները: Սակայն կան տեսություններ, որոնք ընդգծում են, որ հեքիաթային ժամանակը իրական ժամանակի խեղաթյուրված տարբերակն է, և առաջարկում են ժանրին բնորոշ ժամանակային մոդելներ: Տարածության ընկալման առումով ևս նկատվում է հետաքրքիր միտում՝ այն հանդես է գալիս որպես հետնաֆոն, որն ակտիվանում է սյուժեի զարգացման անհրաժեշտության պարագայում: Այս աշխատանքում հեքիաթը դիտարկվում է որպես յուրահատուկ աշխարհ՝ մեկուսացված իրականությունից: Այդ աշխարհում ժամանակն ու տարածությունը գործում են ոչ թե իրականության տրամաբանությամբ, այլ հեքիաթին բնորոշ կառուցվածքային և ոճական գործառույթներով:

Հետազոտության նպատակն է բացահայտել, թե ինչպես են ժամանակը և տարածությունը արտահայտվում և գործառվում հեքիաթի պատումում՝ տարբեր մշակույթներում: Հետազոտությունը կատարվել է համեմատական ու զուգադրական, համատեքստային վերլուծության և ճանաչողական լեզվաբանության հիմնադրույթների հիման վրա: Որպես փաստական նյութ ընտրվել է հայկական «Հազարան Բլբուլ» հեքիաթաշարը, իսկ համեմատության նպատակով վերլուծության են ենթարկվել նույն հեքիաթախմբի իռլանդական և շոտլանդական զուգահեռները: Բացի այդ, իրականացվել են մասնակի համեմատություններ նաև Գրիմ եղբայրների «Ոսկե թռչուն» հեքիաթի հետ: Ընտրված հեքիաթները ընդգրկում են ժամանակի և տարածության դրսևորման բազմազան ձևեր, ինչը նպաստում է ավելի ամբողջական պատկեր ստանալու:

Հեքիաթներում թե՛ ժամանակը, թե՛ տարածությունը հիմնականում արտահայտվում են անորոշության և երկմտանքի միջոցով՝ նպաստելով ժանրին բնորոշ առեղծվածային մթնոլորտի ստեղծմանը: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ առկա է թվային կամ անվանական հստակեցում, դրանք հաճախ ուղեկցվում են երկիմաստություն արտահայտող միավորներով՝ օրինակ, հայերենում՝ շաղկապ «յա»-ով, անգլերենում՝ մոտավորություն արտահայտող մակբայով (օր.՝ about): Երբեմն հնարավոր է տարածքի անվանական և ժամանակի թվային հստակ գործածության հանդիպել: Վերջիններս հատուկ իմաստային նրբերանգներ են կրում, իսկ տարածական անվանումը (շոտլանդական հեքիաթում) առաջին հայացքից թվում է որոշարկված, սակայն տեղանունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անհավանական է նման անունով տարածք գտնել Շոտլանդիայում առհասարակ:

Նշենք նաև, որ այս հեքիաթներում հանդիպում են ժամանակի փոխանվանական արտահայտություններ, որոնք ճանաչողական լեզվաբանության տեսանկյունից ունեն հետաքրքիր մեկնաբանություններ:

Բացի այդ, վերլուծվող հեքիաթներում հաճախ նկատվում է գործողությունների ակնթարթային զարգացում, որը նպաստում է պատումի դինամիկ և առեղծվածային բնույթի ձևավորմանը: Այս երևույթը կարելի է մեկնաբանել որպես պատումը մանրամասնությունից զերծ պահող խնայողական հնար:

Ուսումնասիրվող հեքիաթներում տարածաժամանակային արտահայտումները նույնպես պարզ դրսևորված են: Տարածական եզրույթների կիրառումը ենթադրում է ժամանակային ընթացքը: Հավելենք, որ տարածական տեղափոխությունը ուսումնասիրված հեքիաթներում հիմնականում նույնական է: Տարբեր է միայն չար հերոսների տարածական տեղափոխությունը:

Այսպիսով, հայկական և բրիտանական ATU 550 թվահամարի հեքիաթների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակի ու տարածության արտահայտման եղանակները կրում են համընդհանուր բնույթ, և դրանց հիմնական տարբերությունները պայմանավորված են սոսկ լեզվական ու մշակութային առանձնահատկություններով:

MADATYAN Lusine (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
Armenian-Russian University
e-mail: madatyanlusine@yandex.ru

A COMPARATIVE ANALYSIS OF TIME AND SPACE IN ARMENIAN AND BRITISH FAIRY TALES

Folk tales are characterized by a number of unique features, including their distinct representations of time and space. The aim of this study is to explore how time and space are expressed and function within the structure of folk tales across different cultures. The research is based on comparative, contextual, and cognitive linguistic approaches.

To provide a comprehensive analysis, several theoretical works have been examined, focusing on the role of time and space in the fairy tale genre. According to the dominant view, time and space play a secondary role in folk tales, as the progression and outcome of events are considered more central. However, other perspectives argue that time in fairy tales is a distorted version of real time and propose models of temporal structures specific to the genre. Regarding space, it is often treated as a background element that becomes active when required for plot development.

Drawing on folkloristic and cognitive linguistic theories, this study argues that the folktale creates a distinct world, separate from reality, where time and space operate not according to the logic of the real world, but according to genre-specific structural and stylistic functions.

The primary material analyzed includes the Armenian "The Thousand-Voiced Nightingale" tale cycle, compared with Irish and Scottish counterparts from the same tale group. Partial comparisons were also made with the Grimm brothers' tale "The Golden Bird." These tales offer diverse manifestations of time and space, contributing to a more complete understanding.

In these tales, both time and space are predominantly marked by ambiguity and uncertainty, reinforcing the mysterious atmosphere characteristic of the genre. Even when numeric or nominal references to time and place are given, they are often accompanied by ambiguity-such as the Armenian conjunction “յu” or the English adverb “about.” In some cases, more definite references do occur, carrying subtle semantic nuances. For instance, although a Scottish tale may use a specific place name, further investigation reveals that it is likely fictional or untraceable in actual geography.

Additionally, these tales often contain substitutive expressions for time, which are particularly meaningful from a cognitive linguistic perspective. This approach allows for the identification and interpretation of unique spatiotemporal expressions.

Another recurring feature is the instantaneous development of events, which enhances the dynamic and enigmatic nature of the narrative. This can be interpreted as a genre-specific device that maintains narrative economy.

Spatiotemporal expressions in the examined tales are also closely interconnected: spatial formulations often imply the passage of time. Moreover, spatial movement patterns are largely consistent across the tales, except in the case of the movements of evil forces, which follow different logic.

In conclusion, the comparative analysis of Armenian and British ATU 550 type tales demonstrates that the ways time and space are expressed show universal patterns, while the differences observed are mostly due to linguistic and cultural particularities.

МАДАТЯН Лусине (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
Армяно-Российский университет
e-mail: madatyanlusine@yandex.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В АРМЯНСКИХ И БРИТАНСКИХ СКАЗКАХ

Народные сказки отличаются рядом уникальных особенностей, в том числе своеобразным выражением времени и пространства. Цель данного исследования — выявить, как время и пространство представлены и функционируют в структуре сказок разных культур. Исследование выполнено на основе сравнительного, контекстуального и когнитивно-лингвистического подходов.

Для всестороннего анализа были рассмотрены различные теоретические работы, посвященные роли времени и пространства в жанре сказки. Согласно доминирующей точке зрения, время и пространство в сказке играют второстепенную роль, поскольку главным в этом жанре считается ход и результат событий. Тем не менее, существуют и другие подходы, утверждающие, что сказочное время — это искажённая версия реального времени, и предлагаются специфические для жанра модели

времени. Пространство, в свою очередь, часто выступает как фон, активизирующийся при необходимости развития сюжета.

Опираясь на фольклористические и когнитивно-лингвистические подходы, исследование показывает, что сказка как особый жанр создает уникальный мир, изолированный от реальности, где время и пространство подчиняются не логике реального мира, а жанровым структурным и стилистическим функциям.

В качестве основного материала рассмотрен армянский сказочный цикл «Хазаран Блбул», в сравнении с ирландскими и шотландскими параллелями той же сказочной группы. Частично были также привлечены элементы сказки братьев Гримм «Золотая птица». Выбор этих сказок обусловлен тем, что в них представлены разнообразные формы выражения времени и пространства.

В анализируемых сказках время и пространство в основном выражены через неопределенность и двусмысленность, что усиливает характерную для жанра атмосферу загадочности. Даже в тех случаях, когда присутствуют числовые или номинальные указания, они часто сопровождаются средствами, вызывающими неуверенность — например, союзом «յա» в армянском языке или наречием «about» в английском. В ряде случаев встречаются и более точные обозначения времени и места, однако они несут особые смысловые оттенки. Так, в шотландской сказке может использоваться, казалось бы, конкретное географическое название, но исследования показывают, что оно, скорее всего, вымышленное.

Следует также отметить наличие замещающих выражений времени, которые с позиций когнитивной лингвистики поддаются интересной интерпретации. Этот подход позволяет выявить и проанализировать уникальные формы выражения времени и пространства.

Еще одной важной чертой является мгновенное развитие событий, придающее повествованию динамику и загадочность. Это явление можно рассматривать как жанровое средство экономии повествования.

Пространственно-временные выражения в исследуемых сказках тесно взаимосвязаны: пространственные формулировки часто предполагают течение времени. Следует добавить, что пространственные перемещения в сказках в целом совпадают, за исключением перемещений злых персонажей, которые подчиняются иной логике.

Таким образом, сравнительный анализ армянских и британских сказок типа ATU 550 показывает, что способы выражения времени и пространства носят универсальный характер, а различия обусловлены в основном языковыми и культурными особенностями.

ՄԱՏԻԿՅԱՆ Հասմիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Շիրակի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ hasvrej@mail.ru
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հասմիկ Հ. (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Երևանի պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղ
էլ. հասցե՝ hasmik.har@mail.ru

ԲԱՆԱՁԵՎԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿԻ ԽԱՂԻԿՆԵՐՈՒՄ

Ինչպես բանահյուսական մյուս ժանրերում, այնպես էլ խաղիկներում կան կայուն միավորներ, որոնք բանաձևային մտածողության արգասիք են: Դրանք դիտարկելի են տարբեր մակարդակներում: Այստեղ մենք դիտարկել ենք կրկնակները և կրկնատողերը: Այս բաղադրիչները լավագույնս կրում են բանաձևային մտածողության յուրահատկությունները բովանդակային և կառուցվածքային մակարդակներում:

Դեռևս Մ. Աբեղյանը նշել է, որ այս փոքրիկ երգերը հատկապես քնարական բնույթի են և ունեն շատ հակիրճ բովանդակություն: Դրանք երբեմն հարափոփոխ են և հաճախ աղերսվում են բնության նկարագրին, ժողովրդական կյանքից բխող դեպքերի թվարկմամբ ստանում են իմաստաբանական որոշակի արժեք: Հետևաբար, այս ժանրի նմուշները բավական բազմազան են՝ հատկապես գործառութային-թեմատիկ նշանակությամբ: Դրանք նախկինում ունեցել են կատարման հստակ վայր և համատեքստ, հետագայում համատեքստն ընդլայնվել է՝ ըստ հասարակական պահանջների:

Բանաձևային դրսևորումները հաճախ նկատելի են խաղիկների բացականչություններում, որոնք բխում են պարային շեշտերից և շարժումներից: Սրանք փոքրիկ դարձվածքներ են, որոնք հիշեցնում են ձայնարկություններ և բխում են խաղիկի բովանդակությունից: Շարունակ կրկնվելով՝ դրանք նպաստում են խաղիկի կառուցվածքի կայունությանը և հանդիսանում են հորինվածքի բանաձևային կառուցվածքի ամենակայուն տարրերից մեկը: Այսպես՝ ժամանակի ընթացքում ինչպես հաճախ հանդիպում է բանավոր արվեստում, համատեքստից բխող առանձնահատկություններով բոլորովին նոր տներ են ավելանում և այս բանաձև-ձայնարկությունների շնորհիվ է, որ խաղիկը կամ պարերգը պահպանում է իր ավանդական նկարագիրը: Բանաձևային արտահայտություններով հարուստ են Շիրակում տարածված վիճակի երգերն ու մանիները/ Ջա՛ն, վիճակ, ջա՛ն, ջա՛ն/:

Պատահական չէ, որ Կոմիտասը գտնում էր, որ ժողովրդական եղանակներին գույն տվողը հենց այս կրկնակներն են:

Կախված հորինվածքի առանձնահատկություններից՝ այս բանաձև-կրկնակները կարող են հանդիպել խաղիկի սկզբում, յուրաքանչյուր տողի վերջում կամ ավարտին՝ իբրև կրկնատող: Վերջինս տարբերվում է կրկնակ ձայնարկությունից նրանով, որ մի ամբողջ տող է կամ երկու տող և կրում է բովանդակային ավելի լուրջ կշիռ:

Խաղիկները կատարվում ենք փոխեփոխ երգեցողությամբ՝ տարբեր խմբերի կամ մեներգչի ու խմբի հաջորդաբար կատարմամբ: Հաճախ դրանք ուղեկցվում են պարով:

Բնականաբար, կարևորվում է այս ժանրին պատկանող յուրաքանչյուր նմուշի հորինման ու կատարման համատեքստն ու միջավայրը: Հենց բանաձևային դրսևորումները հնարավորություն են տվել ոչ միայն պահպանել այս կամ այն խաղիկը բավական տևական ժամանակաշրջան, այլև նպաստել են ժանրի նոր նմուշների ի հայտ գալու և ավանդական նկարագիրը պահպանելու գործընթացին:

MATIKYAN Hasmik (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
Shirak State University
e-mail: hasvrej@mail.ru
HARUTYUNYAN Hasmik H. (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
Gyumri Branch of Yerevan Komitas State Conservatory
e-mail: hasmik.har@mail.ru

FEATURES OF FORMULAIC THINKING IN SHIRAK DANCE SONGS

As in other genres of oral folk art, Armenian khaghiks/folk songs/ contain stable units that are the result of formulaic thinking. These elements can be traced on various levels. In this case, repetitions and recurring lines are examined. These components most clearly reflect the characteristics of formulaic thinking both in terms of content and structure.

As early as M. Abeghyan, it was noted that these short songs are mostly lyrical in nature and are distinguished by extreme conciseness. They are subject to change and often acquire semantic value through descriptions of nature and references to phenomena from folk life. Consequently, samples of this genre are quite diverse, especially in terms of their functional and thematic significance. Previously, they had a specific place and context for performance, but later, depending on social needs, this context expanded.

Formulaic elements often appear in exclamations that accompany these songs, stemming from the rhythmic accents and movements of the dance. These are short expressions, reminiscent of calls or shouts, derived from the content of the game or dance. Through constant repetition, they contribute to the structural stability of the piece and are among the most stable elements of formulaic composition. Thus, as often happens in oral creativity, entirely new stanzas emerge over time due to contextual peculiarities, yet it is precisely these formulaic exclamations that allow the game or dance song to retain its traditional character.

Dance songs and mani (especially ritual Ascension songs, such as “Jan, vichak, jan, jan”) common in Shirak are rich in formulaic expressions.

It is no coincidence that Komitas believed that these repetitions give folk melodies their distinctive colour. Depending on the features of the composition, such formulaic repetitions may appear at the beginning of the dance song, at the end of each line, or as a refrain. The refrain differs from a brief exclamation in that it consists of a whole line or even two, and carries more significant semantic weight.

Dance songs are performed alternately — by two groups or by a soloist and a choir in turn. They are often accompanied by dancing.

Therefore, the context and environment in which samples of this genre are created and performed are extremely important. It is precisely the formulaic elements that, over time, have made it possible not only to preserve a given dance song but also to foster the emergence of new samples of the genre, all while maintaining its traditional form.

МАТИКЯН Асмик (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Ширакский государственный университет
e-mail: hasvrej@mail.ru
АРУТЮНЯН Асмик А. (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Гюмрийский филиал Ереванской государственной консерватории
e-mail: hasmik.har@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ФОРМУЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ШИРАКСКИХ ПЛЯСОВЫХ ПЕСНЯХ

Как и в других жанрах устного народного творчества, в армянских плясовых песнях существуют устойчивые единицы, являющиеся результатом формульного мышления. Эти элементы можно проследить на различных уровнях. В данном случае рассматриваются повторы и повторяющиеся строки. Именно эти компоненты в наибольшей степени отражают особенности формульного мышления как на содержательном, так и на структурном уровнях.

Еще М. Абегян отмечал, что эти маленькие песенки в основном лирического характера и отличаются предельной лаконичностью. Они подвержены изменениям и зачастую приобретают смысловую ценность за счёт описаний природы и упоминаний явлений из народной жизни. Следовательно, образцы этого жанра достаточно разнообразны, особенно с точки зрения их функционально-тематического значения. Ранее они имели конкретное место и контекст исполнения, а впоследствии, в зависимости от общественных потребностей, этот контекст расширился.

Формульные элементы часто проявляются в восклицаниях, сопровождающих эти песенки, происходящих от ритмических акцентов и движений танца. Это короткие выражения, напоминающие возгласы, вытекающие из содержания игры. Постоянно повторяясь, они способствуют структурной устойчивости произведения и являются одними из самых стабильных элементов формульной композиции. Таким образом, как это часто бывает в устном творчестве, со временем появляются совершенно новые строфы, обусловленные контекстуальными особенностями, однако именно благодаря этим формульным возгласам игра или плясовая песня сохраняет свой традиционный облик.

Формульными выражениями богаты распространённые в Шираке плясовые песни и мани (особенно обрядовые песни Вознесения: например, «Джан, вичак, джан, джан» — «Джан, жребий, джан, джан!»).

Не случайно Комитас считал, что именно эти повторы придают народной мелодии особый колорит. В зависимости от особенностей композиции, такие формульные повторы могут встречаться в начале плясовых песен, в конце каждой строки или в завершении в виде рефрена. Последний отличается от краткого возгласа тем, что представляет собой целую строку или даже две, и несёт более значимую смысловую нагрузку.

Плясовые песни исполняются попеременно — двумя группами или солистом и хором поочерёдно. Часто они сопровождаются танцем.

Таким образом, чрезвычайно важным является контекст и среда, в которых создаются и исполняются образцы этого жанра. Именно формульные элементы на протяжении длительного времени позволили не только сохранить ту или иную плясовую песню, но и способствовали появлению новых образцов жанра, при этом сохранив его традиционный облик.

ՄԱՏԻԿՅԱՆ Հասմիկ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ hasvrej@mail.ru

ԿԱՐՍԻ ԵՎ ՇԻՐԱԿԻ ՔՆԱՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ[1]

Քնարական բանահյուսությունը՝ որպես բանավոր մշակույթի կարևոր ժառանգություն, թույլ է տալիս բացահայտել տեղական մշակույթի առանձնահատկությունները: Ի մասնավորի, Կարսի տարածաշրջանի և Շիրակի մարզի ազգագրական ու բանահյուսական քնարական նմուշներում արտացոլվում են տեղի հայ բնակչության լեզվամտածողության յուրահատկությունները, կենցաղի, զբաղմունքի ձևերը և այլն:

Կարսի պատմաազգագրական մարզը և Շիրակի տարածաշրջանը քնարական բանահյուսության դիտանկյունից ուշագրավ են. կարսեցին և շիրակցին քնարական ուրույն մտածողությամբ են ձևավորում իրենց ասելիքը. քնարական բացառիկ

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6B114 գիտական թեմայի շրջանակներում:

նմուշներ են ծնվում կենցաղային գործերի, ծիսական կարևոր արարողությունների /հարսանիք/ ժամանակ:

Մեր հետազոտության նպատակն է վերլուծել քնարական բանահյուսության տեքստերը միջգիտակարգային մոտեցմամբ /լեզվաբանության, բանագիտության, ազգագրության, պատմագիտության դիտակետերից/: Աշխատանքի փաստական նյութը լինելու են Կարս.հայոց բանահյուսական մշակույթը և Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը՝ բանահյուսական ժողովածուները, ինչպես նաև մերօրյա դաշտային գրառումները: Քնարական բանահյուսության նմուշները դիախրոնիկ մեթոդաբանությամբ քննելու շնորհիվ բացահայտել ենք մի շարք կարևոր գծեր.

- Բանահյուսական նյութի հանկարծաստեղծման մեխանիզմները,
- Ժանրային ներթափանցումները,
- Խոսվածքային բազմազանությունը և այլն:

Քնարական բանահյուսությանը անդրադառնալիս՝ կիզակետում ենք ունեցել նշանավոր բանագետ Ս. Հարությունյանի քնարական երգերի դասակարգումը. սիրո, ուրախության, պանդխտության, սգո հայրենները, ժողովրդական խաղիկները, որոնց թվում են վիճակի կամ ջանգյուլումի ծիսական երգերը, հարսանեկան և սիրո երգերը, օրորոցային երգերը, աշխատանքային երգերի որոշ տեսակներ:

Նշված քնարական սեռի ստեղծագործությունները հիշյալ ուսումնասիրության մեջ մեկտեղ վերլուծելը նպատակային է՝

- պարզելու քնարական հերոսի ապրումները տարաբնույթ իրավիճակներում,
- ընդգծելու սյուժետային, նկարագրական տարրերի առկայությունը յուրաքանչյուր երգատեսակում,
- տարորոշելու Կարսի և Շիրակի քնարական միջավայրի ձևավորման ակունքները, զարգացումը և բովանդակային շերտերը:

Բանահյուսական նյութի ավանդականությունը և ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխությունները վեր հանելու միտումով պայմանավորված՝ փորձելու ենք քննել Կարսի տարածաշրջանում ապրած բանասացների հիշողությունները՝ համեմատելով այն նյութերի հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում մեզ են փոխանցել Շիրակում ապրող այն կարսեցիները, որոնք ներգաղթել են Արևմտյան Հայաստանից:

Ամփոփելով նշենք, որ Կարսի և Շիրակի բանահյուսական նմուշները, ունենալով կառուցվածքային և բովանդակային ընդհանրություններ, երբեմն տարբերություններով են հատկորոշվում, որը բացատրվում է պատմական անցյալով:

MATIKYAN Hasmik (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: hasvrej@mail.ru

COMPARATIVE STUDY OF THE LYRIC FOLKLORE OF KARS AND SHIRAK[1]

Lyric folklore, as an important legacy of oral culture, makes it possible to reveal the characteristics of local culture. In particular, the ethnographic and lyrical-folkloric samples from the Kars region and the Shirak province reflect the linguistic worldview of the local Armenian population, their ways of life, occupations, and more.

From a historical and ethnographic perspective, the Kars area and the Shirak region are of particular interest: both Kars and Shirak natives express themselves with a distinctive lyrical mindset. Unique lyric samples are created during everyday activities and during important rituals — for example, weddings.

The aim of our study is to analyze the texts of lyric folklore using an interdisciplinary approach — from the perspectives of linguistics, folkloristics, ethnography, and history. The factual basis of this work includes the folklore collections "Kars: Armenian Folklore Culture" and "Shirak: Armenian Folklore Culture", as well as contemporary field recordings.

Through diachronic analysis of lyrical folklore samples, we identify several important features:

- mechanisms of spontaneous folklore creation,
- genre interpenetration,
- diversity of speech forms, etc.

A key focus in the study of lyrical folklore is the classification of lyric songs proposed by the renowned folklorist S. Harutyunyan. These include songs of love, joy, exile, mourning (ayrens), traditional play songs (including ritual songs such as jangyulum), wedding and love songs, lullabies, and certain types of work songs.

Analyzing these lyrical genres within the framework of this study serves several purposes:

- to identify the experiences of the lyrical protagonist in various situations,
- to highlight the presence of plot and descriptive elements in each type of song,
- to distinguish the origins, development, and thematic layers of the lyrical environment in Kars and Shirak.

In an effort to uncover both the traditional aspects of the folklore material and the changes it has undergone over time, we will attempt to study the memories of storytellers

[1] The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6B114.

who lived in the Kars region and compare them with materials passed down to us by Kars natives who migrated from Western Armenia and now live in Shirak.

In conclusion, it should be noted that while the folklore samples of Kars and Shirak share structural and thematic similarities, they are also characterized by certain differences, which are explained by their distinct historical backgrounds.

МАТИКЯН Асмик (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: hasvrej@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИРИЧЕСКОГО ФОЛЬКЛОРА КАРСА И ШИРАКА[1]

Лирический фольклор, как важное наследие устной культуры, позволяет раскрыть особенности местной культуры. В частности, в этнографических и фольклорно-лирических образцах Карсского региона и Ширакской области отражаются особенности языкового мышления местного армянского населения, формы быта, занятий и т.д.

С историко-этнографической точки зрения Карсская область и Ширакский регион представляют особый интерес: и карсцы, и ширакцы формируют свое высказывание с присущим им лирическим мышлением. Уникальные лирические образцы рождаются во время повседневной деятельности, а также во время важнейших обрядов — например, свадеб.

Цель нашего исследования — проанализировать тексты лирического фольклора в междисциплинарном подходе: с позиций лингвистики, фольклористики, этнографии и истории. Фактической основой работы являются фольклорные сборники «Карс: армянская фольклорная культура» и «Ширак: армянская фольклорная культура», а также современные полевые записи.

Благодаря диахроническому анализу образцов лирического фольклора мы выявляем ряд важных особенностей:

- механизмы спонтанного создания фольклорного материала,
- жанровые пересечения,
- разнообразие речевых форм и др.

В изучении лирического фольклора в центре внимания была классификация лирических песен, предложенная выдающимся фольклористом С. Арутюняном: это песни о любви, радости, изгнании, скорби (айрены), народные игровые песни, в том числе обрядовые песни состояния (джангюлюм), свадебные и любовные песни, колыбельные песни, а также некоторые виды трудовых песен.

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по высшему образованию и науке Министерства образования, науки и спорта Республики Армения в рамках научной темы 25RG-6B114.

Анализ указанных произведений лирического жанра в рамках данного исследования имеет следующие цели:

- выявить переживания лирического героя в различных ситуациях,
- подчеркнуть наличие сюжетных и описательных элементов в каждом виде песен,
- различить истоки, развитие и смысловые слои лирической среды Карса и Ширака.

Стремясь выявить традиционные черты фольклорного материала и изменения, произошедшие со временем, мы попытаемся проанализировать воспоминания сказителей, живших в регионе Карса, сравнив их с теми материалами, которые были переданы нам карсцами, переселившимися из Западной Армении и ныне живущими в Ширake.

В заключение отметим, что, несмотря на структурные и содержательные сходства, фольклорные образцы Карса и Ширака характеризуются и определенными различиями, что обусловлено их историческим прошлым.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Մելինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ petrosyanmeline90@gmail.com

ՏԱՐԵՊՏՈՒՅՏԻ ՓՈՒԼԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԾԻՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մանկական բանահյուսության ժանրատեսակներից են համարվում ծիսական երգերը: Ծիսական երգերը ժամանակի ընթացքում փոխանցվելով մանկաշխարհի՝ դարձել են երեխաների սեփականությունը՝ ամրապնդելով երեխա - մեծահասակ ժառանգորդական կապը: Այս երևույթը նկատվում է ինչպես Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում, այնպես էլ Արցախում: Ծիսական երգերի մանկաշխարհ տեղափոխվելու հարցը պայմանավորված է նաև խաղային ենթատեքստի առկայությամբ: Որոշ մանկական ծեսեր ասոցացավում են խաղերի հետ, ինչն էլ գրավում ու հետաքրքիր է դարձնում երեխաներին:

Հիմք ընդունելով պատմահամեմատական, տեքստաբանական վերլուծության մեթոդները՝ փորձել ենք առաջին անգամ ուսումնասիրել տարեպտույտի փուլերը Արցախի մանկական ծիսական բանահյուսության մեջ: Զուգահեռներ ենք անցկացրել աշխարհի տարբեր ժողովուրդների տարեպտույտի մանկական ծիսական երգերի հետ՝ տալով դրանց ընդհանրությունները և բացահայտելով մանկական ծիսական երգերի առնչակցական կապերը բնության ու կենդանական աշխարհի հետ:

Արցախում տարածված տոների մեծամասնությանը երեխաները լուրջ ներգրավվածություն են ունեցել, այս փաստը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ դրանց շնորհիվ երեխաները ներգրավվում էին մեծահասակների կյանքին ու կենցաղին: Օրինակ, Նոր տարվա գլխավոր ծեսերից համարվող գոտեկախ, կոտեկա կամ կոտեկախ կոչվող ծեսը կատարվում էր հենց երեխաների մասնակցությամբ: Այն իրականացվում էր գիշերը 10-12 տարեկան տղաների, իսկ որոշ տեղերում՝ աղջնակների խմբերի ծիսական շրջայցերով և տոնը շնորհավորելու յուրօրինակ ավանդույթով: Խմբերը պարելով շրջում էին փողոցներում և որևէ մեկի տանը մոտենալիս սկսում էին երգել: Այդպիսով երեխաները ավետում էին հին տարվա ավարտը ու ազդարարում Նոր տարվա սկիզբը: Քրիստոսի ծնունդը կամ Սուրբ ծնունդը ևս յուրահատուկ ու սիրված տոն էր համարվում: Այս տոնին պատանիներն առավելապես հանդես էին գալիս «Ավետիս», «Ալելուաներ» երգելով, ինչպես օրինակ՝ Հադրութում «Ավետիս» երգող պատանիները շրջում էին հարևան գյուղերով ու մթերքներ հավաքում, այնուհետև եղած պաշարով խնջույքներ կազմակերպում: Սա ևս խոսում է ժողովրդի կյանքում տոնակատարությունների կարևորության ու ծեսերի ֆունկցիոնալ արժեքի մասին, որն առավելապես ուղղված էր համայնքային միապաղաղ կյանքն առավել հետաքրքիր ու գունեղ դարձնելուն:

Հաջորդ տոնը, որում երեխաներն ունեին լուրջ ներգրավվածություն, կարող ենք համարել Ծաղկազարդը: Առհասարակ, հայ իրականության մեջ Ծաղկազարդն ամենալուսավոր ու գունեղ տոներից է: Հենց այս տոնի ընթացքում են կատարվում անձրևաբեր ու անձրևախափան ծեսերը՝ Նարիի կամ Նուրինի մասնակցությամբ: Նարին կամ Նուրին ծիսական տիկնիկներ են, որոնց բարբառային տարբերակները Արցախում հայտնի են «Գոդի», «Ճոլի» անվանմամբ: Այս ծիսական երգերի կենցաղավարումը երեխաների միջավայրում պայմանավորված է բառակրկնությունների, տողակրկնությունների, բաղաձայնույթների, ներքին հանգավորման, զվարճախոսական հետաքրքիր երանգավարման առկայությամբ, ինչպես նաև մեծահասակների կյանքին ու կենցաղին առավել լավ ծանոթանալու հնարավորություն է: Վերոնշյալ հատկանիշներն առավել գրավիչ ու հետաքրքրաշարժ են դարձնում ծիսական երգը, ինչն էլ նպաստում է դրանց անցմանը մանկաշխարհ:

Արցախում առանձնակի սիրով ու ոգևորությամբ են տոնում Վարդավառը: Այդ են փաստում ոչ միայն ծիսական տոնախմբությունները, այլև ժողովրդի կյանքի կարևորագույն բաժադրիչ դարձած վարդավառյան ուխտագնացությունները: Արցախցիները հիմնականում բարձրանում էին լեռները՝ Մռավ, Մեծ Քիրս, Դիզափայտ, ինչի մասնակիցն էին լինում նաև երեխաները:

Ժամանակակից աշխարհում նոր ծիսական երգեր չեն ստեղծվում, այսօրինակ հմայական ասույթներում երեխաների ներգրավվածությունը սահմանափակ է: Ինչպես բանահյուսական այլ ժանրերի, այնպես էլ ծիսական երգերի սահմանափակ գործածությունը պայմանավորված է այլընտրանքային տարբեր միջոցներով:

PETROSYAN Meline (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: petrosyanmeline90@gmail.com

THE STAGES OF YEAR-TRANSITION RITUAL IN THE CHILDREN'S FOLKLORE OF ARTSAKH

Over time many songs, originally rooted in sacred and communal practices, were passed down into the realm of childhood and became part of children's cultural heritage. This transition helped reinforce the intergenerational bond between children and adults. The phenomenon is observed not only in various ethnographic regions of Armenia but also in Artsakh. The integration of ritual songs into children's lives is often linked to their playful subtexts. Many of these rituals are closely connected with games, which makes them more accessible, engaging, and enjoyable for children.

Using historical-comparative and textual analysis methods, this study offers the first detailed exploration of the "Tareptuyt" (year-transition) ritual as it appears in the children's ritual folklore of Artsakh. It draws parallels between these local traditions and similar year-transition songs found in the children's folklore of other cultures, emphasizing shared motifs and uncovering symbolic associations with nature and the animal world.

Children in Artsakh have traditionally played a vital role in many regional festivals. These celebrations served not only as cultural milestones but also as a way to integrate children into the everyday and ceremonial life of the adult community. One prominent example is the New Year ritual known as "Gotekakh," "Kotekha," or "Kotekakh," which was performed at night by groups of boys aged 10 to 12 and, in some regions, girls as well. As they moved from house to house in ceremonial procession, they sang songs to mark the end of the old year and welcome the new.

Christmas (the birth of Christ) was another deeply cherished celebration. During this holiday, youth often sang "Avetis" or "Alleluia" songs. In Hadrut, for instance, boys would visit neighboring villages singing "Avetis" while collecting food, which they later used to host festive gatherings. Such practices highlight the significance of celebrations and the essential role of ritual in community life, serving to infuse otherwise routine existence with joy and meaning.

Another important holiday, involving children, was Palm Sunday (Tsaghkazard), one of the most joyful and colorful celebrations in Armenian culture. During Tsaghkazard, rain-calling and rain-stopping rituals were performed using symbolic figures such as Nari or Nurin which are ritual dolls known in various Artsakh dialects as "Godi" or "Choli." These ritual songs, enriched with repetitive structures, alliteration, internal rhymes, and playful intonation, were especially captivating for children. At the same time, they offered children a glimpse into adult cultural practices and societal roles.

Vardavar is another holiday celebrated in Artsakh with special enthusiasm and joy. This is evidenced not only by the ritual festivities but also by the pilgrimages associated with the holiday, which became essential components of the people's lives. Residents of

Artsakh would typically climb mountains such as Mrav, Mets Kirs, and Dizapayt, and children were also active participants in these pilgrimages.

In the modern world, new ritual songs are no longer being created, and children's involvement in such enchanting rituals is limited. As with other genres of folklore, the limited use of ritual songs today is largely due to the presence of alternative means of entertainment and expression.

Vardavar is yet another holiday celebrated with great enthusiasm in Artsakh. Its importance is evidenced by both the associated ritual festivities and the pilgrimages it inspired. Communities would often travel to sacred mountain sites such as Mrav, Mets Kirs, and Dizapayt, with children actively participating in these journeys.

In conclusion, the creation of new ritual songs has come less common in contemporary times, and children's involvement in these meaningful traditions has notably decreased. This decline reflects a broader trend affecting many genres of folklore, largely driven by the growing influence of modern forms of entertainment and communication, which have gradually replaced traditional cultural practices in daily life.

ПЕТРОСЯН Мелине (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: petrosyanmeline90@gmail.com

ЭТАПЫ РИТУАЛА ПЕРЕХОДА ГОДА В ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ АРЦАХА

Обрядовые песни считаются одним из жанров детского фольклора. Со временем эти обрядовые песни были переданы в детскую среду и стали её культурным достоянием, укрепляя тем самым связь между поколениями — детьми и взрослыми. Это явление наблюдается не только в различных этнографических регионах Армении, но и в Арцахе. Передача обрядовых песен в детскую сферу обусловлена также наличием игровых подтекстов. Некоторые детские обряды ассоциируются с играми, что делает их более привлекательными и интересными для детей.

Основываясь на историко-сравнительном и текстологическом методах анализа, мы впервые попытались изучить этапы «Тарептуйта» (ритуала смены года) в детском обрядовом фольклоре Арцаха. Мы провели параллели с детскими обрядовыми песнями о смене года у разных народов мира, выявив их сходства и раскрыв ассоциативные связи этих песен с природой и животным миром.

Дети в Арцахе играли значительную роль во многих традиционных праздниках региона. Это можно объяснить тем, что через подобные мероприятия дети вовлекались в жизнь и быт взрослых. Например, один из главных новогодних обрядов — «Готеках», «Котеха» или «Котеках» — проводился с участием исключительно детей. Этот обряд происходил ночью: группы мальчиков 10–12 лет, а в некоторых местах и девочек, совершали обрядовое шествие и произносили особые праздничные поздравления. Танцуя по улицам и подходя к домам, они начинали петь. Таким образом дети возвещали об окончании старого года и начале нового.

Рождество Христово, или Святое Рождество, также считалось особенным и любимым праздником. В этот день молодежь часто исполняла песни «Аветис» или «Аллилуя». Например, в Гадруте мальчики, поющие «Аветис», обходили соседние села, собирали продукты, после чего устраивали праздничные застолья. Это ещё раз подчёркивает важность праздников и функциональную ценность обрядов в жизни народа, особенно их роль в оживлении и украшении повседневной, порой однообразной жизни общины.

Другим праздником, в котором дети играли заметную роль, является Вербное воскресенье (Цахказард). В целом, Цахказард считается одним из самых светлых и красочных праздников в армянской традиции. Именно в этот день проводятся обряды вызывания или прекращения дождя с участием персонажей Нари или Нурин. Нари и Нурин — это обрядовые куклы, которые в разных диалектах Арцаха известны под названиями «Годи» или «Чоли». Внедрение этих обрядовых песен в детскую культуру связано с повторениями слов, строк, аллитерациями, внутренними рифмами, весёлыми и игровыми интонациями, а также с возможностью детей лучше узнать жизнь и быт взрослых. Эти особенности делают обрядовые песни особенно увлекательными и привлекательными, способствуя их переходу в детскую среду.

Вардавар — ещё один праздник, который в Арцахе отмечается с особой любовью и воодушевлением. Об этом свидетельствуют не только обрядовые торжества, но и паломничества, ставшие важной частью жизни народа. Жители Арцаха в эти дни поднимались на такие горы, как Мрав, Мец Кирс, Дизапайт, и дети также активно участвовали в этих паломничествах.

В современном мире новые обрядовые песни больше не создаются, а участие детей в подобных волшебных обрядах стало ограниченным. Как и в случае с другими жанрами фольклора, ограниченное использование обрядовых песен сегодня связано с наличием альтернативных способов развлечения и самовыражения.

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Լիլիթ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ sahakyanlilit1982@gmail.com

ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հայ բանավոր ավանդության և համաշխարհային դիցաբանության համատեքստում կերպարանափոխության (կերպափոխման) մոտիվը զբաղեցնում է կարևոր տեղ: Կերպարանափոխության գաղափարը գալիս է հնագույն պատկերացումների խորքից և արտացոլում է մարդու աշխարհընկալումը, մշակութային հիշողությունն

ու ժառանգությունը: Այն արտահայտվում է տարբեր պատումներում՝ հրաշապատում հեքիաթներում, առասպելներում, ավանդազրույցներում, կենդանապատումներում, ծիսական պատկերացումներում:

Աշխատանքի նպատակն է վերհանել կերպարանափոխության խորհրդանշական գործառույթները հայ բանավոր ավանդության մեջ՝ համադրելով դրանք համաշխարհային դիցաբանական ու առասպելաբանական համակարգերում ձևավորված պատկերացումների հետ:

Ուսումնասիրության ընթացքում վերլուծվել են կերպարանափոխության տարբեր դրսևորումները՝ դասակարգելով ըստ դիպաշարային նպատակի, տեղակայման, տևողության և իմաստաբանական շերտերի:

Հետազոտությունն իրականացվել է պատմահամեմատական, տիպաբանական և վերլուծական մեթոդներով՝ հիմնվելով հայ բանավոր ավանդության տպագիր ժողովածուների, մասնագիտական գրականության, ինչպես նաև համաշխարհային առասպելաբանության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների վրա: Ուշադրություն է դարձվել ինչպես հայ ժողովրդական հրաշապատում հեքիաթներում, այնպես էլ համահնդեվրոպական դիցաբանության մեջ կերպարանափոխության թեմայի մշակվածության խնդրին:

Ըստ ուսումնասիրված նյութերի՝ կերպարանափոխության մոտիվը հանդես է գալիս բազմաձև կերպարային փոխակերպումներով՝ մարդ–կենդանի, մարդ–բույս, մարդ–թռչուն, որոնք իրենց հերթին ունեն տարբեր խորհրդանշական գործառույթներ՝ փրկություն, պատիժ, մաքրագործում, ինքնաճանաչում, վերածնունդ և այլն: Կերպափոխվող կերպարները կարող են լինել ինչպես պատժվողներ, այնպես էլ փրկություն ստացողներ. կերպարանքի փոփոխությունը կարող է ունենալ ժամանակավոր կամ մշտական բնույթ՝ կախված դիպաշարի կառուցվածքից և վերջնանպատակից: Դրանց խորհրդանշական իմաստը կապվում է ինչպես տոտեմական, այնպես էլ մոգական պատկերացումների և հավատալիքների հետ:

Համեմատական վերլուծությամբ երևում է, որ հնդեվրոպական առասպելաբանական համակարգերում կերպարանափոխությունը տարածված համամարդկային և միջմշակութային մոտիվ է, մասնավորապես՝ գայլի, շան, արջի և այլ տոտեմային կենդանիների կերպարային փոխակերպումներով: Հայ առասպելաբանության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ առանձնանում են կենդանամարդկային կերպարները՝ դարձվորյակության երևույթով (werewolf), ինչպես նաև կենդանացած բույսերը, առարկաները, շներին ու թռչուններին մարդկային հատկություններով օժտելու պատկերացումները:

Հայ և հնդեվրոպական դիցաբանական համակարգերում կերպարանափոխությունը կապված Է ռազմի, բնության տարերային ուժերի, մարդու և բնության միասնության, հրաշագործ կարողությունների, սահմանախախտման և վերափոխման գաղափարների հետ՝ սահմանների վերացման միջոցով շեշտելով բնության ու մարդու սերտ կապը: Կերպափոխման մոտիվը դիտարկվում է որպես իրական և երևակայական աշխարհների սահմանների խախտման դրսևորում, ինչը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տարբեր արժեքային համակարգեր, ծեսեր և հնագույն խորհրդանիշներ: Կերպարանափոխության պատկերագիրը ներ-

կայացնում է յուրահատուկ անցումային ճանապարհ, որի ընթացքում հերոսները հաղթահարում են փորձությունները, վերաիմաստավորում են իրենց ինքնությունը և անցնում գոյաբանական վերակազմավորման ընթացքով, որոնք պայմանավորված են տվյալ պատումի դիպաշարային կառուցվածքով և մշակութային համատեքստով:

Կերպարանափոխության մոտիվը չի մնում միայն հնագույն հավատալիքների շրջանակում. այն վերապրում է և վերարտադրվում է ժամանակակից մշակույթում՝ վերահաստատելով իր սիմվոլիկ ուժն ու մշակութային կենսունակությունը տարբեր ժամանակներում ու միջավայրերում: Ներկայացված ուսումնասիրությունները ոչ միայն լուսաբանում են հնագույն պատկերացումների ծագումնաբանությունը, այլև ցույց են տալիս դրանց առկայությունը, կիրառելիությունը և շարունակականությունը ժամանակակից մշակույթում՝ գրական ստեղծագործություններում, արվեստում, մուլտֆիլմերում, խաղերում, անիմացիոն, գեղարվեստական ֆիլմերում, այլուր:

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ կերպարանափոխության մոտիվը հայ բանավոր ավանդության և համաշխարհային դիցաբանության մեջ հանդես է գալիս որպես բազմաշերտ խորհրդանշական երևույթ: Այն վերապրում և վերարտադրվում է նաև ժամանակակից մշակույթում՝ պահպանելով իր արժեքային և մշակութային կենսունակությունը:

SAHAKYAN Lilit (Armenia)
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA
e-mail: sahakyanlilit1982@gmail.com

THE SYMBOLIC FUNCTIONS OF METAMORPHOSIS IN THE CONTEXT OF ARMENIAN ORAL TRADITION AND WORLD MYTHOLOGY

In the context of Armenian oral tradition and world mythology, the motif of metamorphosis (transformation) occupies an important place. The idea of transformation originates from ancient beliefs and reflects human perceptions of the world, cultural memory, and heritage. It is expressed in various narratives, including wonder tales, myths, legends, fables, and ritual beliefs.

This study aims to uncover the symbolic functions of metamorphosis in Armenian oral tradition by comparing them with concepts formed in global mythological systems.

During the research, various manifestations of transformation were analyzed and classified according to narrative purpose, location, duration, and semantic layers.

The research was carried out using historical-comparative, typological, and analytical methods, based on printed collections of Armenian oral traditions, academic literature, as well as studies on global mythology. Attention was paid to the elaboration of the theme of transformation in Armenian folk wonder tales and Indo-European mythology.

According to the materials studied, the motif of metamorphosis appears in multiple forms of character transformation—human to animal, human to plant, human to bird—

which in turn carry different symbolic functions such as salvation, punishment, purification, self-discovery, rebirth, and so forth. The transformed characters may either be punished or receive salvation. The transformation may be temporary or permanent, depending on the narrative structure and final purpose. Their symbolic meaning is tied to both totemic and magical beliefs and ideas.

Comparative analysis reveals that in Indo-European mythological systems, transformation is a widespread, universal, and cross-cultural motif, particularly through character changes involving wolves, dogs, bears, and other totemic animals. In Armenian mythology and folklore, animal-human hybrid figures are prominent, including the phenomenon of shapeshifting (e.g., werewolves), as well as animated plants, objects, and the attribution of human qualities to dogs and birds.

In both Armenian and Indo-European mythological systems, metamorphosis is linked to war, elemental forces of nature, the unity of humans and nature, magical powers, boundary-crossing, and transformation. Through the dissolution of boundaries, it emphasizes the close connection between humans and nature. The motif of metamorphosis is viewed as a manifestation of crossing the boundary between real and imaginary worlds, which allows the revelation of different value systems, rituals, and ancient symbols. The imagery of transformation presents a unique transitional journey, during which heroes overcome trials, reinterpret their identities, and undergo an ontological reconfiguration determined by the narrative structure and cultural context.

The motif of metamorphosis does not remain confined to ancient beliefs—it endures and is reproduced in modern culture, reaffirming its symbolic power and cultural vitality across different eras and environments. The studies presented not only shed light on the origins of ancient beliefs but also reveal their presence, applicability, and continuity in modern culture through literary works, art, cartoons, games, animations, feature films, and more.

The research showed that the motif of metamorphosis in Armenian oral tradition and world mythology functions as a multilayered symbolic phenomenon. It continues to survive and be reproduced in contemporary culture, preserving its value-based and cultural vitality.

СААКЯН Лилит (Армения)
Институт археологии и этнографии НАН РА
e-mail: sahakyanlilit1982@gmail.com

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ МЕТАМОРФОЗЫ В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКОЙ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ И МИРОВОЙ МИФОЛОГИИ

Мотив метаморфозы (превращения) занимает важное место в контексте армянской устной традиции и мировой мифологии. Идея метаморфозы восходит к глубокой древности и отражает мировосприятие человека, а также культурную память и наследие. Она находит выражение в различных повествовательных формах — волшебных сказках, мифах, легендах, притчах, а также в обрядовых и культовых представлениях.

Цель настоящей работы — выявить символические функции метаморфозы в армянской устной традиции, сопоставив их с представлениями, сложившимися в мировых мифологических и мифопоэтических системах.

В ходе исследования были проанализированы различные проявления метаморфозы, классифицированные по цели в сюжетной структуре, месту действия, продолжительности и смысловым уровням.

Исследование было проведено с использованием историко-сравнительного, типологического и аналитического методов. В качестве источников использовались печатные сборники армянского устного народного творчества, специализированная научная литература, а также исследования по мировой мифологии. Особое внимание было уделено степени проработанности темы метаморфозы как в армянских народных волшебных сказках, так и в индоевропейской мифологической традиции.

На основе изученного материала выявлено, что мотив метаморфозы представлен в многообразных образных трансформациях: человек — животное, человек — растение, человек — птица. Каждое из этих превращений выполняет различные символические функции: спасение, наказание, очищение, самопознание, возрождение и др. Персонажи, подвергающиеся метаморфозе, могут быть как наказуемыми, так и спасаемыми. Превращение может быть как временным, так и постоянным — в зависимости от структуры и финала конкретного сюжета. Символический смысл метаморфозы связан как с тотемическими, так и с магическими представлениями и верованиями.

Сравнительный анализ показывает, что в индоевропейских мифологических системах метаморфоза является универсальным и межкультурным мотивом. Особенно распространены превращения в образы тотемных животных — волка, собаки, медведя и других. В армянской мифологии и фольклоре выделяются человеко-животные образы (например, оборотни), а также анимированные растения и предметы, наделение собак и птиц человеческими качествами.

В армянской и индоевропейской мифологических системах метаморфоза связана с темами войны, природных стихий, единства человека и природы, чудесных способностей, нарушения границ и преобразования. Через преодоление границ подчеркивается тесная связь между человеком и природой. Мотив метаморфозы рассматривается как выражение перехода между реальным и воображаемым мирами, что позволяет раскрыть различные системы ценностей, ритуалы и древние символы. Образ метаморфозы представляет собой своеобразный переходный путь, в ходе которого герой преодолевает испытания, переосмысливает свою идентичность и проходит онтологическую трансформацию — в зависимости от сюжетной структуры и культурного контекста повествования.

Мотив метаморфозы не ограничивается рамками древних верований — он сохраняется и воспроизводится в современной культуре, подтверждая свою символическую силу и культурную жизнеспособность в различные эпохи и в разных средах. Представленные исследования не только проливают свет на происхождение древних представлений, но и демонстрируют их актуальность, применимость и преемствен-

ность в современной культуре — в литературе, искусстве, мультфильмах, играх, анимации, художественном кино и других формах искусства.

Исследование показало, что мотив метаморфозы в армянской устной традиции и мировой мифологии выступает как многослойное символическое явление. Этот мотив продолжает существовать и возрождаться в современном культурном пространстве, сохраняя свою ценностную и мифопоэтическую силу.

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ sahakyanani@mail.ru

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՆԱՎԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԲԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Գյումրու կերպարը դիտարկվել է ոչ այնքան որպես ֆիզիկական միջավայր, որքան բանավոր պատմությունների մեջ ապրող «անավարտ» քաղաք, որը կիսատ է մնացել իր պատմական ընթացքով, սակայն շարունակում է գոյատևել մշակութային հիշողության մեջ:

Սոցիալ-մշակութային անավարտության խնդիրը Գյումրու պարագայում ուրվագծվում է մի քանի շերտերում: Առաջին՝ երկրաշարժից հետո նարատիվային կիսատ մնացած գործընթացը, որը ոչ միայն ֆիզիկական, այլև մշակութաբանական անավարտություն է ստեղծել: Տվյալ իրավիճակը կարելի է բնութագրել որպես «կանգնած ժամանակ», իսկ այս արտահայտությունը հաճախ տեղ է գտնում նաև բանավոր պատմություններում, երկրորդ՝ հին քաղաքի և նոր սոցիալական միջավայրի բախումը՝ հին ձևակերպումների, արժեքային համակարգերի վերաիմաստավորումը, երրորդ՝ ինքնության կառուցման պրոցեսը, երբ գյումրեցի լինելը կապված է ոչ միայն տեղանքի, այլև հիշողության, վերապրման և հումորային դիմադրության հետ: Բանավոր պատմությունների մեջ Գյումրին դառնում է յուրօրինակ խորհրդանիշ՝ կիսավեր շինությունների, բայց կենդանի ձայների քաղաք: Վշտի պարադոքսը և հումորը, որը գյումրեցիների ինքնաարտահայտման և գոյատևման կարևոր գործոն է, բանավոր պատմումներում հանդես են գալիս որպես մշակութային պաշտպանության ձևեր: Գյումրու լավատեսությունը պարզապես զգացողություն չէ, այլ կոլեկտիվ մշակութային դիմադրողականության մի ձև: Այն արտահայտվում է խոսքի, վարքի, հումորի, առօրյա կյանքի և խորհրդանիշների մեջ: Մեծ աղետներից հետո վերապրելով՝ Գյումրին ոչ միայն չկորցրեց իր ոգին, այլև դարձավ դրա պահապանն ու փոխանցողը ապագա սերունդների համար: Տարբեր վկայություններ և հուշապատումներ բացահայտում են, թե ինչպես է մարդկային հիշողությունը ստրեսից հետո մեր-

ժում լիարժեք փակումը, ընդ որում՝ մշտապես պահելով «անավարտության» գաղափարը՝ որպես ինքնության բաղադրիչ: Գյումրին իր «անավարտությամբ» դառնում է մշակութային ինքնության շարունակական առանցք, որտեղ անցյալն ու ներկան մշտապես վերաիմաստավորվում են, իսկ խոսքը՝ որպես գործիք, պահպանում է քաղաքի հիշողությունն ու կերպարը: Անավարտության գաղափարը բացահայտում է նաև լայն հնարավորություն մտածելու ժամանակակից հայկական քաղաքային ինքնության մասին: Այն ընդգծում է, որ ոչ մի մշակույթ կամ համայնք լիարժեք «ավարտված» չէ՝ միշտ գտնվելով վերափոխման, վերաիմաստավորման և վերակառուցման փուլում: Այս տեսանկյունից Գյումրին վերածվում է համազգային խորհրդանիշի՝ իբրև հավերժ վերակենդանացող, փորձառության մեջ ուժ գտնող և հումորով դիմակայող հասարակության մոդել: Անավարտ քաղաքի գաղափարը էթնոմշակութային հայեցակարգ է, որն ընդգծում է, որ քաղաքը՝ որպես սոցիալ-մշակութային տարածք, երբեք լիովին ավարտված չէ: Քաղաքը՝ որպես կենդանի օրգանիզմ, անընդհատ զարգանում է, փոխվում է տարբեր գործոնների ազդեցության տակ՝ հարստանալով նորագույն միֆերով և վերապատմումներով: Սոցիալ-մշակութային անավարտության զգացողությունը արտահայտվում է գյումրեցու բանավոր խոսքում, հուշերում, նարատիվներում: Նյութական հիմնապայուններից զատ՝ բանավոր մշակույթը սահմանում է մի քաղաք, որի ամբողջականությունը երբեք պայմանավորված չի եղել միայն ֆիզիկական ավարտվածությամբ: Քաղաքը դիտվում է ոչ միայն որպես ֆիզիկական տարածք, այլև որպես սոցիալական օրգանիզմ, որում համակեցության մեջ են մտնում տարբեր խմբեր, արժեքներ, հակամարտություններ, ավանդույթներ և սովորույթներ: Որպես հետևանք՝ Գյումրին ներկայացվում է որպես մշակութային հիշողության կենդանի տարածք, որի «անավարտ» կերպարը ոչ թե խոցելիությունն է, այլ վերապրումի, վերակառուցման և ինքնության շարունակականության նշան՝ արտացոլված բանավոր մշակույթի բազմաշերտության մեջ:

SAHAKYAN Karine (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAR RA
e-mail: sahakyanani@mail.ru

THE IMAGE OF GYUMRI AND THE PROBLEM OF SOCIO-CULTURAL INCOMPLETENESS IN ORAL NARRATIVES

The image of Gyumri was considered not so much as a physical environment, but as an “unfinished” city living in oral stories, which remained unfinished in its historical course, but continues to exist in cultural memory. The problem of socio-cultural incompleteness in the case of Gyumri is outlined in several layers.

Firstly, the unfinished narrative process after the earthquake, which created not only physical but also cultural incompleteness. This situation can be described as “stopped time”, and this expression is often found in oral stories, secondly, the clash of the old city and the new social environment – a rethinking of old formulations and value systems,

thirdly, the process of constructing identity, when the existence of a Gyumri resident is associated not only with a place, but also with memory, experience and humorous resistance. In oral histories, Gyumri becomes a unique symbol: a city of half-ruined buildings but living voices. The paradox of grief and humor, which are important factors in the self-expression and survival of the people of Gyumri, act as forms of cultural defense in oral narratives.

Gyumri's optimism is not just a feeling, but a form of collective cultural resistance. It is expressed in speech, behavior, humor, everyday life and symbols. Having survived major disasters, Gyumri not only did not lose its spirit, but also became its keeper and transmitter for future generations. Various testimonies and memoirs show how human memory refuses to be completely closed after stress, while constantly preserving the idea of «incompleteness» as a component of identity.

Gyumri, with its «incompleteness», becomes a continuous platform of cultural identity, where the past and the present are constantly rethought, and speech, as an instrument, preserves the memory and image of the city. The idea of incompleteness also opens up a wide range of possibilities for thinking about contemporary Armenian urban identity. It emphasizes that no culture or community is completely “finished,” always being in a state of transformation, rethinking, and reconstruction. From this perspective, Gyumri becomes a national symbol as a model of a society that is eternally reborn, draws strength from experience, and resists with humor. The idea of an unfinished city is an ethnocultural concept that emphasizes that a city as a socio-cultural space is never completely finished. The city, as a living organism, is constantly evolving, changing under the influence of various factors, enriched by the latest myths and retellings. The feeling of socio-cultural incompleteness is expressed in the oral speech, memoirs, and narratives of Gyumri residents.

In addition to material pillars, oral culture defines a city whose integrity has never been conditioned by physical completion alone. The city is viewed not only as a physical space, but also as a social organism in which various groups, values, conflicts, traditions and customs coexist.

As a result, Gyumri is presented as a living space of cultural memory, whose “unfinished” image is not a sign of vulnerability, but a sign of survival, reconstruction and continuity of identity, reflected in the multi-layered oral culture.

СААКЯН Карине (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: sahakyanani@mail.ru

ОБРАЗ ГЮМРИ И ПРОБЛЕМА СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ НЕЗАВЕРШЁННОСТИ В УСТНЫХ НАРРАТИВАХ

Образ Гюмри рассматривался не столько как физическая среда, сколько как «незавершенный» город, живущий в устных рассказах, который остался незавершен-

ным в своем историческом ходе, но продолжает существовать в культурной памяти. Проблема социокультурной неполноты в случае Гюмри очерчена в нескольких слоях. Во-первых, незавершенный повествовательный процесс после землетрясения, создавший не только физическую, но и культурную неполноту.

Эту ситуацию можно описать как «остановившееся время», и это выражение часто встречается в устных рассказах, во-вторых, столкновение старого города и новой социальной среды — переосмысление старых формулировок и систем ценностей, в-третьих, процесс конструирования идентичности, когда бытие жителя Гюмри связано не только с местом, но и с памятью, переживанием и юмористическим сопротивлением. В устных историях Гюмри становится уникальным символом: городом полуразрушенных зданий, но живых голосов. Парадокс скорби и юмора, которые являются важными факторами самовыражения и выживания жителей Гюмри, выступают в качестве форм культурной защиты в устных повествованиях. Оптимизм Гюмри — это не просто чувство, а форма коллективного культурного сопротивления. Он выражается в речи, поведении, юморе, повседневной жизни и символах. Пережив крупные катастрофы, Гюмри не только не утратил свой дух, но и стал его хранителем и передатчиком для будущих поколений.

Различные свидетельства и мемуары показывают, как человеческая память отказывается от полной закрытости после стресса, при этом постоянно сохраняя идею «незавершенности» как компонента идентичности. Гюмри, с его «незавершенностью», становится непрерывной платформой культурной идентичности, где прошлое и настоящее постоянно переосмысливаются, а речь, как инструмент, сохраняет память и образ города. Идея незавершенности также раскрывает широкие возможности для размышлений о современной армянской городской идентичности. Она подчеркивает, что ни одна культура или сообщество не являются полностью «законченными», всегда находясь в стадии трансформации, переосмысления и реконструкции. С этой точки зрения Гюмри превращается в национальный символ как модель общества, которое вечно возрождается, черпает силы в опыте и с юмором противостоит. Идея незавершенного города — этнокультурная концепция, которая подчеркивает, что город как социокультурное пространство никогда не бывает полностью завершенным. Город, как живой организм, постоянно развивается, меняется под воздействием различных факторов, обогащается новейшими мифами и пересказами. Ощущение социокультурной незавершенности выражается в устной речи, мемуарах и повествованиях жителей Гюмри. Помимо материальных столпов, устная культура определяет город, целостность которого никогда не была обусловлена только физической завершенностью. Город рассматривается не только как физическое пространство, но и как социальный организм, в котором сосуществуют различные группы, ценности, конфликты, традиции и обычаи. В результате Гюмри представляется как живое пространство культурной памяти, чей «незавершенный» образ является не признаком уязвимости, а признаком выживания, реконструкции и преемственности идентичности, отраженной в многослойности устной культуры.

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Գայանե Հ. (Հայաստան)
Շիրակի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ gayaneavetisyan2@gmail.com

ՍԻԲԻՐՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐՈՒ «ՄՇԵՑԻ ԱՌԱՔԵԼԸ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ» ՊԱՏՄՎԱԾՔՈՒՄ

Ձեկույցի շրջանակներում անդրադարձել ենք վաստակաշատ գրող Գ. Մահարու կյանքի մի հատվածին, որը տևել է շուրջ տասնյոթ տարի: Գրող, որի անվան և գործի շուրջ առայսօր շարունակվում են գրական բանավեճերն ու քննարկումները:

Դժվարին կյանք էր վիճակված գրողին՝ որբություն, որբանոցից որբանոց, կրկնակի աքսոր, հրատարակչական դժվարություններ և մշտական հալածանքներ: Բայց այս ամենով հանդերձ՝ նա կարողացել է դժվարին պայմաններում անգամ ստեղծել հոգևոր հարուստ արժեքներ պարունակող գեղարվեստական ինքնատիպ գործեր:

Հետազոտությունը և ուսումնասիրությունը կատարելիս կիրառել ենք վերլուծության և համադրության մեթոդները:

Քննության ենք առել Գ.Մահարու «Մշեցի Առաքելը և ուրիշները» պատմվածքի գեղարվեստական առանձնահատկությունները, որի շրջանակներում փորձել ենք ներկայացնել սիբիրյան տաժանակրության, աքսորի տարիների պատկերները:

Վերլուծություն.Գրողն առաջին անգամ փորձում էր մտնել արգելված գոտի՝ բանտ, բարաք, ճամբար, մենախուց, ներկայացնել անվանի և շարքային մարդկանց, տարբեր ազգերի քրեականների, որոնք չէին կորցրել իրենց բարոյական կերպարը: Վավերագրական-փաստագրական այս պատմվածքը պատկերում էր խորհրդային իշխանության տարիներին բռնադատվածների հալածական կյանքը սիբիրյան հեռավոր ճամբարներում:

Ինքնակենսագրական հիմք ունեցող «Մշեցի Առաքելը և ուրիշները» պատմվածքը «Սիբիրյան պատմվածքներ» շարքից է, որի հերոսները մատնվել են բախտի քմահաճույքին Սիբիրի հեռավոր տայգաներում: Հեղինակը շարքի այս և մյուս ստեղծագործություններում ցույց է տալիս տաժանակրության անմարդկային պայմանները, անմեղ դատապարտված բանտարկյալների ամենօրյա ջանքը իրենց մարդկային նկարագիրը չկորցնելու համար:

Քննարկվող թեման արդիական և հետաքրքիր է ինչպես գրողի, այնպես էլ նորագույն շրջանի հայ գրականության մեջ գեղարվեստական խոսքի պատկերաստեղծման և գրական նոր կերպարների յուրահատկությունների բացահայտման դիտանկյունից, իսկ առաջադիր խնդիրը՝ մանկավարժական մտքի արդի պահանջների համապատկերում դրանք ընթերցողներին ներկայացնելը:

AVETISYAN Gayane H. (Armenia)
Shirak State University
e-mail: gayaneavetisyan2@gmail.com

DESCRIPTION OF THE SIBERIAN YEARS IN GURGEN MAHARI'S STORY "ARAKEL FROM MUSH AND OTHERS"

This article addresses a significant and challenging period in the life of the distinguished and respected writer Gurgen Mahari, which lasted about seventeen years. Mahari remains a subject of ongoing literary debate and discussion.

The writer endured a difficult life marked by orphanhood, transfers from one orphanage to another, repeated exile, publication difficulties, and constant persecution. Despite all these hardships, he was able to create artistically unique works containing profound spiritual values, even in the harshest conditions.

In this research, we have applied methods of analysis and comparison.

We have examined the literary features of Gurgen Mahari's story "Arakel from Mush and Others," focusing particularly on the portrayal of the Siberian penal years and exile.

For the first time, the writer attempted to enter a forbidden zone — prison, barracks, camp, solitary confinement — and depict both renowned and ordinary people, criminals of various nationalities who had not lost their moral character.

This documentary-literary story reflects the persecuted lives of the repressed during the Soviet era in distant Siberian camps. The semi-autobiographical "Arakel from Mush and Others" belongs to the "Siberian Stories" series, whose protagonists were left to the whims of fate in the remote Siberian taiga.

In this and other works in the series, the author portrays the inhuman conditions of forced labor and the daily struggle of unjustly convicted prisoners to retain their human dignity.

The subject under discussion is relevant and compelling both in the context of the writer's body of work and in terms of uncovering the peculiarities of artistic expression and new literary characters in contemporary Armenian literature. The primary objective is to present these themes to readers in accordance with the current demands of pedagogical thought.

АВЕТИСЯН Гаяне О. (Армения)
Ширакский государственный университет
e-mail: gayaneavetisyan2@gmail.com

ОПИСАНИЕ СИБИРСКИХ ЛЕТ В РАССКАЗЕ ГУРГЕНА МААРИ «АРАКЕЛ ИЗ МУША И ДРУГИЕ»

В данной статье рассматривается один из сложных периодов жизни заслуженного и уважаемого писателя Гургена Маари, длившийся около семнадцати лет.

Вокруг имени и творчества писателя до сих пор продолжаются литературные дискуссии и обсуждения.

Жизнь писателя была чрезвычайно трудной — сиротство, переходы из одного детдома в другой, повторная ссылка, издательские трудности и постоянные преследования. Несмотря на всё это, он сумел даже в тяжёлых условиях создать художественно самобытные произведения, наполненные духовными ценностями.

В исследовании применены методы анализа и сопоставления. Мы рассмотрели художественные особенности рассказа Гургена Маари «Аракел из Муша и другие», в рамках которого попытались представить картину ссыльных лет в Сибири.

Писатель впервые пытался проникнуть в запретную зону — тюрьму, барак, лагерь, одиночную камеру, — чтобы показать как известных, так и обычных людей, представителей различных национальностей, находящихся в заключении, но не потерявших своего нравственного облика.

Этот документально-художественный рассказ отображает преследуемую жизнь репрессированных во времена советской власти в отдалённых сибирских лагерях. Полуавтобиографический рассказ «Аракел из Муша и другие» входит в цикл «Сибирские рассказы», герои которого оказались во власти жестокой судьбы в далёкой тайге.

В этом и других произведениях серии автор показывает нечеловеческие условия каторги, ежедневные усилия несправедливо осуждённых сохранить своё человеческое достоинство.

Обсуждаемая тема актуальна и интересна как в контексте творчества писателя, так и в свете раскрытия особенностей художественного образа и новых литературных героев в современной армянской литературе. Главная задача — представить эти темы читателям с точки зрения современных педагогических требований.

ԿԱՐԱԽԱՆՅԱՆ Նարինե (Հայաստան)
Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի Գյումրու մասնաճյուղ
էլ. հասցե՝ narineqarhanyan@gmail.com

ԴԱՎԻԹ ՄՇԵՑՈՒ «ԱՅԼԱ-ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Ձեկուցումը նվիրված է ժամանակակից բանաստեղծ Դավիթ Մշեցու «Այլագրություն» բանաստեղծական ժողովածուին (Երևան, 2020): Գրքի վերնագիրն անգամ արտասովոր է՝ «Այլա-գրություն», որը ենթադրում է այլ//ուրիշ գիր//գրություն: Հեղինակը այլագրության//այլագրումի միջոցով կոդավորել (գաղտնագրել) է իր ասե-

լիքը՝ գործածելով պատկերավորման ինքնատիպ եղանակներ ու միջոցներ, արտահայտելով իր քաղաքացիական դիրքորոշումը, սրտի խոռվքն ու պոռթկումը:

«Այլա-գրություն» գրքում Դավիթ Մշեցին հաստատում է բանաստեղծի գրական հավատամքը՝ ուսումնասիրել նախորդներին ու ժամանակակից գրականությունը, բայց ստեղծել իր ուրույն//այլ բանաստեղծությունը, այս դեպքում՝ «Այլ-ագրություն»-ը: Գրքում հեղինակը գնում է ինքնաճանաչման ճանապարհով: Սիրուն կամ հայրենիքին փարվելիս//գրկելիս հասու է լինում լույսին//ճշմարտությանը («Ես հասու եղա մթին աշխարհի…»): «Տիգրան Մե՞ծն էր Մեծ, //թե՞ Արտավազդը». տարբեր են ընկալումները հոգու և գլխի, հոգու և մտքի նույն ծաղկի//արմատի//հողի//ժողովրդի հանդեպ: Բանաստեղծը մթագնումի մեջ փորձում է փնտրել «արթնացումը»: Արթնացումը զգացած հեղինակը տառապում է անորոշ ներկայի պատճառով: Մերթ հարբած Կալիգուլան է պարում, մերթ՝ նախորդ օրվա հոգեհանգստից հետո խրախճանք է: Ասել է թե՝ խրախճանք ժանտախտի ժամանակ:

«Այլա-գրություն» գրքում հեղինակը ներկայացրել է իր վախերն ու տագնապները ազգի ինքնության կորստի համար: Բանաստեղծական ժողովածուի մեջ Մշեցին երգում է իր անմահության երգը, որ նաև իր ազգի հավերժության երգն է: Այսպես՝ «Ես չեմ մահանա» սկսվածքով բանաստեղծության յուրաքանչյուր տան առաջին տողի փոփոխությունը հավերժության հավատով է լցնում՝ «ես չեմ մահանա», «ես չեմ չորանա», «ես չեմ կորանա»: Մշեցին հավատում է իր ազգի հառնումին: Դավիթ Մշեցու գիրքը ինքնության համար պայքարի մասին է և սթափության կոչ ու ըմբոստացում է ներկայիս դառն ու անհեթեթ իրականության դեմ:

«Այլա-գրություն» բանաստեղծական ժողովածուի մեջ հեղինակը գործածել է ինքնատիպ խորհրդապատկերներ: Հետաքրքրական են գունային խաղարկումները՝ կարմիր, դեղին, սև և այլն: Այսպես օրինակ՝ բանաստեղծը կարմիրը ներկայացնում է մերթ որպես արյան ու մահվան, մայրամուտի գույն, մերթ՝ որդան կարմիրի գույն, որ թագավորական գույն էր: Բանաստեղծի հոր աչքերը միշտ վառվում են կարմիր կրակով, որ ընկալվում է որպես ազատության խորհրդանիշ, քանի որ նա պայքարում էր Արցախի ազատագրման համար: Դեղինը հայոց կրակի//արևի ու քաջության աստված Վահագնի խորհուրդն է ներկայացնում, որ ընկալվում է որպես փրկության արև, բայց ավելի հաճախ Մշեցին այն ներկայացնում է որպես մատնության ու դավաճանության խորհրդանշան, ինչպես կերպարվեստում (Հուդան հաճախ է պատկերված դեղին շորերով): Մշեցին հմտորեն օգտագործել է գույնի պոետիկան: Օրերը դեղին են, «դեղին ձյունը» ժամանակավորապես քողարկում է ախտերը և այլն:

Մշեցու պոետիկայում ծառապատկերումը ևս ինքնատիպ խորհուրդ է ստանում: Հայոց բազմադարյա մշակույթը ներկայացված է հաստաբուն կաղնու օրինակով, որը պայքարում է հանուն թփերի: Բանաստեղծը հավատում է ճղատված ծառի ճյուղավորվելուն և պտղավորվելուն՝ արմատն ամուր պահելու դեպքում: Ազգին հասած պատուհասները ներկայացվել է ձմռան//մահվան խորհրդանիշի միջոցով, որի հակադրությունը կյանքն է//հառնումը:

Այսպիսով, Դավիթ Մշեցու «Այլա-գրություն» վերնագրով բանաստեղծական ժողովածուն ձևի ու բովանդակության կուռ միասնություն է, և հեղինակը լավագույն ձևով է կարողացել իր ասելիքը հաղորդել ընթերցողին:

KARAKHANYAN Narine (Armenia)
Gyumri branch of the National Polytechnic University of Armenia
e-mail: narineqarhanyan@gmail.com

COLLECTION OF POEMS BY DAVID MSHETSI "AYLA-GRUTYUN"

The report is dedicated to the collection of poems "Ayla-grutyun" ("Alter-writing") by the contemporary poet David Mshetsi (Yerevan, 2020). The title of the book is even unusual: "Ayla-grutyun" ("Alter-writing"), which implies alter//other writing. The author has encoded (encrypted) his message through alter-writing, employing unique ways and methods of imagery to express his civic stance, the turmoil, and the outburst of his heart.

In the book "Ayla-grutyun" ("Alter-writing"), David Mshetsi confirms the poet's literary credo: to study the works of predecessors and contemporary literature, yet to create his own unique//other poem, in this case, "Ayla-grutyun" ("Alter-writing"). In the book, the author embarks on a path of self-recognition. When one embraces the beloved or the homeland, one reaches the light//truth ("I have reached the dark world..."). "Was Tigran the Great truly great //or was it Artavazd?". There are different perceptions of the soul and the head, the soul and the mind towards the same flower// the root// the earth//the people. The poet tries to search for "awakening" in the darkness. The author, who has experienced awakening, suffers from an uncertain present. Sometimes, it is a drunken Caligula dancing; other times, a feast after the previous day's funeral. In other words, a feast during the plague.

In the book "Ayla-grutyun" ("Alter-writing''), the author has presented his fears and anxieties about the loss of the nation's identity. In the collection of poems, Mshetsi sings the song of his immortality, which is also the song of eternity of his people. Thus, the change in the first line of each stanza of the poem beginning with "I will not die" fills us with faith in eternity: ''I will not die'', "I will not wither'', ''I will not stoop''. Mshetsi believes in the rebirth of his nation. David Mshetsi's book is about the struggle for identity and is a call for sobriety and rebellion against the current bitter and absurd reality.

In the poetry collection ''Ayla-grutyun'' ("Alter-writing'') the author used unique symbols. The color combinations are interesting: red, yellow, black, etc. For example, the poet presents red sometimes as the color of blood and death, the color of sunset, and sometimes as the color of Vordan Karmir (a dye made from a worm-like insect), which was a royal color. The poet's father's eyes always burn with red fire, which is perceived as a symbol of freedom, as he fought for the liberation of Artsakh. Yellow represents the symbol of the Armenian god of fire//sun and courage, Vahagn, who is perceived as the sun of salvation. But, more often Mshetsi presents it as a symbol of betrayal and treachery, as in fine art (Judas is often depicted in yellow clothes). Mshetsi skillfully has used the poetics of color. The days are yellow, "the yellow snow" temporarily masks the diseases, and so on. In Mshetsi's poetics, the depiction of trees also takes on a unique symbolic meaning. The centuries-old Armenian culture is represented by the example of a thick-trunked oak tree that fights for the sake of the bushes. The poet believes in the ability of a broken tree to branch out and bear fruit again if the roots are kept strong. The calamities that befell the

nation are represented through the symbol of winter//death, the opposite of which is life//resurrection.

Thus, David Mshetsi's collection of poems entitled “Ayla-grutyun” (“Alter-writing’’) is a solid unity of form and content, and the author has managed to convey his message to the reader in the best possible way.

КАРАХАНЯН Нарине (Армения)
Гюмрийский филиал Национального политехнического университета Армении
e-mail: narineqarhanyan@gmail.com

СБОРНИК СТИХОВ ДАВИДА МШЕЦИ "АЙЛА-ГРУТЮН"

Доклад посвящен сборнику стихов «Айла-грутюн» («Ино-писание») современного поэта Давида Мшеци (Ереван, 2020). Даже название книги необычно: «Айла-грутюн» («Ино-писание»), что подразумевает иное писание- инописание. Автор закодировал (зашифровал) свое послание через аллегорию, используя уникальные способы и средства визуализации, выражая свою гражданскую позицию, смятение и порыв своего сердца.

В книге «Айла-грутюн» («Ино-писание») Давид Мшеци подтверждает литературное убеждение поэта: изучать предшественников и современную литературу, но создавать свое уникальное//иное стихотворение, в данном случае «Иное писание». В книге автор следует по пути самопознания. Прильнув к любовям или к родине, человек достигает света//истины («Я достиг темного мира…»). «Был ли Тигран Великий Великим, //или Артавазд?». Различаются восприятия души и головы, души и ума, одного и того же цветка//корня//почвы//народа. Поэт пытается искать «пробуждение» во тьме. Автор, почувствовавший пробуждение, страдает из-за неопределенного настоящего. Иногда пляшет пьяный Калигула, иногда пир после вчерашних похорон. Так сказать, пир во время чумы.

В книге «Айла-грутюн» («Ино-писание») автор представляет свои страхи и тревоги по поводу утраты идентичности нации. В сборнике стихов Мшеци поет свою песню бессмертия, которая также является песней вечности его нации. Так, начиная с «Я не умру», изменение первой строки каждой строфы стихотворения наполнено верой в вечность: «Я не умру», «я не увяну», «я не погибну». Мшеци верит в возрождение своей нации. Книга Давида Мшеци о борьбе за идентичность и является призывом к трезвости и бунту против нынешней горькой и абсурдной реальности. В сборнике стихов «Айла-грутюн» («Ино-писание») автор использовал уникальные символы. Интересны цветовые решения: красный, желтый, черный и т. д. Например, поэт представляет красный цвет иногда как цвет крови и смерти, заката, иногда как цвет багрянки, который был царским цветом. Глаза отца поэта всегда горят красным огнем, что воспринимается как символ свободы, так как он боролся за освобождение Арцаха. Желтый цвет представляет символику Ваагна, армянского бога огня/солнца и мужества, который воспринимается как солнце спасения, но чаще Мшеци пред-

ставляет его как символ предательства и измены, как в изобразительном искусстве (Иуда часто изображается в желтых одеждах). Мшеци умело использовал поэтику цвета. Дни желтые, «желтый снег» временно скрывает нечистоты и т. д.

В поэтике Мшеци изображение деревьев также приобретает уникальный смысл. Многовековая армянская культура представлена на примере толстого дуба, который борется ради кустов. Поэт верит в разветвление и плодоношение увядшего дерева, при условии, что корень остается крепким. Бедствия, постигшие народ, представлены через символ зимы//смерти, противоположностью которой является жизнь//воскрешение.

Таким образом, сборник стихов Давида Мшеци «Айла-грутюн» («Иописание») представляет собой цельное единство формы и содержания, и автору удалось наилучшим образом донести свое послание до читателя.

ՀԱՅՍԱՆ Դանիելա (Ռումինիա)
Սուչավայի Ստեֆան Չել Մարեի համալսարան
էլ. հասցե՝ danielahaisan@litere.usv.ro

ԲԱՂՄԱՄՈԴԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՄԲ. ՕՍԿԱՐ ՈՒԱՅԼԴԻ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ՄԻՋՆՇԱՆԱՅԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (2019–2020)

Իմ զեկույցում մտադիր եմ անդրադառնալ Օսկար Ուայլդի այն հեքիաթներին, որոնք ընդգրկված են նրա «Երջանիկ իշխանը և այլ պատմություններ» ժողովածուում (1888թ.) (մասնավորապես՝ «Երջանիկ իշխանը», «Սոխակի և վարդի մասին», «Եսասեր հսկան», «Նվիրված ընկերը» և «Հրաշալի հրթիռը»), որոնք առատորեն նկարազարդվել են Անկա Սմըրընդաքեի կողմից միահեքիաթ գրքաշարով, որը լույս է տեսել Cartier հրատարակչության կողմից (Բուխարեստ, Քիշնև) 2019–2020 թթ.:

Թեև թարգմանությունը, որն իրականացվել է ռումինացի վիպասան Լավինիա Բրանիշտեի կողմից, աչքի է ընկնում տարօրինակ բառացիությամբ, տեքստի և պատկերի փոխազդեցության բնույթը վկայում է բարդ բազմակողային մոտեցման մասին, որը ցույց է տալիս, որ մանկական գրքերը, ի վերջո, նախատեսված են երկակի լսարանի համար:

Մարիա Նիկոլաևայի և Քերոլ Սքոթի 2006 թ. դասակարգման համաձայն՝ տեքստի և պատկերի փոխազդեցության հայտնաբերված ձևերը տատանվում են սի-

մետրիկի (երբ տեքստն ու պատկերները հաղորդում են նույնատիպ տեղեկատվություն), լրացնողի (երբ տեքստն ու պատկերները լրացնում են միմյանց բացերը) և ուժեղացնողի միջև (այս դեպքում պատկերը սովորաբար ավելի շատ տեղեկատվություն է տալիս, քան տեքստը՝ երբեմն նույնիսկ ընթերցողին զգուշացնելով հերոսների մասին կամ մատնանշելով տարբեր տեքստային նրբերանգներ):

HAISAN Daniela (Romania)
"Stefan cel Mare" University of Suceava
e-mail: danielahaisan@litere.usv.ro

MULTIMODALITY AT ITS BEST: AN INTERSEMIOTIC TRANSLATION OF OSCAR WILDE'S FAIRY-TALES (2019-2020)

In my communication I intend to look into Oscar Wilde's fairy-tales included in "The Happy Prince and Other Stories" volume (1888) (namely "The Happy Prince," "The Nightingale and the Rose," "The Selfish Giant," "The Devoted Friend," and "The Remarkable Rocket"), copiously illustrated by Anca Smărăndache in a series of one-tale books published by Cartier (Bucharest, Kishinev) between 2019 and 2020.

Whereas the translation itself (done by Romanian novelist Lavinia Braniște) displays an uncanny type of literality, the nature of the text-image interaction testifies to a complex multimodal endeavour which points to children's books ultimately being intended for a double audience.

Following Maria Nikolajeva and Carole Scott's 2006 classification, the types of text-image interaction identified vary between symmetrical (with the text and illustration offering the same kind of information), complementary (with the text and illustration filling each other's gaps), and enhancing (in this particular case, the image offering typically more information than the text, sometimes to the point of warning the reader against characters or pointing to various other textual subtleties).

The research was conducted in the frame of the project "Creativity and Multimodality in Translated Children's Books in Romania and Moldova since the 1990s" (PN-IV-PCB-ROMD-2024-0497).

ХАЙСАН Даниэла (Румыния)
Университет Штефана чел Маре, Сучава
e-mail: danielahaisan@litere.usv.ro

МУЛЬТИМОДАЛЬНОСТЬ ВО ВСЕЙ КРАСЕ: ИНТЕРСЕМИОТИЧЕСКИЙ ПЕРЕВОД СКАЗОК ОСКАРА УАЙЛЬДА (2019–2020)

В своём докладе я намереваюсь рассмотреть сказки Оскара Уайльда, вошедшие в сборник «Счастливый принц и другие сказки» (1888) (а именно: «Счастливый

принц», «Соловей и роза», «Эгоистичный великан», «Преданный друг» и «Замечательная ракета»), которые были обильно проиллюстрированы Анкой Смэрындэкэ в серии книг, каждая из которых посвящена одной сказке, изданных издательством Cartier (Бухарест, Кишинёв) в 2019–2020 годах.

Хотя сам перевод, выполненный румынской писательницей Лавинией Брэниште, отличается необычной буквальностью, характер взаимодействия текста и изображения свидетельствует о сложном мультимодальном замысле, указывающем на то, что детские книги на самом деле ориентированы на двойную аудиторию.

Следуя классификации Марии Николаевой и Кэрол Скотт (2006), выявленные типы взаимодействия текста и изображения варьируются от симметричного (когда текст и иллюстрация предоставляют один и тот же тип информации), комплементарного (когда текст и иллюстрация дополняют пробелы друг друга) до усиливающего (в данном случае изображение, как правило, содержит больше информации, чем текст — вплоть до того, что предупреждает читателя о персонажах или указывает на различные текстовые тонкости).

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Սերգո (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ serhayr@mail.ru

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Հայր մեր»-ը քրիստոնեական առաջին և ամենատարածված աղոթքներից է՝ Հիսուս Քրիստոսի շնորհական աղոթքը, որ նա հայտնեց իր աշակերտներին որպես ճշմարիտ աղոթքի օրինակ: Ասվում կամ երգվում է բոլոր խորհրդակատարությունների ժամանակ՝ սկզբում և վերջում, ամեն անգամ խորհրդանշելով Տիրոջ հայտնութենական խոսքն իր իսկ մասին, թե՝ «Ես եմ Ալֆան և Օմեգան, Սկիզբը և Վախճանը, Առաջինը և Վերջինը»:

Հայ հոգևոր մեկնողական գրականության մեջ այս աղոթքը, որ նաև ունի Տէրունական անունը, ամենաշատ մեկնված ավետարանական հատվածն է: Շատերն են՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Հակոբ Մծբնացի, Եղիշե, Ներսես Լամբրոնացի, Ղազար Փարպեցի, Ստեփանոս Սյունեցի, Հովհան Ոսկեբերան, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Տաթևացի և բազում ուրիշներ, մինչև մեր օրերը ուղղակի կամ անուղղակի անդրադարձել Տէրունական աղօթքին, մեկնաբանելով նրա այս կամ այն արտահայտությունը: Ընդ որում՝ նրանցից շատերն աղոթքը մեկնաբանել են ամենայն բծախնդրությամբ ու մանրակրկիտ: Զորօրինակ՝ այս իմաստուն ու խորագիտակ հայրերից մեկը՝ Գր. Տաթևացին, դա արել է բացարձակապես բառ առ բառ, հաճախ նույն հասկացությունը կամ բառը բացատրելով ամենատարբեր մեկնակետերից:

Ի դեպ, այն հանգամանքը, որ Ղուկասի Ավետարանը «Եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն» արտահայտությունից հետո չունի «այլ փրկեա՛ զմեզ ի չարէ, զի քո է ...» խոսքերը, թույլ է տալիս կարծել, որ վերջիններս աղոթքին ավելացվել են ավելի ուշ: Նման կարծիքի օգտին է վկայում նաև այն փաստարկը, որ Ղուկաս ավետարանիչի մոտ աղոթքի բացակայող հատածը առկա չէ նաև հունարենում, լատիներենում ու մի քանի հին ու նոր լեզուներում:

Աղոթքը պարունակում է յոթ ասույթ (խնդրվածք). առաջին երեքը (Սուրբ եղիցի անուն քո, Եկեսցէ արքայութիւն քո,Եղիցին կամք քո) փառաբանում են աստծուն, մյուս չորս ասույթները վերաբերում են մարդուն. մարդը խնդրում է, որ աստված տա իրեն հանապազորյա հացը, թողնի պարտքերը, չտանի փորձության ու փրկի չարից: Եվ քանի որ աղոթողն իրեն ամբողջովին հանձնում է աստծուն, ուստի և աղոթքի վերջում միայն նրանում է ճանաչում հավիտենական արքային, հավերժ զորությունն ու փառքը՝ զի քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամե՛ն:

Այնուհանդերձ, այս պարագայում Տերունականի մասին խոսքը աղոթքի լեզվական կողմին է վերաբերում. մասնավորաբար՝ թարգմանական առումով ուշադրություն է գրավում աղոթք-խնդրանքի վերջին ասույթը՝ «...զի քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս», որ թարգմանաբար ժամանակակից հայերենում ունի «...քանի որ Քոնն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս, ամեն» տեսքը: Բանն այն է, որ դասական գրաբարում եմ պակասավոր բայը, իբրև պարզ ստորոգյալ (է-ական բայ) գործածվելիս, տարիմաստություններ է դրսևորում՝ պայմանավորված նախադասության ենթակայի հարացույցով՝ ուղղականով ենթակայի հետ ունի *գոյություն ունենալ, լինել* իմաստը, տրականով ենթակայի հետ՝ *պիտի, պետք է, հնարավոր է* իմաստները, սեռականով ենթակայի հետ՝ *ունենալու* իմաստ, բայց թեք հոլովաձևերով ենթակաները արդի հայերեն են թարգմանվում սովորաբար ուղղականաձև (Էր նորա դուստր մի - Նա ուներ մի աղջիկ: Էր ինձ լինել ի տան Ես պիտի տանը լինեի):

Ելնելով վերոնշյալից՝ հնարավոր է համարվում աղոթքի վերջին ասույթի արդի հայերեն թարգմանության այսպիսի տարբերակ՝ քանի որ Դու՛ ունես արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես: Ամե՛ն: Տարբերակը հիմնավորվում է հետևյալ նկատառումներով.

ա) Պահպանվում են գրաբարի է-ական բայ-ստորոգյալի և նրա սեռականաձև ենթակայի թարգմանության յուրահատկությունները (հմմտ. Քո՛ է ... - Դո՛ւ ունես...):

բ) Տրամաբանորեն շեշտելով՝ առանձնակի ընդգծում է աղոթողի՝ հասարակ մահկանացուի աներկբա և անբեկանելի հավատն առ Բարձրյալը՝ վերջինիս ունեցած ամենաէական հատկանիշների (արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես) հանգույն:

գ) Ավելի հարազատ է բնագրին՝ գոյականների քերականական հատկանիշների նույնության առումով: Երկու դեպքում էլ գոյականները քերականորեն անորոշ են (Հմմտ.Քանի որ Քո՛նն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս. Ամեն:-Քանի որ Դո՛ւ ունես արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես. Ամեն):

HAYRAPETYAN Sergo (Armenia)
Shirak Center for Armenologocal Studies of NAS RA
e-mail: serhayr@mail.ru

EQUIVALENCE IN TRANSLATION

"Our Father" is one of the first and most widespread Christian prayers, the grace-bestowing prayer of Jesus Christ, which He revealed to His disciples as an example of true prayer. It is recited or sung during all sacraments — at the beginning and at the end, each time symbolizing the Lord's revelatory word about Himself, that "I am the Alpha and the Omega, the Beginning and the End, the First and the Last".

In Armenian spiritual exegetical literature, this prayer, also known as «Տէրունական», is the most commented-on passage from the Gospels. Many — Grigor the Illuminator, Hakob Mtsbnetsi, Yeghishe, Nerses Lambronatsi, Ghazar Parpetsi, Stepanos Syunetsi, John Chrysostom, Grigor Narekatsi, Grigor Tatevatsi, and many others up to our days — have directly or indirectly referred to the «Տէրունական» prayer, commenting on one or another of its phrases. Moreover, many of them interpreted the prayer with the utmost meticulousness and thoroughness. For example, one of these wise and profound fathers — Gr. Tatevatsi — did so literally word by word, often explaining the same concept or word from the most diverse perspectives.

Incidentally, the fact that in the Gospel of Luke, after the phrase After the phrase "And lead us not into temptation," there is no "but deliver us from evil, for yours is..." are missing, allows us to suppose that these words were added to the prayer later. Supporting this view is also the argument that in Luke's version the missing part of the prayer does not appear in Greek, Latin, and a number of ancient and modern languages.

The prayer contains seven petitions. The first three ("Thy name shines forth" — Սուրբ եղիցի անուն քո, "Thy kingdom come" — Եկեսցէ արքայութիւն քո, "Thy will be done" — Եղիցին կամք քո) glorify God; the other four relate to the human being: the person asks God to give him daily bread, forgive debts, not lead into temptation, and deliver from the evil one. And since the one who prays fully entrusts himself to God, at the end of the prayer he recognizes only in Him the eternal King, eternal power, and glory — "For thine is the kingdom, and the power, and the glory, forever and ever. Amen." («Զի քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամե՛ն»).

At the same time, in this case, the discussion concerns the linguistic aspect of the prayer; in particular, from the point of view of translation, attention is drawn to the last petition of the prayer — «...զի քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս», which in the modern Armenian translation appears as: «...քանի որ Քոնն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս, ամեն» ("...for thine is the kingdom, and the power, and the glory, forever and ever, amen").

The point is that in classical Grabar, the auxiliary verb «է», functioning as a simple predicate (substantive verb), shows different meanings depending on the case of the subject: with the nominative it means "to exist, to be," with the dative — "should, must, can," and with the genitive — "to have." However, subjects in oblique cases in modern

Armenian are usually translated into the nominative (compare «Էր նորա դուստր մի» — “He had a daughter”; «Էր ինձ լինել ի տան» — “I had to be at home”).

Based on the above, the following version of the modern Armenian translation of the prayer’s last petition can be considered acceptable: «քանի որ Դու՛ ունես արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես: Ամե՛ն:». This version is justified by the following considerations:

a) It preserves the peculiarities of translating the substantive verb-predicate and its genitive subject from Grabar (cf. «Քո՛ է ...» - «Դո՛ւ ունես...» — (“It is yours...” — “You have...”)).
b) Logically, it especially emphasizes the unequivocal and unwavering faith of the one praying — a mere mortal — in the Almighty, in His possession of the most essential attributes (kingdom, power, and glory forever).
c) It more closely corresponds to the original in terms of the grammatical indefiniteness of the nouns: in both cases, the nouns are grammatically indefinite (cf. «Քանի որ Քո՛նն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս. Ամեն» — «Քանի որ Դու՛ ունես արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես. Ամեն»).

АЙРАПЕТЯН Серго (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: serhayr@mail.ru

О ПЕРЕВОДНОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ

«Отче наш» — одна из первых и самых распространённых христианских молитв, благодатная молитва Иисуса Христа, которую Он открыл Своим ученикам как пример истинной молитвы. Она произносится или поётся во время всех таинств — в начале и в конце, каждый раз символизируя откровенное слово Господа о Самом Себе, что «Я есмь Альфа и Омега, Начало и Конец, Первый и Последний».

В армянской духовной экзегетической литературе эта молитва, также именуемая «Терунакан» (Տէրունական), является самым комментируемым евангельским отрывком. Многие — Григор Просветитель, Иаков Нисибиский, Егище, Нерсес Ламбронаци, Лазарь Парпеци, Степанос Сюнеци, Иоанн Златоуст, Григор Нарекаци, Григор Татеваци и множество других, вплоть до наших дней, прямо или косвенно обращались к «Терунакан» молитве, комментируя ту или иную её фразу. При этом многие из них истолковывали молитву с величайшей тщательностью и скрупулёзностью. Например, один из этих мудрых и глубокомысленных отцов - Гр. Татеваци - сделал это буквально слово за словом, часто объясняя одно и то же понятие или слово с самых различных точек зрения.

Кстати, тот факт, что в Евангелии от Луки после фразы «И не введи нас в искушение» отсутствуют слова «но избавь нас от лукавого, ибо Твое есть...», позволяет предполагать, что последние были добавлены к молитве позднее. В пользу этой точки

зрения свидетельствует и тот аргумент, что у евангелиста Луки отсутствующий отрывок молитвы не встречается также в греческом, латинском и ряде древних и новых языков.

Молитва содержит семь прошений (петиций). Первые три («Свети́тся имя Твоё» — Սուրբ եղիցի անուն քո, «Да придёт Царствие Твоё» — Եկեսցէ արքայութիւն քո, «Да будет воля Твоя» — Եղիցին կամք քո) восхваляют Бога; остальные четыре касаются человека: человек просит, чтобы Бог дал ему хлеб насущный, простил долги, не ввёл в искушение и избавил от лукавого. И поскольку молящийся полностью вверяет себя Богу, то в конце молитвы лишь в Нём признаёт вечного Царя, вечную силу и славу — «Ибо Твое есть Царство, и сила, и слава во веки веков. Аминь» («Զի Քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամե՛ն»).

Вместе с тем в данном случае речь идёт о языковой стороне молитвы, в частности, в переводческом отношении внимание привлекает последняя петиция молитвы — «...զի Քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս», которая в современном армянском переводе имеет вид: «...քանի որ Քոնն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս, ամեն» («...ибо Твое есть Царство, и сила, и слава во веки веков, аминь»). Дело в том, что в классическом грабаре вспомогательный глагол «է», выступающий в роли простого сказуемого (субстантивного глагола), проявляет разные значения в зависимости от падежа подлежащего: с именительным падежом подлежащего он означает «существовать, быть», с дательным падежом — «следует, должно, возможно», а с родительным падежом — «иметь». Однако подлежащие в косвенных падежах в современном армянском обычно переводятся в именительном падеже (ср. «Էր նորա դուստր մի» — «Он имел дочь»; «Էր ինձ լինել ի տան» — «Я должен был быть дома»).

Исходя из вышеизложенного, возможно считать допустимым следующий вариант современного армянского перевода последней петиции молитвы: «քանի որ Դու՛ ունես արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես: Ամե՛ն:». Данный вариант обосновывается следующими соображениями:

а) Сохраняются особенности перевода субстантивного глагола-сказуемого и его подлежащего в родительном падеже из грабара (ср. «Քո՛ է ...» - «Դո՛ւ ունես...» («Это твоё...» — «У тебя есть...»)).

б) Логически подчёркивается и особо выделяется безусловная и неколебимая вера молящегося, простого смертного, в Всевышнего — в обладание Им важнейшими качествами (царство, сила и слава во веки веков).

в) В большей степени соответствует оригиналу по признаку грамматической неопределённости существительных: в обоих случаях существительные грамматически неопределённые (ср. «Քանի որ Քո՛նն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս. Ամեն» — «Քանի որ Դու՛ ունես արքայություն և զորություն և փառք հավիտենապես. Ամեն»).

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Հայկանուշ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ hajkanush@list.ru

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՏՈՂԵՐԻ ՆՈՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

,,Տենչայր Սաթենիկ տիկինն տենչանս
Զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի
Ի բարձից Արտաւանայ ...,,:
Մովսէս Խորենացի

Բազմաթիվ քննարկումների, հակասական մոտեցումների ու մեկնաբանությունների առիթ է եղել Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» մեծարժեք աշխատության մեջ տեղ գտած վերը մեջբերված հատվածը: Նրա երկրորդ տողում եղած խաւարծի և խաւարտ բառերը՝ ելնելով նրանց արտահայտած բուն իմաստից, զարտախուր բառն էլ համարելով բույս,բացատրվել է որպես բույսերի փունջ, տրցակ՝ զտից, որ տենչում էր Սաթենիկ տիկինը Արտավանի բարձերից, կամ նրա իշխանական տարածքի բարձունքներից: Այդ կարծիքը հաստատվել է տողի նախավերջին տառախմբի՝ զտից–ի որպես փունջ, տրցակ մեկնաբանությամբ, թեև մինչ այժմ նա այդ տեսքով բառարաններում էլ դեռևս չի ստացել իր ճշգրիտ բացատրությունը որպես բառ:

Ներկայացված վիճահարույց բառերի ճիշտ մեկնաբանությունը տալու համար օգտվել ենք հին մատենագրության՝ հայրենի թե արտաքին, Աստվածաշնչի, նոր շրջանի գրականության, մեծարժեք բառարանների, նույնիսկ ժողովրդական մշակույթի, բանավոր ստեղծագործությունների ընձեռած հնարավորություններից: Ընդգծված բառերի բացատրությունը տրված է «Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» և Հրաչյա Աճառյանի «Արմատական» բառարաններում:

Խաւարտ – հազար –մառոլ բառի և՛ կենսացուցիչ, և՛ վտանգավոր, նույնիսկ մահացու հատկանիշների մասին վկայել է դեռևս Եզնիկ Կողբացին իր «Եղծումն աղանդոց» մեծարժեք փիլիսոփայական երկասիրության մեջ: Խաւարծի /խավրծիլ/ բույսի նկարագրությունն էլ ներկայացրել է Խաչիկ Դաշտենցն իր «Խոդեդան» վեպում:

Հր. Աճառյանի բառարանում տեղ է գտել Միաբանի /Գաբրիել Այվազովսկու/ զտից-ի խմբագրված զ/ս/տից ձևը, որով, և նա արտախուրը մեկնաբանել է որպես զտերի ծածկոց: Այն մերժվում է մեր կողմից, քանի որ արտախույր բառի բացատրությունը բառարաններում տրված է որպես խույրի, թագի եզրերը բոլորող բազմածալ ծածկոց, որը կարծում ենք, զտերի հետ բոլորովին կապ չունի:

Մերժելի է զտից տառախմբի մեկնաբանությունը որպես բույսերի փունջ: Հիմնվելով բազմաթիվ աղբյուրներից վերցված օրինակների վրա, մեր կողմից այն սրբագրվել է զ/ո/տից, կամ ուղղակի ոտից ձևերով, որով պարզություն է մտնում մտքի մեջ:

Մերժելի են նաև ի բարձից բառային միավորի մեկնաբանությունները որպես բարձունք, մարմնաթմբեր, նստելիք, աստիճան-պատիվ: Բառը որպես բարձունք մերժվում է՝ ելնելով ոչ միայն արտահայտած իմաստից, այլ և բարձ և բարձր /բարձունք/ բառերի հոլովական պատկանելիությունից: Բարձ-ը պատկանում է Ի պարզ հոլովման, իսկ բարձր-ը՝ ՈՒ-Ա խառն հոլովման:

Համամիտ ենք բարձ՝ գլխի տակ դնելիք փափկություն բացատրությանը, որոշակի նրբերանգով և վերապահությամբ՝ որպես աղբյուր ունենալով հայ ազգագրական մշակույթի զանձարանի, ժողովրդական ստեղծագործությունների նմուշները: Սաթենիկը տենչում էր Արգավանի հետ գլուխը մի բարձի դնելը:

Եվ այսպես Սաթենիկի տենչանքներն էին. Արգավանի վեհապանծ իշխանական արտախույրը, Նրա խավարծիլի նման բարձրաձիգ ու թավոտ ոտքերը, և Արգավանի բարձերը:

HOVHANNISYAN Haykanush (Armenia)
Language Institute named after H. Acharyan of NAS RA
e-mail: hajkanush@list.ru

A NEW INTERPRETATION OF THE LINES OF MOVSES KHORENATSI

"Lady Sateniq thirsted for desire,
A diadem — feathered and /qnhg - ʒnuպ/ rhubarb
From the cushions of Artavan..."
Movses Khorenatsi

The above-quoted passage from Movses Khorenatci valuable work “History of the Armenians” has been the subject of numerous discussions, contradictory approaches and interpretations. The words khavartsi and khavart in its second line, based on the original meaning they express, and considering the word zartakhur as a plant, have been explained as a bunch of plants, a bunch of qnhg, which Lady Satenik yearned for from the pillows of Artavan, or from the heights of her princely territory. That This opinion was confirmed by the interpretation of the penultimate letter group of the line, qnhg - as a phunch, a bunch, although until now it has not yet received its exact explanation as a word in dictionaries in that form.

To give the correct interpretation of the presented controversial words, we have used the opportunities provided by ancient bibliography, both domestic and foreign, the Bible, the literature of the new period, valuable dictionaries, even folk culture, and oral works.

The explanation of the underlined words is given in the “New Dictionary of the Haykazean Language” and Hrachya Acharyan “Root” dictionaries.

Yeznik Koghbatsi testified to both the life-giving and dangerous, even deadly, features of the word khavart – hazar – marol in his valuable philosophical treatise “Yeghtsumn aghadots”.

The description of the խավրծիլ /khavrtsil/ plant was also presented by Khachik Dashtents in his novel “Khodedan”.

Hr. Acharyan dictionary contains the edited form of ztic by Miaban /Gabriel Ayvazovsky/ as qnhg, and արտախուրը is singled out as a cover for the zster. It is rejected by us, since the explanation of the word artakhur in dictionaries is given as a multi-layered cover surrounding the edges of the khur, crown, which we believe has nothing to do with zster.

The interpretation of the letter group ztic as a bunch of plants is rejected. Based on examples taken from numerous sources, we have corrected it with the forms z/o/tic, or simply otic, which brings clarity to the thought.

The interpretation of the letter group ztits as a bunch of plants is unacceptable. Based on examples taken from numerous sources, we have corrected it to z/o/tits, or simply to otits, which brings clarity to the thought.

The interpretations of the word unit *ի բարձիցն* as a height, a body mound, a seat, a step-honor are also rejected. The word as a height is rejected not only based on the expressed meaning, but also on the phonetic meaning of the words *բարձ* and *բարձունք* and From the affiliation: Bardz-belongs to the simple Ի declension, and գ̈ərdz- to the mixed Ու-Ա declension.

We agree with the explanation of pillow - softness to be placed under the head, with a certain nuance and reservation, having as a source the samples of the treasury of Armenian ethnographic culture, folk works.

Satenik longed to put his head on the same pillow with Argavan.

ОГАННИСЯН Айкануш (Армения)
Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА
e-mail: hajkanush@list.ru

НОВОЕ ТОЛКОВАНИЕ СТРОК МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

“Жаждала госпожа Сатеник вожделения
Диадему опушённый и /զտիզ-ցտիւ/ ревень
Из подушек Артавана…“:
Мовсес Хоренаци.

Вышеприведенный отрывок из ценного труда Мовсеса Хоренаци «История Армении» был предметом многочисленных дискуссий, противоречивых подходов и толкований. Слова խաւարծի - хаварци и խաւարտն - хаварт во второй строке, исходя из первоначального значения, которое они выражают, и рассматривая слово զարտախուր –диадема как растение, были объяснены как пучок, букет растений, զտիզ - пучок, по которому жаждала госпожа Сатеник из подушек Артавана, или с высот его княжеских владений. Это мнение было подтверждено толкованием предпоследней группы букв строки զտիզ - как пучок, букет, хотя до сих пор оно ещё не получило своего точного объяснения как слово в словарях в такой форме.

Для правильного толкования представленных спорных слов мы использовали возможности, предоставляемые древней библиографией, как отечественной, так и зарубежной, Библией, литературой новой эпохи, ценными словарями, даже народной культурой и устными произведениями.

Объяснение подчёркнутых слов дано в словарях «Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» и в «Արմատական»-е Грачя Ачаряна.

Езник Кохбаци в своём ценном философском трактате «Եղծումն աղանդոց» - «Опровержение сектов», засвидетельствовал как живительные, так и опасные, даже смертельные, свойства слова խաւարտ - хаварт – хазар – марол.

Описание растения խաւարծի - хаварци /хаврцил/ также представил Хачик Даштенц в своём романе «Ходедан».

В словаре Грачя Ачаряна отредактированная форма զտից - зтиц Миабана /Гавриила Айвазовского/ выделен как զ/ս/տից - бёдер, а պտսախուր - диадема выделена как платок для бёдер. Нами это мнение отвергается, так как в словарях даётся объяснение слова պտսախուր - диадема как խոյր - многослойного покрова, окружающего края короны, что, по нашему мнению, не имеет ничего общего с бёдрами.

Неприемлема так же интерпретация буквенной группы զտից как пучка растений. На основе примеров, взятых из многочисленных источников, мы исправили его на զ/ո/տից или просто на ոտից - ногам, что вносит ясность в мысль.

Неприемлемы также толкования слова «ի բարձից» как высота, ягодицы, сидение, чин-честь. Слово как высота отвергается не только исходя из выраженного смысла, но и фонетического значения слов բարձ /подушка/ и բարձունք /высота/. Из принадлежности: բարձ - подушка относится к простому Ի склонению, а բարձր - բարձունք – высокий, высота, смешанному Ու-Ա склонению.

С объяснением բարձ - подушка - мягкость для подкладывания под голову, мы согласны, с некоторой нюансировкой и оговоркой, имея в качестве источника образцы сокровищницы армянской этнографической культуры, народные произведения. Сатеник жаждала положить голову на одну подушку с Артаваном.

И так жажды Сатеник были таковы.

Жаждала госпожа Сатеник вожделения, Диадему опушённый, и о ногах ревень, И подушки Артавана.

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ռոզա (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. փոստ՝ vard-rosa@mail.ru

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ԿԵՐՊԱՐԻ ԿԵՐՏՄԱՆ ՉԱՓՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԾԻՐՈՒՄ

Գյումրին ժամանակակից հայ գրականության մեջ դիտարկվում է ոչ միայն որպես աշխարհագրական տարածք, այլև որպես բարդ, տարողունակ կերպար՝ հուզագգայական ապրումներով, ազգային ինքնությամբ, պատմական հիշողությամբ և զարգացման տանող մշակութային կոդերով:

Ուսումնասիրության արդիականությունը. Ժամանակակից գրողները, անդրադառնալով Գյումրու կերպարին, ոչ միայն արտացոլում են մերօրյա իրականությունը, այլև վերաիմաստավորում են անցյալը, բացահայտում նոր իմաստներ քաղաքի և նրա բնակիչների կենսագրության մեջ՝ այդպիսով ստեղծելով բազմաշերտ, դինամիկ, ոգու կենսաշարժով կերպարներ: Այս առումով, փորձել ենք վեր հանել Գյումրու կերպարի կերտման առանձնահատկությունները, քաղաքի մշակութային գաղտնագիրը նրա անցյալի ու ներկայի մեջ արդի արձակի տիրույթում:

Թեմայի արդիականությունը. Հետխորհրդային ժամանակահատվածում արդի հայ արձակն ակտիվորեն դիմում է Գյումրու կերպարի առանձնահատկությունների բացահայտմանը՝ որպես ցավի ու դիմադրողականության, կենսասիրության ու ավանդապաշտության, ինչպես նաև ազգային ոգու խորհրդանիշի: Գյումրու գեղարվեստական ներկայացման եղանակների, կերպարի ընկալման ու կերտման հնարների ուսումնասիրությունը գրականության մեջ հնարավորություն է ընձեռում ավելի խորը հասկանալու գյումրեցու աշխարհաճանաչումն ու ինքնաճանաչման գործընթացը:

Աշխատանքի նպատակն է՝ վերլուծել ժամանակակից հայ գրողների տեքստերը, որոնցում ներկայացված է Գյումրու կերպարի ընկալման ու կերտման չափումները /հեղինակային, միջավայրի, գրական կերպարի ինքնաչափում, համադրական չափումներ և այլն/,

– վեր հանել Գյումրու կերպարի պատկերման թեմատիկ և ոճական առանձնահատկությունները,

– դիտարկել Գյումրու գեղարվեստական կերպարի փոխազդեցությունը պատմական, մշակութային և սոցիալ-մշակութային համատեքստում:

Ուսումնասիրության առարկան ժամանակակից հայ արձակի հատույթում Գյումրու ֆենոմենալ, ինչ-որ տեղ պարադոքսալ կերպարի քննությունն է: Թեման քաղաքի կերպարը կերտելու համար կիրառվող ոճական ու արտահայտչական միջոցներով գաղափարական հենքի դիտարկումն են, ինչպես նաև քաղաքի կոլորիտային միջավայրի ու կերպարների փոխազդեցության առանձնահատկությունների բացահայտումը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը գրական հերմենևտիկայի, մշակութային և համեմատական տիպաբանական վերլուծության սկզբունքներն են:

Ուսումնասիրվող աղբյուրներն են ժամանակակից հայ հեղինակների՝ պատմական քաղաքին՝ Ալեքսանդրապոլ-Գյումրուն նվիրված արձակ ստեղծագործությունները և գրականագիտական վերլուծական հոդվածները:

Այսպիսով՝ Գյումրին հայ մշակութային միֆի անտրոհելի մասն է՝ մարմնավորելով թե՛ ժամանակների ողբն ու խինդը, թե՛ ազգային ոգու կենսաշարժը գրականության մեջ: Գյումրին ոչ միայն իրադարձությունների համապատկեր է, այլև պատմության գործուն մասնակից, որը կարող է ազդել մարդկանց ճակատագրերի վրա, ձևավորել նրանց աշխարհայացքը՝ սահմանելով կյանքի հանդեպ նրանց կենսափիլիսոփայությունը:

Գյումրին գրական ավանդույթում. Գյումրին, լինելով Հայաստանի պատմամշակութային յուրահատուկ կենտրոն, վաղուց դարձել է հայ գրականության ուշագրավ թեմատիկ առանցք: Գրականության մեջ այն ի սկզբանե հանդես է եկել ոչ

միայն որպես տարածական միավոր, այլև որպես կերպար՝ ինքնատիպ դիմագծերով, աշխարհընկալմամբ և կենսախինդ լավատեսությամբ: Գրականության մեջ Գյումրին (երբեմնի՝ Ալեքսանդրապոլը, ապա՝ Լենինականը) ընկալվել է որպես ազգային դիմադրության, քաղաքային կյանքի և մշակութային ինքնության խորհրդանիշ:

Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրին մի քաղաք է, որտեղ խաչաձևվում ու ներթափանցում են Արևելքի ու Արևմուտքի մշակութային շերտերը, և որտեղ ավանդապաշտությունը համադրվում է նորարարությանն ու մարդկանց ստեղծագործ էությանը: Հակադրությունների ու համադրությունների հատման կետում էլ ձևավորվում է քաղաքի այն յուրահատուկ կերպարը, որ մուտք գործեց ու հաստատվեց գրական ժառանգության մեջ՝ որպես կենդանի ու արտահայտիչ կերպար:

HOVHANNISYAN Roza (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: vard-rosa@mail.ru

DIMENSIONS OF FORMING THE IMAGE OF GYUMRI IN THE FRAMEWORK OF THE BIOPHILOSOPHY OF MODERN ARMENIAN LITERATURE

Gyumri is considered in modern Armenian literature not only as a geographical area, but also as a complex, capacious image with emotional experiences, national identity, historical memory and cultural codes leading to development.

Relevance of the study- Modern writers, reflecting on the image of Gyumri, not only reflect today's reality, but also reinterpret the past, discover new meanings in the biography of the city and its inhabitants, thus creating multi-layered, dynamic, spiritually vibrant images. In this regard, we have tried to reveal the peculiarities of forming the image of Gyumri, the cultural code of the city in its past and present in the realm of modern prose.

Relevance of the topic:- In the post-Soviet period, modern Armenian prose actively addresses the identification of the features of the image of Gyumri as a symbol of pain and resistance, vitality and traditionalism, as well as the national spirit. The study of the methods of artistic representation of Gyumri, the ways of perception and creation of the image in literature provides an opportunity to more deeply understand the worldview and the process of self-knowledge of Gyumri residents.

The purpose of the work is: - to analyze the texts of modern Armenian writers, in which the dimensions of perception and creation of the image of Gyumri are presented /authorial, environmental, self-measurement of the literary image, compositional dimensions, etc./,

- to reveal the thematic and stylistic features of the depiction of the image of Gyumri,
- to observe the interaction of the artistic image of Gyumri in the historical, cultural and socio-cultural context.

The subject of the study is the examination of the phenomenal, somewhat paradoxical image of Gyumri in the contemporary Armenian prose. The topic is the observation of the ideological basis of the stylistic and expressive means used to create the image of the city, as well as the peculiarities of the interaction of the colorful environment of the city and the characters.

The methodological basis of the research is the principles of literary hermeneutics, cultural and comparative typological analysis.

The sources studied are the prose works of modern Armenian authors dedicated to the historical city of Alexandrapol-Gyumri and literary analytical articles.

Thus, Gyumri is an inseparable part of the Armenian cultural myth, embodying both the lament and joy of the times, and the vitality of the national spirit in literature. Gyumri is not only a panorama of events but also an active participant in history which can influence the fate of people, shape their worldview, defining their philosophy of life.

Gyumri in the literary tradition Gyumri, being a unique historical and cultural center of Armenia, has long become a remarkable thematic axis of Armenian literature. In literature, it has initially appeared not only as a spatial unit, but also as a character with unique features, worldview and cheerful optimism. In literature, Gyumri (sometimes Alexandropol, later Leninakan) has been perceived as a symbol of national resistance, urban life and cultural identity.

Alexandrapol-Leninakan-Gyumri is a city where the cultural layers of the East and the West intersect and penetrate, and where traditionalism is combined with innovation and the creative nature of people. It is at the intersection of contradictions and combinations that the unique image of the city is formed, which entered and established itself in the literary heritage as a living and expressive image.

ОГАННИСЯН Роза (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: vard-rosa@mail.ru

АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗА ГЮМРИ В РАМКАХ БИОФИЛОСОФИИ СОВРЕМЕННОЙ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Гюмри рассматривается в современной армянской литературе не только как географическая область, но и как сложный, емкий образ с эмоциональными переживаниями, национальной идентичностью, исторической памятью и культурными кодами, ведущими к развитию.

Актуальность исследования: Современные писатели, размышляя об образе Гюмри, не только отражают сегодняшнюю реальность, но и переосмысливают прошлое, открывают новые смыслы в биографии города и его жителей, тем самым создавая многослойные, динамичные, духовно яркие образы. В этой связи мы

попытались раскрыть особенности формирования образа Гюмри, культурный код города в его прошлом и настоящем в пространстве современной прозы.

Актуальность темы: В постсоветский период современная армянская проза активно обращается к выявлению особенностей образа Гюмри как символа боли и сопротивления, жизненной силы и традиционализма, а также национального духа. Изучение методов художественного изображения Гюмри, способов восприятия и создания образа в литературе дает возможность глубже понять мировоззрение и процесс самопознания гюмрийцев.

Цель работы: - проанализировать тексты современных армянских писателей, в которых представлены измерения восприятия и создания образа Гюмри /авторское, средовое, самоизмерение литературного образа, композиционное измерение и т. д./,
- выявить тематические и стилистические особенности изображения образа Гюмри,
- проследить взаимодействие художественного образа Гюмри в историко-культурном и социокультурном контексте.

Предметом исследования является рассмотрение феноменального, несколько парадоксального образа Гюмри в современной армянской прозе. Тема — наблюдение за идейной основой стилистических и выразительных средств, используемых для создания образа города, а также особенностей взаимодействия красочной среды города и персонажей.

Методологической основой исследования являются принципы литературной герменевтики, культурологического и сравнительно-типологического анализа.

Источниками исследования являются произведения в прозе современных армянских авторов, посвященные историческому городу Александрополь-Гюмри, и литературно-аналитические статьи.

Таким образом, Гюмри является неотъемлемой частью армянского культурного мифа, воплощая в литературе как плач и радость времени, так и жизненность национального духа. Гюмри — это не только панорама событий, но и активный участник истории, способный влиять на судьбу людей, формировать их мировоззрение, определяя их жизненную философию.

Гюмри в литературной традиции: Гюмри, являясь уникальным историко-культурным центром Армении, давно стал примечательной тематической осью армянской литературы. В литературе он изначально предстал не только как пространственная единица, но и как персонаж с уникальными чертами, мировоззрением и жизнерадостным оптимизмом. В литературе Гюмри (иногда Александрополь, затем Ленинакан) воспринимался как символ национального сопротивления, городской жизни и культурной идентичности.

Александрополь-Ленинакан-Гюмри — город, где пересекаются и проникают друг в друга культурные пласты Востока и Запада, где традиционализм сочетается с новаторством и творческой натурой людей. Именно на стыке противоречий и сочетаний формируется неповторимый образ города, который вошел и утвердился в литературном наследии как живой и выразительный образ.

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ
էլ. հասցե՝ literat.karine@gmail.com

ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐԻ «ԿՅԱՆՔ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՖԵԼԻԵՏՈՆԻ ՇՈՒՐՋ

Լեռ Կամսարի «Կյանք և գրականություն» ֆելիետոնը լի է բազմաթիվ ենթաշերտերով: Գրողն այս ստեղծագործությունը, ինչպես նաև մի քանի այլ ֆելիետոններ, անվանում է «հոդված»:

Ֆելիետոնը տպագրվել է 1980 թ.՝ երգիծաբանի «Միհատորյակ»-ում՝ «Անտիպ էջեր» բաժնում: Սակայն այժմ տպագրության պատրաստվող՝ 1951-1963 թթ. ամփոփող ժողովածուում և արդեն տպագրված գործում առկա է տարբերություն: Մասնավորապես, հետևյալ հատվածը տպագրված տարբերակից բացակայում է՝ ինչ-ինչ հանգամանքներով պայմանավորված: «Ասում են՝ գրականությունը կյանքի հայելին է: Իսկ հայելին մարդը նայում է շաբաթ մի անգամ ածիլվելիս, կինն էլ՝ միայն առավոտները՝ շրթունքները քսելիս: Հետո էլ՝ այն մարդիկ ու կանայք, որոնք իրենք իրենց են սիրահարված: Իսկ գրականությունը որովհետև ամեն օր և օրվա քսանչորս ժամերում կարդացվում է, ուրեմն, և կյանքի հայելին չի կարող լինել:

Գրականությունը ոչ թե կյանքի հայելին է, այլ կյանքի թարգմանությունը: Երբ կյանքը թարգմանվում է տառացի, կոչվում է նատուրալիզմ, երբ թարգմանվում է ազատ՝ ռոմանտիզմ, իսկ երբ մեկը կյանքի լեզվին անտեղյակ լինելով հանդերձ՝ ուզում է թարգմանել՝ ֆուտուրիզմ կամ ֆորմալիզմ»:

Մենք գործ ունենք անտիպ՝ ամբողջական տարբերակի հետ: Լեռ Կամսարի այս ֆելիետոնն իր ասելիքի շերտերով վերաբերում է թերություններով լի մարդուն, նաև՝ նույնպիսի գրականությանը: Սխալ կլիներ երևույթը դիտարկել միայն տվյալ ժամանակաշրջանի մարդու կամ գրականության առումով. բոլոր ժամանակների համար այն արդիական է, ինչով էլ պայմանավորված է սույն հոդվածի արդիականությունը:

Կյանք և գրականություն. ինչպես ընդունված է ասել՝ գրականությունը կյանքի արտացոլքն է: «Այն միտքը, թե գրականությունը կյանքի հայելին է, կարելի է ընդունել լոկ այն կերպ, ինչ կերպ կարելի է ընդունել հայելու մեջ երևացող մարդուն կենդանի մարդու տեղ, միայն թե հայելին տահայտում է արտաքինը, գրականությունը՝ ներքինը, հայելին՝ ձևը, իսկ գրականությունը՝ բովանդակությունը», -նույն մտքին տերյանական արձագանքն է /Վ. Տերյան «Հայ գրականության գալիք օրը»/:

Բազմատեսակ «հակափաստարկներով» Լեռ Կամսարը ժխտում է այդ միտքը՝ ապացուցելով, թե «ավելի նպատակահարմար է, որ կյանքը դառնա գրականության հայելին, և ոչ՝ գրականությունը՝ կյանքի»: Ինչո՞ւ: «Որովհետև գրականությունը էլի իր որոշ օրենքներն ունի, իսկ կյանքը՝ ոնց պատահի»:

Ֆելիետոնում մեծ աշխարհի իրադարձությունները հեղինակը բերում է ստեղծած հյուսվածքից ներս՝ «հոդվածում» ապացուցելու ժամանակի «մեծածավալ»

և «կարճ» մարդկանց՝ առաջինի ունայնությունը և երկրորդի հոգու խորքն ու համեստությունը՝ թե՛ կյանքում, թե՛ գրականության մեջ:

Եթե առանձնացնելու լինենք՝ ֆելիետոնում ինչ թեմաների է անդրադարձել հեղինակը, կունենանք մոտավորապես այս պատկերը:

- Կյանքը՝ գրականության հայելի:
- Մարդ և հայելի, որ հակադրվում է մարդ-ընթերցող-ժամանակի գրականություն իրականությանը:
- Գրականությունը ոչ թե կյանքի հայելին է, այլ կյանքի թարգմանությունը: Ընդ որում՝ ըստ գրողի՝
  ա/ նատուրալիզմ՝ կյանքի տառացի թարգմանություն,
  բ/ ռոմանտիզմ՝ կյանքի ազատ թարգմանություն,
  գ/ ֆուտուրիզմ կամ ֆորմալիզմ՝ կյանքի՝ «լեզվին անտեղյակ» թարգմանություն:
- Գրողի և մեղվի համեմատությունը՝ կյանքից քաղած նեկտարը «համակարգելու» առումով:
- Գրողը՝ համամարդկային արժեհամակարգում՝ առանց ազգային, կրոնական, համոզմունքների խտրականության:
- Գրականությունը պետք է արտացոլի անհատի ոչ թե դեմքը, այլ հոգին:
- Կյանքը գրականության բնագիրն է:
- Ժամանակի երիտասարդությունը, որ միայն «կեղևով» է մեծանում. պահպանվում է ձևը՝ մի կողմ թողնելով բովանդակությունը:
- Գրող-Աստված՝ ստեղծագործության ոճի առումով:

Ուրեմն՝ «Եթե հաստատված օրենք է, որ անպայման կյանքն ու գրականությունը միմյանց արտացոլումը պիտի լինեն, ավելի նպատակահարմար է, որ կյանքը դառնա գրականության հայելին, և ոչ՝ գրականությունը՝ կյանքի»,-ամփոփում է Լեռ Կամսարը:

Կամսարյան ստեղծագործական համակարգում այս ֆելիետոնը միակը չէ. անկախ ժանրից՝ բազմաշերտություն, խնդիրների լուծման ուղիների առաջադրում՝ երգիծանքի տեղին դրսևորումներով, նաև՝ սեփական բանաձևային ամփոփումներով:

MARTIROSYAN Karine (Armenia)
Gyumri Branch of Academy of Fine Arts of Armenia
e-mail: literat.karine@gmail.com

ABOUT LER KAMSAR'S "LIFE AND LITERATURE" FEUILLETON

Ler Kamsar's "Life and literature" feuilleton is packed with unspoken implications. The author refers to this and several other feuilletons as "articles".

The feuilleton was printed in 1980 in Ler Kamsar's "Unitary", under the section "Unprinted pages".
A new collection of Ler Kamsar's feuilletons is being prepared for printing. It includes his feuilletons written from 1951 to 1963, as well as this particular one. This feuilleton, in the

new collection and the already printed collection, has differences. In particular, for unknown reasons, the first paragraph of the feuilleton (about 6 sentences) is not present in the previously printed version.

This article accounts for the entire feuilleton, including the parts that were not previously printed. This Ler Kamsar's feuilleton implies a human full of imperfections and the same kind of literature. It would be wrong to consider the imperfections in the context of only people and literature from that time. It's relevant for all times, hence this article is relevant too.

Life and literature: as people say, literature is the reflection of life.

Vahan Teryan also spoke about the same connection between life and literature in his article "The next day of Armenian literature". Ler Kamsar did not agree with this idea, and implied that the reversed connection (life is the reflection of literature) is much better. He explained his point of view by saying that literature has its rules, but we cannot expect anything from life. In the feuilleton, the author talks about events from all over the globe to prove the soul emptiness and inner peace of different people in both life and literature.

If we analyze the ideas the author discusses in the feuilleton we'll have the following picture.

- Life is the reflection of literature.
- A person's reflection against the "person-reader-literature of the time" type of reality.
- Literature is not the reflection of life, but the translation of life.
  In fact, according to the author:
  A. Naturalism is the word-by-word translation.
  B. Romanticism is the free translation.
  C. Futurism and formalism resemble a translation "without knowing the language of the original".
- The comparison of a writer and a bee. The writer "systematizes" the "nectar" collected from life.
- The writer's role in shaping global values, independent of the nation, faith and other factors.
- Literature should reflect the soul of an individual, not the face.
- Life is the "original" of literature.
- The youth of the time, who grows only with the "form". The "form" is present, but the "content" is not.
- The writer-god connection about the style of the writing.

The author summarizes that it's beneficial for life to be the reflection of literature. In the system of Kamsar's works; this feuilleton is not alone. He proposes his own ways of solving problems, with accurate expressions of satire and his own conclusions.

МАРТИРОСЯН Карине (Армения)
Гюмрийский филиал Государственной академии художеств Армении
e-mail: literat.karine@gmail.com

О ФЕЛЬЕТОНЕ ЛЕРА КАМСАРА “ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРА”

Фельетон “Жизнь и литература” Лера Камсара наполнен множеством подтекстов. Автор называет это произведение, а также еще несколько фельетонов, “статьями”.

Фельетон был напечатан в 1980 году, в “Однотомнике” автора, в разделе “До сих пор неопубликованные страницы”. В коллекции, которая на данный момент готовится к публикации и содержит произведения с 1951 года по 1963 год, есть отличия от уже напечатанной работы. В частности, по неизвестным причинам, первый абзац фельетона (около 6-и предложений) отсутствуют в уже напечатанной версии.

Это статья имеет в виду полную, ранее не напечатанную версию. Этот фельетон Лера Камсара подразумевает человека, наполненного недостатками, и такую же литературу. Было бы неправильно обсуждать данное явление только в контексте литературы и человека того времени – оно современно для любого времени, чем и объясняется современность этой статьи.

Жизнь и литература: как принято говорить, литература – это отражение жизни. Кстати, Ваан Терьян тоже обсуждал эту мысль в своей статье “Грядущий день армянской литературы”.

Разнообразными “контраргументами”, Лер Камсар отрицает данную мысль, доказывая, что “намного целесообразней, чтобы жизнь была отражением литературы”. Он объяснял свою точку зрения тем, что литература всё-же имеет свои правила, а в жизни “как выйдет”.

В фельетоне, автор приводит различные значимые события со всего мира, чтобы доказать духовную пустоту и глубину души разных людей того времени и в жизни, и в литературе.

Если мы анализируем, о каких темах рассуждал автор в фельетоне, то получим примерно такую картину.

- Жизнь как отражение литературы.
- Человек и отражение против реальности типа “человек-читатель-литература тех времен”.
- Литература является не отражением жизни, а её переводом. Притом, по мнению писателя:
  а. Натурализм является переводом слово-в-слово.
  б. Романтизм является свободным переводом.
  в. Футуризм и формализм являются переводом “без знаний исходного языка”.
- Сравнение писателя и пчелы, в плане “систематизации” собранного с жизни “нектара”.
- Роль писателя в формировании глобальных ценностей, вне зависимости от нации, религии других факторов.

- Литература должна отражать душу личности, а не лицо.
- Жизнь является “оригиналом” литературы.
- Молодежь тех времен, которая растет только “формой”. “Форма” имеется, но “содержание” отсутствует.
- Связь писатель-бог в плане стиля произведения.

Лер Камсар обобщает, что намного целесообразней, чтобы жизнь была отражением литературы.

В системе произведений Камсара, по критерию наличия большого количества подтекстов, этот фельетон не одинок. Лер Камсар предлагает свои пути решения проблем, используя аккуратные выражения сатиры, а также собственные заключения.

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ Հայկանուշ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ mesropyanhaykanush@gmail.com
ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Սասուն (Հայաստան)
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան

ՇԻՐԱԿԻ ԽՈՍՎԱԾՔԻ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՑԻ ԲԱՌԱՐԱՆԻ

Ըստ Գ. Զահուկյանի բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման՝ Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբի Կարնո բարբառի խոսվածքները չորսն են՝ 1) բուն քաղաքը՝ Կարին, 2) Գյումրի, 3) Բաբերդ և 4) Խնդաձոր: Կարնո բարբառը՝ համապատասխան խոսվածքներով և ենթախոսվածքներով, աչքի է ընկնում հարուստ բանահյուսությամբ, որում արտացոլված են տարածքի բարբառախոսների պատկերավոր լեզվամտածողությունը, հարուստ բառապաշարը, յուրօրինակ դարձվածային միավորները, բանադարձումները և պատկերավոր խոսքի այլ դրսևորումներ:

Շիրակի դաշտի խոսվածքի արժեքավոր նմուշները 20-րդ դարասկզբին հաջողությամբ գրի է առել բնիկ ալեքսանդրապոլցի Ալեքսանդր Մխիթարյանցը, որի բանահավաքչական աշխատանքը ներկայացված է 1901 թ. «Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» առաջին հատորում: Ռ. Նահապետյանը, անդրադառնալով բանահյուսական նյութերի գրառման առանձնահատկություններին, կարևորում է բանասացի բարբառային հմտությունները, որոնց շնորհիվ գրառվող նյութը դառնում է վստահելի և արժեքավոր: Նա գրում է. «Անհրաժեշտ է գիտենալ, որ գրի առնվելիք նյութը ան-

պայման պահպանելու է պատմողի,երգողի լեզվական, բարբառային առանձնահատկությունները: Առանց բարբառի նրբությունները պահպանելու բանահյուսությունը իր արժեքը կորցնում է»: Ազգագրագետն այնուհետև բարբառային արժեքավոր նյութեր պարունակող հանդեսների շարքում նշում է նաև «Էմինեան ազգագրական ժողովածուն»՝ ի դեմս խմբագիր Գ. Խալաթյանցի կազմած բանահավաքչական հարցաբանի, իսկ բարեխիղճ գրառողների ցանկում հիշատակում է նաև Ալեքսանդր Միխիթարյանցի անունը:

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի արևելյան լեզուների բաժնի կատարած աշխատանքը հայերենի բարբառների գրառման և պահպանման առումով խիստ գնահատելի է: Շիրակի տարածաշրջանից հավաքած Ա. Միխիթարյանցի բարբառային տեքստերը, որոնք զետեղված են «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» վերնագրով ժողովածուում, արժեքավոր են բարբառագիտության համար և հանգամանալից քննության կարիք ունեն: Բարբառային ժողովածուի վերջում բանահավաքը տեղադրել է խոսվածքի բառարանը, որում ներառված բառաշերտը հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում XIX դարավերջի Շիրակի տարածաշրջանի կենցաղի, սովորույթների, բուսական և կենդանական աշխարհի և կենսական այլ հարցերի վերաբերյալ:

Առանձնակի հետաքրքրության արժանի է բուսանուն նշող բառափունջը: Ա. Միխիթարյանցի բառարանում ընդգրկված բույսերի անունների և հարակից բառաշերտի առանձնացումն ու բառագիտական քննությունը կարևոր է ոչ միայն հայերենի ընդհանուր բառապաշարի ուսումնասիրության, այլև բարբառային բառագիտության ուսումնասիրության առումով: Այն արժեքավոր աղբյուր է նաև բանագիտության և ազգագրության համար:

Բառարանում ընդգրկված բուսանուններն ունեն ուշագրավ լեզվակառուցվածքային, բառիմաստային առանձնահատկություններ: Մի շարք բույսեր ունեն նաև խորհրդանշական, սնոտիապաշտական, դավանաբանական, արվեստաբանական բովանդակություն, որոնք էլ պատճառ են դառնում բուսանունների փոխաբերացմանն ու տարածմանը, դարձվածային միավորներ կազմելուն: Վկայաբերված բուսանունների միջոցով պատկերացում ենք կազմում Շիրակ աշխարհի բնապատկերի, Շիրակի դաշտի բուսականության, խոսվածքի նախնական վիճակի, բանասացների լեզվամտածողության, ազգային ավանդույթների, տոների և ծեսերի խորհրդաբանության մասին:

Շիրակի դաշտը հարուստ է բազմաբեղետ բույսերով, իսկ շիրակցիների խոսվածքը՝ բնիկ հայերեն և փոխառյալ բուսանուններով, որոնց մեծ մասն արտացոլված է Շիրակի տարածքի հեքիաթներում, առած-ասացվածքներում, օրհնանք-անեծքներում, հատկապես ժողովրդական երգերում:

Ա. Միխիթարյանցի հավաքած բուսանունները նշում են ընտանի կամ մշակելի և վայրի տարբեր բույսեր և խոտազգիներ, ծիսական նշանակություն ունեցող ծառանուններ, բույս հասկացությանն առնչվող իրողություններ և այլն:

Դրանք կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական խմբերի.

1) ներկայումս Շիրակի խոսվածքում, ինչպես նաև այլ տարածքներում կամ գրական հայերենում գործածվող (ավելուկ, ածիկ, աղուն, բնաղուն և այլն),

2) Շիրակի բարբառակիրներին հայտնի հայերեն կամ փոխառյալ բուսանուններ (աղշբան // պատպատ «թունավոր վայրի բոյս, որի մանրիկ հունտերը կը ծխեն ատամնացաւի համար», դավիսապոն «մանրիկ թփերով բոյս, որ ձեռքի մէջ տրորելիս սապոնի նման փրփրում է», դավիզանկուլակ «զանգակաձև դեղնագոյն վայրի անհոտ ծաղիկ», գրծլիկ «սնձանման բոյս, որի արմատը կուտեն», գոմշիկոտոշ «մանիշակագոյն ծաղիկ, որի արմատը նման է գոմշի եղջիւրի», և այլն),
3) բուսանուններով բաղադրված հարադրություններ (գեահրա անել «միմեանց կապած եզներով կտաւատը տրորել», գելաստ անել //հասլ անել «կտաւատի ջրախառն փոխինդը տրորել» և այլն):

MESROPYAN Haykanush (Armenia)
Language Institute named after H. Acharyan of NAS RA
e-mail: mesropyanhaykanush@gmail.com
HAMBARDZUMYAN Sasun (Armenia)
V. Bryusov State University

NAMES OF PLANTS OF THE SHIRAK DIALECT ACCORDING TO THE DICTIONARY OF ALEXANDER MKHITARYANTS

According to the multi-attribute-statistical classification of G. Djahukyan, the Karin dialect, which belongs to the Asia Minor or Western dialect group, has four subdialects: 1) the city of Karin itself, 2) Gyumri, 3) Baberd and 4) Khndadzor. The Karin dialect with its corresponding subdialects is distinguished by its rich folklore, reflecting the figurative linguistic thinking of the dialect speakers of this area, a rich vocabulary, unique phraseological units, idioms and other manifestations of figurative speech. At the beginning of the 20th century, Alexandropol native Alexander Mkhitaryants managed to record valuable examples of the dialect of the Shirak Plain, whose folklore collection is presented in the first volume of the “Ethnographic Collection of Emin” (1901). R. Nahapetyan, speaking about the peculiarities of recording folklore materials, emphasizes the importance of the folklorist’s dialect skills, thanks to which the recorded material becomes reliable and valuable. He writes: "It is necessary to know that the recorded material will necessarily preserve the linguistic and dialectal features of the narrator and singer. Without preserving the nuances of dialect, folklore loses its value." Further, the ethnographer mentions among the journals containing valuable dialect materials the “Ethnographic Collection of Emin”, represented by an ethnographic questionnaire compiled by the editor G. Khalatyants, and also mentions the name of Alexander Mkhitaryants in the list of conscientious writers.

The work done by the Department of Oriental Languages of the Lazarev Theological Seminary in Moscow to record and preserve Armenian dialects deserves high praise.

The dialect texts from the Shirak region collected by A. Mkhitaryants, included in the collection “A Fragment from the Granaries of Shirak”, are valuable for dialectology and require detailed study. At the end of the collection, the folklorist included a dialect dictionary, the vocabulary included in which provides interesting information about the life, customs, flora and fauna and other current issues of the Shirak region at the end of the 19th century.

Of particular interest is the vocabulary denoting the names of plants. The selection and lexical examination of the names of plants and related vocabulary included in A. Mkhitaryants’ dictionary is of great importance not only from the point of view of studying the general vocabulary of the Armenian language, but also from the point of view of studying dialectal lexicography.

It is also a valuable source for folklore studies and ethnography. The names of plants included in the dictionary have remarkable linguistic and semantic features. A number of plants also have symbolic, superstitious, religious and artistic content, which determines the metaphorization and dissemination of plant names, as well as the formation of phraseological units.

Based on the attested names of plants, we form an idea of the landscape of the Shirak region, the vegetation of the Shirak plain, the original state of speech, the linguistic thinking of the speakers of the dialect, the symbolism of national traditions, holidays and rituals.

The Shirak plain is rich in a variety of plants, and the language of the Shirak dwellers is rich in native Armenian and borrowed names of plants, most of which are reflected in the tales, proverbs, blessings and curses of Shirak, especially in folk songs.

The botanical names collected by A. Mkhitaryants denote various domesticated or cultivated, as well as wild plants and herbs, names of trees that have ritual significance, facts related to the concept of a plant, etc.

They can be divided into several main groups:

1) currently used in the Shirak dialect, as well as in other territories or in the literary Armenian language (ավելուկ, ածիկ, աղուն, բնաղուն, etc.),
2) Armenian or borrowed names of plants known to speakers of the Shirak dialect (աղշբան // patpat "a poisonous wild plant, the small seeds of which are smoked for toothache", դավիսապոն "a plant with small bushes that foams like soap if crushed in the hand", դավիզանկուլակ "a bell-shaped yellow wild flower without a smell", գրծլիկ "a sticky plant, root is eaten", գոմշիկոտոշ "a purple flower whose root resembles a buffalo horn", etc.),
3) compound verbs consisting of names of plants (գեահրա անել “to crush flax with tied oxen”, գելաստ անել // հասլ անել “to crush flax mixed with water”, etc.).

МЕСРОПЯН Айкануш (Армения)
Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА
e-mail: mesropyanhaykanush@gmail.com
АМБАРЦУМЯН Сасун (Армения)
Государственный университет имени В. Брюсова

НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ ШИРАКСКОГО ГОВОРА ПО СЛОВАРЮ АЛЕКСАНДРА МХИТАРЯНЦА

Согласно многоатрибутивно-статистической классификации Г. Джаукяна, Каринский диалект, который принадлежит к малоазийской или западной диалектной группы, имеет четыре говора: 1) сам город Карин, 2) Гюмри, 3) Баберд и 4) Хндадзор.

Каринский диалект с соответствующими говорами отличается богатым фольклором, отражающим образное языковое мышление диалектоносителей данной местности, богатым словарным запасом, уникальными фразеологизмами, идиомами и другими проявлениями образной речи. Ценные образцы диалекта Ширакской равнины в начале XX века удалось записать уроженцу Александрополя Александру Мхитарянцу, фольклорный сборник которого представлен в первом томе «Эминовского этнографического сборника» (1901 г.). Р. Нахапетян, говоря об особенностях записи фольклорных материалов, подчеркивает важность диалектных навыков фольклориста, благодаря которым записанный материал становится достоверным и ценным. Он пишет: «Необходимо знать, что записываемый материал обязательно сохранит языковые и диалектные особенности рассказчика и певца. Без сохранения нюансов диалекта фольклор теряет свою ценность».Далее этнограф упоминает среди журналов, содержащих ценные диалектные материалы, «Эминский этнографический сборник», представленный этнографической анкетой, составленной редактором Г. Халатянцем, а также упоминает в списке добросовестных писателей имя Александра Мхитарянца.

Работа, проделанная кафедрой восточных языков Лазаревской духовной семинарии в Москве по записи и сохранению армянских диалектов, заслуживает высокой оценки. Собранные А. Мхитарянцем диалектные тексты из Ширакской области, вошедшие в сборник «Дробь из житниц Ширака», представляют ценность для диалектологии и нуждаются в детальном изучении. В конце сборника фольклорист поместил диалектный словарь, включенная лексика в которой дает интересные сведения о быте, обычаях, флоре и фауне и других актуальных вопросах Ширакского края конца XIX века.

Особый интерес представляет лексика, обозначающая названия растений. Выделение и лексическое рассмотрение названий растений и связанной с ними лексики, включенных в словарь А. Мхитарянца, имеет важное значение не только с точки зрения изучения общей лексики армянского языка, но и с точки зрения изучения диалектной лексикографии. Это также ценный источник для фольклористики

и этнографии. Названия растений, включенные в словарь, обладают примечательными лингвистическими и семантическими особенностями.

Ряд растений также имеет символическое, суеверное, религиозное и художественное содержание, что обусловливает метафоризацию и распространение названий растений, а также образование фразеологизмов. По засвидетельствованным названиям растений мы формируем представление о ландшафте Ширакского региона, растительности Ширакской равнины, изначальном состоянии речи, языковом мышлении носителей диалекта, символике национальных традиций, праздников и обрядов.

Ширакская равнина богата разнообразными растениями, а язык ширакцев богат исконно армянскими и заимствованными названиями растений, большинство из которых отражены в сказках, пословицах, благословениях и проклятиях Ширака, особенно в народных песнях.

Собранные А. Мхитарянцем ботанические названия обозначают различные одомашненные или культурные, а также дикорастущие растения и травы, названия деревьев, имеющие ритуальное значение, факты, связанные с понятием растения и т. д.

Их можно разделить на несколько основных групп:

1) используемые в настоящее время в диалекте Ширака, а также на других территориях или в литературном армянском языке (авелук, ацик, агун, бнгагун и т. д.),
2) армянские или заимствованные названия растений, известные носителям ширакского диалекта (ахшбан // патпат «ядовитое дикое растение, мелкие семена которого курят от зубной боли», дависабон «растение с мелкими кустиками, которое пенится, как мыло, если его раздавить в руке», давизанкулак «колокольчатый желтый дикий цветок без запаха», грцлик «клеящееся растение, корень которого едят», гомшакотош «фиолетовый цветок, корень которого напоминает рог буйвола» и т. д.),
3) составные глаголы, состоящие из названий растений (геахра анел «мять лен связанными волами», геласт анел //хасл анел «мять лен, смешанный с водой» и т. д.).

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ Արմենուհի (Հայաստան)
Երևանի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ mkhitaryanarmenuhi@ysu.am

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԸ

Ակադեմիկոս Ս.Աբրահամյանը առավելապես հայտնի է որպես գիտնական, մինչդեռ քչերին է ծանոթ Ս. Աբրահայման հրապարակախոսը: Իր գիտամանկավարժական գործունեությանը զուգահեռ՝ նա նաև ակտիվ քաղաքացի էր և հրապարակախոս. արձագանքել է ժամանակի խնդիրներին, առաջարկել բարեփոխման իր ուղիները:

Հատկապես ակտիվ գործունեություն է ծավալել մայրենի լեզվի պաշտպանության հարցում.իրեն բնորոշ նվիրումով ու նախաձախնդրությամբ ստանձնել է լեզվի պաշտպանության պատասխանատվությունը՝ միշտ լինելով նրա մաքրության ու անաղարտության համար պայքարողների առաջնագծում:

1990-ականներից, երբ Խորհրդային միության փլուզումից հետո սկսվել է նախորդ վարչակարգի և գաղափարախոսության մերժողական քաղաքականությունը, դրան զուգահեռ՝ սկսվել է արշավանք հայոց լեզվի դեմ: 1998 թ. ՀՀ Ազգային ժողովի քննարկման է ներկայացվել մի նախագիծ «ՀՀ օրենքը հայոց լեզվի այբուբենի մասին», որում գործող այբուբենը հարմարվել է սովետական, առաջարկվել վերադառնալ մաշտոցյան այբուբենին, այն է՝ դասական ուղղագրությանը: Ըստ էության, կեղծ հայրենասիրական մղումներով պայմանավորված, պահանջվել է փոխել ժամանակակից հայերենի ուղղագրությունը, ինչպես նաև լեզուն (ժամանակակից գրական հայերենից անցում կատարել արևմտահայերենին):

Ս. Աբրահամյանն անմիջապես արձագանքել է. «Հայաստան» թերթում հանդես է եկել մի հզոր հոդվածով, որի խորագիրն արդեն իսկ կոչ էր՝ «Պահանջվում է լրջություն և արհեստավարժություն»: Լինելով մայրենի լեզվի գիտակը՝ Ս. Աբրահամյանը այդ օրհասական պահին, հիմնվելով ու հենվելով գիտականության սկզբունքների վրա, կարողացել է համապատասխան փաստեր ու հիմնավորումներ բերել և ապացուցել, որ վերոնշյալ նախագիծը դեմ է հենց մաշտոցյան սկզբունքին:

Ինչ վերաբերում է արևելահայերենից արևմտահայերենին անցում կատարելու հարցին, նա նշել է, որ լեզվի երկու ճյուղերի ուղղագրության միասնության հարցը պետք է քննել երկու ճյուղերի մերձեցման համատեքստում, մեր ժողովրդի երկու հատվածների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ՝ ազգային ու գիտական լուրջ մոտեցումներով:

Ավելի ուշ երևան է եկել մայրենի լեզվի և ազգային դպրոցի զարգացման շարունակականությունը կասկածի տակ դնող ևս մեկ մարտահրավեր. հայկական դպրոցներում երկլեզու ուսուցման անցնելու միտում կար, որն էլ, ըստ էության, վտանգելու էր ազգային դպրոցի լինելության հարցը: Վերոնշյալ խնդիրների դեմ պայքարում շատ մեծ նշանակություն ու ծանրակշիռ հակազդեցություն է եղել ակադեմիկոս Ս. Աբրահամյանի յուրաքանչյուր հոդված, ելույթ, զեկույց, նույնիսկ բառ: Նա տարբեր պարբերականներում հետևողականորեն հանդես է եկել այս խնդրի լուծմանը նվիրված բազում հոդվածներով, գնահատել մեր լեզվի և դպրոցի զարգացման պատմական ուղին, պահանջել ապահովել զարգացման շարունակականությու-

նը, մատնանշել է ապագա զարգացման ուղիները: Նշված հիմախնդրին նվիրված իր մտորումներն ամբողջացել են «Մեր լեզուն և մեր դպրոցը» գրքույկում:

Վերոնշյալ քայլերով ակադեմիկոսը կանխել է լեզվի մշակներին շրջանցելով լեզվի վերաբերյալ որևէ հարց լուծելու հնարավոր փաստը: Նա տիրոջ իրավունքով ու պահանջատիրությամբ տեր է կանգնել և պաշտպանել իր,մեր բոլորի մայրենի լեզուն:

MKHITARYAN Armenuhi (Armenia)
Yerevan State University
e-mail: mkhitaryanarmenuhi@ysu.am

ACADEMICIAN S. ABRAHAMYAN: THE PUBLICIST

Academician S. Abrahamyan is widely recognized as a scientist, yet few people are familiar with S. Abrahamyan's activities as a publicist. Alongside his scientific and pedagogical endeavours, he was also a public intellectual and publicist. He consistently responded to the pressing issues of the time, proposed thoughtful reforms.

One of the most significant areas of his activity was the dfence of his native language. With characteristic dedication and passion, Abrahamyan took it upon himself to protect the purity and integrity of the language, always standing at the forefront of those advocating for its preservation.

Following the collapse of the Soviet Union in the 1990s, a general rejection of the previous regime and its ideology emerged. This shift was accompanied by a parallel movement targeting the Armenian language. In 1998, a draft law titled “The Law of the Republic of Armenia on the Alphabet of the Armenian Language” was submitted to the National Assembly. This proposal, while ostensibly patriotic, sought to revert to the classical Mashtotsian orthography by discarding the current system, which had evolved during the Soviet period, and replace it with the original Mashtots alphabet and classical spelling. The proposal also suggested transitioning from modern Eastern Armenian to Western Armenian.

S. Abrahamyan immediately responded. In the Hayastan daily, he published a compelling article titled “Seriousness and Professionalism Are Required”. As an expert in the Armenian language, he drew upon scholarly principles to provide clear, evidence-based arguments against the proposal. He demonstrated that the suggested changes were inconsistent with the core tenets of Mashtots himself.

As to the issue of the transition from Eastern Armenian to Western Armenian, he argued that the issue of the unity of spelling of the two branches of the language should be considered in the context of their convergence. S.Abrahamyan also believed that participation of representatives from both Eastern and Western Armenia would be necessary to offer well-grounded national and scientific approaches to the issue.

Another significant challenge soon emerged: a growing push to introduce bilingual education in Armenian schools. S. Abrahamyan warned that the trend would threaten the very foundation of the national school and the continuity of Armenian linguistic and

educational traditions. He responded with a series of articles, speeches, and reports across various periodicals, addressing the historical evolution of the Armenian language and education system. His writings strongly advocated for continuity and charted a clear path for future development. These reflections were later compiled into the brochure “Our Language and Our School”.

Through these efforts, Abrahamyan worked tirelessly to ensure that changes to the language were not made arbitrarily or without scholarly and national consideration. He defended the Armenian language not only as a scholar, but as a citizen devoted to its survival and integrity.

With dignity and conviction, he upheld the rights of his people and the sacred heritage of the Armenian language—his native tongue, and the native tongue of all Armenians around the world.

МХИТАРЯН Арменуи (Армения)
Ереванский государственный университет
e-mail: mkhitaryanarmenuhi@ysu.am

АКАДЕМИК С. АБРАМЯН – ПУБЛИЦИСТ

Академик С. Абрамян в основном известен как ученый, в то время как мало кто знаком с ним как с публицистом. Наряду со своей научно-педагогической деятельностью он также был активным гражданином и публицистом: реагировал на современные проблемы, предлагал свои пути реформирования. Особенно активную деятельность развернул в вопросе защиты родного языка: с присущей ему самоотверженностью и рвением он взял на себя ответственность за защиту языка, всегда находясь в авангарде тех, кто борется за его чистоту и непорочность.

С 1990-х годов, когда после распада Советского Союза началась политика отрицания предыдущего режима и идеологии, параллельно с этим началась кампания против армянского языка. В 1998 году на обсуждение Национального Собрания РА был представлен проект «О законе/Закон РА об алфавите армянского языка», в котором действующий алфавит был адаптирован к советскому, было предложено вернуться к алфавиту Маштоца, то есть к классической орфографии. По сути, из-за ложных патриотических побуждений было выдвинуто требование изменить правописание современного армянского языка, как и сам язык (перейти с современного литературного армянского на западноармянский).

С. Абрамян сразу же отреагировал: в газете «Айастан» появилась мощная статья, заголовок которой уже был призывом: «Требуется серьезность и профессионализм». Будучи знатоком родного языка, С. Абрамян в этот роковой момент, основываясь и опираясь на принципы научности, сумел привести соответствующие факты и обоснования, доказав, что вышеупомянутый проект противоречит самому принципу Маштоца.

Что касается вопроса перехода с восточноармянского на западноармянский, он отметил, что вопрос единства правописания двух ветвей языка следует рассматривать в контексте сближения двух ветвей, с участием представителей двух частей нашего народа, с серьезными национальными и научными подходами.

Позже появился еще один вызов, ставящий под сомнение непрерывность развития родного языка и национальной школы: была тенденция перехода к двуязычному обучению в армянских школах, что, по сути, поставило бы под угрозу вопрос существования национальной школы. В борьбе с вышеуказанной проблемой очень большое значение и весомое противодействие имели каждая статья, выступление, доклад, даже слово С. Абрамяна. Он последовательно выступал в различных периодических изданиях с многочисленными статьями, посвященными решению этой проблемы, указывал исторический путь развития нашего языка и школы, требовал обеспечить непрерывность развития, указывая пути разрешения. Его размышления, посвященные указанной проблеме, были обобщены в брошюре «Наш язык и наша школа».

С помощью вышеуказанных шагов академик предотвратил возможный факт обхода языковыми обработчиками решение каких-либо вопросов, касающихся языка. Он, как хранитель, отстаивал права и требования и защищал свой, наш общий родной язык.

ԱՈՒՋԵԼԼԻ Ֆրանչեսկո (Իտալիա)
Միլանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ francesco.augelli@polimi.it
ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ Դավիթ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան
էլ. հասցե՝ nahatakyan@gmail.com

ՏԱՅՔԻ ՓԱՅՏԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄԱՆԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՉՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ [1]

Հայկական ճարտարապետությունը հարուստ է իր քարի ճարտարապետական ավանդույթներով, որոնք սկիզբ են առնում վաղնջական ժամանակներից: Առկա է այն տեսակետը, որ քարը եղել է հիմնական շինանյութը և կիրառվել է բնակելի, հասարակական, պաշտպանական և պաշտամունքային տեսակի կառույցների շինարարության մեջ: Սակայն քարի լայն կիրառության հետ միասին հանդիպում ենք նաև փայտ, հում/թրծված աղյուս, կավահող և այլն: Ինչպես ցույց են տալիս պատմամատենագրական նյութերը, փայտի ճարտարապետությունը կիրառելի է եղել հայկական ճարտարապետության մեջ և հաճախ զուգահեռ օգտագործվել է այլ նյութերի հետ: Թ. Թորոմանյանի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ փայտե գերաններ կիրառվել են հայկական ավանդական «միդիս» շարվածքի միջնամասում՝ պատերի մեջ հորիզոնական կապեր ապահովելու նպատակով: Ն. Պապուխյանի աշխատությունը, որը նվիրվում է Սյունիքի հայկական ավանդական բնակելի տների և համալիրների ճարտարապետությանը, ցույց է տալիս փայտի կիրառման բազմաթիվ օրինակներ շինությունների ծածկերի վրա: Այս հարցին մասամբ անդրադարձել են Վ. Հարությունյանը, Ա. Գրիգորյանը և այլք: Սակայն, խնդրո առարկան հիմնականում մնացել է բաց, քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունում դրանք պահպանվել են ոչ լիրարժեք, և հետազոտողներն առիթ չեն ունեցել ուսումնասիրելու Մեծ Հայքի պատմական նահանգների ժառանգությունը:

Պատմական Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան Տայք աշխարհը, որը հայ ժողովրդի կազմավորման և հայոց պետականության կարևոր գոյատարածքներից մեկն է, հայագիտության կողմից դեռ լիարժեք ուսումնասիրված չէ: Պատմության բոլոր փու-

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6A091 գիտական թեմայի շրջանակներում:

լերն անցած այս երկրամասում, սակայն, գրեթե անխաթար կերպով պահպանվել են բազմաթիվ հետաքրքիր համակարգային լուծումներ, որոնք առանցքային դեր են խաղում հայագիտության համար: Այդպիսի կաևորագույն պահպանվածներից է Փայտի ճարտարապետությունը, որով տայեցիներն առաջնորդվել են՝ բնակավայրերի կառուցման մեջ: Այս առումով կարևորություն է ստանում սույն հետազոտությունը, որը թույլ կտա նորովի և համակարգային ձևով դիտարկել հայկական ճարտարապետությունը: Բնակավայրաշինության որոշ հարցերին անդրադարձել ենք առանձին աշխատություններում, որտեղ մասամբ ներկայացվել են նաև փայտի ճարտարապետությունը: Մեր արշավախմբի կողմից 2014, 2016, 2022-2024 թթ. Տայքում, Տուրուբերանում և այլ վայրերում իրականացված դաշտային հետազոտական աշխատանքների ընթացքում հավաքված նյութերի հիման վրա հնարավորություն ունեցանք դիտարկելու փայտի ճարտարապետության կիրառելիությունը:

Տայք նահանգի նյութական ժառանգությունը հարուստ է նաև փայտի ճարտարապետության օրինակներով: Հայկական լեռնաշխարհի մյուս նահանգների նման՝ քարի շարվածքների հետ ծածկերի կողքին հնուց ի վեր առատորեն կիրառվել են նաև փայտի օրինակները: Պահպանված փայտի ճարտարապետության նմուշները հիմնականում հանդիպում են բնակելի համալիրներում: Տայքը զբաղեցնում է շուրջ 11000 կմ^2 տարածք, որտեղ հսկայական տարբերություններ կան գավառների միջև՝ սկսած հարաբերական միջին բարձրություններից, բնակլիմայական պայմաններից և այլն, ինչպես նաև՝ սակավանտառից մինչև անտառապատ շրջաններ: Վերոնշյալ գործոններով պայմանավորված՝ ըստ փայտանյութի կիրառման աստիճանի, առաջարկվում է երեք հիմնական տիպի բաժանում՝ սահմանափակ, միջին աստիճանի և ամբողջությամբ փայտից կառուցված բնակելի համալիրներ և տներ: Տայքի փայտի ճարտարապետության պահպանված նմուշները լայն տարածում ունեն ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի այլ նահանգներում և նրա հարակից տարածքներում, այլև տարածաշրջանում, ինչպես նաև նկատվում են որոշակի զուգահեռներ «հին» երկրամասերում՝ Մերձավոր Արևելքում, ժամանակակից Հնդկաստանում և այլ պետությունների տարածքներում:

Այսպիսով, վերահաստատում ենք մեր տեսակետը, որ հայկական շինարարական ավանդույթները հարուստ են ոչ միայն քարի, այլ նաև փայտի ճարտարապետությամբ: Մեր կողմից իրականացված դաշտային գիտահետազոտական աշխատանքները փաստում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում լայն կիրառություն են ստացել տարբեր շինարարական նյութեր, որոնք կարիք ունեն փաստագրման և վերլուծության: Այս առումով անհրաժեշտ է զգալի վերանայումներ իրականացնել հայկական ճարտարապետության տեսության և պատմության մեջ:

AUGELLI Francesco (Italy)
Politecnico di Milano
e-mail: francesco.augelli@polimi.it
NAHATAKYAN David (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS Ra
National University of Architecture and Construction of Armenia
e-mail: nahatakyan@gmail.com:

FUNDAMENTAL SOLUTIONS AND PARALLELS IN THE WOODEN ARCHITECTURE OF TAYK[1]

Armenian architecture is distinguished by its rich tradition of stone construction, which dates back to prehistoric times. There is a widely accepted view that stone was the primary building material and was used extensively in the construction of residential, public, defensive, religious, and other types of structures. However, alongside the widespread use of stone, other materials such as wood, raw and fired brick, mud plaster, and more were also employed. Historical and historiographical sources indicate that wooden architecture held an important place in Armenian architectural practice and was often used in conjunction with other materials. The research of Toros Toromanian reveals that wooden beams were applied within the traditional Armenian "midis" masonry system to provide horizontal ties within the walls. The work of N. Papukhyan, dedicated to the architecture of traditional residential houses and complexes in the Syunik region, documents numerous examples of wooden elements used in roofing structures. This topic has also been partially addressed by V. Harutyunyan, Ashot Grigoryan, and others; however, the subject has largely remained underexplored. This is primarily due to the fact that such architectural elements are poorly preserved in the Republic of Armenia, and researchers have not had sufficient opportunities to investigate the architectural heritage of the historical provinces of Greater Armenia.

The northwestern province of Tayk in historical Greater Armenia—one of the key regions in the formation of the Armenian people and Armenian statehood—remains insufficiently studied within the field of Armenian studies. Despite having undergone all major historical phases, the region has preserved a wealth of noteworthy architectural solutions, many of which retain their original systemic logic and play a crucial role in the study of Armenian cultural heritage. Among the most important of these is the tradition of wooden architecture, which played a significant role in the construction of settlements in Tayk. In this regard, the present study is of particular importance, as it enables a renewed and systematic examination of Armenian architecture. Certain aspects of settlement construction, including elements of wooden architecture, have already been addressed in our previous publications. Based on the materials collected during our field research

[1] The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6A091.

expeditions conducted in 2014, 2016, and 2022–2024 in Tayk, Turuberan, and other regions, we were able to observe and document the application and relevance of wooden architecture in various contexts.

The material heritage of the Tayk province of Greater Armenia is rich in examples of wooden architecture. Similar to other provinces of the Armenian Highlands, alongside stone masonry and vaulting, wooden construction techniques have been extensively employed since ancient times. Preserved specimens of wooden architecture are primarily found within residential complexes. Tayk covers an area of approximately 11000 km², within which significant variations exist among its districts (gawars), ranging from relative average elevations and climatic conditions to degrees of forestation, spanning from sparsely wooded to densely forested regions. Taking these factors into account, three main types are proposed based on the degree of timber use: residential complexes and houses with limited wood application, those with moderate timber components, and fully wooden structures. The preserved examples of Tayk's wooden architecture are widely distributed not only across other provinces of the Armenian Highlands and adjacent areas but also exhibit certain parallels with analogous traditions in "ancient" regions such as the Near East, modern India, and several other countries.

Thus, we reaffirm our position that Armenian architecture is rich not only in stone construction traditions but also in wooden architecture. The field-based scientific research we have conducted confirms that a variety of construction materials were widely used across different regions of the Armenian Highlands. These materials require systematic documentation and thorough analysis. In this regard, a significant reassessment is needed within the theory and history of Armenian architecture.

АУДЖЕЛЛИ Франческо (Италия)
Миланский Политехнический институт
e-mail: francesco.augelli@polimi.it
НААТАКЯН Давид (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Национальный университет архитектуры и строительства Армении
e-mail: nahatakyan@gmail.com

ОСНОВНЫЕ РЕШЕНИЯ И ПАРАЛЛЕЛИ В ДЕРЕВЯННОМ ЗОДЧЕСТВЕ ТАЙКА[1]

Армянская архитектура богата своими каменными традициями, уходящими корнями в глубочайшую древность. Существует точка зрения, согласно которой камень являлся основным строительным материалом и применялся при возведении

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по высшему образованию и науке Министерства образования, науки и спорта Республики Армения в рамках научной темы 25RG-6A091.

жилых, общественных, оборонительных, культовых и иных сооружений. Однако наряду с широким использованием камня встречаются также примеры применения дерева, сырцового и обожжённого кирпича, глины и других материалов. Как показывают историко-библиографические источники, деревянная архитектура имела применение в армянском зодчестве и часто использовалась параллельно с другими материалами. Исследования Т. Тороманяна свидетельствуют о применении деревянных балок в армянской традиционной кладке типа «мидис», в частности - в качестве горизонтальных связей внутри стен. В работе Н. Папухяна, посвящённой архитектуре традиционных жилых домов и архитектурных комплексов Сюника, зафиксировано множество примеров использования дерева в конструкциях кровель. К данной теме частично обращались В. Арутюнян, А. Григорян и другие исследователи, однако вопрос в целом остаётся открытым. Это связано как с тем, что на территории Республики Армения подобные сооружения сохранились фрагментарно, так и с тем, что исследователи не имели возможности изучить архитектурное наследие исторических провинций Великой Армении.

Северо-западная провинция исторической Великой Армении - Тайк, представлявшая собой одно из важнейших пространств формирования армянского народа и армянской государственности, до сих пор недостаточно изучена в рамках армяноведения. В этом регионе, прошедшем все исторические этапы, сохранилось множество интересных и системно организованных архитектурных решений, имеющих принципиальное значение для науки. Одной из таких важнейших и почти в неизменном виде дошедших до нас традиций является деревянная архитектура, на основе которой тайкцы осуществляли строительство поселений. С учётом вышесказанного, настоящее исследование приобретает особую значимость, поскольку позволяет по-новому и в системной перспективе рассмотреть армянскую архитектурную традицию. Ряду вопросов, связанных с формированием поселений, уже было уделено внимание в отдельных публикациях, где частично рассматривались и аспекты деревянной архитектуры. Благодаря материалам, собранным нашей экспедицией в ходе полевых исследований, проведённых в 2014, 2016 и 2022–2024 гг. в Тайке, Туруберане и других регионах, удалось зафиксировать значительное число примеров применения деревянной архитектуры.

Материальное наследие провинции Тайк Великой Армении богато примерами деревянной архитектуры. Подобно другим провинциям Армянского нагорья, наряду с каменной кладкой и перекрытиями, с древнейших времён широко применялись и деревянные конструктивные решения. Сохранившиеся образцы деревянной архитектуры в основном встречаются в жилых комплексах. Площадь Тайка составляет около 11000 км², при этом между его гаварами (округи) наблюдаются значительные различия - начиная от относительных средних высот, климатических условий и заканчивая степенью лесистости территории (от малолесных до густо покрытых лесом регионов). Учитывая вышеуказанные факторы, по степени использования древесины предлагается выделить три основных типа: жилые комплексы и дома с ограниченным применением древесины, со средним уровнем древесного компонента, полностью деревянные строения. Сохранившиеся образцы деревянной архитектуры Тайка получили широкое распространение не только в других провинциях Армянского нагорья и прилегающих

территориях, но также демонстрируют определённые параллели с аналогичными традициями в «древних» регионах - таких как Ближний Восток, современная Индия и некоторые другие страны.

Таким образом, мы вновь подтверждаем нашу точку зрения о том, что армянская архитектура богата не только каменными, но и деревянными строительными традициями. Полевые научно-исследовательские работы, проведённые нами, свидетельствуют о широком применении различных строительных материалов в различных регионах Армянского Нагорья. Эти материалы нуждаются в надлежащей фиксации и научном анализе. В связи с этим необходимо осуществить серьёзный пересмотр отдельных положений теории и истории армянской архитектуры.

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Անի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Երևանի պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղ
էլ. հասցե՝ aniani79@mail.ru

Գ. ՏԻԳՐԱՆՈՎԸ ԲԱԼԵՏՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Զեկույցի շրջանակներում վերլուծվում են Գ. Տիգրանովի տեսական հայացքները հայկական բալետային արվեստում ազգային տարրերի և դրանց դերի վերաբերյալ: Ցույց կտրվի, որ Տիգրանովի համար ազգայինը չի սահմանափակվում արտաքին զարդարանքի դերով, այլ դառնում է ներկայացման ներքին դրամատուրգիական հիմքը: Կքննարկենք Տիգրանովի մտքերը երաժշտության, պլաստիկայի, բեմադրության կառուցվածքի մասին, կանդրադառնանք դրանց նշանակությանը ժամանակակից բալետում:

Գ. Տիգրանովի անունը առանձնահատուկ տեղ է գրավում XX դարի հայկական բալետի պատմության մեջ: Նա առաջին հետազոտողներից էր, ով հիմնավորեց, որ բալետում ազգային տարրը չպետք է ընկալվի որպես ձևական դեկորացիա, այլ պիտի դառնա գործողության ներքին շարժիչ ուժ: Իր «Հայկական բալետ» աշխատության մեջ Տիգրանովը համակարգված կերպով ցույց տվեց, թե ինչպես են ֆոլկլորը, ռիթմիկան և պլաստիկան դառնում բալետային դրամատուրգիայի անքակտելի մասեր:

Տիգրանովի հավաստմամբ՝ ժողովրդական երաժշտությունն ու պարը ձևավորում են հերոսների կերպարները, նրանց գործողությունները և նույնիսկ ներկայացման կոմպոզիցիան: Օրինակ՝ վերլուծելով Ա. Խաչատրյանի «Գայանե» բալետը՝ նա ընդգծում է, որ հենց ժողովրդական պարերի միջոցով է բացահայտվում հերոսուհու բնավորությունը, և արտացոլվում խաղաղ աշխատանքի ու ռազմական վտանգի

միջև առկա հակադրությունը: Այսպիսով, ազգային տարրը դառնում է այն «դրամատուրգիական զսպանակը», որը շարժում է ներկայացումը:

Հատուկ ուշադրություն Տիգրանովը դարձնում էր հայկական պարի պլաստիկային՝ ընդգծելով կանանց մոտ շարժումների մեղմությունն ու հոսունությունը և տղամարդկանց պարերում ավելի կտրուկ ռիթմը: Այս դիտարկումները հաստատում են նաև ժամանակակից հետազոտողները, նշելով, որ մարմնի հատուկ պլաստիկան և փափուկ քայլը հայկական ոճի բնորոշ հատկանիշներն են:

Տիգրանովի համոզմամբ՝ ազգային մոտիվների կիրառումը պահանջում է ներքին տրամաբանություն. ֆոլկլորը չպետք է մնա արտաքին զարդարանք, այլ պետք է օրգանապես ներդրվի բալետի հյուսվածքում, հակառակ դեպքում առաջանում է գեղարվեստական կեղծավորություն: Նա խիստ քննադատում է այն բեմադրությունները, որտեղ ազգային գունեղությունն ավարտվում է միայն հագուստով կամ դուդուկի հնչյուններով՝ ընդգծելով. «Փառահեղ գորգերն ու դուդուկը բեմում դեռ չեն նշանակում ազգային բալետ, եթե դրանց հետևում չկա ներքին տրամաբանություն»:

Ա. Խաչատրյանի ստեղծագործությունը կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում Տիգրանովի ուսումնասիրություններում: Տիգրանովը նշում է, թե նույնիսկ «Սպարտակ» բալետում, որը կառուցված է հին հռոմեական թեմայով, կոմպոզիտորը պահպանել է հայկական ռիթմի և մեղեդու տարրեր՝ ստեղծելով «ազգային հնչողության նոր ձև»: Նա ընդգծում է նաև, որ դասական բալետային տեխնիկայի փոխառումը չպետք է ոչնչացնի, այլ պետք է բացահայտի պարի ազգային առանձնահատկությունները:

Տիգրանովի գաղափարները մեծ ազդեցություն ունեցան հայկական բալետի զարգացման վրա: Գ. Արությունյանի, Գ. Գևորգյանի և այլոց հավաստմամբ՝ հենց Տիգրանովն է ձևավորել մի մոտեցում, որն օգնում է տարբերել իսկական ազգային ոճը արտաքին ձևական ոճավորումից: Նրա հիմնական միտքը այսօր էլ մնում է արդիական. ազգային տարրը պետք է լինի ոչ թե զարդարանք, այլ բալետի դրամատուրգիական միջուկ:

Փաստորեն, Գ. Տիգրանովի աշխատանքները օգնում են հասկանալ, թե ինչպես կարող է ավանդականը համադրվել ժամանակակիցի հետ՝ պահպանելով գեղարվեստական ամբողջականությունն ու խորությունը: Նրա ժառանգությունը շարունակում է ներշնչել ինչպես հետազոտողներին, այնպես էլ պարուսույցներին, որոնց համար ազգային ինքնատիպության հարցը արդիական է:

ASATRYAN Ani (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
Gyumri Branch of Yerevan Komitas State Conservatory
e-mail: aniani79@mail.ru

G. TIGRANOV ON NATIONAL ELEMENTS AND THEIR ROLE IN BALLET

Within the framework of this report, the theoretical views of G. Tigranov on the national elements and their role in Armenian ballet art are analyzed. It will be shown that, for Tigranov, the national is not limited to external ornamentation but becomes the internal

dramaturgical foundation of the performance. We will discuss Tigranov's reflections on music, plasticity, and the structure of staging, and touch upon their significance for contemporary ballet.

The name of G. Tigranov holds a special place in the history of Armenian ballet in the 20th century. He was one of the first researchers to substantiate that the national element in ballet should not be seen as a mere decorative attribute but should become an internal driving force of the action. In his work "Armenian Ballet," Tigranov systematically demonstrated how folklore, rhythm, and plasticity become an inseparable part of ballet dramaturgy.

According to Tigranov, folk music and dance shape the characters of the protagonists, their actions, and even the composition of the performance. For example, analyzing A. Khachaturian's ballet "Gayane," he emphasized that it is precisely through folk dances that the character of the heroine is revealed, and the conflict between peaceful labor and military threat is expressed. Thus, the national element becomes the "dramaturgical spring" that drives the performance.

Tigranov paid special attention to the plasticity of Armenian dance, highlighting the softness and fluidity of women's movements and the sharper rhythm found in men's dances. These observations are also confirmed by modern researchers, who note that the distinctive plasticity of the torso and gentle step are characteristic features of the Armenian style.

In Tigranov's view, the use of national motifs requires internal logic: folklore should not remain an external decoration but must be organically woven into the fabric of the ballet, otherwise artistic falseness arises. He sharply criticized productions where national colorfulness ended only with costumes or the sound of the duduk, emphasizing: "Magnificent carpets and a duduk on stage do not yet mean a national ballet if there is no internal logic behind them."

The works of A. Khachaturian occupied a central place in Tigranov's research. He noted that even in "Spartacus," built on an ancient Roman theme, the composer preserved elements of Armenian rhythm and melody, creating "a new form of national sound." He also emphasized that borrowing classical ballet technique should not destroy but rather reveal the national uniqueness of the dance.

Tigranov's ideas had a significant impact on the development of Armenian ballet. According to G. Arutyunyan, G. Gevorgyan, and others, it was precisely Tigranov who formed an approach that helps distinguish genuine national style from superficial stylization. His central idea remains relevant today: the national element should be not an ornament, but the dramaturgical core of the ballet.

In essence, the works of G. Tigranov help us understand how tradition can be combined with modernity while preserving artistic integrity and depth. His legacy continues to inspire both researchers and choreographers for whom the question of national identity remains important.

АСАТРЯН Ани (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Гюмрийский филиал Ереванской государственной консерватории
e-mail: aniani79@mail.ru

Г. ТИГРАНОВ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТАХ И ИХ РОЛИ В БАЛЕТЕ

В рамках доклада анализируются теоретические взгляды Г. Тигранова на национальные элементы и их роль в армянском балетном искусстве. Будет показано, что для Тигранова национальное не ограничивается функцией внешнего украшения, а становится внутренней драматургической основой спектакля. Рассмотрены размышления Тигранова о музыке, пластике, структуре постановки, а также их значение для современного балета.

Имя Г. Тигранова занимает особое место в истории армянского балета XX века. Он был одним из первых исследователей, которые обосновали, что национальный элемент в балете не должен восприниматься как формальная декорация, а обязан стать внутренним движущим механизмом действия. В своей работе «Армянский балет» Тигранов системно показал, как фольклор, ритмика и пластика становятся неотъемлемой частью балетной драматургии.

По утверждению Тигранова, народная музыка и танец формируют образы героев, их поступки и даже композицию спектакля. Например, анализируя балет А. Хачатуряна «Гаянэ», он подчеркивает, что именно через народные танцы раскрывается характер героини и отражается противостояние между мирным трудом и военной угрозой. Таким образом, национальный элемент становится той «драматургической пружиной», которая движет спектакль.

Особое внимание Тигранов уделял пластике армянского танца, отмечая мягкость и плавность движений у женщин и более резкий ритм в мужских партиях. Эти наблюдения подтверждают и современные исследователи, подчеркивая, что особая пластика корпуса и мягкий шаг являются отличительной чертой армянского стиля.

По мнению Тигранова, использование национальных мотивов требует внутренней логики: фольклор не должен оставаться внешним украшением, а должен органически вплетаться в ткань балета, иначе возникает художественная фальшь. Он резко критиковал постановки, где национальный колорит ограничивался лишь костюмами или звучанием дудука, подчеркивая: «Роскошные ковры и дудук на сцене ещё не означают национальный балет, если за ними нет внутренней логики».

Творчество А. Хачатуряна занимало центральное место в исследованиях Тигранова. Он отмечал, что даже в балете «Спартак», построенном на древнеримском сюжете, композитор сохранил элементы армянского ритма и мелодики, создав «новую форму национального звучания». Он также подчеркивал, что заимствование классической балетной техники не должно разрушать, а, напротив, должно раскрывать национальную специфику танца.

Идеи Тигранова оказали большое влияние на развитие армянского балета. По словам Г. Арутюняна, Г. Геворгяна и других, именно Тигранов разработал подход, который помогает отличить подлинный национальный стиль от внешней стилизации. Его ключевая мысль остаётся актуальной и сегодня: национальный элемент должен быть не украшением, а драматургическим ядром балета.

Таким образом, труды Г. Тигранова помогают понять, как традиция может сочетаться с современностью, сохраняя художественную целостность и глубину. Его наследие продолжает вдохновлять как исследователей, так и хореографов, для которых вопрос национальной самобытности остаётся значимым и сегодня.

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Քնարիկ (Հայաստան)
Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա
էլ. հասցե՝ 19knar51@gmail.com

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՍԲ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԿԱՐԱԶԱՐԴՈՒՄՆԵՐԸ. ԹԵՄԱՏԻԿ ԵՎ ՈՃԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1900-ական թվականներից սկսած նոր վերելք է ապրում եկեղեցական արվեստը, որի վկայությունն է Հայաստանում և հայաշատ գաղթօջախներում հիմնադրված և վերակառուցված եկեղեցիները: Դրանց արտաքին և ներքին հարդարանքի ավանդական մոտեցումներին զուգորդվում են հոգևորի ընկալման ու մեկնաբանման նոր միտումները, որոնք բնորոշում են մեր ժամանակների ազգային քրիստոնեական արվեստի նկարագիրը:

Այս միտումների յուրատիպ դրսևորումը տեսնում ենք Սպիտակի երկրաշարժից փլուզված և վերակառուցված (օծումը՝ 2024 թ. դեկտեմբերի 7-ին) Գյումրու Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցու նկարազարդումներում, որոնցում համադրվում են որմնանկարները, հաստոցային սրբանկարները և վիտրաժը, առատորեն օգտագործվում են գունագեղ, խորհրդանշական հարուստ բովանդակության և, հատկապես, հայկական մանրանկարչության մեջ տարածված զարդանկարներ:

Ձեկուցումը նվիրված է Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցու նկարազարդման ուսումնասիրությանը: Առաջին անգամ հետազոտության նյութ է դարձել եկեղեցու ներքին հարդարանքում Քրիստոսի, հրեշտակների, Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու սրբերի միաֆիգուր պատկերների, տերունական ավանդական տեսարանների և Հայ եկեղեցու պատմության նշանակալից դրվագների պատկերագրական և ոճական ուսումնասիրությունը: Դիտարկվում են Ավագ խորանի և բեմառէջքի՝ ավանդականից

տարբերվող ձևավորումը, թեմատիկ շարքի, միաֆիգուր պատկերների և զարդանկարների ընտրության և գմբեթի, որմնամույթերի, աղոթասրահի պատերի վրա դրանց տեղաբաշխման այն առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են Սբ Ամենափրկչի նկարազարդումներին: Վերջին շրջանում նկարազարդված այլ եկեղեցիների (օրինակ՝ Երևանի Սբ Աննա, Սբ Խաչ) ներքին հարդարանքի հետ համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտվում են Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցում իրականացրած պատկերագրական ծրագրի յուրահատկությունները, ինչպես նաև գեղարվեստական այն նոր արտահայտչամիջոցների կիրառումը, որոնց շնորհիվ ստեղծվել են հոգևոր ու գաղափարական հարուստ բովանդակության նկարազարդումներ:

AVETISYAN Knarik (Armenia)
State Academy of Fine Arts of Armenia
e-mail: 19knar51@gmail.com

THE SUBJECT-MATTER AND STYLE OF ILLUSTRATIONS OF THE HOLY SAVIOUR CHURCH IN GYUMRI

Since the 1900s, ecclesiastical art has experienced a notable revival, as seen in the construction and restoration of churches both in Armenia and within Armenian diaspora communities. Traditional approaches to exterior and interior decoration are being thoughtfully integrated with contemporary interpretations of spirituality, reflecting the evolving character of modern national Christian art.

A unique manifestation of these tendencies can be seen in the Holy Saviour Church of Gyumri, which was destroyed in the Spitak earthquake and later rebuilt, with its reconsecration taking place on December 7, 2024. The church features a harmonious combination of murals, easel icons, and stained glass, enriched with vibrant, symbolically layered, and ornamentally detailed paintings - elements especially peculiar of traditional Armenian miniature art.

This report is dedicated to the study of the illustrations within the Holy Saviour Church. For the first time, the research focuses on an iconographic and stylistic analysis of the church's interior decoration, encompassing single-figure depictions of Christ, angels, saints of both the Universal and Armenian Churches, traditional scenes from the life of Christ, and significant episodes from the history of the Armenian Church. Particular attention is given to the decoration of the High Altar and proscenium, which deviate from traditional designs. The study also examines the thematic selections, single-figure representations, and ornamental paintings, as well as their specific placement on the dome, murals, and walls of the prayer hall - features that collectively define the distinctive visual language of the Holy Saviour Church's illustrations.

Through a comparative analysis with the interior decoration of other recently painted churches (e.g., St. Anna, Holy Cross, Yerevan), the specific features of the iconographic program implemented in the Holy Saviour Church are revealed, as well as the use of new

artistic means of expression, thanks to which illustrations of rich spiritual and ideological meaning were created. Through a comparative analysis of the interior decoration of other recently painted churches -such as St. Anna and Holy Cross in Yerevan - the distinctive features of the iconographic program implemented in the Holy Saviour Church are brought to light. This comparison also highlights the use of new artistic means of expression, which have contributed to the creation of illustrations imbued with profound spiritual and ideological significance.

АВЕТИСЯН Кнарик (Армения)
Государственная Академия художеств Армении
e-mail: 19knar51@gmail.com

ТЕМАТИКА И СТИЛЬ РОСПИСЕЙ ЦЕРКВИ СВ. ВСЕСПАСИТЕЛЯ В ГЮМРИ

С начала XX века церковное искусство в Армении и армянской диаспоре переживает новый подъём, что находит выражение в строительстве и восстановлении храмов. Наряду с традиционными подходами к внутреннему и внешнему убранству, проявляются и новые тенденции в восприятии и интерпретации духовного, которые формируют облик современного национального христианского искусства.

Уникальное воплощение этих тенденций можно наблюдать в росписях гюмрийской церкви Св. Всеспасителя, разрушенной Спитакским землетрясением и вновь освящённой 7 декабря 2024 года. В оформлении интерьера сочетаются фрески, станковые иконы и витраж, широко используются яркие, символически насыщенные орнаменты, характерные для армянской миниатюры.

Доклад посвящён изучению росписей церкви Св. Всеспасителя. Впервые предметом исследования становятся как иконографические, так и стилистические особенности однофигурных изображений Христа, ангелов, святых Вселенской и Армянской Церквей, традиционных сцен из жизни Христа, а также значимых эпизодов из истории Армянской Церкви.

Особое внимание уделяется нетипичному расположению оформлений алтарной части и амвона, принципам подбора тематических серий, расположению однофигурных Образов и орнаментов на куполе, пилонах и стенах молельного зала. Путём сравнительного анализа с росписями других современных армянских храмов (например, ереванских церквей Св. Анны и Св. Креста) выявляются уникальные черты иконографического убранства церкви Св. Всеспасителя, а также применение новых художественных особенностей, благодаря чему были созданы глубоко духовные и идейно содержательные росписи.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Աշոտ Հայկազուն (Հայաստան)
Ճարտարապետության թանգարան-ինստիտուտ
էլ.հասցե՝ ashothaykazun@gmail.com
ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ Դավիթ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան
էլ. հասցե՝ nahatakyan@gmail.com
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Անի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ ahaykazun@gmail.com

ՏԱՅՔ ՆԱՀԱՆԳԻ ԲՈՂԽԱ ԵՎ ՈՔԱՂԵ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾԱՇԻՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՉՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ [1]

Հայկական լեռնաշխարհը, լինելով մարդկության քաղաքակրթության ակունքներից մեկը, ցույց է տալիս տարածաշինության մի քանի մոտեցումներ, որոնց ակունքներն իջնում են վաղնջական շրջաններ և, պատմության ողջ ընթացքում հարատևելով, ավանդվել են մեզ: Տարածաշինության վերաբերյալ առաջարկվող սկզբունքներն առաջ են քաշվել հեղինակների կողմից՝ երկար տարիների մասնագիտական փորձի, պրպտումների, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր նահանգներում իրականացված դաշտային գիտահետազոտական աշխատանքների հիման վրա:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր պատկեր է ներկայանում պատմական Տայք նահանգում, որից սույն հետազոտության համար առանձնացվել են Բողխա և Ոքաղե գավառները: Մեր արշավախմբի կողմից 2014, 2016, 2022-2024 թթ. իրականացված դաշտային հետազոտական աշխատանքների[2] ընթացքում հավաքված նյութերի հիման վրա, հնարավորություն ընձեռվեց լրացնել այս բացը:

Հնուց ի վեր Տայքը եղել է հայության և հայ մշակույթի բնօրրաններից մեկը, ինչը հաստատվում է բազմաթիվ պատմական, նյութական և ոչ նյութական ժառանգությամբ: Մեծ Հայքի Տայք նահանգը պատմական Հայաստանի կարևոր արեալներից մեկն է: Այստեղից հետևում է, որ Տայքի կենսամիջավայրի և մասնավորապես նրա գավառների, ավանդական բնակելի տների և համալիրների ճարտարապետական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է կատարել հարակից տարածաշրջանների նմանատիպ կառույցների հետ զուգահեռ: Հայ ուսումնասիրողներն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով հաճախ խուսափել կամ պարզապես շրջանցել են գիտաքաղաքական կարևորագույն նշանակություն ունեցող Տայքի պատմական և մշակութային հարցերը՝ երբեմն դրանք ներկայացնելով ավելորդ զիջողական դիրքերից: Տայքի պատմության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ միջնա-

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6A091 գիտական թեմայի շրջանակներում:
[2] 2022-2024 դաշտային հետազոտական աշխատանքներին աջակցել է «Երկիր և Մշակույթ համազգային կազմակերպությունը»:

դարում այնտեղ տարածում է ստացել քաղկեդոնականությունը, որն իր հերթին զգալի ներգործություն է ունեցել երկրամասի էթնոդավանական ու ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Հաճախ հանդիպող տարածաշինական սկզբունքները հիմնականում գետահունային բնույթ ունեն, որտեղ գետի և նրա վտակների հիման վրա ձևավորվել են դարավանդաձև գյուղատնտեսությունը, բնակելի կառուցապատումը՝ իրենց պաշտամունքային, պաշտպանական և այլ բաղադրիչներով: Կիրառվել են դաշտային աշխատանքների ժամանակ լուսանկարված, չափագրված նյութերը, ինչպես նաև պատմահամեմատական, սկզբնաղբյուրների համադրության և վերլուծության մեթոդները: Ուշադրություն են անցկացվել Տայքի և պատմական Հայաստանի տարբեր շրջանների տարածական լուծումների և ճարտարապետական հորինվածքային ձևերի միջև՝ ընդգծելով դրանց ընդհանրական բնույթը:

Տարածաշինության ձևավորման մեջ առաջ են քաշվում երեք հիմնական սկզբունքներ, որոնք կախված են բնակավայրի և միջավայրի աշխարհագրական դիրքից, լանդշաֆտի կտրտվածությունից, միջավայրի առանցքներից (դոմինանտներից), բնիկների աշխարհընկալման առանձնահատկություններից և այլ գործոններից: Առանձնացնում ենք նախևառաջ այն բնակավայրերը, որոնք կառուցված են սարահարթերում կամ դրանց եզրերին: Այստեղ, ելնելով ռելիեֆի առանձնահատկություններից, մինչև գետը և նրան հարող հատվածներն օգտագործվել են գյուղատնտեսական նպատակներով, իսկ բնակելի հատվածը, պաշտամունքային, պաշտպանական և այլ բաղադրիչները, կախված բնական ռելիեֆից, տեղակայվել են համեմատաբար ավելի բարձրադիր վայրերում: Այս դեպքում կան օրինակներ, երբ բնակավայրերը տեղակայված են սարահարթի միջնամասում, իսկ պաշտպանական և պաշտամունքային հատվածները կառուցվել են մոտակա բլուրների վրա: Վերջին լուծումը լան տարածված է, օրինակ, Արարատյան դաշտում, Օշականում, Արմավիրում և այլն:

Հաջորդ տարածաշինական մոտեցումն առնչվում է միջին գոտու կամ նախալեռնային հատվածների բնակավայրերին: Այս պարագայում առավելապես նկատվում է բարդ ռելիեֆի կիրառություն, երբ բնակելի տները կառուցվում են դարավանդաձև, և մեկի տանիքը հանդիսանում է մյուսի բակը: Գյուղատնտեսությունը որոշակի սահմանափակումներ ունի, որը կոմպենսացվում է անասնապահությամբ: Բնակավայրերի պաշտպանական և պաշտամունքային բաղադրիչները տեղակայված են ռելիեֆի համաձայն՝ բնակելի մասից ոչ հեռու և միջին բարձրությունների վրա: Այս մոտեցումն ամենատարածվածներից է ոչ միայն Տայքում, այլև ողջ Հայկական լեռնաշխարհում: Օրինակ՝ Տայք նահանգի Բողխա գավառի Հովակ, Ասփակ, Ոքաղե գավառի Այգեկ, Նորշեն, Թորթում, Վասպուրական գավառի Կեմ, Բարձր Հայք գավառի Դվնիկ, Սյունիք նահանգի Ծաղկունք, Դդմաշեն և Այրարատ նահանգի Արագած լեռը պարագծով պարփակող բնակավայրերը և այլն:

Մյուս տարածված տարածաշինական սկզբունքը վերաբերում է բարձրադիր վայրերում կառուցված բնակավայրերին: Այս դեպքում հաճախ գոյանում են յուրօրինակ բնակավայր-կղզիներ, որոնք ունեն նաև բնական պաշտպանություն: Ջրային ռեսուրսները գոյանում են վտակների և աղբյուրների միջոցով, որի արդյունքում սահմանափակվում է գյուղատնտեսությունը, սակայն, լայն հնարավորություններ են ընձեռնվում անասնապահության համար:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր դիտարկումները, վերոնշյալ տարածաշինական սկզբունքներից են կախված բնիկների բնավորության գծերը, խոհանոցը, պաշտամունքից մինչև բնակելի տների ճարտարապետության ձևազոյացման տարբերությունները ու ընդհանրությունները:

GRIGORYAN Ashot Haykazun (Armenia)
Museum - Institute of Architecture
e-mail: ashothaykazun@gmail.com
NAHATAKYAN David (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
National University of Architecture and Construction of Armenia
e-mail: nahatakyan@gmail.com
GRIGORYAN Ani (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: ahaykazun@gmail.com

FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF THE SPATIAL STRUCTURING OF THE BOGHA AND VOKAGHE DISTRICTS IN TAYK PROVINCE AND THEIR PARALLELS[1]

The Armenian Highlands, as one of the cradles of human civilization, exhibit several approaches to territorial structuring, the origins of which date back to prehistoric times and have continuously evolved throughout history to the present day. The principles of territorial structuring proposed by the authors are based on many years of professional experience, investigative inquiries, as well as field scientific research conducted across various provinces of the Armenian Highlands. From this perspective, the historical province of Tayk is of particular interest, from which the Bogha and Vokaghe districts have been selected for this study. Based on materials collected during field research conducted by our expedition in 2014, 2016, and 2022–2024, it became possible to address this existing gap.

Since antiquity, the region of Tayk has been one of the cradles of Armenian identity and culture, a fact supported by extensive historical, tangible, and intangible heritage. The province of Tayk in Greater Armenia was among the key regions of historical Armenia.

Accordingly, the study of Tayk's natural environment—and in particular, the architectural characteristics of its districts, traditional dwellings, and building complexes—must be carried out in parallel with the analysis of similar structures in neighboring regions.

Due to both objective and subjective reasons, Armenian researchers have often avoided or simply overlooked the historical and cultural issues of Tayk, despite their considerable significance from a geopolitical and academic standpoint-occasionally

[1] The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6A091.

approaching them from unnecessarily conciliatory positions. One of the notable features of Tayk's historical development is the spread of Chalcedonianism during the medieval period, which in turn had a substantial impact on the region's ethnoconfessional and demographic processes.

Frequently encountered principles of territorial organization predominantly exhibit a riverbed-related character: based on rivers and their tributaries, a terraced "daravand" agricultural system developed, accompanied by residential constructions incorporating religious, defensive, and various other functional components. The research utilized photographic and measured data collected during fieldwork, as well as methods of historical-comparative analysis and the correlation and interpretation of primary sources. Comparative parallels were drawn between the spatial configurations and architectural design principles of Tayk and those of various regions of historical Armenia, emphasizing their shared and integrative characteristics.

In the process of territorial structuring, three fundamental principles are identified, which depend on the geographical location of the settlement and its surrounding environment, the fragmentation of the landscape, dominant environmental features, the particularities of the indigenous population's worldview, and additional factors.

We primarily distinguish those settlements that are constructed on plateaus or along their edges. In such cases, based on the characteristics of the terrain, the areas extending to the river and its adjacent zones were utilized for agricultural purposes, while the residential areas, along with cultic, defensive, and other components, were situated in relatively elevated locations, depending on the natural relief.

There are also cases where settlements are located in the central zone of the plateau, while the defensive and religious structures were erected on nearby hills. This type of spatial arrangement is widespread, for example, in the Ararat Plain, Oshakan, Armavir, and similar regions.

The next spatial-planning model pertains to settlements situated in the mid-altitude zone or sub-mountainous areas. In these contexts, the terrain is more complex and is utilized accordingly: residential houses are built in terraced arrangements, where the roof of one serves as the courtyard for the one above it.

Agricultural activity is somewhat limited in these areas, which is typically compensated by animal husbandry. Defensive and cultic structures are placed in accordance with the terrain—at medium elevations and relatively close to residential clusters. This model is one of the most common not only in Tayk but across the entire Armenian Highland.

Examples include the settlements of Hovak and Aspak (Boghkha district of Tayk province), Ayghek, Norshen, and Tortum (Vokagheh district of Tayk province), Kem (Vaspurakan province), Dvnik (Bardzr Hayk province), Tsaghkunk and Ddmashen (Syunik province), and numerous villages surrounding Mount Aragats in the Ayrarat province.

Another widely observed spatial-planning principle applies to settlements built in high-altitude areas. In such cases, distinct "island-settlements" often emerge, naturally

protected by the landscape. Water resources are supplied by streams and springs, which limits agricultural possibilities but allows for extensive development of animal husbandry.

As our observations indicate, the aforementioned spatial-planning principles have a direct impact on various aspects of indigenous life—including character traits, culinary traditions, forms of worship, and the distinct and common features of residential architecture.

ГРИГОРЯН Ашот Айказун (Армения)
Музей – институт архитектуры
e-mail: ashothaykazun@gmail.com
НААТАКЯН Давид (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Национальный университет архитектуры и строительства Армении
e-mail: nahatakyan@gmail.com
ГРИГОРЯН Ани (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: ahaykazun@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПРОСТРАНСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ОКРУГОВ БОГХА И ВОКАХЕ ПРОВИНЦИИ ТАЙК И ИХ ПАРАЛЛЕЛИ[1]

Армянское нагорье, являясь одним из очагов человеческой цивилизации, демонстрирует несколько подходов к территориальному строительству, истоки которых восходят к доисторическим эпохам и, непрерывно развиваясь на протяжении всей истории, дошли до наших дней. Принципы территориального строительства, предложенные авторами, основаны на многолетнем профессиональном опыте, исследовательских поисках, а также на полевых научных исследованиях, проведённых в различных провинциях Армянского Нагорья. С этой точки зрения представляет интерес историческая провинция Тайк, из которой для данного исследования были выделены округи Богха и Вокагхе. На основе материалов, собранных в ходе полевых исследовательских работ, проведённых нашей экспедицией в 2014, 2016 и 2022–2024 годах, представилась возможность восполнить данный пробел.

С древнейших времён Тайк являлся одним из истоков армянского народа и армянской культуры, что подтверждается многочисленным историческим, материальным и нематериальным наследием. Провинция Тайк Великой Армении была одним из важнейших ареалов исторической Армении. Отсюда следует, что исследование природной среды Тайка, а также архитектурных особенностей его гавара (районов),

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по высшему образованию и науке Министерства образования, науки и спорта Республики Армения в рамках научной темы 25RG-6A091.

традиционного жилого зодчества и архитектурных комплексов необходимо проводить в сопоставлении с аналогичными структурами в соседних регионах.

Армянские исследователи по объективным и субъективным причинам часто избегали или просто обходили стороной историко-культурные вопросы, касающиеся Тайка, несмотря на их важнейшее научно-политическое значение, иногда представляя их с излишне уступчивых позиций.

Одной из особенностей истории Тайка является то, что в средние века в этом регионе распространилось халкидонство, которое, в свою очередь, оказало значительное влияние на этноконфессиональные и демографические процессы в этом крае.

Часто встречающиеся принципы территориального устройства преимущественно имеют река-русловую природу: на основе рек и их притоков формировалась террасная «дараванд» система земледелия, жилая застройка с включением культовых, оборонительных и иных компонентов. В исследовании использованы материалы, зафиксированные в ходе полевых работ - фотографии, обмерные данные, а также применены методы историко-сравнительного анализа, сопоставления и интерпретации первоисточников.

Проведены параллели между пространственными решениями и архитектурно-композиционными формами, характерными для Тайка и различных регионов исторической Армении, что позволило выявить их общие черты и подчеркнуть интегральный характер архитектурного наследия.В процессе формирования территориального строительства выдвигаются три основных принципа, зависящих от географического положения населённого пункта и окружающей среды, расчленённости ландшафта, доминантных элементов местности, особенностей мироощущения коренного населения и других факторов.

В первую очередь выделяются те поселения, которые расположены на плато или по его краям. В таких случаях, исходя из особенностей рельефа, прибрежные участки вдоль рек и сами долины использовались преимущественно в сельскохозяйственных целях, тогда как жилые зоны, а также культовые, оборонительные и иные функциональные компоненты размещались на сравнительно более возвышенных участках. Имеются также примеры, когда жилые поселения располагались в центральной части плато, а оборонительные и культовые сооружения - на близлежащих холмах.

Подобная пространственная организация широко распространена, например, в Араратской долине, в Ошакане, Армавире и других регионах.

Следующий территориально-планировочный подход характерен для поселений, расположенных в средней поясной зоне или на предгорьях. В таких случаях отмечается активное использование сложного рельефа: жилые дома строятся террасообразно, где крыша одного строения одновременно служит двором для другого. Сельское хозяйство здесь ограничено природными условиями, однако это компенсируется развитием животноводства. Культовые и оборонительные объекты, как правило, размещаются на средней высоте, недалеко от жилых кварталов, в соответствии с конфигурацией рельефа. Этот подход является одним из наиболее распространённых не только в Тайке, но и по всему Армянскому нагорью.

Примеры можно найти в таких населённых пунктах, как: Овак, Аспак (гавар Бохха, Тайк), Айгек, Норшен, Тортум (гавар Вокаг, Тайк), Кем (гавар Васпуракан), Двник (гавар Бардзр Айк), Цахкунг, Ддмашен (провинция Сюник), а также поселения вокруг горы Арагац (провинция Айрарат) и др.

Третий распространённый принцип пространственной организации касается поселений, построенных в высокогорных районах. В этих случаях часто формируются своеобразные «острова-поселения» с природной защитой. Водные ресурсы обеспечиваются за счёт родников и ручьёв, что, в свою очередь, ограничивает возможности сельского хозяйства, но создаёт благоприятные условия для развития животноводства.

Как показывают наши наблюдения, описанные принципы пространственной организации во многом обуславливают черты характера местного населения, особенности кулинарных традиций, формы религиозных культов, а также различия и сходства в архитектуре жилых домов.

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Աիդա (Հայաստան)
Երևանի Ա. Բաբաջանյանի անվան երաժշտամանկավարժական քոլեջ
էլ. հասցե՝ aida.khachatryan1755@gmail.com

«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ» ԹԵՄԱՆԵՐԻ ԲԱՑԱՀԱՅՏՈՒՄԸ 1965–1980 ԹԹ. ԿԻՆՈԱՐՎԵՍՏՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐԻ ԿԻՆՈԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ երաժշտագիտության մեջ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված բնագավառ է ազգային կինոերաժշտությունը, մինչդեռ այն կոմպոզիտորական գործունեության մեջ կարևոր և ուրույն տեղ է զբաղեցնում: 1965-1980 թթ.-ին հայ ազգային կինոարվեստում նկատելի է որոշակի վերելք: Երիտասարդ, կարող ուժերի շնորհիվ էկրան ներխուժեց ժամանակակից կյանքն իր խնդիրներով՝ պայմանավորելով թողարկված ֆիլմերի թեմատիկ բազմազանությունը, խորը բովանդակությունը, առաջադեմ գաղափարների կենսունակությունը: Հայոց Մեծ եղեռնը, որը սև մրրկահողմի պես անցավ ազգային կյանքում՝ մահ ու ավեր բերելով իր հետ, երկար մնաց հայոց էության մեջ՝ խարսխվելով մինչ օրս: Այդ թեման չէր կարող վրիպել մշակույթի ոլորտից՝ գրականություն, գեղանկարչություն, երաժշտություն, և, իհարկե, կինոարվեստ: Արվեստագետներին հաջորդվել է ատահայտել ժողովրդի ողբերգությունն ու մազապուրծ գաղթը, ինչպես նաև փյունիկյան հավքի նման վերակենդանացումը («Նահապետ», «Երկունք», «Սարոյան եղբայրներ» և այլն): Վերքը դեռ չէր սպիացել, երբ վրա է հաս-

նում մի նոր դաժան պատերազմ՝ բերելով նոր կործանում ու մահեր: Պատերազմական թեման թերևս առավել ծավալուն է բացահայտվել կինոարվեստում («Բարև, ես եմ», «Եռանկյունի», «Հնձան», «Զինվորն ու փիղը» և այլն):

Ուսումնասիրության համար դիմել ենք գեղարվեստական լիամետրաժ ժապավենների, ընտրել համեմատաբար հաջողված կինոնկարները՝ ձգտելով այդ ընտրության մեջ պահել թեմատիկ և հեղինակային բազմազանություն: Հիմնվելով ֆիլմի բովանդակության վրա՝ փորձել ենք դիտարկել և ներկայացնել նրա տեսողական և լսողական շերտերի կապը՝ գերազանցապես օգտագործելով վերլուծության, համեմատության և կինոերաժշտության երաժշտատեսական մեթոդները:

Հոդվածում նշված թեմաներով ընտրված ֆիլմերի համար կատարվել է երաժշտագիտական վերլուծություն՝ հաշվի առնելով կինոերաժշտության առանձնահատկությունները: Այդ ժանրը իր տեսակով մոտ է երաժշտաձևերից սյուիտին. այն, առանձին, ինքնուրույն համարներ ունենալով, միշտ կախման մեջ է գտնվում էկրանին ծավալվող իրադարձություններից: Կարող է ընթանալ ընդհատումներով, ունենալ ներքին զարգացում, և միայն կենտրոնական համարը (սաունդթրեք)՝ հիմնական գաղափարակերպարային մոտիվի կրողը, կարող է ամբողջական լինել և հնչել հատվածաբար:

Հոդվածում փորձել ենք բացահայտել ընտրված ֆիլմերի համար կինոերաժշտության դրամատուրգիական դերը ժապավենի գաղափարական և հուզական ոլորտների բացահայտման հարցում՝ ընդգծելով նրա նշանակությունն ու կարևորությունը ֆիլմի ամբողջացման գործում: Հեղինակի ներդրումն է՝ բացահայտել Հայֆիլմի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի նշված թեմաներով ժապավեններում կինոերաժշտության դերը, կարևորությունը և ներկայացնել կինոերաժշտության ուրույն տեղը հայ կոմպոզիտորների ժառանգության մեջ:

KHACHATRYAN Aida (Armenia)
Yerevan Arno Babajanyan Music Pedagogical College
e-mail: aida.khachatryan1755@gmail.com

THE ELUCIDATION OF THE THEMES OF “THE ARMENIAN GENOCIDE” AND “THE GREAT PATRIOTIC WAR” IN THE CINEMA OF 1965–1980 AND IN THE FILM MUSIC OF ARMENIAN COMPOSERS

In Armenian musicology, the field of national film music remains relatively underexplored, despite holding an important and distinctive place in the sphere of composers’ activity. Between 1965 and 1980, Armenian national cinema experienced a noticeable rise. Thanks to the efforts of talented young composers, contemporary life - with all its challenges- entered the screen, shaping the thematic diversity, profound content, and vitality of progressive ideas in the films produced during that period. The Armenian Genocide, like a black storm sweeping through national life and leaving behind death and destruction, remained deeply rooted in Armenian identity to this day. This topic inevitably penetrated all spheres of

culture—literature, painting, music, and, of course, cinema. Artists succeeded in expressing the nation's tragedy, its desperate exodus, and its phoenix-like rebirth ("Nahapet", "Birth", "The Saroyan Brothers", etc.). The wound had not yet healed when a new brutal war erupted, bringing further destruction and death. The theme of war is perhaps most extensively explored in cinema ("Hello, It's Me", "The Triangle", "Sour Grape", The Soldier and the Elephant, etc.).

The study focuses on feature-length artistic films. Relatively successful films were selected with an emphasis on maintaining thematic and authorial diversity. Based on the content of the films, an attempt was made to examine and present the relationship between the visual and auditory layers, using primarily methods of analysis, comparison, and music-theoretical approaches to film music.

The article presents a musicological analysis of the selected films dealing with the stated themes, taking into account the specific features of film music. This genre, by its nature, is similar to a musical suite: while consisting of separate, independent numbers, it always depends on the events unfolding on the screen. It may be episodic, feature internal development, and only the central number (the soundtrack), carrying the core ideological-image motif, may be complete and appear in fragments throughout the film. Results. This article attempts to reveal the dramaturgical role of film music in expressing the ideological and emotional layers of the selected films, emphasizing its significance and importance in completing the cinematic work as a whole. The author's contribution lies in uncovering the role and importance of film music in the productions of "Hayfilm" during the mentioned period and topics, as well as presenting the unique place of film music within the legacy of Armenian composers.

ХАЧАТРЯН Аида (Армения)
Ереванский музыкально-педагогический колледж имени Арно Бабаджаняна
e-mail: aida.khachatryan1755@gmail.com

РАСКРЫТИЕ ТЕМ «ГЕНОЦИД АРМЯН» И «ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА» В КИНОИССКУСТВЕ 1965-1980 ГГ. И В КИНОМУЗЫКЕ АРМЯНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

В армянском музыковедении национальная киномузыка остаётся сравнительно малоизученной областью, несмотря на её важное и самобытное место в композиторском творчестве. В 1965–1980 гг. в армянском национальном кинематографе наблюдается заметный подъём. Благодаря молодым талантливым силам на экран проникла современная жизнь со всеми её проблемами, что обусловило тематическое разнообразие фильмов, глубину содержания, жизнеспособность прогрессивных идей. Геноцид армян, как чёрная буря, пронёсшийся через национальную жизнь, унесший с собой смерть и разрушения, надолго остался в армянском сознании, укоренившись до сегодняшнего дня. Эта тема не могла обойти стороной сферу культуры — литературу,

живопись, музыку и, конечно же, кино. Художникам удалось выразить трагедию народа, его спасительный исход, а также фениксоподобное возрождение («Наапет», «Рождение», «Братья Сароян» и др.). Рана ещё не успела зажить, как грянула новая, жестокая война, вновь приносящая разрушения и смерти. Военная тематика, пожалуй, наиболее широко раскрыта в кинематографе («Здравствуй, это я», «Треугольник», «Терпкий виноград», «Солдат и слон» и др.).

Для исследования были рассмотрены художественные полнометражные фильмы, отобраны сравнительно удачные картины с целью сохранить тематическое и авторское разнообразие. Основываясь на содержании фильмов, предпринята попытка проследить и представить связь визуального и звукового пластов, преимущественно с использованием методов анализа, сравнения и музыкально-теоретического подхода к киномузыке.

В настоящей статье произведён музыковедческий анализ выбранных фильмов по указанным темам, с учётом особенностей киномузыки. Этот жанр по своей природе близок к музыкальной сюите: обладая отдельными самостоятельными номерами, он всегда связан с разворачивающимися на экране событиями. Музыка может звучать с перерывами, иметь внутреннее развитие, и лишь центральный номер (саундтрек), несущий основную идейно-образную нагрузку, может быть полноценным и звучать частями.

В данной статье предпринята попытка раскрыть драматургическую роль киномузыки в передаче идейного и эмоционального содержания фильма, подчеркнув её значимость и важность в целостности кинопроизведения. Авторская заслуга заключается в выявлении роли и значимости киномузыки в фильмах киностудии «Арменфильм» указанного периода по данным тематикам, а также в представлении особого места киномузыки в наследии армянских композиторов.

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Զարուհի (Հայաստան)
Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա
էլ. հասցե՝ zaruhy@yandex.ru

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԵՄԱՌԼՋՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՉԱՐԳԱՑԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՔԱՆԴԱԿԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հայկական միջնադարյան արվեստի ուսումնասիրության շրջանակներում վերջին տարիների քննարկումների կենտրոնում են հայտնվել եկեղեցիների բեմառէջքների ճարտարապետական ձևավորման և քանդակային հարդարման հետ կապված հարցերը: Ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզ է դարձել, որ բեմառէջքը,

որը զբաղեցնում է եկեղեցական կառույցի կենտրոնական և ամենատեսանելի հատվածը, ինչպես նաև ունի կարևոր խորհրդանշական գործառույթ, ձևավորվել է հետարաբական շրջանում՝ կրոնական և մշակութային ավանդույթների զարգացման որոշակի փուլում և ներկայացնում է զուտ հայկական երևույթ: Պարզ է դարձել նաև, որ եկեղեցու բեմառէջքները միշտ չէ որ պահպանել են իրենց նախնական տեսքը, քանի որ դարերի ընթացքում վերջիններս վերանորոգվել և փոփոխության են ենթարկվել՝ համապատասխանեցվելով հետագա դարերի գեղարվեստական ընկալումներին: Այս տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի հայկական եկեղեցիների վաղագույն՝ 9-11-րդ դդ. ժամանակաշրջանի օրիգինալ քանդակազարդ բեմառէջքների բացահայտումն ու փաստագրումը: Հուշարձանների այդ շարքին կարելի է հավելել Մարմաշենի վանական համալիրի Կաթողիկե եկեղեցու բեմառէջքը, որի թվագրության հարցը նախկինում անորոշ էր:

Վաղագույն բեմառէջքների բացահայտման տեսանկյունից կարևոր են Անիի Գագկաշեն եկեղեցու բարձր բեմի դրվագը (հայտնի է արխիվային լուսանկարի շնորհիվ), ինչպես նաև Թեղենյաց վանքի գլխավոր եկեղեցու բեմը հարդարող վերաօգտագործված սալաքարերը: Մարմաշենի բեմառէջքի ճակատամասը, որ թվագրվում է Բագրատունիների դարաշրջանով, ժամանակին անփույթ ձևով վերաշարվել և վերակառուցվել է, որի արդյունքում խաթարվել է վերջինիս նախնական հորինվածքը, իսկ բացակայող հատվածները լրացվել են կոտրված խաչքարերի բեկորներով:

Այս ուսումնասիրության շրջանակներում մեր խնդիրն է, նախևառաջ, վերակազմել Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցու բեմառէջքի ամբողջական հորինվածքը և այն ներկայացնել գծանկարի տեսքով: Ինչպես նաև քննության առնել վերջինիս քանդակազարդ հարդարանքը՝ Հայաստանի զարգացած միջնադարի քանդակի համատեքստում: Մարմաշենի բեմառէջքի հորինվածքը, ըստ ամենայնի, բաղկացած է եղել կրկնվող ութ մեծաչափ վարդյակներից, որոնց հարդարման հիմնական տարրերի շարքում են կրկնվող ականթատերևները, հյուսածո զարդաձևը, մարգարտաշարը և այլն, որոնք զուգահեռներ ունեն նախևառաջ հենց նույն վանական համալիրի հարդարանքում: Բացի այդ՝ վերջիններս նույնանում են Անիի Բագրատունիների շրջանում կառուցված մի շարք եկեղեցիների քանդակի ձևերի հետ: Կարևոր են նաև զուգահեռները 10-11-րդ դդ. պատմական Հայաստանի տարածքում գտնվող այլ համալիրների քանդակային հարդարանքի հետ, որոնց թվում են Աղթամարը, Բղենո-Նորավանքը, Փարպիի Թարգմաչացը և այլն: Նկարագրությունն ու համեմատությունները հնարավորություն են տալիս հաստատելու Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցու բեմառէջքի ստեղծման ժամանակաշրջանը, ինչպես նաև կարևոր կռվան հանդիսանում հաստատելու կամ վերանայելու մի շարք այլ հուշարձանների քանդակային հորինվածքերի թվագրության հարցը: Մարմաշենի քանդակազարդ բեմառէջքը կարևոր օղակ է 10-11-րդ դդ. ժամանակաշրջանի Անիի քանդակային դպրոցի ավանդույթների քննարկման համատեքստում:

HAKOBYAN Zaruhi (Armenia)
State Academy of Fine Arts of Armenia
e-mail: zaruhy@yandex.ru

THE DECORATION OF THE ALTAR ELEVATION OF THE MAIN CHURCH OF MARMASHEN MONASTERY IN THE CONTEXT OF HIGH MEDIEVAL ARMENIAN SCULPTURE

In recent years, the study of medieval Armenian art has brought renewed scholarly attention to the architectural design and sculptural decoration of altar elevations. Research has shown that the altar elevation, which occupies the central and most prominent part of the church interior and carries significant symbolic meaning, emerged during the post-Arab period—at a specific stage in the development of religious and cultural traditions—and represents a distinctly Armenian phenomenon. Analysis of the material has also revealed that altar elevations did not always preserve their original decoration, as they were frequently renovated and altered over the centuries, reflecting the evolving artistic tastes of later periods. From this perspective, the identification and documentation of the original compositions of altar elevations in Armenian churches dating from the 9th to 11th centuries are of particular importance. To this corpus of monuments, the altar platform of the main church of the Marmashen Monastery—whose dating had previously been uncertain—can now be added.

From the perspective of identifying the earliest examples of altar elevations, important specimens include the fragment of the high altar of the Church of Gagkashen in Ani (known through an archival photograph), as well as the reused carved slabs adorning the frontal wall of the bema of the main church of the Tegenyats Monastery. The front part of the altar elevation at Marmashen, now confidently attributed to the Bagratid period, was at some point carelessly reconstructed, resulting in the disruption of its original composition and the insertion of khachkar fragments to fill the missing sections.

Within the framework of this study, our primary objective is the reconstruction of the composition of the frontal part of the altar elevation of the main church at Marmashen, presented in the form of a graphic drawing. In addition, we examine its sculptural decoration in the context of Armenian sculpture of the High Middle Ages. The composition of the Marmashen altar elevation most likely consisted of eight large, repeating rosettes, among whose ornamental elements one finds paired acanthus leaves, interlace, beading, and so forth—motifs that find close parallels primarily in the decoration of the monastery complex itself. Furthermore, these elements correspond to sculptural fragments from a number of churches constructed during the Bagratid period in Ani. Also significant are the parallels with the sculptural decoration of other churches built in the territory of historical Armenia during the 10th–11th centuries, among which Akhtamar, Bgheno-Noravank, Targmanchats in Parpi, and others may be noted. The analysis and comparisons help confirm the date of the altar elevation composition in the main church of Marmashen, which in turn serves as an important point of reference for the confirmation or revision of the dating of sculptural compositions in a number of other monuments. The sculptural composition of the Marmashen altar elevation constitutes a significant element in the broader discourse on the tradition of the Ani school of sculpture during the Bagratid period.

АКОПЯН Заруи (Армения)
Государственная Академия художеств Армении
e-mail: zaruhy@yandex.ru

УБРАНСТВО АЛТАРНОГО ВОЗВЫШЕНИЯ ЦЕРКВИ КАТОЛИКЕ МОНАСТЫРЯ МАРМАШЕН В КОНТЕКСТЕ СКУЛЬПТУРЫ АРМЕНИИ ПЕРИОДА РАЗВИТОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В рамках изучения армянского средневекового искусства в последние годы в центре науных дискуссий оказались вопросы, связанные с архитектурным оформлением и скульптурным убранством алтарных возвышений. В результате исследований выяснилось, что алтарное возвышение, занимающее центральную и наиболее заметную часть церковного интерьера, а также несущее важную символическую функцию, сформировалось в послеарабский период, на определённом этапе развития религиозно-культурных традиций и представляет сугубо армянское явление. Анализ материала также показал, что алтарные возвышения не всегда сохраняли свой первоначальный облик, поскольку на протяжении веков они обновлялись и видоизменялись, отражая художественный вкус последующих столетий. С этой точки зрения выявление и фиксация оригинальных композиций алтарных возвышений армянских церквей, датируемых периодом IX–XI веков имеет большое значение. К этому списку памятников можно добавить алтарное возвышение главной церкви монастыря Мармашен, датировка которого ранее была под вопросом.

С точки зрения выявления наиболее ранних примеров алтарных возвышений важными образцами являются фрагмент высокого алтаря церкви Гаггашен в Ани (известен благодаря архивной фотографии), а также повторно использованные резные плиты, украшающие фронтальную стену бемы главной церкви монастыря Тегеняц. Передняя часть алтарного возвышения Мармашена, теперь уже уверенно относимая к эпохе Багратидов, была в своё время небрежно перестроена, в результате чего первоначальная композиция последней была нарушена, а недостающие участки были заполнены фрагментами хачкаров.

В рамках данного исследования нашей задачей является, прежде всего, реконструкция композиции фронтальной части алтарного возвышения главной церкви Мармашена в виде графического рисунка. А также рассмотрение скульптурного декора последнего в контексте скульптуры Армении периода развитого средневековья. Композиция алтарного возвышения Мармашена,вероятнее всего, состояла из восьми повторяющихся крупных розеток, среди орнаментальных элементов которой выделяются парные листья аканфа, плетёнка, перлы и т.д., имеющие параллели, прежде всего, в декоре самого монастырского комплекса. Кроме того, последние отождествляются со скульптурными фрагментами ряда церквей, построенных в эпоху Багратидов в Ани. Важны также параллели со скульптурным декором других церковей, построенных на территории исторической Армении в период X–XI веков, в числе

которых выделяются Ахтамар, Бгено-Нораванк, Таргмачаца в Парпи и др. Анализ и сопоставления позволяют подтвердить время создания композиции алтарного возвышения главной церкви Мармашена, что в свою очередь служит важной отправной точкой для подтверждения или пересмотра датировок скульптурных композиций ряда других памятников. Скульптурная композиция алтарного возвышения Мармашена является важным элементом в контексте разговора о традиции аниийской школы скульптуры периода Багратидов.

ՄԱԼՅԵՎԱ Սվետլանա (Ռուսաստան)

«ՌԴ Շինարարության նախարարության Կենտրոնական գիտահետազոտական և նախագծային ինստիտուտ», Ճարտարապետության և քաղաքաշինության տեսության և պատմության գիտահետազոտական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ sm@resava.ru

ՄԱԿԵԴՈՆԻԱՅԻ ՈՒ ԱԴՐԻԱՏԻԿԻ IX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ - X Դ. ԵՌԱԽՈՐԱՆՆԵՐԸ

Զեկույցը նվիրված է տրիկոնխ եկեղեցիներին, որոնք տարածում են գտել Մակեդոնիայի և Ադրիատիկի բալկանյան ափերի տարածքներում՝ IX–X դարերի երկրորդ կեսին: IX դարի կեսերը դառնում են Բյուզանդական եկեղեցու և Բալկաններում լայն տարածում գտած «վայրենիների» միջև առաջին պտղաբեր շփման շրջանը: Սլավոնների և բուլղարների բնակեցման տարածքներում Բյուզանդիայի ազդեցությունը 860-ականներին ուժեղացնելու անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր Հռոմի՝ այդ տարածքներում իր ներկայությունը վերականգնելու հավակնություններին սրացմամբ: Կոստանդնուպոլսի պատասխանը դառնում է Բալկաններում հաստատված նոր բնակչությանը մկրտելու և լուսավորելու նպատակով մենաստանային հոգևորականության ակտիվ ներգրավումը:

Այս գործընթացի արդյունք է դառնում սլավոնալեզու եկեղեցու ձևավորումը, որի նոր հոգևորականության պատրաստման համար բացվում են դպրոցներ: Նշված նախաձեռնությունների կարևոր բաղադրիչն է հանդիսանում Սբ Կիրիլոսի և Սբ Մեթոդիոսի աշակերտների գործունեությունը, որն ուղղված էր սլավոնական գրագրության զարգացմանը: Օխրիդը դառնում է հույների և բուլղարների համագործակցության կարևորագույն կենտրոններից մեկը. Մորավիայից վերադառնալով՝ այստեղ է գալիս Սբ Կղեմեսը՝ Սբ Մեթոդիոսի աշակերտը: Նրա հիմնադրած Օխրիդի վանքում կառուցվում է տրիկոնխ-մատուռը, որը սկիզբ է դնում այս տիպի եկեղեցիների տարածման գործընթացին:

Միսիոներական գործունեությունը զարգացում է ստանում նաև դեպի Ադրիատիկի ափամերձ շրջաններ: Տրիկոնխ եկեղեցիների կառուցմամբ դրվում են մենաստանային ճարտարապետության նոր ավանդույթների հիմքերը: Ձեկույցում դիտարկվելու են այս տիպաբանության ծագումն ու զարգացման ուղիները Մակեդոնիայի և Դալմաթիայի տարբեր տարածաշրջանային ավանդույթների համատեքստում: Կառուցվածքային-տիպաբանական հատկանիշների վերլուծությունը թույլ կտա գնահատել ձևերի փոփոխականության աստիճանը, բացահայտել ճարտարապետական տարբեր պրակտիկաների փոխազդեցության եղանակները, ինչպես նաև հասկանալ՝ ինչու են տրիկոնխները լայն կիրառություն ստացել սլավոնների և բուլղարների եկեղեցական ճարտարապետության ձևավորման փուլում:

Այդ ժամանակաշրջանի կրոնական կառույցների համեմատաբար փոքր չափերը վկայում են ճարտարապետության կազմակերպման սահմանափակ հնարավորությունների մասին. մենաստանները, լինելով հեռու Կոստանդնուպոլսից, կարճ ժամանակահատվածում ստիպված էին տեղերում նորովի վերակազմակերպել եկեղեցական ճարտարապետությունը՝ սահմանափակ միջոցներով և տեղական ուժերով: Այս պայմաններում տրիկոնխը դառնում է կենտրոնաձիգ գմբեթավոր կառույցների իրագործման ամենաօպտիմալ տարբերակը՝ ապահովելով միաժամանակ կառույցի կոնստրուկտիվ կայունությունը, ներքին տարածության դինամիկան և տաճարի կերպարի իմաստաբանական համապատասխանությունը արևելաքրիստոնեական մտածողությանը:

MALTSEVA Svetlana (Russia)
Central Research and Design Institute of the Ministry of Construction of Russia,
Research Institute of Theory and History of Architecture and Urban Planning,
e-mail: sm@resava.ru

TRICONCHS OF MACEDONIA AND THE ADRIATIC IN THE SECOND HALF OF THE 9TH–10TH CENTURIES

This paper is dedicated to triconch churches that became widespread in the territories of Macedonia and along the Balkan coast of the Adriatic during the second half of the 9th–10th centuries. The mid-9th century marks the beginning of the first fruitful contact between the Byzantine Church and the "barbarians" who had extensively settled in the Balkans. The need to strengthen Byzantine influence in the regions inhabited by Slavs and Bulgars in the 860s was driven by Rome’s increasing efforts to re-establish its presence there. In response, Constantinople deployed monastic clergy to baptize and educate the newly rooted populations of the Balkans.

This initiative resulted in the development of a Slavic-speaking Church, with the establishment of schools for the training of new clergy. A vital part of this effort was the activity of the disciples of Saints Cyril and Methodius, aimed at the advancement of Slavic literacy. Ohrid became one of the principal centers of cooperation between Greeks and

Bulgars. After returning from Moravia, Saint Clement, a disciple of Saint Methodius, arrived in Ohrid. In the monastery he founded there, a triconch-shaped funerary church was erected, marking the beginning of the dissemination of this church type.

Missionary activity expanded further into the regions of the Adriatic coast. The construction of triconchs laid the foundation for new traditions in monastic architecture. The paper traces the origins and developmental pathways of this architectural typology across different regional traditions in Macedonia and Dalmatia. The analysis of structural and typological characteristics will help assess the degree of morphological variation, identify intersections of different architectural practices, and uncover the reasons for the triconch's popularity during the formative phase of Slavic and Bulgar ecclesiastical architecture.

The small scale of buildings erected during this period reflects the limited resources of the monks, who were compelled—far from Constantinople—to organize the revival of local church architecture across various Balkan regions using available means and labor. In this context, the triconch became an optimal model for realizing centralized domed structures, ensuring sufficient structural integrity, dynamic interior spatial organization, and semantic alignment with the image of the church within the Eastern Christian paradigm.

МАЛЬЦЕВА Светлана (Россия)
«Центральный научно-исследовательский и проектный институт Минстроя России»,
Научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры и градостроительства,
e-mail: sm@resava.ru

ТРИКОНХИ МАКЕДОНИИ И АДРИАТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ IX-X ВВ.

Доклад будет посвящен церквям-триконхам, получившим распространение на территориях Македонии и балканского берега Адриатики во второй половине IX-X века. Середина IX века становится временем установления первого плодотворного контакта Византийской церкви и варваров, широко расселившихся на Балканах.

Необходимость усиления византийского влияния в регионах распространения славян и булгар в 60-е годы IX века была обусловлена обострением претензий Рима на возобновление здесь своего присутствия. Ответом Константинополя стало задействование монашествующего духовенства, прибывшего для крещения и просвещения укоренившегося на Балканах нового населения. Результатом становится развитие славяноязычной церкви, для подготовки нового духовенства открываются школы. Важной частью инициатив являлась деятельность учеников Св. Кирилла и Мефодия, направленная на развитие славянской письменности. Охрид становится одним из главных центров сотрудничества греков и болгар, сюда по возвращении из Моравии, прибывает Св. Климент, ученик Св Мефодия. В основанном им монастыре в Охриде возводится триконх-усыпальница, что становится началом распространения

такого типа церквей. Миссионерская деятельность получает развитие и в сторону регионов адриатического приморья. Возведением триконхов закладываются новые традиции монастырского зодчества. В нашем докладе будут прослежены истоки и пути развития рассматриваемой типологии в разных региональных традициях в Македонии и в Далмации. Анализ конструктивно-типологических характеристик поможет проследить степень вариативности форм, увидеть способы соприкосновения различных архитектурных практик, а также позволит выявить причины востребованности триконхов на этапе формировании церковного зодчества славян и булгар.

Небольшой масштаб возводимых в это время построек свидетельствует об ограниченности строительных возможностей монахов, вынужденных вдали от Константинополя в короткие сроки в разных регионах Балкан организовывать возрождение церковной архитектуры на местах подручными средствами и силами. В этот период триконхи становятся оптимальным вариантом для реализации центрических купольных построек, обеспечивая достаточную прочность конструкции, динамичность пространства интерьера и семантическое соответствие образу храма в восточнохристианской парадигме.

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Արաքս (Հայաստան)
Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ
Շիրակի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ araxmargaryan@gmail.com

ՄԻՆԱՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՈՒ ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ

1960-ականներից հայ կերպարվեստում երևան են գալիս նկարչներ, որոնց աշխատանքներում կարևորվում են ինքնատիպ մտածողությունը, սուբյեկտիվ ընկալումները, ոճական ուրույն ձեռագիրը, հարուստ արտահայտչական զինանոցը:

Իրենց ստեղծագործական ուղին են սկսում Հայաստանի ժամանակակից արվեստի նորարար ու վառ ներկայացուցիչները, որոնք կանգնած էին արվեստի հիմքերի վերափոխման ճանապարհին: Մինասը՝ Ջաջուռում, Աշոտը՝ Մայիսյանում, իրենց մեջ կրում էին նոր ձևավորվող հայկական մոդեռն արվեստի սաղմերը, որոնք հետո պետք է ի հայտ գային նոր ուժով ու հնչեղությամբ: Այն, ինչը հայտնի է «Շիրակի գունազգացողություն» անվամբ, առավել բնորոշում է Մինաս Ավետիսյանի ու Աշոտ Հովհաննիսյանի ստեղծագործությունները, որոնցում գույնը ստանում է դրամատիկ հնչեղ երանգավորում, իսկ կերպարները՝ խորհրդանշական իմաստ:

Մինասի գողտրիկ «Ջաջուռ» նկարը կարելի է համարել շիրակցու գենետիկ կոդը, տեսակի բնութագրումը: Այն կառուցված է տաք ու սառը գույների համադրումից: Ինչպես Մինասը պատմում է իր հուշերում. «Ամառային շոգ օրվան հաջորդում է զով երեկոն: Գյուղի տղաների հետ նստում էինք քարերին, որոնք կլանել էին ողջ օրվա տափն ու ջերմությունը: Տապին հաջորդած զովությունը հաճելի զգացողություն էր բերում՝ թույլ տալով զգալ ոտքերի տակ տաքը, իսկ գլխավերևում՝ զովությունը»:

Այդպիսին է Շիրակի բնությունը, այդպիսին է «Ջաջուռ» կտավը՝ տաք ու սառը գույների հակադրամիությունից բաղկացած: Այդպիսին է շիրակցու էությունը. լավ կամ վատ…միջինը, անցումնայինը նրա համար գոյություն չունի:

Աշոտ Հովհաննիսյանն առանձնահատուկ հոգևոր կապ էր զգում Լենինականի հետ: Նրա խոսքերով՝«Լենինականը այն ժամանակ ինձ թվում էր միակ քաղաքն աշխարհում»: 1988թ. նրա վրձնած «Կանխատեսում. ինքնադիմանկար» կտավը դարձավ կանխատեսական իր և իր սիրած քաղաքի համար: Նկարում պատկերված է ճեղքված գլուխ, դեֆորմացված դեմք, որից լույս է ճառագում, իսկ խորաթափանց աչքերում փրկության աղերս. նկարի ֆոնն ընդգծված է ինտենսիվ վառ կարմիրով: Այն ասես կանխատեսում էր մոտալուտ աղետն ու մարդկային անսահման ողբերգությունը:

MARGARYAN Araks (Armenia)
Gyumri Branch of the State Academy of Fine Arts of Armenia,
Shirak State University
e-mail: araxmargaryan@gmail.com

ACTIVITIES BY ARTISTS MINAS AVETISYAN AND ASHOT HOVHANNISYAN IN LENINAKAN

Since the 1960s some artists have appeared in Armenian fine art, whose works emphasize original thinking, subjective perceptions, unique stylistic handwriting, and rich expressive arsenal. Innovative and bright representatives of modern Armenian art, who stood on the path of transforming the foundations of art, began their creative path. Minas in Jajur, Ashot in Mayisyan, carried within themselves the embryos of the newly formed Armenian modern art, which were later to emerge with new strength and resonance. What is known as the “Shirak Color Sense” most characterizes the works of Minas Avetisyan and Ashot Hovhannisyan, in which color acquires a dramatic resonant tint, and the characters acquire symbolic significance.

Minas’s charming painting “Jajur” can be considered the genetic code of Shirak, a description of the genre. It is built from a combination of warm and cold colors. As Minas tells in his memoirs: “A hot summer day is followed by a cool evening. We would sit with the village boys on the stones, which had absorbed the heat and humidity of the entire day. The coolness that followed the heat brought a pleasant feeling, allowing us to feel the heat under our feet and the coolness above our heads.” Such is the nature of Shirak, such is the canvas “Jajur”, consisting of the antithesis of warm and cold colors. Such is the essence of Shirak: good or bad… the average, the transitional does not exist for him.

Ashot Hovhannisyan felt a special spiritual connection with Leninakan. In his words, “Leninakan seemed to me the only city in the world at that time.” In 1988, he painted “Prediction: "Self-Portrait" which became predictive for himself and his beloved city. The picture depicts a cracked head, a deformed face, from which light radiates, and a plea for salvation in his penetrating eyes. The background of the picture is highlighted in intense bright red. It seemed to predict the impending disaster and the boundless human tragedy.

МАРГАРЯН Аракс (Армения)
Гюмрийский филиал Государственной академии художеств Армении,
Ширакский государственный университет
e-mail: araxmargaryan@gmail.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХУДОЖНИКОВ МИНАСА АВЕТИСЯНА И АШОТА ОГАНИСЯНА В ЛЕНИНАКАНЕ

Начиная с 1960-х годов в армянском изобразительном искусстве появились художники, чьи работы подчеркивают оригинальное мышление, субъективное восприятие, уникальные стилистические почерки и выразительный арсенал. Новаторские и яркие представители современного армянского искусства начали свой творческий путь Минас в Джаджуре, Ашот в Маисяне. Они несли в себе зародыши новообразованного армянского современного искусства, которые впоследствии должны были проявиться с новой силой и резонансом. Для работ Минаса Аветисяна и Ашота Ованнисяна наиболее характерно явление, известное как «Ширакское чувство цвета», в котором цвет приобретает драматический, резонансный оттенок, а персонажи — символическое значение.

Очаровательную картину Минаса «Джаджур» можно считать генетическим кодом Ширака. Она построена на сочетания теплых и холодных цветов. Как рассказывает Минас в своих воспоминаниях: «За жарким летним днем следует прохладный вечер. Мы сидели с деревенскими мальчишками на камнях, впитавших тепло и влажность целого дня. Прохлада, пришедшая на смену жаре, приносила приятное ощущение, позволяя нам чувствовать тепло под ногами и прохладу над головой». Такова природа Ширака, таково полотно «Джаджур», состоящее из антитезы теплых и холодных цветов. Такова суть Ширака: хороший или плохой… среднего, переходного для него не существует.

Ашот Ованнисян чувствовал особую духовную связь с Ленинаканом. По его словам, «Ленинакан казался мне тогда единственным городом на земле». В 1988 году вышла его картина «Предсказание: Автопортрет» стала пророческой для него и его любимого города. На картине изображена расколотая голова, деформированное лицо, из которого исходит свет, а в пронзительных глазах — мольба о спасении. Фон картины выделен интенсивным ярко-красным цветом. Она словно предсказывает надвигающуюся катастрофу и безграничную человеческую трагедию.

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Արաքս (Հայաստան)
Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ,
Շիրակի պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ araxmargaryan@gmail.com

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ 1960-1970-ԱԿԱՆ ԹԹ.: Զ. ԿՈՉՏՈՅԱՆԻ, Հ. ՋԻՎԱՆՅԱՆԻ, Ֆ. ՍՈՂՈՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1960-1970-ականներին հայ կերպարվեստը համալրվեց տաղանդավոր քանդակագործներով, որոնց թվում էին ծագումով լենինականցի Ֆ. Սողոյանը, Հ. Ջիվանյանը և Զ.Կոչտոյանը: Երևանում, Լենինականում և Շիրակի բնակավայրերում բեղմնավոր աշխատում էին քանդակագործների մուրճերը: Նրանցից յուրաքանչյուրը բերեց իր անկրկնելի նկարագիրն ու ոճը, ձեռագիրն ու արտահայտչաձևը: Եթե Հ. Ջիվանյանին բնորոշ էին դեկորատիվ, կամերային քանդակային ձևերը, Ֆ. Սողոյանին՝ մոնումենտալ կոմպոզիցիաներն ու հուշակոթողները, ապա Զ. Կոչտոյանը զարգացրեց ֆոլկլորային թեման՝ կերտելով գյումրեցիների հավաքական կերպարներ քանդակագործության մեջ: Սակայն այս երեք իրարից շատ տարբեր քանդակագործներին միավորում էր այն, որ բոլորը սովորել են Մերկուրովի անվան նկարչական դպրոցում, որտեղ բանիմաց ու փորձառու գեղանկարիչ-մանկավարժների շնորհիվ ձևավորել են նրանց առաջին պատկերացումները կերպարվեստի մասին, ձեռք են բերել կավով ծեփելու, ծավալներով աշխատելու, լույս ու ստվերն զգալու ունակությունները:

Նրանց կերտած գործերը՝ Ֆ. Սողոյանի՝ «Դուդուկահարներ», «Վերածնունդ», Ս.Գրիգորյանի և Ռիժկովի հուշատախտակները վերջինիս անունը կրող փողոցում, «Անմեղ զոհերին, գթառատ սրտերին» ստեղծագործությունը, Հ. Ջիվանյանի՝ «Քարե մատյան», Անիի 1000-ամյակին նվիրված կոթողները, բազմաթիվ հուշաղբյուր-կոթողները, Զ. Կոչտոյանի՝ Շերամի բարձրաքանդակը, Սումգայիթյան զոհերին նվիրված խաչքարը, Գյումրեցի կնոջ քանդակը ԻսՈւզ համալիրի բակում, «Սերնդափոխություն» բարձրաքանդակը՝ գարեջրի գործարանի ճակտոնին, սպարապետ Վ.Սարգսյանի և Վազգեն Ա կաթողիկոսի կիսանդրիները՝ համանուն դպրոցների բակում, «Վարպետներ» հուշարձանը, Քեոսայանի հուշատախտակը՝ կինո Հոկտեմբերի պատին, զարդարում են Լենինականի փողոցներն ու հանգստյան գոտիները:

MARGARYAN Araks (Armenia)
Gyumri Branch of the State Academy of Fine Arts of Armenia,
Shirak State University
e-mail: araxmargaryan@gmail.com

THE PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF SCULPTURE IN LENINAKAN IN THE 1960S-1970S: THE WORKS OF Z. KOSHTOYAN, H. JIVANYAN, F. SOGHOYAN

In the 1960s and 1970s, Armenian fine arts were replenished with talented sculptors, among whom were F. Soghoyan, H. Jivanyan and Z. Koshtoyan, originally from Leninakan. Sculptors worked fruitfully in Yerevan, Leninakan and the settlements of Shirak. Each of them brought his own unique description and style, handwriting and expression.

If H. Jivanyan is characterized by decorative, chamber sculptural forms, F. Soghoyan by monumental compositions and memorials, then Z. Koshtoyan developed the folklore theme, depicting the collective images of Gyumri residents in sculpture. However, what united these three very different sculptors was that they all studied at the Merkurov Painting School, where, thanks to knowledgeable and experienced painters-educators, the first ideas about fine arts were formed. They have acquired the skills of molding with clay, working with volumes, and feeling light and shadow.

Their created works are- F. Soghoyan's "Duduk Players", "Renaissance", S. Grigoryan's and Rizhkov's memorial plaques on the street named after the latter, the work "To the Innocent Victims, Merciful Hearts", H. Jivanyan's "Stone Book", the monuments dedicated to the 1000th anniversary of Ani, numerous memorial fountains-monuments, Z. Koshtoyan's base-relief of Sheram, the Khachkar dedicated to the victims of Sumgait, the sculpture of a Gyumri woman in the courtyard of the IsUz complex, the bas-relief "Generation Change" in the brewery, the busts of Sparapet V. Sargsyan and Catholicos Vazgen I in the courtyard of the schools of the same name, the "Masters" monument, Keosayan's memorial plaque on the wall of the October cinema adorn the streets and recreation areas of Leninakan.

МАРГАРЯН Аракс (Армения)
Гюмрийский филиал Ереванской государственной академии художеств,
Ширакский государственный университет
e-mail: araxmargaryan@gmail.com

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ СКУЛЬПТУРЫ В ЛЕНИНАКАНЕ В 1960-1970-Е ГГ.: ТВОРЧЕСТВО З. КОШТОЯНА, Г. ДЖИВАНЯНА, Ф. СОГОЯНА

В 1960-1970-е годы армянское изобразительное искусство пополнилось талантливыми скульпторами, среди которых были родившиеся в Ленинакане Ф. Согоян, Г. Дживанян и З. Коштоян. Скульпторы плодотворно работали в Ереване, Ленинакане и

поселениях Ширака. Каждый из них привнес свой неповторимый характер и стиль, почерк и экспрессию. Если Г. Дживаняну свойственны декоративные, камерные скульптурные формы, Ф. Согояну — монументальные композиции и мемориалы, то З. Коштоян развивал фольклорную тематику, запечатлевая в скульптуре собирательные образы гюмрийцев. Однако объединяло этих трех совершенно разных скульпторов то, что все они учились в школе живописи Меркурова, где благодаря знающим и опытным художникам-педагогам сформировались первые представления об изобразительном искусстве. Они приобрели навыки лепки из глины, работы с объемами, со светотенью.

Их работы: «Дудукисты», «Возрождение» Ф. Согояна, мемориальные доски С. Григоряна и Рыжкова на улице, названной в его честь, работа «Невинно убиенным, милосердным сердцам», «Каменная книга» А. Дживаняна, памятники, посвященные 1000-летию Ани, многочисленные мемориальные фонтаны-монументы, барельеф Шерама З. Коштояна, хачкар, посвященный жертвам Сумгаита, скульптура гюмрийской женщины во дворе комплекса IsUz, барельеф «Смена поколений» на фронтоне пивоваренного завода, бюсты спарапета В. Саргсяна и католикоса Вазгена I во дворе одноименных школ, памятник «Мастера», мемориальная доска Кеосаяна на стене кинотеатра «Октябрь» украшают улицы и зоны отдыха Ленинакана.

ՄՈՐԳԵՆՇԹԵՐՆ Ուլրիխ (Ավստրիա)
Երաժշտության և կատարողական արվեստների համալսարան
էլ. հասցե՝ morgenstern@mdw.ac.at

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԿՈՆՑԵՊՏԸ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

Ազգային գործիքների հասկացությունը խորապես արմատավորված է ավանդական երաժշտության շուրջ ձևավորված ժողովրդական պատումներում և զգալիորեն փոքր չափով՝ էթնոմեղեդիագիտության և ակադեմիական գիտության այլ բնագավառներում: Այս հասկացությունը ծագում է «ազգային երաժշտություն» գաղափարից, որի ծաղկումը տեղի ունեցավ XVIII դարում, երբ այն հիմնականում ընկալվում էր որպես բանավոր ավանդույթով փոխանցվող տարածաշրջանային երաժշտություն: Ինչպես ցույց է տվել Մեթյու Գելբարթը (2008 թ.), այդ ժամանակահատվածում սկզբունքային տարբերություն չկար անգլերենում օգտագործվող «national music» հասկացության և գերմաներեն «Volksmusik»-ի միջև, որը գործածվում էր որպես «National musik»-ի հոմանիշ:

«Ազգային երաժշտություն» տերմինի նման՝ «ազգային գործիք» արտահայտությունը XIX դարի կեսերից սկսած ժամանակ առ ժամանակ հանդիպում է պատ-

ման և ազգագրական հետազոտություններում, սակայն աստիճանաբար դառնում է ազգային ռոմանտիզմի և քաղաքական ազգայնականության օրակարգերի մի մասը (ընդհանուր, արժեքային չեզոք իմաստով)։ Որպես տեսանելի և լսելի մշակութային օբյեկտներ՝ երաժշտական գործիքները կարող են հանդես գալ ինքնության հզոր խորհրդանիշների դերում։ Պատահական չէ, որ քնարն իռլանդական ազգային շարժման մեջ դարձավ ազդեցիկ խորհրդանիշ, XIX դարի ընթացքում շվեյցարական ալպհորնը, խորվաթական տամբուրիցան և ռուսական բալալայկան նույնպես ստացան նման նշանակություն, իսկ ավելի ուշ՝ բելառուսական դուդա շեփորը դարձավ ազգային խորհրդանիշ։ Կոնկրետ ազգին բնորոշ «տիտղոսային» երաժշտական գործիքի գաղափարը Խորհրդային Միությունում նույնպես լայնորեն խթանվում էր՝ հատուկ մշակութային քաղաքականության շրջանակում, որն ուղղված էր ազգային ինքնության ձևավորմանը։

Այնուամենայնիվ, հիշատակված գործիքների խնդիրը կայանում է նրանում, որ պատմականորեն դրանցից ոչ մեկը չի պատկանում բացառապես մեկ ազգի, կամ տարածված է միայն տվյալ ազգային պետության սահմաններում գտնվող փոքր տարածքում։ Օրինակ՝ ֆուջարան տարածված է բացառապես Սլովակիայում, säckpipa-ն՝ Շվեդիայում, իսկ թուրքական Սևծովյան ափերին օգտագործվող տուլում կոչվող շեփորը պատմական կապեր ունի ուշ Բյուզանդական ժամանակաշրջանի և Հայաստանի հետ։ Այսպես կոչված «ազգային» երաժշտական գործիքների մեծ մասը իրականում ձևավորվել է ստանդարտացման գործընթացների արդյունքում, որոնք տեղի են ունեցել ավանդական մշակույթի վերածննդի և կենսագործման շարժումների շրջանակներում։ Միայն բացառիկ դեպքերում գործիքի կառուցվածքային առանձնահատկությունները կամ յուրահատուկ հնչողությունը ունեն խորապես արմատավորված և բացառիկ կապ միայն մեկ ազգային մշակույթի հետ։ Օրինակներ են ուկրաինական ստարոսվիցկա բանդուրան և հայկական դուդուկի յուրահատուկ տիպը։

Ազգային ռոմանտիզմի դարաշրջանից առաջ երաժշտական գործիքների տարածման աշխարհագրական տարածքները, առհասարակ, չէին համընկնում ազգային սահմանների հետ։ Ավելին՝ վաղ էթնիկ պատմությունը հազվադեպ է կարողանում նպաստել երաժշտական գործիքների պատմության ընկալմանը, և հակառակը։ Հենց այս պատճառով եվրոպական էթնոօրգանոլոգիայում «ազգային գործիքների» գաղափարը հիմնականում բացակայում է՝ որպես գիտականորեն հիմնավորված կատեգորիա։

MORGENSTERN Ulrich (Austria)
University of Music and Performing Arts
e-mail: morgenstern@mdw.ac.at

THE CONCEPT OF NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS IN SCHOLARSHIP AND IN POPULAR DISCOURSE

The concept of national instruments is deeply rooted in popular narratives on traditional music and – to a much lesser degree – in ethnomusicology and other domains of academic scholarship. It derives from the concept of "national music," which flourished

in the 18th century and was largely understood as regional music from oral tradition. As Matthew Gelbart (2008) has shown, at that time there was no principal difference between the Anglophone concept of "national music" and the German "Volksmusik", which was used synonymously to "Nationalmusik".

Like national music, the term "national instrument", from the mid-19th-century onwards, appears (occasionally) in historical and ethnographic studies – but increasingly also in agendas of national-romanticism and political nationalism (in a broad, value-free sense). As visible and audible objects, musical instruments are potentially effective identity markers. Not by chance, the harp became a powerful symbol in the Irish national movement – as throughout the 19th century, the Alphorn in Switzerland, the tamburica in Croatia, and the balalaika in Russia, and – more recently – the bagpipe duda in Belarus. The idea of a quasi "titular" musical instrument distinct for a particular nation was heavily promoted in cultural politics of the Soviet Union with its specific nation-building.

The problem with the musical instruments mentioned above is the fact that all of them historically belong either not exclusively to one nation or only to a small region within a nation state – as the *fujara* in Slovakia, the *säckpipa* in Sweden or the *bagpipe tulum* of the Turkish Black-Sea coast, with its historical links to the late Byzantine period and to Armenia. Most "national" musical instruments are the result of standardization in the context of revival and revitalization movements. Very rarely, the morphology or the specific sound of an instrument has deeply rooted ties to only one national culture. Examples are the starosvitska bandura in the Ukraine and the specific Armenian type of the duduk.

Before the period of national romanticism, the geographical dissemination of most musical instruments was not related to national boundaries. Moreover, early ethnic history very rarely can contribute to understanding the history of musical instruments and vice versa. For this reason, in European ethno-organology, the popular concept of national instruments is largely absent.

МОРГЕНШТЕРН Ульрих (Австрия)
Университет музыки и исполнительских искусств
e-mail: morgenstern@mdw.ac.at

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В НАУКЕ И В НАРОДНОМ ДИСКУРСЕ

Понятие национальных инструментов глубоко укоренено в популярных нарративах о традиционной музыке и, в значительно меньшей степени, в этномузыкологии и других областях академической науки. Оно происходит из концепции «национальной музыки», расцвет которой пришёлся на XVIII век, и которая в основном понималась как региональная музыка, передающаяся в устной традиции. Как показал Мэтью Гелбарт (2008), в тот период не существовало

принципиальной разницы между англоязычным понятием national music и немецким «Volksmusik», которое употреблялось как синоним «Nationalmusik».

Подобно термину «национальная музыка», выражение «национальный инструмент» с середины XIX века время от времени встречается в исторических и этнографических исследованиях, но всё чаще становится частью программ национального романтизма и политического национализма (в широком, нейтральном смысле). Будучи видимыми и слышимыми объектами, музыкальные инструменты потенциально являются эффективными маркерами идентичности. Не случайно арфа стала мощным символом ирландского национального движения; аналогично, на протяжении XIX века альпхорн в Швейцарии, тамбурица в Хорватии и балалайка в России, а в более позднее время — белорусская волынка (дуда) приобрели статус национальных символов. Идея своеобразного «титульного» музыкального инструмента, характерного для конкретной нации, активно продвигалась и в культурной политике Советского Союза в рамках особой политики нациестроительства.

Проблема упомянутых выше музыкальных инструментов заключается в том, что исторически ни один из них не принадлежит исключительно одной нации либо ограничен лишь небольшой территорией в пределах национального государства. Так, например, фуяра распространена лишь в Словакии, säckpipa — в Швеции, а волынка тулум, используемая на турецком побережье Чёрного моря, имеет исторические связи с поздневизантийским периодом и с Арменией. Большинство так называемых «национальных» музыкальных инструментов в действительности являются результатом процессов стандартизации, происходивших в рамках движений по возрождению и ревитализации традиционной культуры. Лишь в редких случаях морфология или уникальное звучание конкретного инструмента имеют глубоко укоренённую и исключительную связь с одной национальной культурой. Примерами могут служить старосвитская бандура на Украине и особый армянский тип дудука.

До эпохи национального романтизма географическое распространение большинства музыкальных инструментов, как правило, не совпадало с национальными границами. Более того, ранняя этническая история лишь в редких случаях может способствовать пониманию истории музыкальных инструментов, и наоборот. По этой причине в европейской этноорганологии популярная концепция «национальных инструментов» в значительной степени отсутствует.

ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ Դավիթ (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան
էլ. հասցե՝ nahatakyan@gmail.com

ԱԿՈՊՈՎ Արկադի (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com

ՆՈՒՐԲԵԿՅԱՆ Գոհար (Հայաստան)
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ. հասցե՝ goharnurbekyan@gmail.com

ԸՆԿՈՒԶԵՔ ԱՄՐՈՑԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՉՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ ՏԱՅՔՈՒՄ [1]

Հայկական լեռնաշխարհը և նրա հարակից շրջանները վաղնջական շրջանից սկսած բնակեցված են եղել, ուստի բնակավայրերի պաշտպանության հարցերը կարևոր նշանակություն են ունեցել: Պաշտպանական հարցերը կենսական են եղել և, ինչպես երևում է, համակարգային բնույթ են կրել, որի մասին ակնարկ է կատարել Արմեն Զարյանը՝ ՀՀ Սյունիքի մարզի ամրոցների օրինակով: Սակայն, սակավ են ուսումնասիրություններն ամրոցների տարածական,ճարտարապետաշինարարական, համակարգային և այլ լուծումների վերաբերյալ, քանի որ ՀՀ-ում լավ պահպանված ամրոցները քիչ են: Կարիք կա նաև հնագիտական պեղումների իրականացման, որպեսզի հստակեցվեն բազմադարյա ամրոցների առանձին հանգույցների լուծումները:

Մեծ Հայքի Տայք նահանգը՝ իր 8 գավառներով, հարուստ է պատմամշակութային ժառանգությամբ և աչքի է ընկնում պահպանված հուշարձանների աննախադեպ բազմազանությամբ: Պահպանվել են բազմաթիվ ամրոցներ, պաշտմունքային, հասարակական, բնակելի կառույցներ ու համալիրներ: Տայոց աշխարհի ճարտարապետությունը հետաքրքիր կերպով զուգահեռվում է Մեծ Հայքի Սյունիք, Այրարատ, Գուգարք, Տուրուբերան և այլ նահանգների նմանատիպ ժառանգության հետ, և, ըստ կառուցապատման և քաղաքաշինական լուծումների ընդհանուր զարգացման, այն անցել է Հայկական լեռնաշխարհի և նրա հարակից շրջանների բնակավայրաշինության և ամրաշինական ավանդույթների զարգացման բոլոր փուլերով: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր պատկեր ենք տեսնում պատմական Տայք նահանգում, որից սույն հետազոտության համար առանձնացվել է Ազորդացփոր գավառի Ընկուզեք ամրոցը: Մեր արշավախմբի կողմից, 2014, 2016, 2022-2024 թթ. իրականացված դաշտային հետազոտական աշխատանքների ընթացքում հավաքված նյութերի հիման վրա հնարավորություն ընձեռնվեց դիտարկումներ կատարել և վեր հանել նրա ճարտարապետական լուծումների տեսանելի հատվածները:

Մեծ Հայքի Տայք նահանգը հատկապես առանձնանում է իր պաշտպանական համակարգերի զգալի առատությամբ և, ի տարբերություն Մեծ Հայքի այլ նահանգ-

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6A091 գիտական թեմայի շրջանակներում:

ների, պահպանվածության բարձր աստիճանով, ինչը հնարավորություն է տալիս ավելի համապարփակ գնահատական տալ ամրոց-միջավայր-բնակատեղի փոխկապակցված համակարգին, ինչպես նաև գրեթե լիարժեք վերլուծել ամրոցի պաշտպանական պոտենցիալը, նրա բաղադրիչների փոխկապակցվածությունն ու գործառույթները: Այս տեսանկյունից հատկապես առանձնացրել ենք Տայք նահանգի միջնաբերդ հանդիսացող Ազորդացփոր գավառի Ազորդ գավառակենտրոնի «դարպաս» հանդիսացող Ընկուզեք բնակատեղիի համանուն ամրոցը:

Տայքի կենտրոնական Ազորդացփոր գավառը տեղագրվում է Թորթում գետի ստորին հոսանքի շրջանում և Թորթումի լճի շրջակայքում: Հյուսիսից այն սահմանակից է եղել Ճակք գավառին, որի հետ բաժանվել է Օլթի գետով, արևմուտքից՝ Արսեացփոր գավառին, որի սահմանը հանդիսանում են Ճորոխի աջափնյա ջրբաժան լեռները,հարավ-արևմուտքից սահմանակից է եղել Ոքաղեին, որից բաժանվել է Օդիկ գետակի ձորահովտով մինչև Մամրվանի վարչական սահմանը, իսկ հարավ-արևելքից և արևելքից՝ Բողխա գավառին: Ազորդացփոր գավառի կենտրոնն էր Ազորդ բնակավայրը: Գավառի գրեթե բոլոր բարձր ժայռերի անմատույց գագաթները ծառայել են որպես բնական ամրություններ: Նրանց վրա կառուցված բերդերը և ամրոցները թեպետ աչքի չէին ընկնում մեծությամբ, սակայն, իրենց դիրքի շնորհիվ հենարան էին դարձել թշնամիների դեմ պայքարում:

Ընկուզեք բնակատեղիի թաղամասերից մեկում պահպանվել է մոտ 78x38 մ չափերով ամրոց, որի պահպանված բարձրությունը հասնում է մոտ 30 մետրի: Այն, ամենայն հավանականությամբ, իր վրա էր վերցրել գավառակենտրոնի հարավային դարպասի դերը, ներառել է մի փոքր սրահավոր եկեղեցի, ջրամբարներ, օժանդակ կառույցներ և այլն:

Ամրոցի տարածքաշինական, հատակագծային, ծավալատարածական և այլ ճարտարապետական լուծումները հիմնականում համընկնում են նաև Հայկական լեռնաշխարհի այլ նահանգների համանման ամրոցների հետ, սակայն, դրսևորում են նաև որոշակի՝ առանձնահատուկ «Տայքյան» ձեռագիր: Հատակագծային լուծումներում հետաքրքիր է մուտքի հանգույցի և դեպի հիմնական հատված տանող նեղ ճանապարհների, ինչպես նաև դեպի ջրի աղբյուր տանող կենսական նշանակություն ունեցող բարդ, սակայն, ուշագրավ լուծումներով հանգույցի ձևակերպումը և այլն:

NAHATAKYAN David (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
National University of Architecture and Construction of Armenia
e-mail: nahatakyan@gmail.com

AKOPOV Arkady (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: arkadone1@gmail.com

NURBEKYAN Gohar (Armenia)
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
e-mail: goharnurbekyan@gmail.com

ARCHITECTURAL SOLUTIONS AND PARALLELS OF THE ENKUZEK FORTRESS IN THE PROVINCE OF TAYK[1]

The Armenian Highlands and their adjacent regions have been inhabited since prehistoric times, which underscores the vital importance of issues related to settlement defense. Defense considerations were not only essential but appear to have been implemented in a systemic manner - a fact noted by Armen Zaryan in his analysis of fortresses in Armenia's Syunik Province. However, there is a notable lack of comprehensive studies addressing the spatial, architectural, structural, and systemic characteristics of fortresses, primarily due to the limited number of well-preserved examples within the territory of the Republic of Armenia. There is also a pressing need for archaeological excavations to clarify the specific design solutions of various components within these centuries-old fortifications.

The province of Tayk in Greater Armenia, comprising eight districts (gavars), is rich in historical and cultural heritage and stands out for the exceptional diversity of its preserved monuments. Numerous fortresses, religious, public, residential structures and architectural complexes have survived. The architecture of the Tayk region shows remarkable parallels with similar heritage from other provinces of Greater Armenia—such as Syunik, Ayrarat, Gugark, Turuberan, and others. Based on construction techniques and urban planning strategies, the region underwent all major phases in the development of settlement and fortification traditions typical of the Armenian Highlands and adjacent territories. In this context, the historical province of Tayk offers an instructive case study, with the fortress of Enkuzek, located in the district of Azordatspor, selected as the focus of the present research. Based on materials collected during field research expeditions conducted by our team in 2014, 2016, and 2022–2024, it was possible to carry out detailed observations and identify visible elements of the fortress's architectural configuration.

The province of Tayk in Greater Armenia is distinguished by a significant number of defensive systems and, unlike other provinces, by a high degree of preservation. This allows for a more comprehensive assessment of the interconnected system of fortress–landscape–settlement, as well as a reliable analysis of the fortress's defensive potential and the interrelation and functions of its components. From this perspective, particular attention is given to the eponymous fortress in the settlement of Enkuzek, which serves as the "gateway" to the Azordatspor district, with Azord as its center. The district of Azordatspor, in turn, functions as the citadel of the Tayk province.

The central district of Tayk-Azordatspor-was located in the lower reaches of the Tortum River and in the vicinity of Lake Tortum. To the north, it bordered the district of Chakk, separated from it by the Oltu River; to the west, it was divided from the district of Arseatspor by the watershed mountains along the right bank of the Chorokh River; to the

[1] The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6A091.

southwest, it bordered Vokagh, from which it was separated by the Odik River gorge, extending to the administrative boundary of Mamrvan; and to the southeast and east, it bordered the district of Boghkha. The administrative center of the district was the settlement of Azord. Almost all of the district's steep and inaccessible rocky peaks served as natural fortifications. The fortresses and defensive structures built upon them, although not remarkable in size, played a critical role in regional defense due to their strategic positioning and elevated terrain. In one of the quarters of the settlement of Enkuzek, a fortress measuring approximately 78 × 38 meters has been preserved, with surviving walls reaching a height of about 30 meters. It most likely served as the southern gate of the district's administrative center. The fortress complex included a small single-nave hall-type church, water reservoirs, auxiliary structures, and other elements. The territorial, planning, volumetric-spatial, and other architectural solutions of the fortress largely correspond to similar fortresses in other provinces of the Armenian Highlands, while also demonstrating a distinct architectural "signature" characteristic of Tayk. Of particular interest in terms of planning solutions is the formation of entrance nodes with narrow corridors leading to the main part of the fortress, as well as the design of a complex yet noteworthy access node to a water source of vital importance, along with other comparable features.

НААТАКЯН Давид (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Национальный университет архитектуры и строительства Армении
e-mail: nahatakyan@gmail.com

АКОПОВ Аркадий (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: arkadone1@gmail.com

НУРБЕКЯН Гоар (Армения)
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
e-mail: goharnurbekyan@gmail.com

АРХИТЕКТУРНЫЕ РЕШЕНИЯ И ПАРАЛЛЕЛИ КРЕПОСТИ ЭНКУЗЕК В ТАЙКЕ[1]

Армянское Нагорье и прилегающие к нему районы были заселены с глубокой древности, поэтому вопросы защиты поселений имели важнейшее значение. Оборонительные аспекты были жизненно необходимы и, как представляется, носили системный характер, о чём, в частности, упоминает Армен Зарьян на примере крепостей области Сюник Республики Армения. Однако исследования, посвящённые пространственным, архитектурно-строительным и другим системным особенностям кре-

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по высшему образованию и науке Министерства образования, науки и спорта Республики Армения в рамках научной темы 25RG-6A091.

постных сооружений, весьма ограничены, поскольку на территории современной Армении хорошо сохранившихся крепостей немного. Существует также насущная необходимость в проведении археологических раскопок с целью уточнения конструктивных решений отдельных узлов многовековых крепостных комплексов.

Провинция Тайк Великой Армении, включающая восемь гаваров (округов), богата историко-культурным наследием и отличается беспрецедентным разнообразием сохранившихся памятников. До наших дней дошло множество крепостей, культовых, общественных, жилых сооружений и архитектурных ансамблей.

Архитектура региона Тайк проявляет интересные параллели с аналогичным наследием таких провинций Великой Армении, как Сюник, Айрарат, Гугарк, Туруберан и других. По своему градостроительному развитию и архитектурно-планировочным решениям она прошла все основные этапы эволюции традиций поселенческого и оборонительного строительства Армянского нагорья и прилегающих регионов. С этой точки зрения, интересным примером в пределах исторической провинции Тайк является крепость Энкузек в гаваре Азордацпор, которая была выделена в рамках настоящего исследования. На основе материалов, собранных нашей экспедицией в ходе полевых исследований 2014, 2016 и 2022–2024 гг., стало возможным провести наблюдения и выявить видимые элементы архитектурных решений данного укреплённого сооружения.

Провинция Тайк Великой Армении особенно выделяется значительным числом оборонительных систем и, в отличие от других провинций, высоким уровнем их сохранности, что позволяет дать более комплексную оценку взаимосвязанной системе крепость - ландшафт - поселение, а также практически достоверно проанализировать оборонительный потенциал крепости, взаимосвязь и функции её компонентов. С этой точки зрения нами особенно выделена одноимённая крепость в населённом пункте Энкузек, который является «воротами» округа Азордцапор с центром Азорд, а округ Азордацпор выполняет роль цитадели в провинции Тайк.

Центральный гавар (округ) Тайка - Азордацпор - располагался в нижнем течении реки Тортум и в окрестностях озера Тортум. На севере он граничил с гаваром Чакг, от которого был отделён рекой Олти; на западе - с гаваром Арсеацпор, граница с которым проходила по водораздельным хребтам правобережья реки Чорох; на юго-западе - с гаваром Вокаг, граница проходила по ущелью ручья Одик до административной линии Мамрвана; на юго-востоке и востоке - с гаваром Богха.

Административным центром Азордацпора являлось селение Азорд. Практически все неприступные вершины высоких скал гавара использовались как естественные укрепления. Построенные на них крепости и замки, хотя и не отличались большими размерами, благодаря своему стратегическому положению играли роль опорных пунктов в обороне от врага. В одном из кварталов поселения Знкузек сохранилась крепость размером примерно 78 × 38 метров, с уцелевшей высотой около 30 метров.

С высокой долей вероятности, она выполняла функцию южных ворот административного центра округа. В её составе находились малая зальная церковь, водохранилища, вспомогательные сооружения и другие элементы.

Территориальные, планировочные, объёмно-пространственные и иные архитектурные решения крепости в значительной мере совпадают с аналогичными крепостями других провинций Армянского Нагорья, однако проявляют также определённые, особенности, характерные как «почерк» Тайка. В плане планировочных решений представляет интерес формирование узлов входа с узкими коридорами, ведущих к основной части крепости, а также сложного, но примечательного узла подходов к источнику воды, обладающего жизненно важным значением, и другие подобные решения.

ՆԵՍՄԵԼՈՎ Դմիտրի (Հայաստան)
Մխիթար Գոշ հայ-ռուսական միջազգային համալսարան
էլ. հասցե՝ nesmelovd@gmail.com

ՊԱՏԻ ՔԱՐԵՐԻ ՄԱՇՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՏԿԱՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Երկրաբանության մեջ մաշվածության գործընթացները, որոնք տևել են միլիոնավոր տարիներ, մեծ կարևորություն ունեն հանքանյութերի և ապարների առաջացման համար: Ճարտարապետական կառույցների կյանքի ցիկլը, համեմատած երկրաբանական օբյեկտների հետ, անհամեմատ կարճ է: Ապարներն ու արհեստական նյութերը պարզապես ժամանակ չեն ունենում անցնելու մաշվածության բոլոր փուլերով, քանի որ շենքերն ու կառույցները հազվադեպ են պահպանվում որպես ամբողջական օբյեկտներ՝ հազարավոր տարիներ:

Սակայն բացառիկ դեպքերում կարելի է հանդիպել շինարարական քարերի, որոնց վրա առկա են ոչ միայն կարճատև, այլև երկարատև մաշվածության գործընթացների հետքեր, որոնք առավել բնորոշ են բնական երկրաբանական օբյեկտներին: Նման բացառիկ դեպք է Հայաստանի ճարտարապետությունը: Այս հին երկրում մինչև մեր օրերը հասած շատ կառույցներ արդեն հազարավոր տարիների պատմություն ունեն: Այդպիսի կառույցներ են, օրինակ՝ Ագարակի, Անուշավանի ժայռափոր դամբարանները, Հոռոմի և Ապարանի ամրոցները, որոնց տարիքը համադրելի է որոշ երկրաբանական օբյեկտների հետ: Չնայած գեոխրոնոլոգիական սանդղակի տեսանկյունից սա կարճ ժամանակահատված է, այնուամենայնիվ բավարար է, որպեսզի տեղի ունենան ֆիզիկաքիմիական և հատկապես քիմիակենսաբանական

բազմաթիվ գործընթացներ, որոնք հանգեցնում են բնական քարի կառուցվածքի, բաղադրության և հատկությունների փոփոխությանը:

Հայկական ճարտարապետության առանձնահատկություններից է ավանդույթներին հավատարմությունը: Սա վերաբերում է ոչ միայն ոճական շարունակականության պահպանմանը, այլև տեղական ծագման բնական քարերի, հատկապես հրաբխային տուֆի կիրառմանը շինարարության մեջ: Այս տեսանկյունից առկա են եզակի հնարավորություններ՝ հնագույն կառույցների շինանյութերի և ժամանակակից շենքերում կիրառվող համանման նյութերի ներկա վիճակի համադրական վերլուծության համար:

Այս հետազոտության շրջանակում ուսումնասիրվել են հրաբխային էֆուզիվ տրոհված ցեմենտացված ապարներից պատրաստված քարե բլոկներ՝ ներառյալ տուֆեր, տուֆա-լավաներ, իգնիմբրիտներ և տուֆային բրեկչիաներ: Վերլուծության համար ընտրված ճարտարապետական կառույցները ընդգրկում են ժամանակային լայն ընդգրկույթ՝ Միջին բրոնզի դարաշրջանից մինչև մեր օրերը: Ուսումնասիրության նպատակը պատի քարերում ֆիզիկական, քիմիական և կենսաբանական մաշվածության հետևանքով առաջացած դեֆեկտների բնագիտական նկարագրությունն է, ինչպես նաև՝ այդ փոփոխությունների և միջավայրային, տեխնոսֆերային ու մարդածին գործոնների միջև փոխկապակցվածության բացահայտումը:

Ձեկույցում ներկայացված են հետազոտության միջանկյալ արդյունքները: Ցուցադրված են տուֆային բլոկներին բնորոշ մաշվածության հետևանքով առաջացած դեֆեկտները: Դրանք նկարագրված են Ֆիցների և Հայնրիխսի ատլասի համաձայն: Կառուցվել են մաշվածության աստիճանի և արագության կապի կախվածությունները՝ ջերմաստիճանի, խոնավության, մթնոլորտային և գետնաջրերի բաղադրության, հղկող ներգործության (փոշի, ավազ, անձրև, կարկուտ) ինտենսիվության հետ: Իրականացվել է միկրոսկոպիկ ուսումնասիրություն՝ տուֆի քայքայման մեխանիզմի բացահայտման նպատակով, որը պայմանավորված է լյուշեյների, ջրիմուռների, ցածր և բարձր կարգի բույսերի տարածմամբ քարի ծակոտկեն տարածության մեջ: Ուսումնասիրվել է տեխնոգեն և մարդածին գործոնների ազդեցությունը, այդ թվում՝ տարբեր կապիչ նյութերի կիրառման արդյունքում պատերի մակերևույթին առաջացող աղային նստվածքների (էֆլորեսցենցիա) քիմիական և փազային բաղադրության վերլուծությունը, ինչպես նաև քաղաքային մթնոլորտի բաղադրության ազդեցությունը: Հայտնաբերվել է տուֆային բլոկների արտաքին շերտերի կեղծանիզոտրոպ քայքայում՝ բնորոշ ինչպես հնագույն, այնպես էլ ժամանակակից կառույցներին, որը պայմանավորված է սեզոնային ջերմային ցնցումների, քարի ծակոտիներում խոնավության բարձր մակարդակի և շարվածքի առանձնահատկությունների համակցված ներգործությամբ:

NESMELOV Dmitriy (Armenia)
Mkhitar Gosh Armenian-Russian International University
e-mail: nesmelovd@gmail.com

PECULIARITIES OF WEATHERING PROCESSES OF WALL STONES OF HISTORICAL AND MODERN BUILDINGS IN ARMENIA

In geology, weathering processes that have lasted for many millions of years are of great importance for the genesis of minerals and rocks. In comparison with geological objects, the life cycle of architectural structures is incomparably short. Rocks or artificial materials simply do not have time to undergo all the stages of weathering, since buildings rarely survive as integral objects for thousands of years.

However, in exceptional cases, one can encounter building stones that bear traces of not only fleeting processes, but also long-term ones, more typical of natural geological objects. One such exception is the architecture of Armenia. In this ancient country, many buildings and structures that have survived to this day are significantly more than a thousand years old. Such architectural structures as the rock carved tombs in Agarak, Anushavan, Horom and Aparan fortresses are close in age to some geological objects. By the standards of the geochronological scale, this is a short period, but sufficient for many physical-chemical, and, especially, chemical-biological processes to occur, leading to changes in the structure, composition and properties of natural stone.

A specific feature of Armenian architecture is fidelity to traditions. This applies not only to the preservation of stylistic continuity, but also to the use of natural stone of local origin in construction, primarily volcanic tuff. In this regard, there are unique opportunities for a comparative analysis of the current state of building materials of ancient structures and similar materials in modern buildings.

In this study, the object chosen is stone blocks made of igneous effusive detrital cemented rocks, which include volcanic tuffs, tuff lavas, ignimbrites and tuff breccias. The architectural objects selected for analysis belong to a wide time interval - from the Middle Bronze Age to the present day. The aim of our work is a natural-science description of defects in wall stones caused by physical, chemical and biological weathering and identification of the relationship between the observed changes and environmental factors, technosphere environment and anthropogenic factors.

This report presents the intermediate results of the study. Defects caused by weathering, typical for tuff blocks, are shown. The defects are described according to the atlas of Fitzner and Heinrichs. Correlation dependencies of the degree and rate of weathering on temperature, humidity, composition of atmospheric and ground water, intensity of abrasive treatment (dust, sand, rain and hail) are constructed. A microscopic study of the mechanism of tuff destruction as a result of the proliferation of lichens, algae, lower and higher plants in the pore space is carried out. The influence of technogenic and anthropogenic factors is studied, including an analysis of the chemical and phase composition of efflorescence arising on the surface of walls due to the use of various

binders, as well as with the composition of the urban atmosphere. Pseudo-anisotropic destruction of tuff blocks of outer wall layers, characteristic of both ancient and modern buildings, caused by the complex effect of seasonal temperature shock, high moisture content in the pores of the stone and masonry features, was discovered.

НЕСМЕЛОВ Дмитрий (Армения)
Армяно-российский международный университет «Мхитар Гош»
e-mail: nesmelovd@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ВЫВЕТРИВАНИЯ СТЕНОВЫХ КАМНЕЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ СТРОЕНИЯХ АРМЕНИИ

В геологии процессы выветривания, продолжающиеся многие миллионы лет, играют важную роль в генезисе минералов и горных пород. По сравнению с геологическими объектами жизненный цикл архитектурных сооружений несравненно короче. Горные или искусственные материалы просто не успевают пройти все стадии выветривания, поскольку здания редко сохраняются как целостные объекты на протяжении тысячелетий.

Однако в исключительных случаях можно встретить строительный камень, на котором запечатлелись следы не только кратковременных, но и длительных процессов, более характерных для природных геологических объектов. Одним из таких исключений является архитектура Армении. В этой древней стране многие здания и сооружения, дошедшие до наших дней, насчитывают более тысячи лет. Архитектурные памятники, такие как высеченные в скале гробницы в Агараке, Анушаване, а также крепости Хором и Апаран, по возрасту сопоставимы с рядом геологических объектов. С точки зрения геохронологической шкалы этот период считается коротким, однако он вполне достаточен для протекания множества физико-химических, а особенно химико-биологических процессов, приводящих к изменениям в структуре, составе и свойствах природного камня.

Специфической чертой армянской архитектуры является верность традициям. Это касается не только сохранения стилистической преемственности, но и использования в строительстве природного камня местного происхождения, в первую очередь — вулканического туфа. В этом отношении создаются уникальные возможности для сравнительного анализа состояния строительных материалов древних сооружений и аналогичных материалов в современных зданиях.

В рамках настоящего исследования объектом изучения выбраны каменные блоки, изготовленные из вулканических эффузивных обломочных сцементированных пород, включая туфы, туфолавы, игнимбриты и туфобрекчии. Архитектурные объекты, отобранные для анализа, охватывают широкий временной диапазон — от средней бронзы до современности. Цель работы — естественнонаучное описание дефектов в стеновых камнях, вызванных физическим, химическим и биологическим

выветриванием, а также установление взаимосвязи между наблюдаемыми изменениями и воздействием природных факторов, техносферы и антропогенных влияний.

В настоящем докладе представлены промежуточные результаты исследования. Показаны дефекты, характерные для туфовых блоков, возникающие в результате выветривания. Их описание выполнено согласно атласу Фицнера и Хайнрихса. Построены корреляционные зависимости степени и скорости выветривания от температуры, влажности, состава атмосферных и грунтовых вод, интенсивности абразивного воздействия (пыль, песок, дождь, град). Проведено микроскопическое исследование механизма разрушения туфа в результате распространения лишайников, водорослей, низших и высших растений в порах камня. Изучено влияние техногенных и антропогенных факторов, включая анализ химического и фазового состава высолов, возникающих на поверхности стен из-за использования различных вяжущих веществ, а также в связи с составом городской атмосферы. Выявлено псевдоанизотропное разрушение туфовых блоков наружных стен, характерное как для древних, так и для современных зданий, вызванное комплексным воздействием сезонных температурных перепадов, повышенной влажности в порах камня и особенностей кладки.

ՕԲՐԱՉՅՈՎԱ Քսենիա (Ռուսաստան)

ՌԴ մշակույթի նախարարության արվեստագիտության պետական ինստիտուտ
«ՌԴ շինարարության նախարարության կենտրոնական գիտահետազոտական և նախագծային ինստիտուտ», Ճարտարապետության և քաղաքաշինության տեսության և պատմության գիտահետազոտական ինստիտուտ
էլ. հասցե՝ vos-chod@yandex.ru

ԱԼԻՔԻ ՄՈՏԻՎԸ ՎԱՂՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱԼՄԱԹԻԱՅԻ ՔԱՐԱՓՈՐ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ. ՎԱՂԽՈՐՎԱԹԱԿԱՆ ՉԱՐԴԱՆԱԽՇԻ ԱՐՄԱՏՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վաղ միջնադարյան Խորվաթիայի քանդակային դեկորում մշակվել էր յուրահատուկ զարդանախշային համակարգ, որը դարձավ այդ մշակույթի ճանաչելի հատկանիշը: Այն իր մեջ ներառեց բազմաթիվ հինհռոմեական մոտիվներ, սակայն դրանց առաջարկեց սեփական մեկնաբանություններ և կառուցվածքային համադրություններ՝ հին տարրերին հաղորդելով նոր հնչեղություն: Դրանցից հատկապես առանձնանում է ալիքի նմանվող մոտիվը՝ միանդրի տարբերակ, որը զարդարում է վաղխորվաթական եկեղեցիների զոհասեղանների խաչապատնեշների և այլ ծիսական սարքավորումների կարևոր մասը: Սովորաբար այն ընդգծում է կառույցների վերնամասերը՝ ճակատների և գլխատակների («տրանսվերսալ ճակատքար») գագաթները, պարապետների եզրագծերը:

Գրականության մեջ այս մոտիվը հանդես է գալիս տարբեր անվանումներով, որոնց շարքում «ալիքի» ասոցիացիան ամենևին էլ գլխավոր տեղը չի զբաղեցնում: Գիտական շրջանառության մեջ այն մտցվեց «վիտրուվիական ոլորք» (vitruvijeva voluta) անվամբ. այդպես այն նշանավորեց Ֆ. Բուլիչը 19-րդ դարի վերջին: Տերմինը միջնադարյան արվեստ էր անցել դասական կահույքի նկարագրություններից: Հին արվեստին նվիրված գրականության մեջ այն հաճախ կոչվում է «վազող շուն»: Վաղխորվաթական արվեստին նվիրված աշխատություններում տարածված է ասոցիացիան կեռիկների կամ ավելի հազվադեպ՝ խեցգետինների հետ: Այս բազմազանությունը բնորոշ է. մոտիվը բնութագրվում է տարբեր տեսողական համեմատություններով, որոնք կապված չեն նրա հնարավոր բովանդակության հետ:

Բացի տերմինաբանությունից, առանձին պատմագրական խնդիր է ներկայացնում մոտիվի ծագման հարցը՝ արդյո՞ք այն ինքնուրույն ստեղծագործական հորինվածք է, թե՞ դասական զարդանախշի պարզեցված տարբերակ: Այսօր հազիվ թե կասկածի տակ դրվի ալիքաձև նախշի դասական ծագումը: Սակայն այդ դարաշրջանի ստեղծագործությունների և վաղխորվաթական համակազմերի միջև գոյություն ունի զգալի բաց: Միևնույն ժամանակ ալիքային մոտիվի գործածությունն ամբողջությամբ չի ընդհատվել: Ժամանակի ընթացքում տարրը կարող էր փոխել իր նշանակությունը և ստանալ նոր իմաստային երանգներ: Վերջիվերջո, այդ զարդանախշը ձեռք բերեց կայուն կապ եկեղեցական համատեքստի հետ: Ամենից հաճախ այն հանդիպում է զոհասեղանների խաչապատնեշների փորագրության մեջ, որտեղ ալիքաձև նախշը դարձավ գրեթե պարտադիր դեկորատիվ բաղադրիչ:

Ալիքային մոտիվի հետ կատարված իմաստաբանական կուտակումների և փոփոխությունների տեսանկյունից, որոնք տեղի ունեցան դասական հնությունից մինչև վաղխորվաթական ժամանակաշրջան, առանձնահատուկ հետաքրքրություն ունի ուշհռոմեական և վաղքրիստոնեական դարաշրջանը: Թվում է՝ հենց այդ փուլում զարդանախշը կարող էր ստանալ այն բովանդակությունը, որն էլ պատճառ դարձավ, որ վաղխորվաթ վարպետները դասական ժառանգությունից ընտրեցին հենց այս դեկորատիվ տարրը: Այսպես, կրկնվող ոլորապտույտներով նախշ կարելի է գտնել սարկոֆագների փորագրություններում. նման օրինակներ հայտնի են, օրինակ, Սալոնայի հուշարձաններից: Հուղարկավորական ոլորտը հաճախ դառնում էր այն դաշտը, որտեղ հին մոտիվները վերաիմաստավորվում էին քրիստոնեական բանալիով:

Ձեկույցում մենք կփորձենք հետագծել, թե որ համատեքստերում է ալիքային մոտիվը հանդիպում վաղքրիստոնեական արվեստում՝ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով դրա նշանակությանը Ադրիատիկ նահանգների համար: Զարդանախշի տարրի ուսումնասիրությունը նման տեսանկյունից թույլ կտա նորովի բարձրացնել հարցը միջնադարյան նախառոմանական Դալմաթիայի և նրա ուշհռոմեական ժառանգության միջև կապի, ինչպես նաև՝ ավելի լայն իմաստով, հինհռոմեական մշակույթի քրիստոնեական համատեքստում փոխակերպման մասին:

OBRAZTSOVA Ksenia (Russia)

State Institute for Art Studies, Ministry of Culture of the Russian Federation
Central Research and Design Institute of the Ministry of Construction of Russia,
Research Institute of Theory and History of Architecture and Urban Planning,
e-mail: vos-chod@yandex.ru

THE MOTIF OF “WAVE” IN STONE CARVING OF EARLY CHRISTIAN DALMATIA: ORIGINS AND MEANINGS OF EARLY CROATIAN ORNAMENTATION

In the sculptural décor of early medieval Croatia, a distinctive ornamental system was developed that became a recognizable feature of this culture. It incorporated many antique motifs

but offered its own interpretations and compositional arrangements, endowing old elements with new resonance. Among them, the motif of the surging wave stands out in particular—a variety of the meander that adorns a significant part of altar screens and other liturgical furnishings of early Croatian churches. As a rule, it marks the crowning parts of structures—gable cornices, architraves, and parapet borders.

In the literature, this motif appears under various names, among which the association with the wave is by no means central. It was introduced into scholarly circulation under the name "Vitruvian scroll" (vitruvijeva voluta). This designation was first proposed by F. Bulić at the end of the 19th century, with the term being transferred into medieval art from descriptions of classicist furniture. In writings on ancient art, it is often referred to as the "running dog." In works devoted to early Croatian art, the association with hooks—or more rarely, with small crabs—is widespread. This variety is symptomatic: the motif is defined through different visual analogies that are not connected to its possible meaning.

Apart from terminology, a separate historiographical problem is the question of the motif's origin—whether it is an original invention or the result of a simplification of a classical ornamental component. Today, the classical origin of the wave-shaped pattern is hardly in doubt. However, there exists a considerable gap between works of that era and early Croatian ensembles. At the same time, the use of the wave motif was practically uninterrupted. Over time, the element could change its meaning and acquire new shades of significance. In the end, the ornament became firmly associated with the church context. In most cases, we encounter the motif in the carvings of altar screens, where the pattern of surging waves became an almost obligatory component of decoration.

From the perspective of the accumulation and transformation of semantics that occurred with the wave motif between classical antiquity and the early Croatian period, the late antique and early Christian era is of particular interest. It seems that at this stage, the ornament may have acquired the meaning that led early Croatian masters to select precisely this decorative element from the classical repertoire. Thus, we can find patterns of repeating scrolls in sarcophagus carvings—such examples are known, for instance, from monuments originating in Salona. The funerary sphere often became a field in which old motifs were reinterpreted in a Christian key.

In this paper, we will attempt to trace the contexts in which the wave motif appears in early Christian art, paying special attention to its significance for the Adriatic provinces. Studying the ornamental element from this perspective will once again raise the question of the relationship between medieval pre-Romanesque Dalmatia and its late antique heritage, as well as more broadly—the transformation of ancient culture within the Christian context.

ОБРАЗЦОВА Ксения (Россия)

Государственный институт искусствознания Министерства культуры РФ
«Центральный научно-исследовательский и проектный институт Минстроя России»,
Научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры и градостроительства
e-mail: vos-chod@yandex.ru

МОТИВ ВОЛНЫ В КАМЕННОЙ РЕЗЬБЕ РАННЕХРИСТИАНСКОЙ ДАЛМАЦИИ: ИСТОКИ И СМЫСЛЫ РАННЕХОРВАТСКОГО ОРНАМЕНТА

Начиная с эпохи энеолита, на ряде памятников Армении начинает появляться иконография различных животных. Эти образы выражены преимущественно в виде

фигурок, а также изображений характерных птиц, баранов, козлов и быков на керамических изделиях. Самое большое скопление подобных предметов в виде статуэток было обнаружено на поселении раннего бронзового века в селе Арич Ширакской области, где раскопки проводились в 1966–1984 годах. Археологическая экспедиция под руководством Т. Хачатряна выявила 337 фигурок животных.

Подавляющее большинство из них в настоящее время хранится в Историческом музее Армении, а ещё 10 экземпляров — в ГНКО «Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников».

Большая часть этих фигурок изображает крупный и мелкий рогатый скот, а гораздо меньше представлено собак, птиц, медведей и лошадей. Аналогичные фигурки, помимо Арича, были найдены также на других памятниках раннего бронзового века, таких как Шенгавит, Мохраблур, Агарак и Джраховит. Помимо зооморфных фигурок, особенно в поселениях данного периода, начинают встречаться подставки и тумбы в форме животных, а также изображения животных на керамической посуде в виде геометрических мотивов. Со временем эти изображения становятся более изысканными, трансформируясь в бронзовые символы, знаки власти и орнаменты на серебряных и бронзовых сосудах.

Именно в эпоху ранней бронзы, в период распространения Куро-Аракской культурной традиции — как её обозначают археологи, — наряду с развитием животноводства и земледелия, такие изображения получают широкое распространение. На их основе уже можно сформировать представление о повседневной жизни, менталитете и мировоззрении людей того времени.

В докладе будут рассмотрены предметы в форме животных, обнаруженные на памятниках раннего бронзового века не только в Армении, но и на всей территории Кавказа, а также формы их изображений и конкретные примеры.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լուսինե Պ. (Հայաստան)
Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա
էլ. հասցե՝ lus8990@gmail.com

ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԵՆՔԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՅԼ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ XX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Զեկույցը նվիրված է մոնումենտալ-դեկորատիվ արվեստի, մասնավորապես՝ որմնանկարչության զարգացման ուսումնասիրությանը Հայաստանում XX դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը: Ուսումնասիրությունը կարևոր է ազգային, մշակութային ինքնության պահպանման և քաղաքային միջավայրի գեղարվեստական ձևավորման համատեքստում:

Զեկույցում կիրառվել են արվեստագիտական վերլուծական, համեմատական հետազոտական մեթոդներ: Հիմնական նյութ են հանդիսացել խորհրդային շրջանի որմնանկարները, դրանց ստեղծման, գործառույթի, պահպանման և վերականգնման

վերաբերյալ տեղեկությունները, ինչպես նաև 21-րդ դարի վերջին տարիների փողոցային արվեստի ծրագրերի և ժամանակակից հեղինակների աշխատանքները:

Վերլուծվել են խորհրդային շրջանում ստեղծված որմնանկարների գեղարվեստական, գաղափարական և տեխնիկական առանձնահատկությունները, որոնք մեծապես ազդել են քաղաքի հասարակական միջավայրի ձևավորման վրա: Ներկայացվել են հայկական մոնումենտալ արվեստի առաջատար ներկայացուցիչների ստեղծագործություններ: Տրամաբանորեն դիտարկվել է հետխորհրդային շրջանում որմնանկարչության դանդաղումը և XXI դարում դրա վերածնունդը՝ ժամանակակից միջազգային արվեստային նախաձեռնությունների ազդեցությամբ: Վերլուծվել է նաև նոր սերնդի և օտարերկրյա նկարիչների ներգրավվածությունը, որոնք անդրադառնում են քաղաքային ինքնության և հանրային տարածքի վերաիմաստավորման խնդիրներին:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որմնանկարչությունը Հայաստանում շարունակական մշակութային երևույթ է, որն իր նոր դրսևորումներով դառնում է գեղագիտական, գաղափարական և մշակութային ժառանգության կարևոր ձև: Ներկայացվում է խորհրդային ժառանգության և ժամանակակից փորձառության համադրություն՝ որպես քաղաքի մշակութային դիմագծի և ինքնության վերաձևավորման գործիք:

Հայ արվեստի բազմադարյան պատմության մեջ կարևոր դեր է գրավում մոնումենտալ-դեկորատիվ արվեստի ճյուղ հանդիսացող որմնանկարչությունը: Որպես ժողովրդական լայն զանգվածների հասցեագրված արվեստ, այն յուրաքանչյուր պատմական ժամանակահատվածում արտահայտում է ոչ միայն ժամանակի գեղարվեստական ու գեղագիտական ըմբռնումները, այլև հասարակական մտքի տեղաշարժերը, սոցիալ-քաղաքական բնույթի փոփոխություններն ու փոխազդեցությունները:

Մոնումենտալ գեղանկարչությունը Հայաստանում խոր արմատներ ունի: Հատկանշական է, որ այստեղ լայն տարածում է ունեցել ժայռապատկերային արվեստը: Ավելի ուշ, հասարակական-տնտեսական վերելքով պայմանավորված՝ ճարտարապետության, արվեստի ձևավորման ու զարգացման հետ, աստիճանաբար կիրառություն է գտել պաշտամունքային կառույցների ներքին պատերի հարդարումը նկարազարդման միջոցով:

Որնանկարչությունը կարևոր դեր է խաղացել Հայաստանի հասարակական շենքերի և շինությունների գեղարվեստական ձևավորման մեջ՝ հատկապես XX դարի երկրորդ կեսից սկսած: Այս ժամանակահատվածը աչքի է ընկնում հասարակական, քաղաքական, մշակութային կյանքում կերպարվեստի համակցման նոր հնարավորություններով և դրսևորումներով: Սոցիալիստական ռեալիզմի գաղափարախոսության ազդեցությամբ, իսկ հետագայում՝ անկախության շրջանում, ստեղծվեցին որակական նոր մոտեցումներ, որոնք արտացոլեցին ազգային մշակութային ինքնությունն ու ժամանակի գեղարվեստական միտումները:

XX դարի երկրորդ կեսին որմնանկարչությունը դարձավ արվեստի արտահայտման հիմնական միջոցներից մեկը: Բազմաթիվ նկարիչներ ստեղծեցին եզակի աշխատանքներ, որոնք հարստացրեցին քաղաքների հասարակական շենքերի ձևավորումը՝ դառնալով միջավայրի անբաժանելի մասը: Ակնհայտ էր որմնանկարչության ազդեցությունը միջավայրի գեղարվեստական ձևավորման, հասարակության

գեղագիտական դաստիարակության և մշակութային ինքնության պահպանման գործընթացում:

Խորհրդային դարաշրջանում ձևավորվեց թեմատիկայի, գեղարվեստական միջոցների, ճարտարապետական տարածքների ձևավորման մեթոդների ամբողջական համակարգ: Կարևոր առանձնահատկություններից էր նաև այն, որ մոնումենտալ-դեկորատիվ նախագծերի պատվիրատուն պետությունն էր: Մոնումենտալ արվեստն էլ հայտնվեց արմատապես նոր պայմաններում:

PETROSYAN Lusine P. (Armenia)
Armenian State Academy of Fine Arts
e-mail: lus8990@gmail.com

WALL PAINTING IN PUBLIC BUILDINGS AND OTHER CONSTRUCTIONS OF ARMENIA FROM THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY TO THE PRESENT DAYS

This report explores the development of monumental-decorative art, particularly mural painting, in Armenia from the second half of the 20th century to the present day. The study is significant in the context of preserving national and cultural identity and enhancing the artistic quality of urban environments.

The research applies art historical, analytical, and comparative methods. Key sources include Soviet-era murals, their creation, function, preservation, and restoration, as well as recent street art initiatives and works by contemporary Armenian and international artists.

The study analyzes the artistic, ideological, and technical features of Soviet murals, which significantly shaped Armenia's public urban spaces. It highlights leading figures in Armenian monumental art and observes the post-Soviet decline of mural practices, followed by their revival in the 21st century under the influence of global artistic movements. The involvement of a new generation of artists both local and foreign has introduced themes of urban identity and the reinterpretation of public space.

Mural painting in Armenia is shown to be a continuous cultural phenomenon, which, through new expressions, serves as a medium of aesthetic, ideological, and cultural heritage. The report emphasizes the interplay between the Soviet heritage and contemporary experience as a tool for reshaping the cultural identity of cities.

Historically, mural art has held a central role in Armenian art. Addressed to the general public, it reflects both artistic worldviews and societal transformations. With deep roots in ancient rock art, Armenian mural painting evolved through the decoration of religious structures, especially during periods of socio-economic and architectural growth.

From the mid-20th century, murals became essential in shaping public buildings. Under socialist realism and later during independence, new approaches emerged, expressing national identity and current artistic trends. Mural painting became a key artistic

medium, contributing to the aesthetic education of the public and to the preservation of cultural heritage.

In the Soviet period, a systematic approach developed regarding themes, techniques, and architectural integration. State sponsorship played a crucial role, placing monumental art in fundamentally new cultural and institutional conditions.

ПЕТРОСЯН Лусине П. (Армения)
Государственная академия художеств Армении
e-mail: lus8990@gmail.com

НАСТЕННАЯ РОСПИСЬ В ОБЩЕСТВЕННЫХ ЗДАНИЯХ И ДРУГИХ СООРУЖЕНИЯХ АРМЕНИИ СО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА ДО НАШИХ ДНЕЙ

Доклад посвящён исследованию развития монументально-декоративного искусства, в частности настенной живописи, в Армении со второй половины XX века до наших дней. Исследование важно для сохранения национальной и культурной идентичности, а также для художественного оформления городской среды.

В работе использованы искусствоведческие, аналитические и сравнительные методы. Основными материалами являются настенные росписи советского периода, сведения об их создании, функциях, сохранении и реставрации, а также современные проекты уличного искусства и работы армянских и зарубежных художников.

Анализируются художественные, идеологические и технические особенности советских фресок, оказавших значительное влияние на формирование общественного городского пространства. Представлены произведения ведущих мастеров армянского монументального искусства. Отмечен спад настенной живописи в постсоветское время и её возрождение в XXI веке под влиянием международных художественных тенденций. Участие нового поколения и иностранных художников вносит темы городской идентичности и переосмысления публичного пространства.

Настенная живопись в Армении предстает как устойчивое культурное явление, сохраняющее значение в современных формах. Показано сочетание советского наследия с новыми художественными практиками как инструмент культурного обновления города.

Исторически настенная живопись занимает важное место в армянском искусстве. Адресованная широкой публике, она отражает не только художественные представления, но и социальные и политические изменения. От наскальных изображений до оформления культовых сооружений, монументальная живопись развивалась с ростом архитектуры и общественной жизни.

Во второй половине XX века фрески стали важной частью оформления общественных зданий. Под влиянием социалистического реализма, а затем независимости, появились новые подходы, выразившие национальную идентичность. В советский период сформировалась система тем, методов и художественных решений, при этом главным заказчиком выступало государство, что создало новые условия для развития монументального искусства.

ՎԵՐՆԵՐ Անժելիկա (Ռուսաստան)
«ՌԴ շինարարության նախարարության կենտրոնական գիտահետազոտական և նախագծային ինստիտուտ», Ճարտարապետության և քաղաքաշինության տեսության և պատմության գիտահետազոտական ինստիտուտ
Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարան
էլ. հասցե՝ angelique.verner@yandex.ru

ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏՈՆԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԲԱԼԿԱՆՆԵՐԻ 5-6-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Երեք մասից բաղկացած նարտեքսը, որը ձևավորվում է երկու կողմնային աշտարակային հատվածներով, որոնք շրջապատում են կենտրոնական անցողիկ վեստիբյուլը, V-VI դարերի սիրիական ճարտարապետության բնորոշ առանձնահատկությունն է: Հավանաբար տեղական ճարտարապետական ավանդույթներից ծագող՝ Սալիմի (II դ.) տաճարի օրինակով ներկայացված այս հատակագծային լուծումը տարածում է գտել Միջերկրական ծովի տարածքներում: Երկու աշտարակային ճակատի կոմպոզիցիայի ծանոթությունը արտացոլվել է նաև 5-րդ դարի կեսի Հռոմի Սանտա Սաբինա եկեղեցու փայտյա դռների ռելիեֆներում և 4-րդ դարի վերջի Թաբարկայի վիլլայի հատակաքանդակում:

Սիրիական ճարտարապետության՝ որպես ինքնուրույն վաղ քրիստոնեական ավանդույթի ազդեցության ուղղությունը ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Փոքր Ասիա և շարունակվում դեպի Բալկաններ: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ անհրաժեշտ է համակարգված ձևով դիտարկել երեք մասից բաղկացած նարտեքս ունեցող հայտնի հուշարձանների աշխարհագրությունը և այս սխեմայի մեկնաբանության հիմնական միտումները, որի պատմությունը երկարատև է, և որը վերածնվել է 12-րդ դարի Բալկաններում:

Հայաստանում նմանատիպ երկշահրաշար ճակատով առանձնանում է Երերույքի բազիլիկան (V-VI դդ. վերջեր): Արևմտյան ճակատի կողքին, նմանությունը սիրիական հուշարձաններին արտահայտվում է նաև ուղղանկյուն երեք մասից բաղկացած աբսիդայի կառուցվածքում, որտեղ ապսիդան և նրա կողմնային պաստոֆորիաները մտնում են արևելյան պատի ուղիղ պարագծի մեջ, ինչպես նաև զարդարման առանձնահատկություններում, ներառյալ պատուհանները շրջանակող փորագրված ժապավեններ: Բազիլիկայի հատակագիծը նմանություններ ունի սիրիական կառույցների հետ. աշտարակային ճակատի և երեք մասից բաղկացած աբսիդայի համադրությունը ներկայացված է Ռուվայհեի Բիզոսի եկեղեցու բազիլիկայում (420-30-ականներ), Մարաթի բազիլիկայում (V դ.), Բարե քաղաքի առաջին բազիլիկայում (V դ.), Ռեսաֆեի Սերգիոսի եկեղեցում (ավելի վաղ VI դ.) և Տուրմանի բազիլիկայում (VI դ.): Սակայն, տարածական լուծումով Երերույքի բազիլիկան ունի կարևոր առանձնահատկություններ սիրիական հուշարձաններից. եկեղեցու հիմնական ծավալի համեմատությամբ արևմտյան և արևելյան անկյունային հատվածների դուրսբերումը, ինչը հատակագծին հաղորդում է Ն-աձև կառուցվածք, և հյուսիսային ու

հարավային կողմերում բաց գալերեյների առկայությունը ստիպում են դիտարկել բազիլիկը որպես հայ ճարտարապետական մտքի ինքնուրույն ստեղծագործություն:

Սիրիական բազիլիկաների նման հատակագծեր հանդիպում են նաև Փոքր Ասիայի տարածքում՝ հատկապես ափամերձ Կիլիկիայում (Դիոկեսարիայի տաճարը, V դարի երկրորդ կես), Կարիայի (Լաբրանդեի բազիլիկա, ոչ ուշ քան V դար) շրջաններում: Լիկաեոնիայի տարածքում (Բինբիր-քիլիսե, V-VI դդ.) գտնվող հուշարձանները, պահպանելով աշտարակային ճակատը, ընդունում են Փոքր Ասիայի տարածքներին բնորոշ ավելի արտահայտիչ դուրս եկող ապսիդա, ինչը մոտեցնում է դրանք Կալբ-Լուզեի բազիլիկային (V դարի կես): Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բինբիր-քիլիսեի 32-րդ բազիլիկան: Նարտեքսի կողային բաժինները չեն շարունակվում կողմնային նավերի առանցքերին, այլ դուրս են բերվում բազիլիկայի երկարաձիգ պատերից: Հյուսիսային և հարավային պատերին համաչափորեն հարում են լրացուցիչ արևելյան սենյակներ: Ստեղծվող Ն-աձև ձևավորումները մոտեցնում են եկեղեցու հատակագիծը Երերույքի բազիլիկային:

Եկեղեցու մոնոլիթ ծավալից անկյունային բաժինների առանձնացման միտումը, որը արձանագրվել է հայկական և փոքրամասիական տարածքներում, զարգացել է նաև Բալկաններում՝ Մյոզիայում և Փրակիայում: Այստեղ ձևավորվել է հուշարձանների ամբողջ խմբակ, որոնք կենտրոնացած են այն քաղաքների շուրջ, որտեղ V-VI դարերում փաստագրվել է սիրիական համայնքների ներկայություն՝ Օդեսոս (Ջանավար-թեպե, V դ. կես – վաղ VII դ.), Փիլիպպոպոլ (Գրադինե գյուղի C բազիլիկա, VI դ.), Սերդիկա (Իվանյանե, Ցերքվիշթե, V դ.): Նույն խմբին է պատկանում նաև Գոլեմ Գրադի եկեղեցին: Այս հուշարձանները առանձնանում են միատեսակ հատակագծային լուծումով՝ մեկ նավից բաղկացած եկեղեցի չորս դուրս եկող բաժիններով. արևմտյան ճակատը հավանաբար շրջապատված է աշտարակային ծավալներով, որոնք հատակագծում հավասարակշռվում են արևելյան մասին կից պառեկլեզիաներով: Համեմատած Եռերույքի բազիլիկայի հետ՝ արևելյան սենյակները տեղաշարժվում են արևմուտք, դեպի կենտրոն, ինչը հատկապես նկատելի է Իվանյանե և Ցերքվիշթե եկեղեցիների օրինակներում: Այս միտման տրամաբանական էվոլյուցիան ներկայացնում են Յուստինիանա Պրիմայի հուշարձանները (VI դ.)՝ B եկեղեցին, որը հանդիսանում է լիարժեք խաչաձև ծավալ, որի առջև են աշտարակները: E եկեղեցում, ինչպես նաև Կուրշումլիայի նմանատիպ եկեղեցում, խաչի թևերը փոխարինված են ապսիդներով, ձևավորելով հատակագծում երեք խորշից բաղկացած երեքմասանի նարտեքս:

Այսպիսով, սիրիական սխեմայի ստեղծագործական ընկալման վերլուծությունը Փոքր Ասիայի և Բալկանների տարածքներում վկայում է նրա հաջող յուրացման մասին, ինչը նպաստել է տեղական ավանդույթի ձևավորմանը, որը հետագայում ծառայելու էր բարենպաստ հող՝ 12-րդ դարի բալկանյան ճարտարապետության երկշահրաշար ճակատների վերածննդին:

WERNER Angelika (Russia)
Central Research and Design Institute of the Ministry of Construction of Russia,
Research Institute of Theory and History of Architecture and Urban Planning,
Moscow State University named after M.V. Lomonosov
e-mail: angelique.verner@yandex.ru

INTERPRETATION OF THE SYRIAN TOWER FACADE IN CHURCH ARCHITECTURE OF THE V-VI CC. IN ASIA MINOR AND THE BALKANS

The three-part narthex, formed by two lateral tower compartments flanking the central entrance hall, is a characteristic feature of Syrian architecture of the 5th and 6th centuries. Probably originating from the local architectural tradition represented by the temple in Salim (2nd century), this layout scheme became widespread in Mediterranean territories. The familiarity with the composition of the double-tower facade was reflected in the reliefs of the wooden doors of Santa Sabina in Rome (c. 5th century) and in the floor mosaics of the villa in Tabarka (late 4th century). The vector of influence of Syrian architecture, which represented an independent early Christian tradition, went north-westwards to Asia Minor and further to the Balkans. In this connection, it seems necessary to make an attempt to systematise the geography of the known monuments with a three-part narthex and the main trends in the interpretation of this scheme, which had a long history and was revived in the Balkans in the 12th century.

In the Armenian territories a similar double-towered facade distinguishes the basilica of Yererui (late V-VI c.). In addition to the western facade, the similarity with Syrian monuments can be seen in the arrangement of the rectangular three-part altarpiece, where the apse and flanking pastophores fit into the straight outline of the eastern wall, as well as in the peculiarities of the decoration, including carved belts framing the windows. The planning structure of the basilica finds parallels among Syrian buildings: the combination of a tower facade and a three-part altar is represented in the basilica in the church of Bizos in Ruwaikh (420-30s), the basilica in Marat (5th c.), the basilica No. 1 in Bara (5th c.), the church of Sergius in Resaf (early 6th c.), and the basilica in Turmanin (6th c.). However, the volumetric and spatial solution of the Yereru basilica has an important difference from the Syrian monuments: the removal of the western and eastern corner compartments in relation to the main volume of the church, giving the plan an H-shaped structure, and the arrangement of open galleries on the northern and southern sides makes us consider the basilica as an independent work of Armenian architectural thought.

Plans similar to Syrian basilicas are also found in Asia Minor: in coastal Cilicia (temple in Diocesarea, 2nd half of the 5th century), Caria (basilica in Labranda, not later than the 5thcentury). Monuments on the territory of Lycaonia (Binbir-kilise, V-VI c.), preserving the tower facade, acquire a protruding apse more characteristic for Asia Minor territories, which brings them closer to the basilica in Kalb-Luza (c. V c.). Basilica No. 32 in Binbir-kilis is of special interest: the lateral compartments of the narthex do not continue the axis of the lateral aisles, but extend beyond the longitudinal walls of the basilica; additional eastern rooms adjoin symmetrically to the northern and southern walls. The formed H-shaped outlines bring the plan of the church closer to the Hereru basilica.

The tendency to separate corner compartments from the monolithic volume of the church, noted in the Armenian and Asia Minor territories, develops in the Balkans, in Moesia and Thrace. Here a whole group of monuments emerges, centred around the towns where the presence of Syrian communities in the V-VI centuries is recorded: Odessos (Janavar-tepe, c. V-early VII century), Philippopolis (Basilica C in Gradina, VI century), Serdika (Ivanjane, Churchste, V century). The church in Golem Grad belongs to the same group. These monuments are characterised by a unified planning scheme of a single-nave church with four protruding compartments: the western facade is flanked, probably, by tower volumes, balanced in plan by parakexies adjoining the eastern part of the church. Compared to the Jereru basilica, the eastern rooms are shifted to the west, towards the centre, which is especially noticeable in the churches of Ivanjan and Cseršte. The monuments of Justiniana Prima (6th century) appear to be a logical evolution of this trend: church B is a full-fledged cruciform volume preceded by towers. In church E, as in the similar church in Kuršumlija, the arms of the cross are replaced by apsidioles, forming in plan a triconch with a three-part narthex.

Thus, the analysis of the creative reception of the Syrian scheme in the territories of Asia Minor and the Balkans testifies to its successful assimilation, which contributed to the formation of a local tradition that would later serve as fertile ground for the revival of interest in double-tower facades in Balkan architecture of the 12th century.

ВЕРНЕР Анжелика (Россия)
«Центральный научно-исследовательский и проектный институт Минстроя России», Научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры и градостроительства,
Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова
e-mail: angelique.verner@yandex.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИРИЙСКОГО БАШЕННОГО ФАСАДА В ЦЕРКОВНОЙ АРХИТЕКТУРЕ V-VI ВВ. НА ТЕРРИТОРИИ МАЛОЙ АЗИИ И БАЛКАН

Трехчастный нартекс, образуемый двумя боковыми башенными компартиментами, фланкирующими центральный проходной вестибюль, служит характерной чертой сирийской архитектуры V-VI вв. Восходящая, вероятно, к местной архитектурной традиции, представленной храмом в Салиме (II в.), эта планировочная схема получила распространение на средиземноморских территориях. Знакомство с композицией двухбашенного фасада нашло отражение в рельефах деревянных дверей Санта Сабины в Риме (сер. V в.) и в напольной мозаике виллы в Табарке (кон. IV в.). Вектор влияния сирийской архитектуры, представлявшей собой самостоятельную раннехристианскую традицию, шел на северо-запад в Малую Азию и далее на Балканы.В связи с этим представляется необходимым предпринять попытку систематизации географии известных нам памятников с трехчастным нартексом и основных тенденций в интерпретации этой схемы, получившей долгую историю и возродившейся на Балканах в XIIв.

На армянских территориях подобный двухбашенный фасад отличает Ереруйскую базилику (кон. V-VI в.). Помимо западного фасада, сходство с сирийскими пам-

ятниками проявляется в устройстве прямоугольного трехчастного алтарного завершения, где апсида и фланкирующие пастофории вписываются в прямой абрис восточной стены, а также в особенностях декора, включающего резные пояса, обрамляющие окна. Планировочная структура базилики находит параллели среди сирийских построек: сочетание башенного фасада и трехчастного алтаря представлено в базилике в церкви Бизоса в Рувайхе (420-30-е гг.), базилике в Марате (V в.), базилике № 1 в Баре (Vв.), церкви Сергия в Ресафе (ранний VIв.), базилике в Турманине (VIв.). Однако объемно-пространственное решение Ереруйской базилики имеет важное отличие от сирийских памятников: вынос западных и восточных угловых компартиментов по отношению к основному объему церкви, сообщающий плану Н-образную структуру, и устройство открытых галерей с северной и южной стороны заставляет рассматривать базилику как самостоятельное произведение армянской архитектурной мысли.

Планы, аналогичные сирийским базиликам, встречаются и на территории Малой Азии: в прибрежных Киликии (храм в Диокесарии, 2-я пол. V в.), Карии (базилика в Лабранде, не позднее V в.). Памятники на территории Ликаонии (Бинбир-килисе, V-VI в.), сохраняя башенный фасад, приобретают более характерную для малоазийских территорий выступающую апсиду, что сближает их с базиликой в Кальб-Лузе (сер. Vв.). Особый интерес представляет базилика № 32 в Бинбир-килисе: боковые компартименты нартекса не продолжают оси боковых нефов, а выносятся за пределы продольных стен базилики; симметрично к северной и южной стенам примыкают дополнительные восточные помещения. Образуемые Н-образные очертания сближают план церкви с Ереруйской базиликой.

Тенденция к вычленению угловых компартиментов из монолитного объема церкви, отмеченная на армянских и малоазийских территориях, получает развитие на Балканах, в Мёзии и Фракии. Здесь возникает целая группа памятников, концентрирующихся вокруг городов, в которых зафиксировано присутствие сирийских общин в V-VI вв.: Одессоса (Джанавар-тепе, сер. V – ранний VII в.), Филиппополя (базилика С в Градине, VI в.), Сердики (Иваняне, Церквиште, V в.). К этой же группе относится церковь в Голем Граде. Эти памятники отличаются единой планировочной схемой однонефной церкви с четырьмя выступающими компартиментами: западный фасад фланкируют, вероятно, башенные объемы, уравновешиваемые в плане парэкклесиями, примыкающими к восточной части церкви. По сравнению с Ереруйской базиликой, восточные помещения сдвигаются на запад, к центру, что особенно заметно на примере церквей в Иваняне и в Церквиште. Логической эволюцией этой тенденции выглядят памятники Юстинианы Примы (VI в.): церковь В представляет собой полноценный крестообразный объем, предваряемый башнями. В церкви Е, как и в аналогичной церкви в Куршумлии, рукава креста заменяются апсидиолами, образуя в плане триконх с трехчастным нартексом.

Таким образом, анализ творческой рецепции сирийской схемы на территориях Малой Азии и Балкан свидетельствует об успешном ее усвоении, способствовавшем формированию местной традиции, которая затем послужит благодатной почвой для возрождения интереса к двухбашенным фасадам в балканской архитектуре XII в.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԴԱՄՅԱՆ Սուսաննա (Հայաստան)
Վարսեր (վիմագրագիտական ուսումնասիրություն).....5
ԱՂԻԿՅԱՆ Լևոն (Հայաստան)
Բենիամին. նոր մոտեցումներ
(2022-2025 թթ. դաշտային աշխատանքների արդյունքները).....7
ԱՎԱԳՅԱՆ Ինգա (Հայաստան)
«Սև ամրոց» հնագիտական հուշարձանում պեղված ծիսական արձանիկների շուրջ.....10
ՂԱԶԱՐՅԱՆ Գոռ (Հայաստան)
Սևանա լճի մակարդակի տատանումների ուսումնասիրման խնդիրը.
պատմահնագիտական և երկրաբանական տվյալների համադրություն.....14
ՄԿՐՏՉՅԱՆ Լևոն (Հայաստան), ԴԱՎԹՅԱՆ Ռուբեն (Գերմանիա)
ԱՌՆՈԼԴ Սիմոնե (Գերմանիա), ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բենիկ (Հայաստան)
ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ Անժելա (Հայաստան)
Խանջյան գյուղի ծիսապաշտամունքային համալիրը.....17
ՌԱՅՆՀՈԼԴ Սաբինե (Գերմանիա),ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բենիկ (Հայաստան)
ՄԱՐԻԱՇԿ Դիրկ (Գերմանիա),ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ Մարիամ (Գերմանիա)
Լավ նախանշա՞ն. Լեռնակերտի ուշ բրոնզիդարյան մի դամբարան,
որը կապված է գուշակության ծիսական պրակտիկաների հետ.....22
ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ Մարիամ (Գերմանիա)
Կենդանիների պատկերագրությունը Հարավային Կովկասի
վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններում.....25
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Բենիկ,ՄԿՐՏՉՅԱՆ Լևոն, ՍԵՄՅԱՆ Իվան (Հայաստան)
Ջրաձորը երկաթի դարում (ըստ պատմահնագիտական տվյալների).....28
ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ Իրենա (Հայաստան)
Թեղուտյան մշակույթի հետքերը Գետահովիտ-2 քարայրում.....32

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԴԱՄՅԱՆ Սուսաննա, ՊԱՊՅԱՆ Աղվան (Հայաստան)
ՀՅԴ պատմության թանգարան հիմնադրամի հավաքածուն.....36
ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
Թուրքական գործոնը հայ քաղաքական կյանքում՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության
և խորհրդային իշխանության հաստատման ու ամրապնդման շրջանում.....39
ԱԿՈՊՈՎ Արկադի, ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Արմեն (Հայաստան)
Պատմական Տայքը 16-18-րդ դարերի օսմանյան հարկացուցակներում.....43
ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գրիգորի (Հայաստան)
Ուդիները Հայաստանում. պատմությունը և ներկա իրավիճակը.....47
ԱՅՎԱԶՅԱՆ Գևորգ (Հայաստան)
Հայ պարբերականների վերնագրերի գաղափարախոսական կառուցվածքը
և դրանց ազդեցությունը հասարակական գիտակցության վրա (1840-1870-ական թթ.).....49

ԱՍՈՅԱՆ Լիլիթ (Հայաստան)
Գեներալ Ե.Ե. Վիշինսկի. զինվորական կենսագրության էջեր (ըստ ՌԴ կենտրոնական ռազմապատմական և Հայաստանի ազգային արխիվների նյութերի).....54
ԲԵՐԻԶԵ Մերաբ, ԲԵՐԻԶԵ Մակա (Վրաստան)
Միգրացիոն գործընթացները Ջավախքում XIX–XX դարերում.....58
ԲՈՅԱՋՅԱՆ Արտաշես (Հայաստան)
Էթնոժողովրդագրական գործընթացները Հարավային Կովկասի քաղաքներում 1886–1916 թթ. 62
ԲՈՅԱՋՅԱՆ Արտաշես, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Գայանե Ռ. (Հայաստան)
Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական դրությունը (1970-1988թթ.).....66
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Արկադի (Հայաստան)
Ծոցի 40-օրյայից մինչև 44-օրյա. ռազմագիտական կորսված հնարավորություններ.....71
ԽՈՍՐՈԵՎԱ Անահիտ (ԱՄՆ)
Ասորիների ցեղասպանություն. բաց վերք համաշխարհային պատմության մեջ.....75
ԿԱՎՐԵԼԻԾՎԻԼԻ Ռոին (Վրաստան)
Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղության բանակցությունների լուսաբանումը «Էրթոբա» թերթում.....78
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Արմեն, ԱԴԱՄՅԱՆ Նինետա (Հայաստան)
Դրվագներ Բրիտանական և Հայկական բարեգործական կազմակերպությունների համագործակցության պատմությունից (1915-1917թթ.).....83
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ (Հայաստան)
Իսրայելի հայ համայնքի դրությունը վերջին մեկ տարվա դեպքերի լույսի ներքո.....87
ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ Արմենուհի (Հայաստան)
Հայաստանի առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ԱՄՆ-ում 1919թ.վերջին - 1920թ. սկզբին.....93
ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Աշոտ (Հայաստան)
Ալեքսանդրապոլի փոխանորդությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին. Շիրակի առանձին թեմի հիմնումը.....97
ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ֆելիքս (Հայաստան)
Փարիզի «Ազատ Ռուսաստան» Օթյակի հայ անդամները.....101
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հակոբ (Հայաստան)
Ադրբեջանի Հանրապետության հավակնությունները Կարսի նկատմամբ (1918-1920 թվականներ).....106
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լուսինե Ս. (Հայաստան)
Քննարկումներ Հին Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի քրմական հաստատությունների վերաբերյալ.....110
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Սարգիս (Հայաստան)
Երկու Պակտյուիկեների մասին Հերոդոտոսի հաղորդման շուրջ.....114
ՊՈՂՈՍՅԱՆ (ԽԱՉԱՔԱՑՅԱՆ) Գագիկ (Հայաստան)
ԺԵ դարի նորահայտ «Աստվածատուր Կազմողի» հետքերով.....119
ՍԱՀԱԿՅԱՆ Վերա (Հայաստան)
Գաղթականների վերաբնակեցման որոշ առանձնահատկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառում (1894–1896 թթ.)՝ Խրիմյան կաթողիկոսին ուղղված նամակների հիման վրա.....122
ՍԱՐԳՍՅԱՆ Սուրեն (Հայաստան)
Հայ կուսակցությունները նախկինում և մեր օրերում.....127

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ Ստեփան (Հայաստան)
Հայկական ստորաբաժանումների մասնակցությունը Հյուսիսային Կովկասում մղված մարտերին Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին.....130
ՑԱԿԱՆՅԱՆ Ռուսլան (Հայաստան)
Գյուղը և գյուղական համայնքը միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում. սոցիալ-տնտեսական ինտեգրացիա.....133

Ա Զ Գ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Դիանա (Հայաստան)
«Ջարդի ձոր». տարածք և հիշողություն.....138
ԱՂԱՆՅԱՆ Գրիգոր (Հայաստան)
Կարապետ Կոստանյանի «Գյումրին և յուր բարքերը» չհրատարակված հուշագրությունը.....142
ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ Անժելա (Հայաստան)
Հավաքչությունը տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում (ըստ դաշտային ազգագրական նյութերի) 146
ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Սիրանույշ (Հայաստան)
Թաղման ծիսահամակարգը և մահվան կրոնաառասպելաբանական պատկերացումները հայոց ավանդական մշակույթում.....152
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Լիանա (Հայաստան)
Կարսի նահանգի Արմուտլի գյուղի սովորույթները. արխիվային նյութ.....156
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Մերի (Հայաստան)
«Նոր Արաբկիր տեղեկատու»-ն ամերիկահայ արաբկիրցիների միության պաշտոնական թերթ.....160
ԲԱՂԵՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
«Բանվոր» թերթը որպես վաղխորհրդային Լենինականի ազգագրական ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր.....164
ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ Ռաֆիկ (Հայաստան)
Ջեյթունը որպես դարավանդային բնակավայր.....168
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ավետիս, ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ Գևորգ (Հայաստան)
Հիշողության բեկումը հայ-ադրբեջանական սահմանին. պատմական հուշարձանները և դրանց բանագիտական / ազգագրական շերտերը Սևանա լճի ավազանում և լեռնաշղթայից անդին.....171
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վարդուհի (Հայաստան)
Գազպեն կամ «Հայոց մանանա». մոռացված ավանդական քաղցրացուցիչ.....175
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հասմիկ Թ. (Հայաստան)
Կարագի ստացման ժողովրդական եղանակները հայոց մեջ.....179
ՅԱՆԳԱՅԿԻՆԱ Տատյանա (Ռուսաստան)
Մորդովիայի հայերը. միջմշակութային փոխազդեցություն և մշակույթների երկխոսություն.....183
ՇԱՀՎԵՐԴՅԱՆ Մարգարիտա (Հայաստան)
Միջնադարի հայ մտավորականները հիշողության մասին. համառոտ պատմական ակնարկ.....188
ՇԱՄԱՄՅԱՆ Նարինե (Հայաստան)
«Յուրի-Յուրի» մենապարը. պատմական հիշողություններ.....193

ՇՈՒՎԱԵՎԱ Ելենա (Հայաստան)
Վ.Վ. Վերեշչագինը և Անդրկովկասի մոլոկանները.
ազգագրական տարեգրություն (1865 թ.) 197
ՊԱՊԻԿՅԱՆ Քրիստինե (Հայաստան)
Չաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրութիւն»-ը որպես
հայոց երկրագործական մշակույթի սկզբնաղբյուր.....200
ՍԱՐԳՍՅԱՆ Արմինե (Հայաստան)
Հին Երևանի ունիվերսալ (ընդհանուր) խանութներն
ըստ «Эриванскія Объявленія» թերթի.....204

Բ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հասմիկ (Հայաստան)
Ժողովրդական խաղիկների ընդհանուր նկարագիրն ու անվանումները.....209
ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ Գևորգ (Հայաստան)
Կկու և բվեճ թռչունների առասպելաբանական կերպարները
հայկական ավանդազրույցներում.....212
ԳՈԳԻԱՇՎԻԼԻ Էլենե (Վրաստան)
Մրցակից՞, թե՞ ընկեր. ուժեղ կնոջ մոտիվը վրացական և հայկական
ժողովրդական հեքիաթներում (ATU 519) 217
ԽԵՄՉՅԱՆ Էսթեր (Հայաստան)
Կարս-Շիրակյան տարածաշրջանի մականունները և դրանց բնութագրիչներ.....220
ԽԵՄՉՅԱՆ Մարինե (Հայաստան)
ATU 707 տիպի դրսևորումները Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի
հրաշապատում հեքիաթներում.....224
ԽԵՉՈՅԱՆ Անահիտ (Հայաստան)
Ծիսահմայական շարժման արտահայտումը գեղարվեստական տեքստի միջոցով.....228
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Թամար (Հայաստան)
Մոլեխաղերի ծիսական գաղտնիմաստը հայ վիպական բանահյուսության մեջ.....232
ՂՌԵՉՅԱՆ Լուսինե (Հայաստան)
Երդման խորհուրդը և դրա դերը հայոց պատմագրական աղբյուրներում.....236
ՄԱԴԱԹՅԱՆ Լուսինե (Հայաստան)
Ժամանակի և տարածության համեմատական քննությունը
հայկական ու բրիտանական հեքիաթներում.....240
ՄԱՏԻԿՅԱՆ Հասմիկ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հասմիկ Հ. (Հայաստան)
Բանաձևային մտածողության առանձնահատկությունները
Շիրակի խաղիկներում.....245
ՄԱՏԻԿՅԱՆ Հասմիկ (Հայաստան)
Կարսի և Շիրակի քնարական բանահյուսության համեմատական քննություն.....248
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Մելինե (Հայաստան)
Տարեպտույտի փուլերը Արցախի մանկական ծիսական բանահյուսության մեջ.....252
ՍԱՀԱԿՅԱՆ Լիլիթ (Հայաստան)
Կերպարանափոխության խորհրդանշական գործառույթները հայ բանավոր
ավանդության և համաշխարհային դիցաբանության համատեքստում.....256
ՍԱՀԱԿՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
Գյումրու կերպարը և սոցիալ-մշակութային անավարտության խնդիրը
բանավոր պատումներում.....261

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Գայանե Հ. (Հայաստան)
Սիբիրյան տարիների նկարագրությունը Գուրգեն Մահարու
«Մշեցի Առաքելը և ուրիշները» պատմվածքում.....265
ԿԱՐԱԽԱՆՅԱՆ Նարինե (Հայաստան)
Դավիթ Մշեցու «Այլա-գրություն» բանաստեղծական ժողովածուն.....267
ՀԱՅՍԱՆ Դանիելա (Ռումինիա)
Բազմամոդալությունն իր լավագույն դրսևորմամբ. Օսկար Ուայլդի հեքիաթների
միջնշանային թարգմանություն (2019–2020).....271
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Սերգո (Հայաստան)
Թարգմանության համարժեքության մասին.....273
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Հայկանուշ (Հայաստան)
Մովսես Խորենացու տողերի նոր մեկնաբանություն.....278
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ռոզա (Հայաստան)
Գյումրու կերպարի կերտման չափումները արդի
հայ գրականության կենսափիլիսոփայության ծիրում.....281
ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Կարինե (Հայաստան)
Լեռ Կամսարի «Կյանք և գրականություն» փելիետոնի շուրջ.....286
ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ Հայկանուշ, ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Սասուն (Հայաստան)
Շիրակի խոսվածքի բուսանուններն ըստ Ալեքսանդր Միսիթարյանցի բառարանի.....290
ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ Արմենուհի (Հայաստան)
Ակադեմիկոս Ս. Աբրահամյան հրապարակախոսը.....296

Ա Ր Վ Ե Մ Տ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՈՒՋԵԼԼԻ Ֆրանչեսկո (Իտալիա)
ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ Դավիթ (Հայաստան)
Տայքի փայտի ճարտարապետության հիմնական լուծումները և զուգահեռները.....300
ԱՍԱՏՐՅԱՆ Անի (Հայաստան)
Գ. Տիգրանովը բալետում ազգային տարրերի և դրանց դերի մասին.....305
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Քնարիկ (Հայաստան)
Գյումրու Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցու նկարազարդումները.
թեմատիկ և ոճական առանձնահատկություններ.....309
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Աշոտ Հայկազուն, ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ Դավիթ,
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Անի (Հայաստան)
Տայք նահանգի Բողխա և Ոքաղե գավառների տարածաշինական
հիմնական սկզբունքները և զուգահեռները.....312
ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Աիդա (Հայաստան)
«Հայոց ցեղասպանություն» և «Հայրենական պատերազմ» թեմաների բացահայտումը
1965–1980 թթ. կինոարվեստում և հայ կոմպոզիտորների կինոերաժշտության մեջ.....318
ՀԱԿՈԲՅԱՆ Չարուհի (Հայաստան)
Մարմաշենի կաթողիկե եկեղեցու բեմառէջքի ձևավորումը
Հայաստանի զարգացած միջնադարի քանդակի համատեքստում.....321
ՄԱԼՅԵՎԱ Սվետլանա (Ռուսաստան)
Մակեդոնիայի ու Ադրիատիկի IX դ. երկրորդ կեսի - X դ. եռախորանները.....325

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Արաքս (Հայաստան)
Մինաս Ավետիսյանի ու Աշոտ Հովհաննիսյանի գործունեությունը Լենինականում.....328
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Արաքս (Հայաստան)
Քանդակագործության զարգացման նախադրյալները Լենինականում
1960-1970-ական թթ.: Զ. Կոշտոյանի, Հ. Ջիվանյանի, Ֆ. Սողոյանի
ստեղծագործությունները.....331
ՄՈՐԳԵՆՇԹԵՐՆ Ուլրիխ (Ավստրիա)
Ազգային նվագարանների կոնցեպտը գիտության մեջ
և ժողովրդական խոսույթում.....333
ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ Դավիթ, ԱԿՈՊՈՎ Արկադի,
ՆՈՒՐԲԵԿՅԱՆ Գոհար (Հայաստան)
Ընկուզեք ամրոցի ճարտարապետական լուծումները և զուգահեռները Տայքում.....337
ՆԵՄՄԵԼՈՎ Դմիտրի (Հայաստան)
Պատի քարերի մաշվածության գործընթացների հատկացականությունները
Հայաստանի պատմական և ժամանակակից կառույցներում.....340
ՕԲՐԱԶՑՈՎԱ Քսենիա (Ռուսաստան)
Ալիքի մոտիվը վաղքրիստոնեական Դալմաթիայի քարափոր արվեստում.
վաղխորվաթական զարդանախշի արմատներն ու նշանակությունները.....346
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լուսինե Պ. (Հայաստան)
Որմնանկարչությունը Հայաստանի հասարակական շենքերում
և այլ շինություններում XX դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը.....349
ՎԵՐՆԵՐ Անժելիկա (Ռուսաստան)
Սիրիական աշտարակային ճակատոնի մեկնաբանությունը Փոքր Ասիայի և
Բալկանների V-VI դարերի եկեղեցական ճարտարապետության մեջ.....353

Contents

ARCHAEOLOGY

ADAMYAN Susanna (Armenia)
Varser (Epigraphic Study).....5
AGHIKYAN Levon (Armenia)
Benyamin: New Approaches (Results of 2022-2025 Field Work).....7
AVAGYAN Inga (Armenia)
About Ritual Statuettes Excavated in the Archaeological Monument “Black Fortress”.....10
GHAZARYAN Gor (Armenia)
The Problem of Studying Lake Sevan's Water Level Fluctuations:
Integrating Archaeo-Historical and Geological Data.....14
**MKRTCHYAN Levon (Armenia), DAVTYAN Ruben (Germany),
ARNOLD Simone (Germany), VARDANYAN Benik (Armenia),
TADEVOSYAN Angela (Armenia)**
The Ritual and Cultic Complex of Khanjyan Village.....17
**REINHOLD Sabine (Germany), VARDANYAN Benik (Armenia),
MARIASCHK Dirk (Germany), SARIBEKYAN Mariam (Germany)**
A Good Omen? A Grave Associated with Late Bronze Age
Divination Practices at Lernakert, Armenia.....22
SARIBEKYAN Mariam (Germany)
Animal Iconography in Early Bronze Age Monuments of the South Caucasus.....25
**VARDANYAN Benik (Armenia), MKRTCHYAN Levon (Armenia)
SEMYAN Ivan (Armenia)**
Jradsor in the Iron Age (Based on Historical and Archaeological Data).....28
KALANTARIAN Irena (Armenia)
Traces of the Teghut Culture in the Getahovit-2 Cave.....32

HISTORIOGRAPHY

ADAMYAN Susanna, PAPYAN Aghvan (Armenia)
The Collection of the Museum of History of the ARF.....36
ALEKSANYAN Karine (Armenia)
The Turkish Factor in Armenian Political Life during the Period of the Establishment and
Consolidation of the First Republic of Armenia and the Soviet Power.....39
AKOPOV Arkadi, HAYRAPETYAN Armen (Armenia)
Historical Tayk in the Ottoman Tax Registers of the 16th–18th Centuries.....43
AYVAZYAN Grigori (Armenia)
Udis in Armenia: History and Current Situation.....47
AYVAZYAN Gevorg (Armenia)
Ideological Structure of Armenian Periodical Titles and their
Impact on Public Consciousness (1840-1870s)..... 49

ASOYAN Lilit (Armenia)
General E.E. Vyshinsky – Pages From A Military Biography (Based on the Materials From the Russian Central State Military Archive and the National Archives of Armenia).....54
BERIDZE Merab, BERIDZE Maka (Georgia)
The Migration Processes of Javakheti in the 19th–20th Centuries.....58
BOYAJYAN Artashes (Armenia)
Ethno-Demographic Processes in the Towns of the South Caucasus in 1886–1916.....62
BOYAJYAN Artashes, AVETISYAN Gayane R. (Armenia)
The Socio-Economic Situation of the Shirak Region (1970-1988.....66
GRIGORYAN Arkadi (Armenia)
From the 40-Day Gulf War to the 44-Day War: Lost Military Opportunities.....71
KHOSROEVA Anahit (USA)
The Assyrian Genocide: An Open Wound in World History.....75
KAVRELISHVILI Roin (Georgia)
Coverage of the Brest-Litovsk Peace Negotiations in the Newspaper “Ertoba”.....78
HAYRAPETYAN Armen, ADAMYAN Nineta (Armenia)
Fragments From the History of Cooperation between British and Armenian Charitable Organizations (1915–1917) 83
HOVHANNISYAN Artak (Armenia)
The Situation of the Armenian Community in Israel in the Light of the Events of the Last Year...87
GHAMBARYAN Armenuhi (Armenia)
Diplomatic Representation of the First Republic of Armenia in the USA in Late 1919- Early 1920.....93
MANUCHARYAN Ashot (Armenia)
Alexandropol Vicariate during the Years of the First Republic: Creation of a Separate Diocese of Shirak.....97
MOVSISYAN Feliks (Armenia)
The Armenian Members of the Paris “Free Russia” Lodge.....101
MURADYAN Hakob (Armenia)
The Claims of the Republic of Azerbaijan on Kars (1918-1920) 106
PETROSYAN Lusine S. (Armenia)
Discussions on the Priestly Institutions of Ancient Armenia and West Asia.....110
PETROSYAN Sargis (Armenia)
About Herodotus’ Reports of the Two Pactuicas.....114
POGHOSYAN (KHAGHBAKYAN) Gagik (Armenia)
In the Footsteps of the Newly Discovered 15th Century Carver "Compiler Astvatsatur".....119
SAHAKYAN Vera (Armenia)
Certain Aspects of Refugee Resettlement in the Alexandrapol District (1894–1896): Based on Letters Addressed to Catholicos Khrimian.....122
SARGSYAN Suren (Armenia)
Armenian Parties in the Past and Present 127
STEPANYANTS Stepan (Armenia)
Participation of Armenian Military Formations in the Battles of the North Caucasus during the Great Patriotic War.....130

TSAKANYAN Ruslan (Armenia)
Village and Rural Community in the Middle Assyrian Period:
Social and Economic Integration.....133

ETHNOGRAPHY

ABRAHAMYAN Diana (Armenia)
“Jardi Dzor”: Space and Memory.....138
AGHANYAN Grigor (Armenia)
Karapet Kostanyan’s “Gyumri and its Customs”: an Unpublished Memoir.....142
AMIRKHANYAN Angela (Armenia)
Gathering Culture in Times of Economic Crisis (An Ethnographic Perspective).....146
ARAKELYAN Siranuysh (Armenia)
The Burial Ritual System and Religious-Mythological Perceptions
of Death in Armenian Traditional Culture.....152
AVETISYAN Liana (Armenia)
Customs of the Village of Armutlu, Kars Province: Archival Material.....156
AVETISYAN Mery (Armenia)
"New Arabkir Directory" the Official Newspaper of the Union of
American-Armenian Arabkir Residents.....160
BAZEYAN Karine (Armenia)
The “Banvor” Newspaper as a Primary Source for the Ethnographic
Study of Early Soviet Leninakan.....164
GABRIELYAN Rafik (Armenia)
Zeitun as a Terraced Settlement.....168
GRIGORYAN Avetis, GYULUMYAN Gevorg (Armenia)
The Fracture of Memory on the Armenian-Azerbaijani Border:
Historical Monuments and Their Philological/Ethnographic Layers
in the Sevan Basin and Beyond the Mountain Range.....171
GRIGORYAN Varduhi (Armenia)
Gazpen or the "Armenian Manna": A Forgotten Traditional Sweetener.....175
HARUTYUNYAN Hasmik T. (Armenia)
Traditional Ways of Butter-Making among Armenians.....179
YANGAIKINA Tatyana (Russia)
Armenians of Mordovia: Intercultural Interaction and Dialogue of Cultures.....183
SHAHVERDYAN Margarita (Armenia)
Armenian Medieval Intellectuals on Memory: (A Historical Overview).....188
SHAMAMYAN Narine (Armenia)
“Yuri-Yuri” Solo Dance: Historical Memories.....193
SHUVAYEVA Elena (Armenia)
V.V. Vereshchagin and the Molokans of Transcaucasus - Ethnographic Chronicle of (1865).....197
PAPIKYAN Kristine (Armenia)
“Chronicle” of Zakaria Kanakertsi as a Source of Armenian Agriculture.....200
SARGSYAN Armine (Armenia)
The Universal (General) Stores of Old Yerevan according to the
«Эриванскія Объявленія» Newspaper.....204

FOLKLORE STUDIES

GALSTYAN Hasmik (Armenia)
An Overview of Armenian Folk Songs (Khaghiks) and their Names.....209
GYULUMYAN Gevorg (Armenia)
Folkloric and Mythological Images of the Cuckoo and the Little Owl in Armenian Legends.....212
GOGIASHVILI Elene (Georgia)
Antagonist or Friend? the Strong Woman's Motif in Georgian and Armenian
Folktales (ATU 519) 217
KHEMCHYAN Ester (Armenia)
Nicknames of the Kars-Shirak Region and Their Characteristics.....220
KHEMCHYAN Marine (Armenia)
Manifestations of ATU 707 Type in the Fairy Tales of the Kars-Shirak Region.....224
KHECHOYAN Anahit (Armenia)
The Expression of Ritual Movement through a Literary Text.....228
HAYRAPETYAN Tamar (Armenia)
The Ritual Symbolism of Gambling in Armenian Epic Folklore.....232
GHREJYAN Lusine (Armenia)
The Symbol of the Oath and its Role in Armenian Historiographical Sources.....236
MADATYAN Lusine (Armenia)
A Comparative Analysis of Time and Space in Armenian and
British Fairy Tales.....240
MATIKYAN Hasmik, HARUTYUNYAN Hasmik H. (Armenia)
Features of Formulaic Thinking in Shirak Dance Songs.....245
MATIKYAN Hasmik (Armenia)
Comparative Study of the Lyric Folklore of Kars and Shirak.....248
PETROSYAN Meline (Armenia)
The Stages of Year-Transition Ritual in the Children's Folklore of Artsakh.....252
SAHAKYAN Lilit (Armenia)
The Symbolic Functions of Metamorphosis in the Context
of Armenian Oral Tradition and World Mythology.....256
SAHAKYAN Karine (Armenia)
The Image of Gyumri and the Problem of Socio-Cultural Incompleteness in Oral Narratives.....261

LINGUISTICS, LITERATURE STUDIES

AVETISYAN Gayane H. (Armenia)
Description of the Siberian Years in Gurgen Mahari's Story
"Arakel from Mush and Others" 265
KARAKHANYAN Narine (Armenia)
Collection of Poems by David Mshetsi "Ayla-Grutyun".....267
HAISAN Daniela (Romania)
Multimodality at Its Best: An Intersemiotic Translation of
Oscar Wilde's Fairy-Tales (2019-2020) 271

HAYRAPETYAN Sergo (Armenia)
Equivalence in Translation.....273
HOVHANNISYAN Haykanush (Armenia)
A New Interpretation of the Lines of Movses Khorenatsi.....278
HOVHANNISYAN Roza (Armenia)
Dimensions of Forming the Image of Gyumri in the Framework
of the Biophilosophy of Modern Armenian Literature.....281
MARTIROSYAN Karine (Armenia)
About Ler Kamsar's "Life and Literature" Feuilleton.....286
MESROPYAN Haykanush, HAMBARDZUMYAN Sasun (Armenia)
Names of Plants of the Shirak Dialect according
to the Dictionary of Alexander Mkhitaryants.....290
MKHITARYAN Armenuhi (Armenia)
Academician S. Abrahamyan: The Publicist.....296

ART STUDIES, ARCHITECTURE

AUGELLI Francesco (Italy), NAHATAKYAN David (Armenia)
Fundamental Solutions and Parallels in the Wooden Architecture of Tayk.....300
ASATRYAN Ani (Armenia)
G. Tigranov on National Elements and their Role in Ballet.....305
AVETISYAN Knarik (Armenia)
The Subject-Matter and Style of Illustrations of the Holy Saviour Church in Gyumri.....309
GRIGORYAN Ashot Haykazun, NAHATAKYAN David,
GRIGORYAN Ani (Armenia)
Fundamental Principles of the Spatial Structuring
of the Bogha and Vokaghe Districts in Tayk Province and their Parallels.....312
KHACHATRYAN Aida (Armenia)
The Elucidation of the Themes of "the Armenian Genocide" and "the Great Patriotic
War" in the Cinema of 1965–1980 and in the Film Music of Armenian Composers.....318
HAKOBYAN Zaruhi (Armenia)
The Decoration of the Altar Elevation of the Main Church of Marmashen Monastery in the
Context of High Medieval Armenian Sculpture.....321
MALTSEVA Svetlana (Russia)
Triconchs of Macedonia and the Adriatic in the Second Half of the 9th–10th Centuries.....325
MARGARYAN Araks (Armenia)
Activities by Artists Minas Avetisyan and Ashot Hovhannisyan in Leninakan.....328
MARGARYAN Araks (Armenia)
The Prerequisites for the Development of Sculpture in Leninakan in the
1960s-1970s: The Works of Z. Koshtoyan, H. Jivanyan, F. Soghoyan.....331
MORGENSTERN Ulrich (Austria)
The Concept of National Musical Instruments in Scholarship and in Popular Discourses.....333
NAHATAKYAN David, AKOPOV Arkadi, NURBEKYAN Gohar (Armenia)
Architectural Solutions and Parallels of the Enkuzek Fortress in the Province of Tayk.....337

NESMELOV Dmitriy (Armenia)
Peculiarities of Weathering Processes of Wall Stones of Historical
and Modern Buildings in Armenia.....342
OBRAZTSOVA Ksenia (Russia)
The Motif of 'Wave' in Stone Carving of Early Christian Dalmatia:
Origins and Meanings of Early Croatian Ornamentation.....346
PETROSYAN Lusine P. (Armenia)
Wall Painting in Public Buildings and Other Constructions of Armenia From
the Second Half of the 20th Century to the Present Days.....349
WERNER Angelika (Russia)
Interpretation of the Syrian Tower Facade in Church Architecture of the V-VI Cc.
in Asia Minor and the Balkans.....353

С о д е р ж а н и е

АРХЕОЛОГИЯ

АДАМЯН Сусанна (Армения)
Варсер (эпиграфическое исследование).....5
АГИКЯН Левон (Армения)
Бениамин: новые подходы (результаты полевых работ 2022-2025 годов).....7
АВАГЯН Инга (Армения)
О ритуальных статуэтках раскопанных в
археологическом памятнике «Черная крепость».....10
КАЗАРЯН Гор (Армения)
Проблема изучения колебаний уровня озера Севан:
сопоставление археолого-исторических и геологических данных.....14
МКРТЧЯН Левон (Армения), ДАВТЯН Рубен (Германия)
АРНОЛЬД Симоне (Германия), ВАРДАНЯН Беник (Армения)
ТАДЕВОСЯН Анжела (Армения)
Ритуально-религиозный комплекс села Ханджян.....17
РАЙНХОЛЬД Сабине (Германия), ВАРДАНЯН Беник(Армения),
МАРИАШК Дирк (Германия), САРИБЕКЯН Мариам (Германия)
Хорошее предзнаменование? Захоронение, связанное
с практиками гадания позднего бронзового века в Лернакерте, Армения.....22
САРИБЕКЯН Мариам (Германия)
Иконография животных в памятниках раннего бронзового
века Южного Кавказа.....25
ВАРДАНЯН Беник , МКРТЧЯН Левон, СЕМЯН Иван (Армения)
Джрадзор в эпоху железа (по историко-археологическим данным).....28
КАЛАНТАРЯН Ирена (Армения)
Следы Техутской культуры в пещере Гетаовит-2.....32

ИСТОРИОГРАФИЯ

АДАМЯН Сусанна, ПАПЯН Агван (Армения)
Коллекция музея истории АРФ.....36
АЛЕКСАНЯН Карине (Армения)
Турецкий фактор в политической жизни Армении в период становления
и утверждения Первой Республики Армения и советской власти.....39
АКОПОВ Аркадий, АЙРАПЕТЯН Армен (Армения)
Исторический Тайк в Османских налоговых реестрах
XVI–XVIII веков.....43
АЙВАЗЯН Григорий (Армения)
Удины Армении: история и нынешнее положение.....47
АЙВАЗЯН Геворг (Армения)
Идеологическая структура заголовков армянских периодических изданий
и их влияние на общественное сознание (1840–1870-е гг.) 49

АСОЯН Лилит (Армения)
Генерал Е.Е. Вышинский – страницы военной биографии
(по материалам ЦГВИА и Национального архива Армении) 54
БЕРИДЗЕ Мераб, БЕРИДЗЕ Мака (Грузия)
Миграционные процессы в Джавахети в XIX–XX веках.....58
БОЯДЖЯН Арташес (Армения)
Этнодемографические процессы в городах Южного Кавказа в 1886–1916 гг.....62
БОЯДЖЯН Арташес, АВЕТИСЯН Гаяне О. (Армения)
Социально-экономическое положение Ширакской области (1970-1988).....66
ГРИГОРЯН Аркади (Армения)
От 40-дневной войны в Заливе до 44-дневной: упущенные возможности.....71
ХОСРОЕВА Анаит (США)
Геноцид ассирийцев: открытая рана в мировой истории.....75
КАВРЕЛИШВИЛИ Роин (Грузия)
Освещение Брест-Литовских мирных переговоров на страницах газеты „Эртоба“.....78
АЙРАПЕТЯН Армен, АДАМЯН Нинета (Армения)
Фрагменты из истории сотрудничества британских и армянских
благотворительных организаций (1915–1917 гг.) 83
ОГАННИСЯН Артак (Армения)
Положение Армянской общины в Израиле в свете событий последнего года.....87
ГАМБАРЯН Арменуи (Армения)
Дипломатическое представительство Первой Республики Армения в США
в конце 1919 - начале 1920 гг. 93
МАНУЧАРЯН Ашот (Армения)
Александропольский викариат в годы Первой Республики:
создание отдельной епархии Ширака.....97
МОВСИСЯН Феликс (Армения)
Армянские представители парижской ложи "Свободная Россия".....101
МУРАДЯН Акоп (Армения)
Претензии Азербайджанской Республики
по отношению к Карсу в 1918-1920 гг. 106
ПЕТРОСЯН Лусине С. (Армения)
Обсуждения о жреческих институтах древней Армении и Передней Азии.....110
ПЕТРОСЯН Саргис (Армения)
К сообщениям Геродота о двух Пактюиках.....114
ПОГОСЯН (ХАХБАКЯН) Гагик (Армения)
По следам новонайденного резчика XV в. «Составителя Аствацатура».....119
СААКЯН Вера (Армения)
Некоторые особенности размещения беженцев в Александропольском уезде
(1894–1896 гг.) на основе писем, адресованных католикосу Хримяну.....122
САРГСЯН Сурен (Армения)
Армянские партии в прошлом и настоящем.....127
СТЕПАНЯНЦ Степан (Армения)
Участие армянских воинских формирований в боях на Северном Кавказе
в годы Великой Отечественной войны.....130

ЦАКАНЯН Руслан (Армения)
Деревня и сельская община в среднеассирийский период:
социальная и экономическая интеграция.....133

Э Т Н О Г Р А Ф И Я

АБРААМЯН Диана (Армения)
"Джарди дзор": пространство и память.....138
АГАНЯН Григор (Армения)
Неопубликованные мемуары Карапета Костаняна: "Гюмри и его нравы".....142
АМИРХАНЯН Анжела (Армения)
Культура собирательства во времена экономического кризиса
(этнографическая перспектива) 146
АРАКЕЛЯН Сирануйш (Армения)
Похоронный обрядовый комплекс и религиозно-мифологические
представления о смерти в традиционной культуре армян.....152
АВЕТИСЯН Лиана (Армения)
Обычаи села Армутлу Карсской области: архивный материал.....156
АВЕТИСЯН Мери (Армения)
«Справочник Новый Арабкир» официальная газета Союза
американских армян – арабкирцев.....160
БАЗЕЯН Карине (Армения)
Газета «Банвор» как первоисточник для этнографического изучения
раннесоветского Ленинакана.....164
ГАБРИЕЛЯН Рафик (Армения)
Зейтун как террасное поселение.....168
ГРИГОРЯН Аветис, ГЮЛУМЯН Геворг (Армения)
Излом памяти на армяно-азербайджанской границе:
исторические памятники и их филологические/этнографические
слои в бассейне озера Севан и за пределами горного хребта.....171
ГРИГОРЯН Вардуи (Армения)
Газпен или «Армянская манна»: забытый традиционный подсластитель.....175
АРУТЮНЯН Асмик Т. (Армения)
Народные способы приготовления масла у армян.....179
ЯНГАЙКИНА Татьяна (Россия)
Армяне Мордовии: межкультурное взаимодействие и диалог культур.....183
ШАХВЕРДЯН Маргарита (Армения)
Армянские мыслители средневековья о памяти: краткий исторический обзор.....188
ШАМАМЯН Нарине (Армения)
Соло-танец “Юри-Юри”. Историческая память.....193
ШУВАЕВА Елена (Армения)
В.В. Верещагин и молокане Закавказья — этнографическая хроника (1865 г.).....197
ПАПИКЯН Кристине (Армения)
«Хроника» Закарии Канакерци как источник о земледелии армян.....200

САРГСЯН Армине (Армения)
Универсальные магазины Старого Еревана согласно газете «Эриванскія Объявленія».....204

Ф О Л Ь К Л О Р И С Т И К А

ГАЛСТЯН Асмик (Армения)
Обзор армянских народных песен (хахиков) и их названий.....209
ГЮЛУМЯН Геворг (Армения)
Фольклорные и мифологические образы кукушки и совёнка
в армянских народных преданиях.....212
ГОГИАШВИЛИ Елене (Грузия)
Антагонист или друг? Мотив сильной женщины в
грузинских и армянских народных сказках (ATU 519) 217
ХЕМЧЯН Эстер (Армения)
Прозвища Карс-Ширакского региона и их характеристики.....220
ХЕМЧЯН Марине (Армения)
Проявления типа ATU 707 в волшебных сказках региона Карс-Ширак.....224
ХЕЧОЯН Анаит (Армения)
Выражение ритуального движения через литературный текст.....228
АЙРАПЕТЯН Тамар (Армения)
Ритуальная символика азартных игр в армянском эпическом фольклоре.....232
КРЕДЖЯН Лусине (Армения)
Символ клятвы и ее роль в армянских историографических источниках.....236
МАДАТЯН Лусине (Армения)
Сравнительный анализ времени и пространства в армянских и британских сказках.....240
МАТИКЯН Асмик, АРУТЮНЯН Асмик А. (Армения)
Особенности формульного мышления в ширакских Плясовых песнях.....245
МАТИКЯН Асмик (Армения)
Сравнительное исследование лирического фольклора Карса и Ширака.....248
ПЕТРОСЯН Мелине (Армения)
Этапы ритуала перехода года в детском фольклоре Арцаха.....252
СААКЯН Лилит (Армения)
Символические функции метаморфозы в контексте
армянской устной традиции и мировой мифологии.....256
СААКЯН Карине (Армения)
Образ Гюмри и проблема социокультурной незавершённости в устных нарративах.....261

Л И Н Г В И С Т И К А , Л И Т Е Р А Т У Р О В Е Д Е Н И Е

АВЕТИСЯН Гаяне (Армения)
Описание сибирских лет в рассказе Гургена Маари «Аракел из Муша и другие».....265
КАРАХАНЯН Нарине (Армения)
Сборник стихов Давида Мшеци "Айла-грутюн".....267

ХАЙСАН Даниэла (Румыния)
Мультимодальность во всей красе: интерсемиотический перевод
сказок Оскара Уайльда (2019–2020) 271
АЙРАПЕТЯН Серго (Армения)
О переводной эквивалентности.....273
ОГАННИСЯН Айкануш (Армения)
Новое толкование строк Мовсеса Хоренаци.....278
ОГАННИСЯН Роза (Армения)
Аспекты формирования образа Гюмри в рамках биофилософии
современной армянской литературы.....281
МАРТИРОСЯН Карине (Армения)
О фельетоне Лера Камсара “Жизнь и литература”.....286
МЕСРОПЯН Айкануш, АМБАРЦУМЯН Сасун (Армения)
Названия растений ширакского говора по словарю Александра Мхитарянца.....290
МХИТАРЯН Арменуи (Армения)
Академик С. Абрамян – публицист.....296

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И АРХИТЕКТУРА

АУДЖЕЛЛИ Франческо (Италия), НААТАКЯН Давид (Армения)
Основные решения и параллели в деревянном зодчестве Тайка. 300
АСАТРЯН Ани (Армения)
Г. Тигранов о национальных элементах и их роли в балете.....305
АВЕТИСЯН Кнарик (Армения)
Тематика и стиль росписей церкви Св. Всеспасителя в Гюмри.....309
ГРИГОРЯН Ашот Айказун, НААТАКЯН Давид, ГРИГОРЯН Ани (Армения)
Основные принципы пространственного строительства округов Богха
и Вокахе провинции Тайк и их параллели.....312
ХАЧАТРЯН Аида (Армения)
Раскрытие тем «Геноцид армян» и «Отечественная война» в киноисскустве
1965-1980 гг. и в киномузыке армянских композиторов 318
АКОПЯН Заруи (Армения)
Убранство алтарного возвышения церкви католике монастыря Мармашен
в контексте скульптуры Армении периода развитого средневековья.....321
МАЛЬЦЕВА Светлана (Россия)
Триконхи Македонии и Адриатики второй половины IX-X вв.....325
МАРГАРЯН Аракс (Армения)
Деятельность художников Минаса Аветисяна и Ашота Оганисяна в Ленинакане.....328
МАРГАРЯН Аракс (Армения)
Предпосылки развития скульптуры в Ленинакане
в 1960-1970-е гг.: творчество З. Коштояна, Г. Дживаняна, Ф. Согояна.....331
МОРГЕНШТЕРН Ульрих (Австрия)
Концепция национальных музыкальных инструментов в науке и в народном дискурсе.....333
НААТАКЯН Давид, АКОПОВ Аркадий, НУРБЕКЯН Гоар (Армения)
Архитектурные решения и параллели крепости Энкузек в Тайке.....337

НЕСМЕЛОВ Дмитрий (Армения)
Особенности выветривания стеновых камней в
исторических и современных строениях Армении.....342
ОБРАЗЦОВА Ксения (Россия)
Мотив волны в каменной резьбе раннехристианской далмации:
истоки и смыслы раннехорватского орнамента.....346
ПЕТРОСЯН Лусине П. (Армения)
Настенная роспись в общественных зданиях и других
сооружениях Армении со второй половины XX века до наших дней.....349
ВЕРНЕР Анжелика (Россия)
Интерпретация сирийского башенного фасада в церковной архитектуре
V-VI вв. на территории Малой Азии и Балкан.....353

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ ՇԻՐԱԿԻ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
SHIRAK CENTER FOR ARMENOLOGICAL STUDIES

Ն Յ Ո Ւ Թ Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

**«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը.
հայագիտության արդի հիմնահարցեր»**
12-րդ միջազգային գիտաժողով նվիրված
Գյումրի, 26-27 սեպտեմբերի, 2025

С Б О Р Н И К М А Т Е Р И А Л О В

**“Историко-культурное наследие Ширака:
современные вопросы арменологии”**
12-ая международная научная конференция
Гюмри, 26-27 сентября, 2025

C O L L E C T I O N O F M A T E R I A L S

**“Historical and Cultural Heritage of Shirak:
Contemporary Issues of Armenology”**
12th International Conference
26-27 September, Gyumri, 2025

Ստորագրված է տպագրության՝ 25. 08. 2025թ.

Սրբագրիչներ՝ Ս. Հայրապետյան,
Հ. Մատիկյան,
Ա. Սառաջյան
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Կոստանյան

Ծավալը՝ 376 էջ, թուղթը՝ A4, տպաքանակը՝ 120, գինը՝ պայմանագրային

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Հայաստան, Գյումրի, Վազգեն Սարգսյանի–5ա
http://shirakcenter.sci.am/. E-mail: scient.works@shirakcenter.sci.am